

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LXII
(2013)

UDC 93/94

YU ISSN 0350-0802

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LXII
(2013)

Editorial board

JOVANKA KALIĆ, MIHAILO VOJVODIĆ
MARICA MALOVIĆ-ĐUKIĆ, SRĐAN KATIĆ,
ALEKSANDRA VULETIĆ, MILIĆ J. MILIĆEVIĆ,
LUBOMÍRA HAVLÍKOVÁ, ILIJA TODEV,
ANGELIKI KONSTANTAKOPOULOU,
KONSTANTIN NIKIFOROV

Editor-in-chief

Srđan Rudić, Ph.D.
Director of the Institute of History

BELGRADE
2013

УДК 93/94

YU ISSN 0350-0802

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXII
(2013)

Редакциони одбор

ЈОВАНКА КАЛИЋ, МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ,
МАРИЦА МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ, СРЂАН КАТИЋ,
АЛЕКСАНДРА ВУЛЕТИЋ, МИЛИЋ Ј. МИЛИЋЕВИЋ
LUBOMÍRA HAVLÍKOVÁ, ИЛИЈА ТОДЕВ,
ANGELIKI KONSTANTAKOPOULOU,
КОНСТАНТИН НИКИФОРОВ

Одговорни уредник

др Срђан Рудић
директор Историјског института

БЕОГРАД
2013

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Александар Узелац ПОЧЕЦИ НОГАЈЕВЕ ВЛАСТИ У ЗАПАДНОЈ СТЕПИ И НА ДОЊЕМ ДУНАВУ (с. 1267–1273)	11
Срђан Рудић БАЛШИЋИ И ДУБРОВНИК ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ПРАВНИХ ОДНОСА	35
Дејан Булић ЦРКВА У ШУМНИКУ, НОВИ ПОГЛЕД НА ДАТОВАЊЕ	47
Срђан Катић, Бојан Поповић СМЕДЕРЕВСКА ВАРОШ ОД 1459. ГОДИНЕ ДО КРАЈА 16. ВЕКА	79
Гордана Гарић Петровић, Драгана Амедоски СТАНОВНИШТВО И НАСЕЉА НАХИЈЕ ПЕТРУС У 16. ВЕКУ	117
Биљана Марковић СВЕДОЧЕЊЕ У СУДСКОМ ДОКАЗНОМ ПОСТУПКУ ПРЕМА МЛАЂИМ РУКОПИСИМА ЗАКОНОДАВСТВА ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА	139
Недељко В. Радосављевић ВИКАРНИ ЕПИСКОПИ ДАБРОВОСАНСКЕ МИТРОПОЛИЈЕ (1766–1878)	161
Чедомир Антић КНЕЖЕВИНА СРБИЈА У АУСТРАЛИЈСКОЈ ЈАВНОСТИ	193
Александар Растовић ЕНГЛЕЗИ О БУНАМА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ 1842–1844. ГОДИНЕ	229
Урош Татић ИЛИЈА ГАРАШАНИН И ФРАНЦУСКА	245

Катарина Јовановић
ПОГЛЕД ИЗ БУКУРЕШТА: КАРОЛ I ХОЕНЦОЛЕРН
О МИЛАНУ ОБРЕНОВИЋУ И СРБИЈИ 277

Бојана Миљковић-Катић
СЕОСКО ПРОФЕСИОНАЛНО ЗАНАТСТВО
КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ (1834–1866) 309

Сузана Рајић
НЕСУЂЕНИ СКУП СЛОВЕНА У БЕОГРАДУ
1869. ГОДИНЕ 331

Јована Шалјић
ИСЛАМСКА ЗАЈЕДНИЦА СРБИЈЕ:
првих десет година (1868–1877) 345

Душан Фундић
ИСМАИЛ КЕМАЛ – ПРЕОБРАЖАЈ ОСМАНСКОГ
СЛУЖБЕНИКА У ВОЂУ АЛБАНСКОГ
НАЦИОНАЛНОГ ПОКРЕТА 361

Мария Алексеева
СЕМЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ КОНФЛИКТ В СЕРБИИ
В ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XIX ВЕКА ПО МАТЕРИАЛАМ
РУССКОЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ПЕРИОДИКИ 387

ПРИЛОЗИ

Душан Мркобрад
ПРИЛОЗИ ПОЗНАВАЊУ НАЈСТАРИЈЕ АРХЕОМЕТАЛУРГИЈЕ
СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ДРЖАВЕ 405

ПРИКАЗИ

Золотоордынская цивилизация, вып. 1-5, Академия наук
Республики Татарстан, Институт истории им. Ш. Марджани:
Центр исследований золотоордынской цивилизации, Казань
2008-2012.
(Александар Узелац) 423

Larissa Juliet Taylor, THE VIRGIN WARRIOR. THE LIFE AND DEATH OF JOAN OF ARC, Yale University Press, New Haven and London, 2009, Paperback 2010, 251 стр. (Растко Васић)	426
Недељко В. Радосављевић, <i>Стара црква у Субјелу</i> , Историјски архив Ужице, Ужице 2012, 162 стр. (Јелена Илић)	431
Радош Љушић, <i>Кнегиња Љубица</i> , Завод за уџбенике, Београд 2013 ² , 243 стр. (Радомир Ј. Поповић)	434
Владимир Јовановић, <i>Тајна полиција кнежевине Србије (политичко насиље и управљачке стратегије у Србији 19. века)</i> Историјски институт, Београд 2012, 185 стр. (Милан Кутлешић)	436
Славенко Терзић, <i>Стара Србија (XIX-XX век). Драма једне цивилизације. Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област</i> , Нови Сад - Београд 2012, 662. (Биљана Вучетић)	439

НАУЧНИ ЖИВОТ

Међународна научна конференција „Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења“, Београд, 24-25. октобар 2012. (Миљан Милкић)	443

IN MEMORIAM

Слободан ДУШАНИЋ	(Драгић М. Живојиновић)	445
Тибор ЖИВКОВИЋ	(Дејан Црнчевић)	447
Милутин ПЕРОВИЋ	(Недељко В. Радосављевић)	452
Андреј МИТРОВИЋ	(Ана Столић)	455
Васо И. ВОЈВОДИЋ	(Милун Стијовић)	458

УПУТСТВО АУТОРИМА	461

CONTENTS

ARTICLES

Aleksandar Uzelac THE BEGINNINGS OF NOGAI'S RULE IN THE WESTERN STEPPES AND IN THE LOWER DANUBE (c. 1267–1273)	11
Srđan Rudić THE BALŠIĆ FAMILY AND DUBROVNIK A CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING LEGAL RELATIONS	35
Dejan Bulić THE CHURCH IN ŠUMNIK, A NEW VIEWPOINT ON DATING	47
Srđan Katić, Bojan Popović THE VAROŠ OF SMEDEREVO FROM 1459 TILL THE END OF THE 16th CENTURY	79
Gordana Garić Petrović, Dragana Amedoski POPULATION AND SETTLEMENTS IN THE PETRUS <i>NÁHIYE</i> IN THE 16th CENTURY	117
Biljana Marković COURT TESTIMONY IN THE LEGISLATION OF TSAR DUSHAN ACCORDING TO THE MANUSCRIPTS OF THE MORE RECENT REDACTION	139
Nedeljko V. Radosavljević VICARY BISHOPS OF THE METROPOLIS OF DABRO-BOSNIA (1766-1878)	161
Čedomir Antić PRINCIPALITY OF SERBIA IN THE AUSTRALIAN PRESS	193
Aleksandar Rastović THE ENGLISH ABOUT POLITICAL RIOTS IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA 1842–1844.	229
Uroš Tatić ILIJA GARASANIN AND FRANCE	245

Katarina Jovanović A VIEW FROM BUCHAREST: CAROL I HOHENZOLLERN ON MILAN OBRENOVIĆ AND SERBIA	277
Bojana Miljković-Katić PROFESSIONAL RURAL HANDICRAFTS IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA (1834–1866)	309
Suzana Rajić THE UNHELD CONVENTION OF THE SLAVS IN BELGRADE IN 1869	331
Jovana Šaljić ISLAMIC COMMUNITY OF SERBIA: first ten years (1868-1877)	345
Dušan Fundić ISMAIL KEMAL: THE TRANSFORMATION OF OTTOMAN BUREAUCRAT IN THE ALBANIAN NATIONAL MOVEMENT LEADER	361
Марија Алексејева ПОРОДИЧНО-ПОЛИТИЧКИ СУКОБ У СРБИЈИ ТОКОМ ПОСЛЕДЊЕ ТРЕЋИНЕ XIX ВЕКА ПРЕМА МАТЕРИЈАЛИМА РУСКЕ ДОРЕВОЛУЦИОНАРНЕ ПЕРИОДИКЕ	387
CONTRIBUTIONS	
Dušan Mrkobrad ADDITION TO UNDERSTANDING THE OLDEST ARCHAEOLOGICAL METALLURGY OF MEDIEVAL SERBIA	405
REVIEW ARTICLES	423
ACADEMIC EVENTS	443
IN MEMORIAM	445
INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS	463

Александар УЗЕЛАЦ*
Историјски институт
Београд

ПОЧЕЦИ НОГАЈЕВЕ ВЛАСТИ У ЗАПАДНОЈ СТЕПИ И НА ДОЊЕМ ДУНАВУ (с. 1267–1273)**

Анстракт: Рад се бави временом и околностима устоличења татарског великаша Ногаја на ободу *Деиш-и Кипчака*, односно западног дела Црноморских степа. Пажња је посвећена унутрашњим приликама у *Улусу Џучида* (Златној хорди), као и татарским активностима с краја шездесетих и почетка седамдесетих година XIII века у подунавским и балканским земљама. У раду су анализирана обавештења оријенталних, византијских и латинских извора, од којих нека нису добила заслужену пажњу у досадашњим истраживањима.

Кључне речи: Ногај, Менгке-Темур, Татари, *Улус Џучида* (Златна хорда), Византија, Бугарска, доњи Дунав

Међу истакнутим потомцима Џингис-кана који су оставили трага у европској историји личност Ногаја је можда привукла и највећу пажњу истраживача.¹ Јесу-Ногај, како је гласило његово пуно

* aleksandar.uzelac@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. ИИИ47025).

¹ Скрећемо пажњу само на оне радове који настоје да пруже целовиту слику Ногајеве каријере: Арх. Леонид, *Хан Нагай и его влияние на Россию и южных славян*, Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете 3 (1868) 30–42 (=Леонид, *Нагай*); Н. И. Веселовский, *Хан из темников Золотой орды – Нагай и его время*, Петроград 1922. (=Веселовский, *Нагай*);

име,² син Татара, унук Бувала (Могала) и праунук Џучија, најстаријег Џингисовог сина,³ рођен је око 1240. године.⁴ Прекаљени војсковођа и умешни дипломата, он је крајем XIII века, на врхунцу своје моћи, остварио пресудну улогу у Улусу Џучида (Златна хорда)⁵ и на простору средњовековног Балкана.

П. Павлов, *Татарите на Ногај, България и Византия (около 1270-1302 г.)*, Българите в Северното Причерноморие, IV, Велико Търново 1995, 121–130 (=Павлов, *Татарите на Ногај*); Ю. В. Селезнев, *Ногай – полководец и политик Золотой Орды (исторический портрет)*, Новик 3 (2000) 67–77 (=Селезнев, *Ногай*); Е. П. Мыськов, *Политическая история Золотой орды (1236-1313 гг.)*, Волгоград 2000, 112–140 (=Мыськов, *Политическая история*); А. А. Горский, *Ногай и Русь*, Тюркологический сборник 2001 – Золотая Орда и ее наследие, Москва 2002, 130–156; Р. Ю. Почекаев, *Цари Ордынские: Биографии ханов и правителей Золотой Орды*, Санкт-Петербург 2010, 47–73. (=Почекаев, *Цари Ордынские*); А. А. Порсин, *Источниковая база по эпохе темника Ногая*, Вестник археологии, антропологии и этнографии 1 (2010) 209–215 (=Порсин, *Источниковая база*).

² В. Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, Т. I: *Извлечения из арабских источников*, Санкт-Петербург 1884, 79, 354, 422. (Бајбарс ал-Мансури, Ибн ал-Фураат, ал-Макризи, = Тизенгаузен I). Yisün/есен (“девет”) је чест префикс код монголских личних имена, док *Ногај* на монголском значи “пас”. Име није за собом носило негативну конотацију и такође је фреквентно међу Џингисидима, P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris 1950, 73; F. W. Cleaves, *The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of The Archers by Grigor of Akanc*, Harvard Journal of Asiatic Studies 3 (1949) 424–425 (=Cleaves, *Mongolian Names*).

³ Рашид ад-Дин, *Сборник летописей* II, edd. Ю. П. Верховский, Б. И. Панкратов, И. П. Петрушевский, Москва – Ленинград 1960 (=Рашид ад-Дин); Тизенгаузен I, 109, 152, 380. (Бајбарс ал-Мансури, ал-Нувајри, Ибн Халдун); *Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков*, edd. С. К. Ибрагимов et al., Алма-Ата 1969, 38; *История Казахстана в персидских источниках* III: *Му'изз ал-Ансаб*, edd. Ш. Х. Вохидов et al., Алматы 2006, 43 (=Му'изз ал-Ансаб).

⁴ Око времена Ногајевог рођења: Почекаев, *Цары ордынские*, 48; Мыськов, *Политическая история*, 113; Павлов, *Татарите на Ногај*, 121. Ногај се први пут спомиње у изворима у делу јерменског писца Григора из Аканча, везано за догађаје који су се одиграли око 1260, К. П. Патканов, *История монголов инока Магаккии XIII века*, Санкт-Петербург 1871, 32, 91–92, нап. 59; R. Blake – R. Frye, *History of the Nation of Archers (The Mongols) by Grigor of Akanc Hitherto ascribed to Magakia the Monk: The Armenian text edited with an english translation and footnotes*, Harvard Journal of Asiatic Studies 3 (1949) 341; Веселовский, *Ногај*, 19; Cleaves, *Mongolian Names*, 425; Порсин, *Источниковая база*, 213, нап. 3. У том тренутку, он није могао имати мање од 16–18 година.

⁵ О употреби различитих назива за монголску државу насталу на подручју Понтијско-каспијске степе: G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven 1953,

Упркос бројним делима и историографским анализама, многи детаљи из Ногајеве биографије остали су недоречени, завијени у таму ћутања извора, исувише оскудних и противречних обавештења, или истргнути из општих политичких токова. Овај текст посвећен је једном од тих питања – почецима његове власти у западним областима *Улуса Џучида*, као и раним активностима на простору југоисточне Европе.

*

Татарска сфера утицаја се проширила на земље јужно од Дунава пре Ногајевог појављивања на историјској позорници. Непосредно након монголске инвазије (1241–1242), Бугарско царство је признало врховну власт Џучијевог сина Батуа, утемељивача Златне хорде, што је први пут посведочено 1247. године у једном писму угарског краља Беле IV (1235–1270) упућеном папи Иноћентију IV.⁶ Бугарске земље су биле подвргнуте плаћању регуларног данка и другим обавезама економске природе, које је детаљно описао фламански путник Виљем де Рубрук.⁷ Средином XIII века и Латинско царство у Константинопољу је ступило у блиски додир са татарском силом у црноморским степама. Била је то заслуга

138–140 (=Vernadsky, *Mongols and Russia*); В. Л. Егоров, *Историческая география Золотой орды в XIII-XV вв.*, Москва 1985, 153–154 (=Егоров, *Историческая география*); И. Х. Камалов, *Отношения Золотой Орды с Хулагуидами*, Казань 2007, 29–33 (=Камалов, *Отношения*); И. М. Миргалеев, *Как называть Золотую Орду?*, Идель 3 (2001) 72–73. Термин *улус* (ulus/уул) има двојни смисао – са једне стране означава народ који припада поглавару, са друге – поседе, “државу”, Б. Я. Владимирцов, *Работы по истории и этнографии монгольских народов*, Москва 2002, 145–147, 396–398 (=Владимирцов, *Работы*); Г. А. Федоров-Давыдов, *Общественный строй Золотой Орды*, Москва 1973, 43–44 (Федоров-Давыдов, *Общественный строй*). Генеза термина се у раној монголској историји осликава у томе што су међу цингисидским принчевима прво дељени људи, а тек потом територије, Р. Jackson, *From Ulus to Khanate: the Making of the Mongol States*, *The Mongol Empire & its Legacy*, edd. R. Amitai-Preiss – D. Morgan, Leiden 1999, 15–23.

⁶ A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I, Roma, 1859, 231, no. 440 (=Theiner, *Vetera monumenta*). Датовање писма према: T. Senga, *IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett ‘tatár- levele*, Szazadok 121 (1987) 583–612.

⁷ *Itinerarium Willelmi de Rubruc*, Sinica Franciscana, vol. I: Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV, ed. A. van den Wyngaert, Quaracchi – Firenze 1929, 167–168, 331 (=Rubruc/Wyngaert).

дипломатске мисије Балдуина од Еноа, великаша Царства, ожењеног куманском принцемом и једног од првих Европљана који су посетили далеку Монголију.⁸

За време владавине Батуовог брата Беркеа (1258–1266), татарски утицај у региону је још више ојачао. Након похода *туменика* Бурундаја против западних руских кнежевина и пољских земаља,⁹ али и као њихова последица, дошло је до првог сталнијег присуства татарских групација на доњем Дунаву.¹⁰ У зиму 1264/65. године, уследио је здружени бугарско-татарски поход на византијске земље у Тракији. Иза интервенције је стајао низ узрока: интриге селџучког претендента Изедина Кајкавуса кога је византијски владар Михаило VIII Палеолог (1258–1282) интернирао, непријатељство бугарског владара Константина Тиха (1258–1277) према Константинопољу и коначно, настојање Беркеа да изврши притисак на обновљену Византију са циљем да омогући контакте између Џучида и египатских Мамелука.¹¹

Мишљење које је давно изречено, али се и данас може срести у литератури, јесте да је на челу овог похода стајао Ногај, те да је овај чин означио почетак његових активности јужно од Дунава. Међутим, нико од савременика не пружа индиције о Ногајевом учешћу у овим догађајима. Византијски историчар Нићифор Григора тврди да је бугарски владар позвао у помоћ *више од двадесет хиљада прекодунавских Скита*. Ближи

⁸ Rubruc/Wyngaert, 201, 268; J. Richard, *À propos de la mission de Baudouin de Hainaut: l'empire latin de Constantinople et les mongols*, *Journal des Savants* 1 (1992) 115–121; А. Узелац, *Балдуин од Еноа и “номадска дипломатија” Латинског царства*, *Историјски часопис* 61 (2012) 45–65.

⁹ Vernadsky, *Mongols and Russia*, 157–159; S. Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa 1956, 171–201; Э. Ледерер, *Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие*, *Международные связи России до XVII в. Сборник статей*, Москва 1961, 184–194 (=Ледерер, *Венгерско-русские отношения*); Ђ. Харди, *Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма*, Нови Сад 2002, 175sq; R. Urbanski, *Tartarorum gens brutalis - Trzynastowieczne najazdy mongolskie w literaturze polskiego średniowiecza na porównawczym tle piśmiennictwa łacińskiego antyku i wieków średnich*, Warszawa 2009, 239–251.

¹⁰ Н. Д. Руссев, *Золотая орда на нижнем Дунае*, *Золотоордынская цивилизация* 2 (2009) 91–92. (=Руссев, *Золотая орда*); cf. I. Vasary, *Cumans and Tatars – Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365*, Cambridge 2005, 75 (=Vasary, *Cumans and Tatars*).

¹¹ В. Златарски, *История на Българската държава през средните векове*, Томъ III: *Второ българско царство. България при Аспъневици (1187–1280)*, София 1940, 509–518; B. Lippard, *The Mongols and Byzantium 1243–1341*, Bloomington 1984. (PhD. Diss), 193–195 (=Lippard, *Mongols and Byzantium*); Vasary, *Cumans and Tatars*, 72–79.

догађајима, Георгије Пахимер приписује учешће *Тохара* у заслугу извесном сроднику Изедина Кајкавуса који је посредовао између њега и Беркеа, напомињући да је овај народ још увек био самосталан пре него што их је потчинио Ногај.¹² Увид у позадину војне интервенције пружају и два оријентална аутора на чије ћемо се податке често враћати – персијски историчар Рашид ал-Дин (*Rashid ad-Din Fadhlullah Hamadani*, 1247–1318)¹³ и египатски писац Бајбарс ал-Мансури (са. 1247–1325, *Rukn al-Din Baybars al-Mansuri*).¹⁴ Независно један од другог, они наводе да је *Беркеова војска* (али, не и сам џучидски главар) дошла да ослободи Изедина.¹⁵ Коначно, треба поменути да је према вестима познијег османског писца Мунеџимбаши Ахмеда Деде (1631–1702), аутора светске историје *Џами ад-Дувел* састављене на основу данас изгубљених извора, татарски поход на Тракију предводио Беркеов емир, извесни Кутлуг Мелик.¹⁶

¹² Nicephori Gregorae Byzantina Historia I, ed. L. Schopen, Bonnae 1829, 100 (=Gregoras); Georgii Pachymeris de Michaelis et Andronico Palaeologis I, ed. I. Bekker, Bonnae 1835, 231 (=Pachymeres); Georges Pachymères, *Relations Historiques* I, edd. A. Failler – V. Laurent, Paris 1984, 302–303 (=Pach./Failler).

¹³ Преобраћеник у ислам јеврејског порекла, Рашид ал-Дин је био лекар, финансијски чиновник, енциклопедиста и историчар. Служио је монголске канове у Персији, од Абаке (1265–1281) до Олџејту (1307–1316), а по налогу кана Газана (1295–1304) започео је писање историје монголских освајања под називом *Историјски компендијум* или *Зборник летописа* (*Jami al-Tawarikh*). Далеко превазилазећи постављене циљеве, дело је постало прва права светска историја, *Рашид ад-Дин* I/1, 7–37 (И. П. Петрушевский); J. A. Boyle, *The Significance of Jami' al-Tawarikh as a Source on Mongol History*, Iran-Shenasi 2 (1970) 1–8; “Rashid al-Din Tabib”, *The Encyclopaedia of Islam – New Edition*, edd. H. A. R. Gibb et al., VIII, Leiden 1995, 443–444 (D. Morgan, = EI²).

¹⁴ Бајбарс ал-Мансури је био службеник султана Калавуна (1277–1290) и његовог наследника ал-Насира. Аутор је обимне *Хронике* у једанаест томова, коју је саставио уз помоћ свог хришћанског секретара. С обзиром на то да је у великој мери заснована на извештајима очевидаца, она је прворазредан извор за Ногајеву каријеру, *Тизенгаузен* I, 82; “Baybars al-Mansuri”, EI², I, 1127–1128 (E. Ashtor).

¹⁵ *Тизенгаузен* I, 103 (Бајбарс ал-Мансури); *Рашид ад-Дин* II, 197. О Беркеовом слању војске на Константинопол говоре и египатски аутор ал-Муфадал, сиријски историчар ал-Захаби (†с.1350), *Тизенгаузен* I, 191, 203; такође, и званични селџучки историчар Ибн Биби (†с.1285), који уместо Беркеа, помиње “Сајин-кана”, тј. Батуа, али у питању је очигледна грешка преписивача, В. Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, т. II: *Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным*, Москва – Ленинград 1941, 26 (=Тизенгаузен II).

¹⁶ И. М. Миргалеев, “*Джами ад-Дувэль*” Мунедџимбаши Ахмеда Деде: к вопросу об изучении турецких источников по истории Золотой Орды, *Золотоордынская цивилизация* 3 (2010) 33–34.

Судећи по детаљним обавештењима персијских и арапских аутора, Ногај је током 1262–1265. године био ангажован на попришту много већих сукоба – у Закавказју, где је беснео рат Џучида и персијских Монгола, предвођених Кублај-кановим братом Хулегуом. У својству заповедника Беркеових тумена и у жестоким окршајима против својих сродника, Ногај је у више наврата односио победе и трпео поразе, а у једној од битака је био тешко рањен и остао је без ока.¹⁷ Због тога, његово присуство у походу на Тракију је већ у више наврата довођено у сумњу, или у потпуности искључено.¹⁸ То није згорег учинити и на овом месту и нагласити да током 1264/5. Ногај још увек није био присутан у земљама северно од Дунава.

*

Берке је преминуо отприлике током 1266, надживевши свог супарника Хулегуа свега годину дана.¹⁹ Одлазак двојице главних

¹⁷ Тизенгаузен I, 74, 121, 152–153, 508–509 (Ибн Васил, Бајбарс ал-Мансури, ал-Нувајри, ал-Ајни). Рашид ад-Дин III, 58–60, 68. Детаљније о овим сукобима: Веселовский, *Ногай*, 3–20; B. Spuler, *Die Goldene Horde: Die Mongolen in Russland 1223–1502*, Wiesbaden 1965, 38sq (=Spuler, *Goldene Horde*); С. Закиров, *Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII–XIV вв.)*, Москва 1966, 8–17 (=Закиров, *Дипломатические отношения*); R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks – The Mamluk-Ilkhanid War 1260–1281*, Cambridge 2004, 78–91 (=Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*); Камалов, *Отношения*, 39–59.

¹⁸ А. Н. Насонов, *Монголы и Русь: История татарской политики на Руси*, Москва – Ленинград 1940, 43 (=Насонов, *Монголы и Русь*); П. Ф. Параска, *Внешинополитические условия образования молдавского феодального государства*, Кишинев 1981, 38–39 (=Параска, *Внешинополитические условия*); Егоров, *Историческая география*, 193–194; Павлов, *Татарите на Ногай*, 123; Vasary, *Cumans and Tatars*, 75; А. А. Порсин, *К вопросу об участии Ногая в походе на Константинополь 1265. года*, Вестник Челябинского государственного университета. История 40 (2010) 34–37; А. А. Порсин, *Политика Золотой Орды в Восточной и Южной Европе в 50-х – 70-х годах XIII века*, Золотоордынская цивилизация 3 (2010) 158–159 (=Порсин, *Политика*).

¹⁹ Руски летописци бележе Беркеову смрт *sub anno* 6774 (1265/66), *Полное собрание русских летописей*, Том II: *Ипатьевская летопись*, Санкт Петербург 1908, col. 863 (=ПСРЛ, II); М. Д. Приселков, *Троицкая летопись. Реконструкция текста*, Москва – Ленинград 1950, 329 (=Приселков, *Троицкая летопись*). Арапски писци је датују у 665. годину хиџре (2. X 1266 – 21. IX 1267), Тизенгаузен I, 121, 153, 276, 380 (Бајбарс ал-Мансури, ал-Нувајри, Ибн Кесир, Ибн Халдун).

протагониста довео је до затишја у сукобу између две монголске државе, иако је мир био склопљен тек неколико година касније.²⁰ Главар Џучида није имао одрасле мушке деце,²¹ па га је наследио Менгке-Темур, други од петорице синова Тугана, Батуовог сина.²² Пошто је његов старији брат Тарбу већ био покојни, Менгке-Темур је био једини директни Батуов потомак, довољно одрастао да прихвати узде власти.²³

Ногај је током ратних година био Беркеов миљеник, али није фигурирао као његов наследник. Разлог томе није била младост, већ порекло.²⁴ Иако је систем наслеђивања у земљама Монголског царства начелно почивао на изборности, у пракси су најближи сродници преми-нулог владара имали више могућности да заседну на престо од припадника даљих огранака.²⁵

²⁰ О времену и околностима склапања мира: Почекаев, *Цари Ордынские*, 269–270, нап. 65; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, 88–89; Камалов, *Отношения*, 60–62.

²¹ У руској житијској књижевности, тачније *Житију Петра, царевића Ординског* из XV века, спомиње се Беркеов син који се разболео и умро у раној младости, *Повести и сказания древней Руси*, ed. Д. С. Лихачев, Москва – Санкт-Петербург 2001, 421. Ал-Макризи спомиње сина извесног Беркеа, али по свој прилици није реч о џучидском главару, *Тизенгаузен* I, 432, нап. 2; другачије мишљење у Spuler, *Goldene Horde*, 52, n. 1.

²² Рашид ад-Дин II, 72.

²³ Према ал-Муфадалу, Берке је десигнирао свог наследника (*Тизенгаузен* I, 193; Почекаев, *Цари ордынские*, 268, нап. 58), док се у појединим рукописима Рашид ал-Диновог дела говори да је Менгке-Темур на власт поставио велики кан Кублај, *Тизенгаузен* II, 68, нап. 5. Попут Беркеовог устоличења деценију раније, можда ни ова промена власти није протекла без насиља. Ипатијевски летописац говори о великом метежу међу Татарима, и како их је тада *безбројно мноштво погинуло као морски песак*, ПСРЛ, II, col. 863. Фраза је била различито тумачена: према старијим историчарима односила се на сукоб Беркеа и Хулегуа (Веселовский, *Ногай*, 14, нап. 3), али је савремени истраживачи интерпретирају као сведочанство о унутрашњим борбама међу Џучидима после Беркеове смрти, Егоров, *Историческая география*, 199–200; Почекаев, *Цари ордынские*, 35; cf. Мыськов, *Политическая история*, 103–104.

²⁴ Мајка Ногајевог деде Бувала није била Џучијева законита супруга, већ наложница по имену Карачин-катун, *Му'изз ал-Ансаб*, 38; Ж. М. Сабитов, *Таварих-и гузида-йи нусрат-нама как источник по генеалогии джучидов*, *Золотоордынская цивилизация* 2 (2009) 108. Међутим, то не значи да је Бувал био незаконити син, пошто у древном монголском друштву деца рођена од других супруга у односу на главну нису сматрана незаконитим, Владимирцов, *Работы*, 348; Мыськов, *Политическая история*, 113–114.

²⁵ Федоров-Давыдов, *Общественный строй*, 68–70; В.В. Трепавлов, *Государственный строй Монгольской империи XIII в.*, Москва 1993, 102–111 (=Трепавлов, *Государственный строй*).

Остајући по страни од престола, Ногај се преселио у *Дешт-и Кипчак*, тј. црноморске степе, о чему је остало више забелешки – из пера Рашид ал-Дина, Георгија Пахимера и Бајбарса ал-Мансурија. Према персијском писцу, он је завладао земљама *Урус* (Русија) и *Кехрет*,²⁶ преко реке *Узи* (Дњепар), које је начинио својим пребивалиштем.²⁷ Уместо земље *Урус*, у појединим рукописима Рашидовог дела се као Ногајеви поседи наводе *Тамах*, *Узнак* или *Валах* (Влашка/Бугарска).²⁸ Средиште његове власти испрва је лежало на обалама реке *Тарку* (*Берку*, *Берди*), тј. Дњестра, где се, како тврди Рашид ал-Дин, налазила “стара Ногајева јурта”.²⁹

Са друге стране, Пахимер пише да је Ногај био послат са многобројном војском од вођа свог племена који су се називали *кановима* и да је потчинио народе који су живели северно од Црног мора. Видевши да су земље које је освојио добре, те да је њима лако управљати, он се одрекао власти канова и почео да влада самостално. Под његовим вођством, Зики, Готи, Руси и други народи усвојили су током времена татарске обичаје, језик и одећу, поставши њихови савезници па је, тврди византијски историчар и татарски народ постао безбројан, а њихове војске непобедиве.³⁰

Бајбарс ал-Мансури бележи да се Ногај учврстио у *северним земљама* захваљујући Менгке-Темуровој супрузи Чичек-катун (арап. Цицек).³¹ Помен ове татарске принцезе је детаљ који несумњиво завређује пажњу. Она је потицала из угледног, можда чак и канског рода,³² претходно је била једна од Беркеових супруга и заједно са њим је прешла у ислам. Била је активни учесник у кључним политичким догађајима, попут склапања савеза између Џучида и египатских Мамелука,³³ а њена

²⁶ Идентификован као Керч у: Ф. Брун, *Черноморье – Сборник исследований по исторической географии Южной России* II, Одесса 1880, 352.

²⁷ Рашид ад-Дин II, 83.

²⁸ Тизенгаузен II, 69, нап. 11; Федоров-Давыдов, *Общественный строй*, 80; Павлов, *Татарите на Ногай*, 122.

²⁹ Рашид ад-Дин II, 86; Тизенгаузен II, 71; М. Г. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды*, Саранск 1960, 61. (=Сафаргалиев, *Распад*); Руссев, *Золотая орда*, 99.

³⁰ *Pachuterres* I, 345; Pach./Failler, II, 444–445.

³¹ Тизенгаузен I, 109 (Бајбарс ал-Мансури).

³² Тизенгаузен I, 104, 155 (Бајбарс ал-Мансури, ал-Нувајри).

³³ Тизенгаузен I, 151, 193–194, 358 (ал-Нувајри, ал-Муфадал, Ибн ал-Фурат); Закиров, *Дипломатические отношения*, 48–49; П. Н. Петров – К. Ускенбай, *Вопросы исламизации улуса Джучидов и вероисповедание хана Токты*, Вопросы истории и археологии Западного Казахстана 1 (2010) 15.

улога била је изразито приметна током владавине Менгке-Темуре и његовог наследника Туда-Менгкеа (1282–1287).³⁴

Преко роле Чичек-катун, наслућује се да је иза Ногајевог устоличења стајала и подршка врховне власти, односно Менгке-Темуре. Томе потврду пружа и извештај Пахимера, кроз спомен његовог слања од стране *канова*. Интригантна је претпоставка Г. Вернадског, према којој је Ногајево премештање на запад и додељивање нових поседа одобрио лично велики кан Кублај.³⁵ Уколико заиста није случајност што византијски аутор помиње *канове* у множини, морало би се закључити да су ови догађаји уследили пре 1269. године, када је представник сарајског кана на курилтају у Таласу отворено подржао Кублајевог противника Кајдуа. Наиме, био је то крај краткотрајних складних односа између Џучида и великог кана.³⁶

Раније се веровало да је Ногајево премештање у западне крајеве био његов самосталан чин, а поједини савремени истраживачи сматрали су да је он полагао породично право на области којима је владао.³⁷ Ово становиште се заснива на претпоставци према којој је Ногајев деда Бувал/Могал идентичан татарском заповеднику Мауџију (*Mauci*, Могучеј у руским летописима),³⁸ за кога прослављени путописац Јован Плано-Карпини тврди да је четрдесетих година XIII века господарио на левој обали Дњепра.³⁹ Ипак, ова претпоставка се мора одбацити, не само зато што је идентификација *Mauci* – Бувал произвољна и што је вероватније да ову личност треба идентификовати са Муџијем, сином Џучијевог брата Чагатаја.⁴⁰

³⁴ Тизенгаузен I, 109 (Бајбарс ал-Мансури).

³⁵ Vernadsky, *Mongols and Russia*, 165.

³⁶ Рашид ад-Дин II, 70–71; Почекаев, *Цари Ордынские*, 39–40.

³⁷ Сафаргалиев, *Распад*, 42; Мыськов, *Политическая история*, 46–47 Cf. Трепавлов, *Государственный строй*, 89; Р. Ю. Почекаев, *Батый. Хан, который не был ханом*, Москва 2006, 156 (=Почекаев, *Батый*).

³⁸ ПСРЛ, II, col. 805.

³⁹ Ioannes de Plano Carpini, *Ystoria Mongalorum quos nos Tartaros apellamus*, Sinica Franciscana, vol. I: Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV, ed. A. van den Wyngaert, Quaracchi – Firenze 1929, 67 (=Plano-Carpini/Wyngaert).

⁴⁰ Plano-Carpini/Wyngaert, 606; Рашид ад-Дин II, 88; Почекаев, *Батый*, 76; Порсин, *Политика*, 160; cf. Федоров-Давыдов, *Общественный строй*, 53; С. В. Аксенов – А. Г. Юрченко, *Христианский мир и великая монгольская империя*, Санкт-Петербург 2002, 257. О проблематичности идентификације Мауџија са Бувалом/Могалом, али и са Чагатајевим сином Муџијем види Ж. Сабитов, *Улусы джучидов в 1242–1266 годах*, Национальная история татар: теоретико-методологические проблемы, Т. 2, Казань 2011, 47 (=Сабитов, *Улусы джучидов*).

Важније је истаћи да Ногај, чак ни на врхунцу своје каријере, није владао степским областима које су лежале источно од Дњепра, односно оним крајевима који су припадали Карпинијевом *Мауцију*.⁴¹

Удели појединих припадника монголске владајуће породице нису били стални и непроменљиви. Извештај Виљема де Рубрука показује да је Берке морао да према налогу свог брата Батуа премести своја станишта са обала Волге на друго место.⁴² Исту политику је примењивао и Менгке-Темур. Према вестима познијег аутора, хивинског кана Абул-Газија (1603–1664), који се ослањао на старије изворе, он је преместио са истока двојицу својих стричева, Шибановог сина Бахадура, као и Уран-Темура, сина Тука-Темура, коме је доделио Крим (тј. град Солхат) и Кафу.⁴³ У светлу ове политике џучидских главара треба сагледати и Ногајево устоличење у областима које су лежале на периферији татарске силе.

Плано-Карпини као господара десне обале Дњепра, у то време крајње западне тачке татарских насеобина, спомиње извесног Коренсу (*Corenza*), који је стајао испод Мауција.⁴⁴ Овај великаш је несумњиво Куремса руских летописаца,⁴⁵ односно *туменик* Курмиши из арапских извора. Његови синови били су Абачи, Јанчи и Карачин, посведочени међу Ногајевим војним заповедницима крајем XIII века.⁴⁶ Они су задржали под својом управом очевину, односно области уз Дњепар. Међутим, за разлику од Курмишија који је признавао првенство Мауција на истоку, његови синови су били потчињени Ногају, чије је седиште власти лежало западно од њихових земаља. Ово је важна околност јер осликава стварање

⁴¹ Рашид ал-Дин у више наврата помиње реку Узи (Дњепар) као место разграничења земаља Ногаја и сарајског кана Токте, *Рашид ад-Дин* II, 85–86. Након устоличења Токте 1291. године, Ногај је као награду за подршку добио *Крим*, односно вероватно део полуострва са градом Солхат, тј. Старим Кримом, *Тизенгаузен* I, 111. нап. 1 (белешка на маргинама рукописа Бајбарсовог дела); Vernadsky, *Mongols and Russia*, 185. Међутим, важно је истаћи да Крим није спадао међу првобитне Ногајеве поседе.

⁴² Rubruc/Wyngaert, 209.

⁴³ *Родословное древо тюрков – Сочинение Абуль-Гази, Хивинского хана*, edd. Г. С. Саблуков – Н. О. Катанов, Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете, 21/5–6 (1905) 152 (=Абуль-Гази); О генеалогии Уран-Темура (Урунг-Темура): *Рашид ад-дин* II, 77; Почекаев, *Цари Ордынские*, 38–39, 272–273, нап. 71; Ю. В. Селезнев, *Элита Золотой Орды – научно-справочное издание*, Казань 2009, 49, 203 (=Селезнев, *Элита*).

⁴⁴ Plano-Carpini/Wyngaert, 104–105.

⁴⁵ ПСРЛ, II, col. 829, 840–842; Селезнев, *Элита*, 112.

⁴⁶ *Тизенгаузен* I, 111, 112 (Бајбарс ал-Мансури).

нового центра моћи у *Дешт-и Кипчаку* током друге половине XIII века, који није имао свој преседан у раној историји Џучида.⁴⁷

Околности Ногајевог устоличења на западу, исказују се и у промени његовог личног статуса. Током шездесетих година његов положај био је заснован на високом војном заповедништву; Бајбарс ал-Мансури и други познији арапски писци, називају га заповедником Беркеове војске, односно *беглер-бегом*.⁴⁸ Временом, он је добио и друга карактеристична обележја. Како преноси Рашид ал-Дин, Ногај је својим областима управљао као заповедник *десног* (тј. западног) *крила Џучијевог улуса*.⁴⁹ Специфичност његовог положаја као да на једном месту потцртава и Пахимер, именујући његове поданике *западним Тохарима*.⁵⁰

Изворна подела земаља Златне хорде била је на источне земље под влашћу потомака најстаријег Џучијевог сина Орде-Ичена, односно лево крило (*Кок-Орда*), и западне, десно крило (*Ак-Орда*), под влашћу Батуових наследника који су имали супрематију над другом породичном

⁴⁷ У новије време изнето је становиште према коме су области у западном делу *Дешт-и Кипчака* испрва додељене као удео на област Батуовом брату Шибану. Оно почива на казивању познијих извора – *Чингиз-наме* Утемиша-хација, *Таварих-и гузида нусрат-наме* (*Изабране историје из књиге победа*), написане током XVI века и дела Абул-газија, који тврде да је Шибан добио од старијег брата области *Улак* (*Кара Улак*, *Влашка?*) и *Корал/Корел* (=Келар, Угарска?), Утемиш-хаджи, *Чингиз-наме*, edd. В. П. Юдин – Ю. Г. Баранова – М. Х. Абусеитова, Алма-Ата 1992, 97; *Абуль-Гази*, 160; И. А. Мустакимов, *Владения Шибани Абулхаир-хана по данным Таварихи гузида Нусрат-наме*, Национальная история татар. Теоретико-методологическое введение, Казань 2009, 217. cf. Порсин, *Политика*, 160–161. Савремени извори сведоче о Шибановом учешћу и важној улози током великог западног похода 1237–1242, Ala-ad-Din ata Malik Juvaini, *Genghis Khan – The History of the World Conqueror*, ed. & trans. J.A. Boyle, Manchester 1998, 270–271; *Рашид ад-Дин* II, 39. Међутим, они упућују на сасвим други закључак о локацији његових посела. Плано-Карпини тврди да се Шибанова земља налазила у северним деловима Кара-Катаја, док Рубрук бележи да је његова удовица, склона начелима хришћанске вере, обитавала источно од Батуових земаља, Plano-Carpini/Wyngaert, 114; Rubruck/Wyngaert, 241. Традиција о Шибановим поседима на западу тако је вероватно изникла на основу његове улоге у походу на Европу, а не историјских факата. Незаобилазна студија о овом изузетном Џучиду и његовим потомцима: В. П. Костюков, *Железные псы Батуидов (Шибан и его потомки в войнах XIII в.)*, Вопросы истории и археологии западного Казахстана 1 (2008) 43–96.

⁴⁸ *Тизенгаузен* I, 101, 360, 434 (Бајбарс ал-Мансури, Ибн ал-Фурат, ал-Макризи); Трепавлов, *Государственный строй*, 87–89.

⁴⁹ *Рашид ад-Дин* II, 105.

⁵⁰ *Pachymeres* I, 180; Pach/Failler, I, 242–243; Трепавлов, *Государственный строй*, 89.

граном.⁵¹ Током Менгке-Темурове владавине очигледно је успостављена нова подела на лево крило, центар са седиштем у Сарају и десно крило под влашћу Ногаја.⁵² Међутим, она није означавала и политичку подвојеност, пошто су области којима је Ногај владао остале интегрални део Џучидских земаља.⁵³

*

Сумирајући претходна запажања може се истаћи да Ногајево премештање на запад није било његов самосталан чин, нити је он, по свему судећи, полагао породична права на области којима је завладао. Оно је спроведено уз одлуку виших инстанци, односно уз подршку власти у Сарају, коју није оличавао само кан Менгке-Темур, већ и његова утицајна супруга и Ногајева покровитељица Чичек-катун. Ова промена је можда уследила са циљем да се Беркеов миљеник и млади прослављени војни заповедник на елегантан начин уклони из токова сарајске политике. Но, имајући у виду вероватне размирице међу Џучидима које су пратиле Менгке-Темуров избор,⁵⁴ није немогуће ни да је Ногај подржао Беркеовог наследника, те да је био због тога награђен додељивањем нових поседа.

Сада је тренутак када се поново треба вратити разматрању хронологије. Узимајући у обзир да Ногај није учествовао у походу Беркеове

⁵¹ Подела на леву и десну страну почивала је на оријентацији према југу, што је била специфично монголска карактеристика, В. В. Бартольд, *Сочинения IV*, Москва 1966, 392–393; Федоров-Давыдов, *Общественный строй*, 49–50. О терминима *Плава* и *Бела Хорда*: Vernadsky, *Mongols and Russia*, 139–140; Сафаргалиев, *Распад*, 14–15; С. Г. Кляшторный – Т. И. Султанов, *Казахстан. Летопись трех тысячелетий*, Алма-Ата 1992, 189–195; К. Ускенбай, *Улусы первых Джучидов. Проблема терминов Ак-Орда и Кок-Орда*, Тюркологический сборник 2005: Тюркские народы России и Великой Степи, Москва 2006, 355–382.

⁵² Федоров-Давыдов, *Общественный строй*, 58–59; Трепавлов, *Государственный строй*, 88. Ову поделу осликава извештај Рашид ал-Дина о заједничком иступању Ординог потомка Куничија, Сарајског кана Туда-Менгкеа и Ногаја, на свемонголском курилтају 1284. године, *Рашид ад-Дин II*, 171; такође, и речи јерменског писца Стефана из Сјуника да су у то време *северним царством* владали *Тота-Мангу и Нуха*, тј. Туда-Менгке и Ногај, К. П. Патканов, *История монголов по армянским источникам*, I, Санкт-Петербург 1873, 63.

⁵³ Егоров, *Историческая география*, 35; Трепавлов, *Государственный строй*, 89–90; Мыськов, *Политическая история*, 115–117.

⁵⁴ Види нап. 23.

војске на Византију 1264/5, поједини истраживачи су његов долазак у *Дешт-и Кипчак* датовали на крај шездесетих година XIII века,⁵⁵ око 1270,⁵⁶ или током 1270–1273.⁵⁷ Временски оквир овог догађаја се најприближније може омеђити између 1266 или 1267, односно устоличења Менгке-Темуре и 1270. године, када су забележене прве Ногајеве активности на овом простору. Реч је о његовој преписци са мамелучким султаном Бајбарсом ал Бундукдаријем (1260–1277). Она је започела месеца мухарама 669. хиџретске године (август/септембар 1270), када је у Каиро приспело Ногајево посланство које је донело писмо свог господара.⁵⁸

Преписка са мамелучким султаном често се узима као показатељ Ногајевог самосталног иступања на међународној политичкој сцени, па чак и његовог одрицања од врховне власти сарајског кана.⁵⁹ Међутим, садржај писма не носи таква обележја. У њему се чак не спомињу никакви конкретни предлози о заједничком деловању, већ се једино говори о Ногајевој посвећености исламу и жељи да се преписка између њега и султана не прекине.⁶⁰ Још једна важна околност јесте да је Ногај писмо послао тек након договора са још двојицом татарских великаша – Тук-Буком и Уртемуром.⁶¹ Тук-Бука је у извештају једног египатског посланства из 1265. године посведочен као заповедник *тумена* на Кримском полуострву,⁶² док је Уртемур по свему судећи идентичан Уран-Темур, коме је Менгке-Темур доделио Солхат и Кафу.⁶³ Ногајеви сарадници у преписци са мамелучким султаном били су утицајни представници татарске елите у *Дешт-и Кипчаку*, али они нису били потчињени њему, већ кану у Сарају.

⁵⁵ П. Павлов, *България, „Златната орда,“ и куманите (1242 – около 1274)*, Векове 2 (1991) 65 (=Павлов, *България*); Почекаев, *Цари ордынские*, 52–53; cf. Порсин, *Политика*, 162.

⁵⁶ Леонид, *Нагай*, 32; Веселовский, *Ногай*, 23.

⁵⁷ Параска, *Внешнеполитические условия*, 39.

⁵⁸ *Тизенгаузен* I, 360, 434 (Ибн ал-Фурат, ал-Макризи); Веселовский, *Ногай*, 22; Spuler, *Goldene horde*, 56; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, 89. Садржај писма и султанов одговор најпотпуније су сачувани у делу Бајбарса ал-Мансурија, *Тизенгаузен* I, 101–102.

⁵⁹ Cf. Закиров, *Дипломатические отношения*, 64; Почекаев, *Цари ордынские*, 53–54.

⁶⁰ Мыськов, *Политическая история*, 119. Бајбарсов одговор Ногају био је такође пун општих места, али без било каквих детаља у којима би се назирало признавање Ногајеве самосталности, *Тизенгаузен* I, 102.

⁶¹ *Тизенгаузен*, I, 102 (Бајбарс ал-Мансури).

⁶² *Тизенгаузен*, I, 192 (ал-Муфадал).

⁶³ Извесни Уртемур је био један од Беркеових посланика који су ишли султану у Каиро 1263. године *Тизенгаузен* I, 99 (Бајбарс ал-Мансури). Није немогуће да се и овде ради о идентичној личности.

Ногајева припадност исламу такође се не може заобићи на овом месту. Он је био међу припадницима џучидске елите који су прихватили муслиманску религију следећи пример Беркеа. С обзиром на то да је у свом писму уверавао мамелучког владара да *и даље иде путем правоверних*, извесно је да је ислам прихватио пре овог датума.⁶⁴ Међутим, током своје каријере Ногај није помагао ширењу новоприхваћене религије, нити је његова политика била промуслиманска; напротив, он се у потпуности придржавао многолских начела верске трпељивости.⁶⁵ Стога је његово примање ислама потребно сагледати у контексту општих прилика у татарским земљама. Двоје људи којима је дуговао свој успон – Берке и Чичек-катун, били су муслимани, па и његов прелазак у нову религију пре указује на настојање да буде близак са „происламском“ групацијом међу Џучидима, него што је он сам био промотер таквих идеја.⁶⁶

⁶⁴ У Беркеовом писму Бајбарсу из 1263. године међу монголским конвертитима у ислам спомиње се можда и Ногај; уколико име једног од људи наведених у овом документу – Јаншунука/Јаншанука, заиста треба читати као Јесу-Ногај, *Тизенгаузен* I, 99 (Бајбарс ал-Мансури); Vasary, *Cumans and Tatars*, 72, n. 10. Постоји и мишљење да се иза имена Јаншунука у ствари крије Јесун-Бука, син Батуовог и Беркеовог брата Беркечера, Сабитов, *Улусы джучидов*, 49.

⁶⁵ Расправу о верским приликама у Ногајевим доменима треба заобићи на овом месту и нека као карактеристичан пример буде довољно да се истакне да он новоприхваћену религију није наметао чак ни најближим члановима свога дома. Његова супруга, византијска принцеза Еуфросина, остала је православна хришћанка и након њеног одласка у црноморске степе, што показује њено кумство будућој супрузи бугарског принца Теодора Светослава, *Pachymeres* II, 264–265; Pach./Failler, III, 290–291; A. Failler, *Euphrosyne – l'epouse du tsar Théodore Svetoslav*, *Byzantinische Zeitschrift* 78 (1985) 92–93; П. Павлов, *Теодор Светослав, Ногај и трговецът Пандолеон*, Историко-археологически изследвания в памет на проф. др. Станчо Ваклинов, Велико Търново 1994, 177–185. Још упечатљивији је случај Ногајеве главне жене Алаке (Бајлак), која је од стране фрањевачких мисионара крштена 1287. у римокатоличкој вери, док је сам Ногај гајио према њима изузетно благонаклон однос, G. Golubovich, *Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francese* II, Quaracchi – Firenze 1913, 444–445; T. Tănase, *Le 'khan' Nogai et la géopolitique de la mer Noire en 1287 à travers un document missionnaire: la lettre de Ladislav, custode de Gazarie*, *Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica* 6–7 (2004–2005) 267–301.

⁶⁶ D. DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, University Park PA 1994, 88–89.

*

Преписка са мамелучким султаном, која је најранији показатељ Ногајевих активности на западу, временски коинцидира са сукобима на угарско-татарској граници дуж Карпата. На њих такође треба обратити пажњу да би се сагледали сви аспекти политичких промена на западном ободу Џучидских земаља крајем шездесетих и почетком седамдесетих година XIII века.

До тог тренутка, у угарско-татарским односима одређени *modus cohabitandi* био је успостављен. Како показује уметак у тзв. *Луксембуришком рукопису* Плано-Карпинијевог дела, угарски владар Бела IV је још 1247. године слао гласнике Татарима,⁶⁷ а из његовог, већ помињаног писма папи, извесно је да су на угарски двор још тада редовно пристизали извештаји о покретима са истока.⁶⁸ Берке се 1259. одлучио да обнови притисак на Угарску, затраживши од њеног владара четвртину војске за нови татарски поход на запад и понудивши за његовог сина једну од својих кћери, пристајући да у замену евентуално добије неку од угарских принцепа за себе.⁶⁹ Понуда је била одбијена, али се господар источног дела Угарске, престолонаследник Стефан, нашао приморан да ступи у преговоре са татарском силом. Две његове даровнице из 1263. и 1270. године помињу заслуге бана Понича који је најмање у два наврата ишао као гласник краљу и цару Татара да би одвратио претње од нових напада.⁷⁰ Паралелно, татарски гласници су повремено и даље посећивали угарски двор. Током

⁶⁷ W. Studemund, *Zu Johannes de Alta Silva De Rege et septem sapientibus – zweiter artikel*, *Zeitschrift für deutsches Alterthum*, Neue Folge 6 (1875) 224; D. Sinor, *John of Plano-Carpini's Return from the Mongols: New Light from a Luxembourg Manuscript*, *Journal of the Royal Asiatic Society* (1957) 203.

⁶⁸ Theiner, *Vetera monumenta* I, 231, no. 440.

⁶⁹ Theiner, *Vetera monumenta* I, 239–241, no. 454; D. Sinor, *Les relations entre les Mongols et l'Europe jusqu'à la mort d'Arghoun et de Bela IV*, *Cahiers d'histoire mondiale* 3 (1956) 58–59; Ледерер, *Венгерско-русские отношения*, 199–200; P. Jackson, *The Mongols and the West (1221–1410)*, Harlow 2005, 123–124 (=Jackson, *Mongols and the West*).

⁷⁰ *Árpád kori új okmánytár – Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, ed. G. Wenzel, XII, Budapest 1874, 7; Gy. Györffy, *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez*, *Történelmi Szemle* 7 (1964) 7; Ледерер, *Венгерско-русские отношения*, 201; Ș. Papacostea, *Between the Crusade and the Mongol Empire – Romanians in the 13th Century*, Cluj – Napoca 1998, 189–190 (=Papacostea, *Romanians*).

1268. Бела IV је искористио стег заробљеног српског краља Уроша I да импресионира присутне стране изасланике, међу којима су били и татарски представници.⁷¹ Краљ је своју државу на западу представљао као браник хришћанства.⁷² У Риму се, међутим, добро знало шта се заиста одвијало на карпатској граници и од стране папске курије Бели IV су упућивани апели да одустане од преговора са „паганима“.⁷³

Цена коју су угарски монарси морали да плате да би добили мир вероватно није била мала, али је положај краљевине Св. Стефана несумњиво тиме био олакшан.⁷⁴ Међутим, током 1270. године на Угарску се надвила нова ратна претња са истока, што је посведочио више западних писаца. Фрањевачки аналита из Ерфурта писао је да су Татари нанели штету угарском краљу Стефану у првој години његове владавине и како је више хиљада људи у Угарској том приликом побијено.⁷⁵ Интензитет сукоба је у овом извештају можда преувеличан. Међутим и аналита из Пјаченце је *sub anno 1271.* забележио постојање дубоког непријатељства између “великог кана” (по свој прилици Менгке-Темуре) и угарског краља.⁷⁶ Штавише, према речима чешког краља Отакара II, управо је татарска опасност била један од разлога за склапање мира између њега и угарског владара у Пожуну исте године.⁷⁷

Хронолошко поклапање ових збивања са успостављањем новог седишта татарске силе у међуречју Дњестра и Прута не може бити случајно. Међутим, сасвим је друго питање да ли је до нових татарских напада дошло на Ногајеву, или на иницијативу централне власти у Сарају. Чини се да они осликавају наговештаје агресивније политике кана Менгке-Темуре према западним земљама након смиривања ратног стања у Закавказју. Ногајева сила је у склопу ових планова пре била средство, него њихов

⁷¹ *Hazai Okmánytár – Codex diplomaticus patrius VIII*, ed. I. Nagy, Budapest 1891, 96. О тадашњем српско-угарском сукобу: М. Динић, *О угарском ропству краља Уроша I*, Историски часопис 1 (1948) 30–36.

⁷² N. Berend, *At the Gate of Christendom - Jews, Muslims and „Pagans“ in Medieval Hungary c.1000–c.1300*, Cambridge 2001, 163–71.

⁷³ Theiner, *Vetera monumenta* I, 264–265, no. 483; F. Schmieder, *Europa und die Fremden – Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert*, Sigmaringen 1994, 85–86.

⁷⁴ Jackson, *Mongols and the West*, 201; Papacostea, *Romanians*, 190–191.

⁷⁵ *Chronica minor auctore Minorita Erphordensi*, ed. O. Holder-Egger, MGH SS XXIV, Hannover 1879, 213.

⁷⁶ *Annales Placentini Gibellini*, ed. Ph. Iaffe, MGH SS XVIII, Hannover 1863, 553.

⁷⁷ *Acta Imperii Selecta – Urkunden Deutscher Könige und Kaiser*, ed. J. Böhmer, Innsbruck 1870, 693, no. 989.

покретач. Поткрепљење оваквом становишту пружају и вести о ангажавању татарских одреда јужно од Дунава које је недуго затим уследило.

*

Повод новог татарског напада на Византију лежао је у супарништву Константинопоља и ренегатске грчке државице Тесалије. Недуго пре тога, Михаило VIII је предузео одлучне кораке да издвоји браћу Нићифора Епирског и Јована Тесалијског из савеза са јужноиталијанским краљем Карлом I Анжујским. Нићифора је оженио једном својом рођаком, а Јован је од цара, након што је једну од својих ћерки дао његовом сестрићу Андронику Тарханиоту, добио високо достојанство севастократора. Брачне везе Тарханиота и Анђела ипак су се показале веома несрећним по Палеологе, пошто је амбициозни Андроник побегао на двор свог таста.⁷⁸ Како пише Пахимер, овај великаш је позвао велики број Татара који су дошли примамљени пленом. Они су починили таква зверства да би се о томе могла написати посебна књига, не словима, већ сузама.⁷⁹

Поход бележи и више оријенталних писаца. Ибн Халдун преноси да је Менгке-Темур 670. године Хиџре (9. VIII 1271 – 28. VII 1272) лично кренуо на Константинопољ, пошто је био незадовољан царем *Ласкарисом* и да се вратио назад тек пошто је дочекан покорно и са почастима.⁸⁰ Познији арапски аутори, попут сиријског чиновника ал-Нувајрија (1279–1333) и каирског *мухтасиба* ал-Ајнија (1360–1453) такође говоре о Менгке-Темуровом нападу на земље Константинопољског царства, датујући га у 668. годину (1269/70), образлажући га незадовољством због поступака византијског владара и мешајући га са претходном

⁷⁸ D. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267–1479: A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984, 1–16; Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 95–105.

⁷⁹ *Pachymeres* I, 322–323; Pach./Failler, II, 418–419. Тарханиот је можда ступио у везе са Татарима преко неког од посланстава која су путовала на релацији Сарај – Каиро. У време одигравања овог напада (670. А. Н.) забележен је долазак посланства из земаља Џучида султану који се налазио у Дамаску, *Тизенгаузен*, I, 102–103, 194–195 (Бајбарс ал-Мансури, ал-Муфадал); Закиров, *Дипломатические отношения*, 60–61. Међутим, с обзиром да је, према Пахимеровим речима, његово седиште било у Хадријанопољу и да је управљао северозападном Тракијом, вероватније је да су ови контакти ишли преко оближње Бугарске, cf. *Infra* и вести из аутобиографије Михаила VIII.

⁸⁰ *Тизенгаузен* I, 380 (Ибн Халдун).

интервенцијом која је довела до Изединовог ослобађања.⁸¹ Назнаке Менгке-Темуровог похода јужно од Дунава забележио је и Абул-гази.⁸² Јерменско јеванђеље из Трнова садржи под 722. годином (1272/73) следећу белешку: *дође татарски народ који нанесе велике штете Грцима*,⁸³ док је Михаило VIII Палеолог у својој краткој аутобиографији записао како су се тада *Бугари показали незахвалнима, дали Масаетима* [тј. Татарима] *слободан пролаз и чак им помагали у најезди*.⁸⁴

Несагласности у казивањима извора превасходно су хронолошке природе, а сам поход би отприлике требало датovati у 1272. годину.⁸⁵ Осим позива Андроника Тарханиота, забележеног код Пахимера, иза њега су несумњиво лежали и много дубљи разлози. Незадовољство цучидског главара према константинопољском цару вероватно је проистицало из блиских веза византијских власти са персијским Монголима.⁸⁶ У сличном мотиву и околностима које су стајале иза овог напада и претходне Беркеове интервенције вероватно лежи објашњење зашто су ал-Нувајри и ал-Ајни помешали два похода. Но, важно је истаћи да су сви оријентални писци сагласни да је напад уследио на иницијативу Менгке-Темуре. Разложно је претпоставити да је у овим догађајима учествовао и Ногај, који се недуго пре тога учврстио као господар западног *Дешт-и Кипчака*, као и да је можда управо он стајао на челу татарске војне силе. Међутим, у том случају он је несумњиво деловао по налогу сарајског владара.

⁸¹ Тизенгаузен I, 153–154, 434, 511 (ал-Нувајри, ал-Макризи, ал-Ајни).

⁸² Абул-Гази, 152–153.

⁸³ A. Margos, *Deux sources arméniennes du XIIIe siècle concernant certains événements historiques du Second Empire bulgare*, Études balkaniques 1/2–3 (1965) 296 (=Margos, *Deux Sources*).

⁸⁴ H. Gregoire, *Imperatoris Michaelis Paleologi de vita sua*, Byzantion 29–30 (1959–1960) 457.

⁸⁵ Поход датују у 1270. годину: Веселовский, *Ногай*, 40 (са погрешном интерпретацијом); Насонов, *Монголы и Русь*, 43–44; Селезнев, *Ногай*, 68; у 1271: Vernadsky, *Mongols and Russia*, 165 и Vasary, *Cumans and Tatars*, 79. На основу јерменске преписке, у бугарској историографији се углавном закључује да се татарски напад одиграо 1273: Павлов, *Татарите на Ногай*, 124. Међутим, датацију овог извора би можда требало померити једну годину уназад, пошто се у њему бележи и убиство бугарског цара Михаила Асена од стране његовог братучеда Калимана под 707. год. Јерменске ере (1257/8), а хронологија овог догађаја је отприлике померена за годину дана.

⁸⁶ Б. Д. Греков – А. Ю. Якубовский, *Золотая орда и её падение*, Москва – Ленинград 1950, 83; Егоров, *Историческая география*, 194.

Током Беркеове и првих година Менгке-Темурове владавине, бугарско-татарски савез је чинио окосницу војних интервенција Џучида на европском југоистоку. Михаило VIII је сада претњу са севера, оличену у Бугарима и Татарима, отклонио прорачунатим подухватом који је из корена променио односе снага и политичке прилике у региону. Недуго затим, највероватније током 1273. године,⁸⁷ он је одлучио да искористи средство које је већ раније применио у преговорима са персијским Монголима – династички брак. Као што је царева незаконита ћерка Марија (касније прозвана *Деспина Монгола* или *Деспина-катун*) 1265. године постала супруга Хулегуовог наследника Абаке,⁸⁸ тако су византијски посланици сада Ногају понудили руку друге василевсове незаконите ћерке Еуфросине.⁸⁹ Они су га даривали драгоценостима од злата и сребра, скупоценом одеждом и вином, али татарски предводник је потицао из другачијег културног окружења и није делио грчки систем вредности. Луксузне тричарије нису оставиле снажан утисак и када је добио на поклон скупоцену капу (*калиптра*), он је иронично упитао византијског посланика да ли је она добра зато што спречава главобољу, или зато што бисери којима је опточена могу да заштите оног који је носи од муња и удара грома.⁹⁰ Међутим, још пре тога Ногај је прихватио Еуфросинину руку и пристао да склопи савез, процењујући користи које су се могле извући из тако угледне везе.

Овај чин није представљао директно нарушавање прерогатива сарајског кана. Треба се подсетити да је, највероватније још током

⁸⁷ Различита мишљења о хронологији: A. Failler, *Chronologie et Composition dans l'Histoire de Georges Pachymère*, *Revue des études byzantines* 39 (1981) 211; Margos, *Deux Sources*, 300; Павлов, *Татарите на Ногај*, 124.

⁸⁸ *Pachymeres* I, 174–175; Pach./Failler, I, 234–235; Рашид ад-Дин III, 65; Киракос Ганджакети, *История Армении*, ed. Л. А. Ханларян, Москва 1976, 238, 312, nap. 8.

⁸⁹ *Pachymeres* I, 344; Pach./Failler, II, 442–443; *Gregoras* I, 149 (према коме је ова Михаилова ћерка носила име Ирина); S. Runciman, *The Ladies of the Mongols*, *Eis mnēmēn* K. I. Amantou, Athens 1960, 46; Павлов, *Татарите на Ногај*, 124

⁹⁰ *Pachymeres* I, 347–348; Pach./Failler, II, 446–449. Према мишљењу П. Павлова, поклон који је Ногај добио од византијских представника можда одговара скиадиону, делу одежде деспота, Павлов, *Татарите на Ногај*, 124. Скиадион је био обележје не само деспота већ и других дворских достојанственика у Византији, M. Parani, *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography, (11th–15th Centuries)*, Leiden – Boston 2003, 69–70; Г. Атанасов, *Инсигниите на средновековните български владетели*, Плевен 1999, 201–202. Упркос томе, поклон би заиста могао да представља својеврсно признавање Ногајевог високог места у византијској дворској хијерархији.

владавине Менгке-Темура, он стекао висок положај *главара десног крила*. На другој страни, међу Џучидима, преговори са страним владарима нису били ограничени само на господаре са Волге. Довољно је у том погледу истаћи да је током последњих година своје владавине Бату на свог сина и наследника Сартака пренео регулисање односа са руским кнежевинама, као и другим земљама које су лежале на границама татарских домена.⁹¹ Након што је татарска војна интервенција постигла жељени учинак, Ногајево ступање у преговоре са византијским двором вероватно није наишло на противљење кана.

Ипак, између Ногајеве преписке са султаном Бајбарсом и преговора са византијским владарем постојала је битна разлика. Склапање брачне везе и савеза са Константинопољем положило је темеље самосталне Ногајеве политике према земљама јужно од Дунава, које су лежале близу његових поседа, али далеко од средишта моћи главара Џучида. Постигнути споразум је произвео непосредне и значајне последице на регионалном плану, доведши до успостављања двојне византијско-татарске хегемоније у дунавској делти. Средиште византијског утицаја у овој области постала је лука Вичина (иначе још увек неубицирани локалитет),⁹² а главно Ногајево упориште Сакчи (данашња Исакија), смештен на десној обали Дунава крај данашње Тулче.⁹³ Овде је ускоро отпочела са радом и његова ковница новчића, чије су прве емисије биле бронзани фолари са сликовитом двојном симболиком – Ногајевом *тамгом*

⁹¹ Руски кнежеви су, почев од 1249. године, редовно ишли на поклоњење Сартаку, Приселков, *Троицкая летопись*, 322; *Полное собрание русских летописей*, Т. I: *Лаврентьевская летопись*, Ленинград 1928, col. 471; *Полное собрание русских летописей*, Т. XVIII: *Симеоновская летопись*, Москва 2007, 69. Према извештају Виљема де Рубрука, Руси, Власи, Черкези, Солдајци и Бугари из мале (тј. подунавске) Бугарске су, путујући Батуу, пролазили преко његових земаља и носили му дарове, Rubruck/Wyngaert, 209.

⁹² У једном панегирику приписаном ретору Манојлу Холоболу говори се о тадашњој обнови византијске власти над *паристријским острвима*, L. Previale, *Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo*, *Byzantinische Zeitschrift* 42 (1943) 36–37; V. Laurent, *La domination Byzantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue*, *Revue historique du Sud-Est européen* 22 (1945) 188–193; Г. Атанасов, *Отново за локализацијата на средновековниот град Вичина*, *Исторически преглед* 3 (1993) 3–19; Г. Атанасов, *Добруджанско деспотство (към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в.)*, Велико Търново 2009, 29–31 (=Атанасов, *Деспотство*); Руссев, *Золотая орда*, 97.

⁹³ Тизенгаузен I, 117, 161, 384 (Бајбарс, ал-Нувајри, Ибн Халдун).

(номадски амблем клана или породице) на аверсу и натписом IC XC NIKA на реверсу.⁹⁴

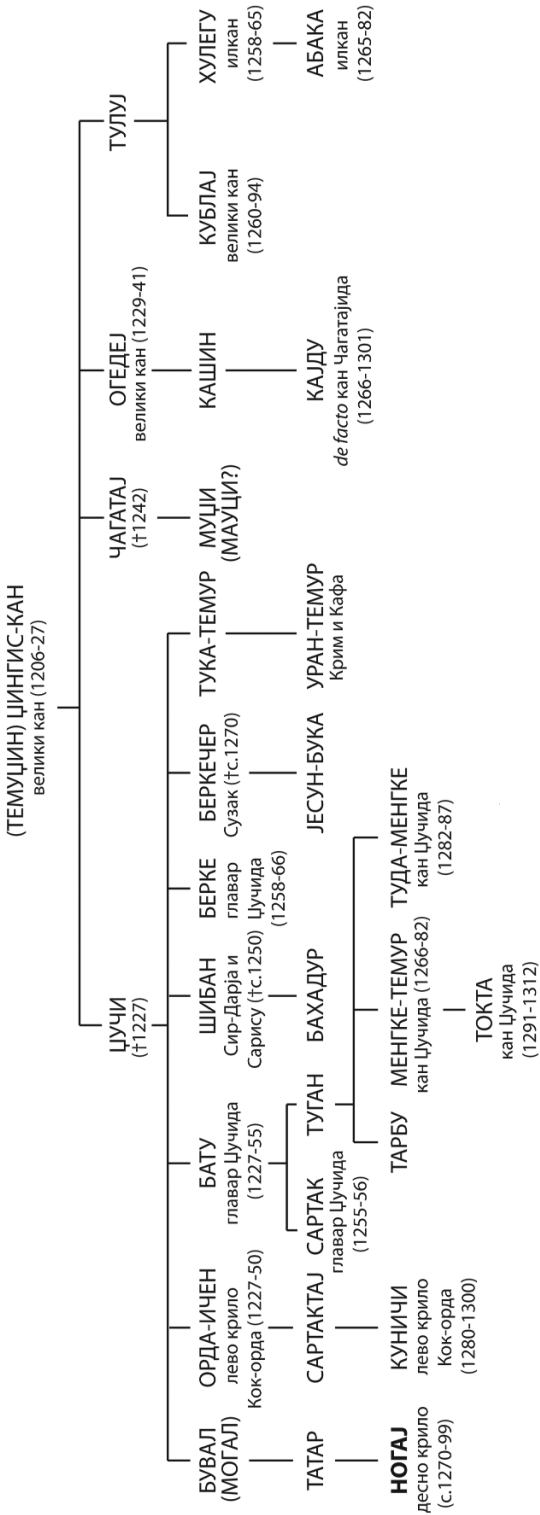
Зближење Ногаја и Византије није довело до прекида контаката између Сараја и Константинопоља,⁹⁵ али је за Бугарску то био изузетно тежак ударац. Са разлогом се истиче да је склапање овог споразума, који власти у Трнову нису могле да спрече, био један од најтежих неуспеха спољне политике Другог бугарског царства у целокупној његовој историји.⁹⁶ Од моћне савезничке силе, прекодунавски Татари су се сада преобратили у продужену руку непријатељски настројене византијске дипломатије и опасног противника, на чије ангажовање није требало дуго чекати.

⁹⁴ E. Oberländer-Târnoveanu – I. Oberländer-Târnoveanu, *Contribuții la studiul emisiunilor monetare și al formațiunilor politice din zona gurilor Dunării în secolele XIII–XIV*, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie 32/1 (1981) 89–109; E. Oberländer-Târnoveanu, *Numismatical Contributions to the History of South-Eastern Europe at the End of 13th Century*, Revue Roumaine d'Histoire 26 (1987) 245–258. Атанасов, *Деснотство*, 31–34.

⁹⁵ Сарајски епископ и Менгке-Темуров човек Теогност је током седамдесетих година више пута ишао у Константинопољ ради решавања црквених и политичких питања У коликој мери су се она преплитала видљиво је у самој чињеници да је он носио писма и поклоне од кана и кијевског митрополита за василевса и цариградског патријарха, Приселков, *Троицкая летопись*, 336–337; Vernadsky, *Mongols and Russia*, 174; Lippard, *Mongols and Byzantium*, 206–207; П. Павлов, *За ролята на православната църква в отношенията на Византия и България със Златната орда*, Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX век – Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Василка Търкова-Займова, София 1997, 179–181.

⁹⁶ Павлов, *България*, 31.

ГЕНЕАЛОШКО СТАБЛО НОГАЈА И ЊЕГОВИХ СРОДНИКА*

*Приказане су само личности споменуте у основном тексту и напоменама, као и оне чије је присуство неопходно да би се објасниле међусобне сродничке везе

Aleksandar Uzelac

**THE BEGINNINGS OF NOGAI'S RULE
IN THE WESTERN STEPPES AND IN THE LOWER DANUBE
(c. 1267–1273)**

Summary

Numerous works and historical papers are dedicated to the life and times of Nogai, famous descendant of Genghis-khan. However, many details from his biography either remain unanalyzed, or deserve to be put in the proper historical context. In this article attention is cast to one of these questions – beginnings of Nogai's rule in the western parts of the Black sea steppes, his establishment in Dniester-Prut interfluvium and spread of his sphere of influence to the region of the Lower Danube.

Despite frequently repeated opinion Nogai wasn't present, nor he was a leader of joint Tatar-Bulgarian attack on Byzantine Thrace in 1264/5. He established himself in the West only after the death of Berke and ascendance of his successor Möngke-Temür (1266). The chronological timeframe of this event can be further determined by Nogai's first recorded activities in the region – it was his embassy sent to the Mamluk sultan Baybars al-Bunduqdari in Muharram, 669. A.H. (August/September 1270). According to the analysis of three independent sources: Byzantine historian George Pachymeres, Persian writer Rashid al-Din Hamadani and Mamluk chronicler Baybars al-Mansuri it may be concluded that it ensued as part of the complex transfer policies conducted by Sarai elite under the leadership of Möngke-Temür, aimed at strengthening Tatar presence in the West. Himself a convertite to Islam, and although not its ardent proponent, Nogai enjoyed the support of "pro-islamic" faction among Juchids, whose prominent member was Chichek-khatun, wife of Berke and Möngke-Temür. Probably during the reign of Möngke-Temür, Nogai's status was further determined by his elevation to the high position of the *commander of the right hand*, i.e. leader of the western parts of Juchid lands.

Early years of Nogai's rule in the Western steppes were marked by hostile and aggressive moves towards neighboring Hungary (1270–1271) and Byzantium (c. 1272). However, new Tatar incursions into the Central and Southeast Europe didn't ensue as a consequence of Nogai's independent actions; they were directed from Sarai and they represented the continuation of the policies of Berke. Even his correspondence with Baibars couldn't be

interpreted as his desire towards independence. The diplomatic move was indeed prompted by Nogai, but also by other influential leaders in the Western steppes – Tok-Buka and Uran-Temur, who were subjected to Möngke Temür.

Only after the Tatar attack on Byzantium, Nogai's role changed. In c. 1273. he made an agreement with the emperor Michael VIII Paleologus and took as his bride the princess Eyphrosyne. The establishment of the political alliance between Constantinople and Nogai had important consequences in the Danubian region, where joint condominium and spheres of influences were delineated; in addition, the agreement *de facto* led to the breaking off in the connections between Bulgarian Empire and Sarai. A critical look at the formative years of Nogai's reign in the West is important, as it reveals the gradual emergence of the new Tatar center of power, that eventually, at the end of the thirteenth century, encompassed whole Carpatho-Danubian region into its sphere of influence.

Keywords: Nogai, Möngke Temür, Tatars, *Ulus Juchi* (Golden Horde), Byzantium, Bulgaria, Lower Danube.

Чланак примљен: 30. 04. 2013.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

Срђан РУДИЋ*
Историјски институт
Београд

БАЛШИЋИ И ДУБРОВНИК ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ПРАВНИХ ОДНОСА**

Анстракт: У раду се разматрају правни односи између Балшића и Дубровачке републике. Указано је на неке од одредби из повеља које су Балшићи даривали Дубровнику, а које су се углавном темељиле на повластицама које су Дубровчанима давали владари из династије Немањића, пре свега цар Стефан Душан.

Кључне речи: Балшићи, Дубровник, право, Стефан Душан, повеље.

Правни односи између Балшића и Дубровачке Републике изграђивани су постепено. Заснивали су се на начелима која се нису битније разликовали од принципа којима су били уређени правни односи између Дубровчана и осталих династа из њиховог суседства и унутрашњости Балканског полуострва. Дубровчани су се у спољној политици држали начела да приликом промене владара или обласних господара траже потврду старих повластица, повластица које су им дали или потврдили њихови претходници. Оне су гарантовале да ће се односи успостављени у прошлости поштовати и даље. Из ранијих уговора произилазиле су обавезе које су истицане ради поткрепљења одређених захтева, оправдања појединих поступака или да би се појачала морална чврстина успостављених односа. На исти начин су били засновани и односи између

* srdjan.rudic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

Балшића и Дубровника. Обе стране су сматрале да ће се потврдом старих повластица односи једном успостављени у прошлости поштовати не само приликом смене на челу породице Балшић, већ и у будућности. Дубровчани су на тај начин штитили своје интересе, пре свега своју трговину, а и Балшићи су од таквог односа имали одређене користи.¹

Иако се јављају релативно касно, Балшићи су за кратко време успели толико да ојачају да је Ђурађ Балшић био један од првих обласних господара са територије некадашњег царства Немањића који је у уговору са Дубровчанима наступао као самостални владалац. Балшићи се у историјским изворима први пут помињу 29. септембра 1360. године у повељи којом је цар Урош дао веру дубровачкој властели и трговцима „да греду с тргом и с сваком купљом слободно у земљи царства ми и на вери царства ми да греду или на Зету на Балшиће а или на државу кнеза Војислава“.² Према мишљењу Симе Ђирковића, „Балшићи се јављају одједном као велможе и господари територија онаквог ранга какав је био кнез Војислав Војиновић“.³ За Радета Михаљчића они су у то време били обласни господари, мада примећује да хрисовуља цара Уроша помиње само Зету Балшића и државу Војислава Војиновића као области од превасходног значаја за дубровачку трговину и њен транзит у унутрашњост.⁴ Помен Зете Балшића свакако сведочи о значају који је породица имала и статусу који је временом стекла. Али не треба заборавити и да су најкраћи путеви којим су дубровачки трговци могли да уђу даље у унутрашњост Србије водили управо преко области којима су управљали кнез Војислав Војиновић и Балшићи. Тиме се може објаснити њихово упоредо поми-

¹ О односима владара и властеле из дубровачког залеђа и територије некадашње државе Немањића са Дубровником погледати: М. Кос, *Дубровачко – српски уговори до средине 13-ог века*, Глас СКА 123 (1927) 1–65; М. Јасински, *Уговори српских владара са Дубровником као споменици старог српског права*, Архив за правне и друштвене науке 28 (1930) 169–178; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996, 156–164; А. Бабић, *Традиција и историјско право и односи између Босне и Дубровника у средњем вијеку*, *Bosna Franciscana* 8/12 (2000) 241–247; С. Рудић, *Прилог познавању правних односа између Босанског краљевства и Дубровника*, *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора*, Београд 2009, 217–232; С. Шаркић, *Правни положај странаца у средњовековној Србији*, *Зборник радова Правног факултета* 45, 3 (Нови Сад 2011) 53–67.

² Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–I, Београд – Ср. Карловци 1929, 99.

³ *Историја Црне Горе* 2/2, Титоград 1970, 6 (С. Ђирковић).

⁴ Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Сабрана дела I, Београд 2001, 50.

њање у повељи цара Уроша, упркос неједнакој снази, угледу и значају који су имали, као и несразмерној величини територија које су контролисали.

Већ наредне године је дошло до првих, у грађи потврђених, додира између браће Балшић и Дубровника који су довели до склапања уговора о савезу и примања Балшића у ред дубровачких грађана. Није познато ко је први дошао на идеју о савезу, али се зна да су преговори између Ђурђа и Страцимира Балшића и Дубровчана вођени посредством опата манастира Св. Богородице Ратачке. Додељивање дубровачког грађанства Балшићима, била је почаст која Дубровник није ништа коштала, а замењивала је уговоре које су склапали са самодржавним владоцима. Град је од њих очекивао помоћ у тешким тренуцима, а заузврат је имао да им пружи уточиште у случају потребе, чини разне услуге и даје мале царинске олакшице. Реч је о односу који је одговарао обема странама.⁵

Почетком јула 1361. године дубровачко Велико веће је донело одлуку којом је Будву, Улцињ, Бар, Скадар и људе браће Балшић изузело од мера које је Република предузела према поданицима српског цара.⁶ Крајем јула Дубровчани су послали Балшићима властелина Климента Држића који је са њима имао да склопи савез против Котора и кнеза Војислава Војиновића, као и да им понуди пријем у дубровачко грађанство. Дубровачки посланик је од Балшића требао да узме заклетву, јер се кнез са властелом већ раније заклео пред ратачким опатом.⁷ Овај савез, који је могао да се изроди у отворени сукоб између Балшића и Војислава Војиновића, никада није остварен у потпуности. Иако није дошло до оружаног сукоба, он представља један од важних момената у распаду Царства јер је то било прво познато међусобно трвење обласних господара у српским земљама царства.⁸ Самовољно деловање Балшића током овог рата с једне стране показује немоћ цара Уроша, а с друге сведочи о снази Балшића који су се супротставили цару и моћном кнезу Војиславу,

⁵ *Историја Црне Горе* 2/2, 12–13 (С. Ћирковић); о додељивању дубровачког грађанства погледати: Ј. Мијушковић (Калић), *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Глас САНУ 246 (1961) 89–130 (= *Европа и Срби*, средњи век, Београд 2006, 323–368).

⁶ Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 61.

⁷ Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике* I, Београд 1935, 57–58; М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара*, Зборник Филозофског факултета 8–1 (Београд 1964) 195, нап. 20 (= *Прекинути успон*, српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 170, нап. 23); *Историја Црне Горе* 2/2, 13 (С. Ћирковић); Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 59.

⁸ Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 59–60.

иако су и сами били свесни да се са њим не могу упустити у отворени рат. Уговор о миру између цара Уроша и Дубровника склопљен је августа 1362. године, а како Балшићи заправо и нису ратовали, у њему се и не спомињу.⁹

Позиције Балшића су нагло ојачале када је Вукашин Мрњавчевић, таст Ђурђа Балшића, постао краљ. У прилог овоме говори и покушај Дубровчана да преко њих добију формалну потврду од цара Уроша за острво Мљет, које су већ неко време држали. Након почетка сукоба између цара Уроша и краља Вукашина, Балшићи су се отворено одметнули од последњег Немањића на српском престолу.¹⁰

Самостално деловање Балшића видљиво је већ у најстаријем сачуваном правном документу склопљеном између њих и Дубровника – повељи којом су 17. јануара 1368. године браћа Страцимир, Ђурађ и Балша укинули царину на Дању и гарантовали Дубровчанима слободу кретања по својој територији без плаћања царина и других сметњи. Повеља је настала у време када је цар Урош још увек био жив, али немоћан да спречи слабљење средишње власти и осамостаљивање властеле. То се може закључити и из текста саме повеље – Балшићи у њој не само да не помињу цара, већ Дубровчанима дају повластице које су биле у владарској надлежности. Они наступају као самостални владоци и из текста повеље се не може ни наслутити да признају постојање неке више власти. Уосталом, цар Урош је Балшиће негде у то време сматрао својим одметницима.¹¹ Повеља је, попут већине осталих, издата на тражење Дубровчана, који, познајући тренутну ситуацију, вероватно нису инсистирали да се у њој помиње цар, односно централна власт.

Већ наредна повеља из 1373. године је другачијег садржаја и сведочи о промени политичке ситуације, али и статуса и схватања Балшића. Ђурађ Балшић се овом исправом, између осталог, обавезао Дубровчанима да неће постављати царине које нису постојале у време

⁹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 99–101; Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 69–70.

¹⁰ Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 164.

¹¹ У лето 1368. године Млечани су знали да је цар Урош Ђурђа Балшића сматрао одметником (... et ipse dominus rex nobis scripserit, quod dictus Jura est suus rebellis). Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike* IV, Zagreb 1868, 93–94; Ж. Шћепановић, *Односи Балшића и Венеције*, Историјски записи 60, 1 (1987) 27. Интересантно је поменути да је 5. априла 1370. године њихов савезник краљ Вукашин потврдио Дубровчанима повластице које им је даровао цар Душан. Истина, он у тој повељи нигде не спомиње свог савладара цара Уроша. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 116–117.

цара Стефана (Душана). Сада, када је цар Урош био покојан и када више није било законитих наследника царске круне из породице Немањића, Балшићи су могли без угрожавања своје самосталности да помињу свог некадашњег господара у повељама и да потврђују његове повластице. Сасвим је извесно да су на потврди повластица добијених од цара Душана инсистирали Дубровчани, као што су то радили и када је била реч о повељама осталих обласних господара са територије некадашњег Царства.¹²

Напоменули смо да су Дубровчани приликом сваке промене власти од новог владара или династа тражили потврду старих повластица. Дубровчани су за стабилност односа и сталност једном добијених повластица били заинтересовани пре свега због заштите своје трговине, која се у највећој мери обављала са територијама у њиховом залеђу, или преко којих су, као у случају земље Балшића, водили важни трговачки путеви. Истовремено, то је одговарало и господарима тих територија због трговинског промета који су обављали са Дубровником и прихода од наплате царина. Стога су Дубровчани са Балшићима, као и са осталим династима, склопили читав низ уговора, повеља, којима су уредили правни положај својих грађана.¹³

Истакли смо да су у најстаријој познатој повељи из 1368. године браћа Балшић наступала потпуно самостално. На основу текста ове повеље, а и каснијих исправа, може се претпоставити да је реч о првој

¹² Дубровчанима је, ради лакшег пословања и веће зараде, више одговарало да у свом залеђу имају једну јаку уређену државу, него више мањих независних области. Пошто то није било могуће, тежили су да својим људима обезбеде што повољније услове пословања. Стога су и тражили од династа са територије некадашњег Царства да им потврде привилегије добијене од цара Душана, који је према њима био изузетно дарезљив. Упадљиво је да су Дубровчани тражили потврду привилегија добијених од цара Душана, али не и од његовог сина цара Уроша.

¹³ Сачувано је шест повеља којима су, у периоду од 1368. до 1386. године, чланови породице Балшић уређивали односе са Дубровником. Исправа Константина Балшића из 1395. године није предмет наших разматрања. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 104–111, 237; Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987, 159–180; С. Рудић, *Повеља Ђурђа I Балшића Дубровнику, Дубровник, 30. новембар 1373. године*, ССА 8 (2009) 101–110; С. Рудић, *Повеља Ђурђа I Балшића Дубровчанима, Конавли, 30. мај 1374–1376*, ССА 8 (2009) 111–117; С. Рудић, *Повеља Балшића Дубровчанима, На Мати, 1368, 17. јануар*, ССА 9 (2010) 93–98; С. Рудић, *Повеља Балше II којом потврђује Дубровчанима привилегије добијене од брата му Ђурђа, Ратац, 1379, новембар 20*, ССА 10 (2011) 103–107; С. Рудић, *Повеља дуге драчког Балше II Дубровчанима, Тузи, 1385, април 24*, ССА 11 (2012) 101–106.

исправи овог типа коју су Балшићи издали Дубровчанима. Наиме, браћа Балшић се у њој, за разлику од каснијих повеља, не позивају на раније исправе и договоре са Дубровником. У наредној повељи из 1373. године ово се мења – Ђурађ Балшић је овом исправом потврдио „старо пријатељство“ које су његови претходници имали са Дубровником, али се обавезао и да неће постављати царине које нису постојале у време цара Душана. Ђурађ овде обнавља **старо пријател(ь)ство, које сѧ имали мои прѣви ш них(ь) прѣвими**. Поменути „моји први“ се највероватније односи на Ђурђеове претке по крви, мада у светлу садржаја каснијих повеља треба размислити и да ли се овај израз, посматрано у смислу владарске идеологије Балшића, може односити на Немањиће.¹⁴ У наредним повељама Дубровнику, осим у исправи насталој 1374–76. године, чланови породице Балшић су се приликом потврде старих и давања нових привилегија позивали на своје претходнике по крвној линији и на цара Душана. Балша II се у повељи из 1379. године позива на пријатељство и љубав коју су Дубровчани имали са њим и његовом браћом, те прописује да се међусобни односи уређују према законима који су важили у време док је на челу породице био Ђурађ. У повељи из 1385. године Балша II је, како би између њега и Дубровчана владала „стара љубав“, потврдио своје и повеље брата Ђурђа, а када је реч о царинама прописао је да се ради онако како је било законито за време цара Душана и Ђурђа. Повељом из 1386. године и Ђурађ II је желео да између њега и Дубровчана влада „стара љубав“, те је потврдио „повеље господе српске и господина и родитеља ми Страцимира и Ђурђа и Балше“, док је када су у питању царине и трговина сољу прописао да се ради као у доба цара Душана. Иако је Константин Балшић био у другачијем положају од осталих Балшића, па самим тим и није у делокругу наших интересовања, напомињемо да је у својој повељи Дубровчанима из 1395. године прописао да се царине плаћају „како је по закону, како је од почетка“.

Сачуване повеље које сведоче о односу Балшића и Дубровника углавном представљају једностране акте – реч је о повластицама које су Балшићи даривали Дубровнику, али не и обрнуто. Изузетак представља само повеља из 1373. године која, између осталог, уређује и питање Светодмитарског дохотка, дохотка који је од првог помена припадао искључиво владарима Рашке. Дубровчани су се овом исправом обавезали

¹⁴ Према Божидару Шекуларцу *мој први* се односи на Ђурђевог старијег брата Страцимира и оца Балшу, а *них првим* вероватно на Ђурђеове дедове, из чега закључује да су Балшићи потицали од властеле. Б. Шекуларец, *Дукљанско-зетске повеље*, 163.

Ђурађу Балшићу да ће му исплаћивати Светодмитарски доходак, осим у случајевима да дође до обнове Српског царства или уколико би Ђурађ престао бити господар приморској земљи око Дубровника.¹⁵ Док су Дубровчани некада Светодмитарски доходак исплаћивали рашким владарима за слободу трговине у њиховој земљи, сада су услед нестанка државе Немањића и распада Царства морали да обезбеде трговину и путеве у свом непосредном суседству. Стога је садржина Светодмитарског дохотка промењена и он је овом повељом везан за приморске земље у околини Дубровника, иако је остављена и могућност обнове Српског царства. Балшићи су овај доходак последњи пут примили 1377. године.¹⁶

Садржај посматраних повеља сведочи да је главни циљ њиховог настанка било правно уређивање положаја Дубровчана у држави Балшића, пре свега заштита њихових трговачких послова. Стога, све повеље садрже одредбе којима се, без обзира на то како су срочене, у заштиту узимају дубровачки грађани, односно у којима им се јемчи безбедност, неповредивост имовине, те слобода кретања и трговине. Повељом из 1374-76. године Ђурађ Балшић иде даље у заштити дубровачких интереса и јемчи Дубровчанима да неће ометати промет између њих и Босне, тако што је дозволио да поданици босанског бана, трговци, поносници, власи и други могу слободно улазити и излазити из Дубровника. Истовремено је обећао Дубровчанима да ће их у случају сукоба са босанским баном обавестити како би у року од недељу дана могли да се врате у град.

Преко територије којом су управљали Балшићи одвијао се велики део трговине Дубровника са Србијом. Значајна тачка на том путу био је Дањ, који је, смештен на изласку Дрима из кланца, представљао значајну саобраћајну раскрсницу где су се спајали путеви из Скадра и Љеша који су водили ка Призрену, и даље према Косову и Скопљу.¹⁷ Питање царине на Дању било је од изузетног значаја и за Балшиће и за Дубровчане. Повеља из 1368. године настала је управо због царине коју су Балшићи

¹⁵ ако тко вѣде ц(а)рь г[оспо]д[и]нь Грвлем[ъ] и властелом(ъ) и земли српскои, да нѣсѣ дръжани вл(а)стеле дѣбровѣчки дати мнѣ дохѣдѣкѣ више писанѣго; и колико ко вѣдѣ господарь вѣонизи земли примѣрскои, кога е вколо дѣбровника, да ми даю вл(а)стеле дѣбровѣчки дохѣдѣкѣ

¹⁶ М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас СКА 168 (1935) 224–226; *Историја Црне Горе* 2/2, 31 (С. Ђирковић); Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 255–256.

¹⁷ К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 279–280; М. Ивановић, *Прилози за историју царина у средњовековним српским државама*, Споменик САН 97 (1948) 33; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 70.

поставили на Дању. Из других извора се види да су Балшићи, поред постојеће царине која се плаћала на робу која се превозила лађама, покушали да уведу и царину на робу која је превожена копном.¹⁸ Повељом из 1373. године Ђурађ је обећао Дубровчанима да неће уводити новине по питању царина, односно да неће постављати царине које нису постојале у време цара Душана. Ово се свакако односило и на Требиње, којим је у ово време владао Ђурађ, а које је било важно за дубровачку трговину. Краљ Душан је 26. октобра 1345. године укинуо царину на Требињу коју је покушао да успостави његов властелин Дабижив.¹⁹ Ово је поновљено и у повељама царева Душана и Уроша из 1349. и 1357. године.²⁰ Балша II је у повељи из 1379. године прописао да дубровачки трговци могу да извозе жито, да „плаћају царину како је пре било по 2 динара од мантије“, и да на Дању и Кривој Реци плаћају царину као у време Ђурђа. У повељи из 1385. године одређено је да не плаћају царине и прелазе преко реке које нису биле законите у време цара Душана и Ђурђа. Ђурађ II је у повељи из 1386. године прописао „да ни на Дању нити на неком другом месту у мојој земљи нема царине, само да је онако како је било у цара Степана“, и дозволио дубровачким трговцима да износе жито из његове земље уколико плате два динара од мантије. Географски положај државе Балшића и значај царине у Дању, али и осталих царина, натерао је Дубровчане да редовно траже потврду повластица које су везане за њих.

Изгледа, да је питање царина било уређено и у обрнутом смеру, односно да према договору Балшићи и њихови људи нису плаћали царине у Дубровнику. Негде пре априла 1396. године дошло је до сукоба јер су Дубровчани наводно наплатили царину неким људима Ђурђа II, а он је заузврат одузео робу дубровачким трговцима. Сачувано је неколико дубровачких писама у којима они тврде да никада нису наплаћивали царину ни Ђурђу II ни његовим људима, као и да је неће никада ни наплаћивати. Тражили су и да врати оно што је одузео њиховим трговцима. Фебруара 1397. године Дубровчани су подсетили Ђурђа да их је ослободио плаћања царине у читавој његовој земљи и да је то записао

¹⁸ Дубровчани су 1377. године тврдили да се од старина на Дању царина плаћала само када се роба превозила лађом. *Primieramente sovra lo fatto delle usanze antiche, chi vol saver, il debi dir che al Dangno, quando se pareçava cum ladia, se pagava grosso uno per zascuna salma, et quando se trasia sença ladia non se pagava nienti.* J. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике I*, 346; *Историја Црне Горе 2/2*, 46 (С. Ћирковић).

¹⁹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 56.

²⁰ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, 60, 65, 94.

у повељи чију копију су му послали, те су га поново замолили да њиховим трговцима врати одузето.²¹

Поред општих места којима се у повељама дубровачким трговцима гарантује безбедност и сигурност имовине и поштовање закона, повељом из 1386. године Ђурађ II је прописао и „да не буде вашим трговцима присилног дара ни од мојег властелина, ни од кефалије, ни од цариника ни од било кога другог“.²² На овај начин Ђурађ II је покушао да спречи себи подређене људе да Дубровчанима на своју руку намећу незаконите намете. Иако је повељом већ била зајемчена правна сигурност дубровачких трговаца, највероватније на захтев Дубровника унета је и ова одредба на основу које се посредно може закључити о самовољном понашању појединих Балшићима потчињених људи.

Једна од важнијих одредби за Дубровчане тицала се и надокнаде штете коју би претрпели њихови трговци. У повељама Балшића овај проблем се помиње у четири повеље, не увек на исти начин, али је суштина одредби увек иста – Дубровчанима је гарантована надокнада штете. Ова одредба је уз измене преузета из повеља којима су српски цареви уређивали односе са Дубровником. Цар Душан повељом из 1349. године и цар Урош повељом из 1357. године су одредили да дубровачким трговцима штету насталу на територији Царства надокнади цар, а потом да тражи надокнаду од самог кривца. У Урошевој повељи се додаје и да „од куће Царства плати Царство ми све оно што им неко на силу узме“.²³ Повељом из 1373. године Ђурађ Балшић је обећао Дубровчанима да ће им, уколико неко нешто изгуби у његовој земљи, односно претрпи штету, предати кривца, а уколико до тога не дође, да ће им он сам надокнадити штету. За разлику од српских царева, Ђурађ је радије одлучио да Дубровчанима

²¹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 112–114.

²² Упоредити: *Законик цара Стефана Душана*, књига I, *Струшки и Атонски рукопис*, Београд 1975, 190–191 (чл. 112–115).

²³ *Ако ли се ввреще кто ђземь цо любо по силѣ ђземли царьства ми и кралкѣ ѣсе този да плати царьство ми ѡномђзи комђ вђде цо ђзето а тогази кривѣца да ище царьство ми и да ђзме на нѣмь (1349); И такози се ђглави ц(а)р(ѣ)ств(о) ми Дђбровчаном, цо имь кто стрђк, а или ђзме бѣ земли ц(а)р(ѣ)ств(а) ми, в(ѣ)се този да имь плати ц(а)р(ѣ)ств(о) ми, а ц(а)р(ѣ)ств(о) ми да иште себѣ ѡнези кривѣце, и винђ ѡт[ѣ] селѣ напреда. Цо имь кто ђзме по силѣ, в(ѣ)се този да имь плакѣ ц(а)р(ѣ)ств(а) ми ѡд[ѣ] кђке ц(а)р(ѣ)ств(а) ми (1357).* Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 60, 94; М. А. Чернова, *Грамота царя Стефана Уроша дубровчанам о торговле – Рыбник, 1357 год, 24 апреля*, ССА 10 (2011) 61–69. Упоредити: *Законик цара Стефана Душана*, књига I, *Струшки и Атонски рукопис*, Београд 1975, 200–201, (чл. 149 и 150).

преда свог поданика кривца, него да сам плати штету па потом казни кривца. У повељи из 1379. године прописано је да ће Дубровчанима бити подмирена сва штета начињена од стране Балше II или неког његовог поданика. Балша II је повељом из 1385. године скоро у потпуности понавдио одредбу из повеље цара Душана (1349), односно прописао је да ће, уколико неко нешто узме дубровачким трговцима, он платити штету од своје куће, а потом ће тражити кривца. Његов наследник Ђурађ II је у повељи из 1386. године практично понавдио одредбу цара Уроша (1357) и прописао да штету насталу Дубровчанима надокнади из своје ризнице.

Повељама из 1385. и 1386. године уређено је и питање дубровачких лађа које би доживеле бродолом на територији коју контролишу Балшића. У првој повељи се кратко каже да са настрадале дубровачке лађе нико не сме ништа узети или на било који начин сметати. Друга повеља овај проблем мало детаљније уређује и прописује да лађу страдалу на мору или у реци не може присвојити нико од велике или мале властеле; људи и оно што се може изнети из мора су слободни, а уколико би им неко нешто узео штету ће из своје ризнице надокнадити Ђурађ II.²⁴ Ова одредба је, у измењеном облику, такође преузета из повеља царева Душана и Уроша.²⁵

Односи Балшића и Дубровника су били регулисани и по питању трговине сољу, производа који је Дубровчанима доносио знатне приходе. Повељом из 1386. године Ђурађ II је прописао „да се не продаје со ни на једном другом месту, већ само по местима где се продавала у цара Степана“.²⁶

²⁴ Одредбе повеље из 1386. године подсећају на повељу краља Стефана Дечанског Дубровчанима од 25. марта 1326. године. *аке им се где слѣчи дрѣво, тере им се разбик на мори при земли крал(е)в(ь)с(тва) ми, да се за онози дрѣво ниѣтъ не задегк ѿд властель крал(е)в(ь)с(тва) ми ни ѿд велихъ ни ѿд малихъ.* Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Дечанског дубровчанима из 1326. године, Дањ, 25. март 1326, ССА 6 (2007) 19–34.*

²⁵ *И цю се разѣбик древо венетѣчко и дѣбровѣчкѡ цю ѡтече ѡ землю царѣства ми и кралеѡ да се не ѡзме ницю да кстѣ свободнѡу (1349); и цю се разѣбе дрѣво венетѣчко и дѣбровѣчко цю ѡтече ѡ землю царѣства ми да да кстѣ свободно а да се не ѡзме ницѡу (1357).* Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 63, 95.

²⁶ У повељама кнеза Лазара и Вука Бранковића из 1387. године постоје одредбе које се односе на трговину сољу у приморским трговима и на случајеве бродолома дубровачких лађа. У том тренутку њих двојица нису имали поседе на обали Јадрана. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 122, 138; М. Шуица, Т. Суботин Голубовић, *Повеља Вука Бранковића Дубровнику, 1387, јануар 20, ССА 9 (2010) 99–109.* Погледати: М. Шуица, *Однос кнеза Лазара и Вука Бранковића у светлу дубровачких исправа из 1387. године, ССА 9 (2010) 226–228.*

Како је у време настанка ове исправе територија Балшића била знатно смањена, претпостављамо да је реч о закону, који је постојао још од времена Стефана Немање, према којем се на територији између Неретве и Бојане со могла продавати само на четири места: Дријеву, Дубровнику, Котору и Светом Срђу. Дубровчани су се противили сваком покушају да се на овом подручју со продаје на још неком месту.²⁷ Уношење ове одредбе било је усмерено против незаконите трговине сољу и покушаја да се на територији којом су владали Балшићи она продаје ван предвиђеног места, што би штетило дубровачким интересима.²⁸ Претпостављамо да одредба о трговини сољу није унета у раније повеље, јер су Балшићи тада владали знатним територијама јужно од Бојане на које се поменути закон Немањића није односио – стога, и није било потребе да се одредба која уређује ово питање нађе у исправама.

На крају, можемо закључити да су се правни односи између државе Балшића и Дубровачке републике заснивали на сличним начелима које је Република користила и приликом уређивања односа са другим династима са територије некадашњег царства Немањића.

²⁷ М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, Зборник Филозофског факултета 3 (Београд 1955) 95–153.

²⁸ Дубровчани су 11. априла 1398. године писали Ђурђу Страцимировићу поводом једног брода натовареног сољу који је требало да пристане у Будви. Истог дана је одлучено и да се упуту једна барка чији је задатак био да спречи увоз соли у недозвољена места, а четири дана касније истој барци је наређено да бродове натоварене сољу доведе у Дубровник. М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, 100.

Srđan Rudić

**THE BALŠIĆ FAMILY AND DUBROVNIK
A CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING LEGAL RELATIONS**

Summary

Legal relations between the Balšić family and the Republic of Dubrovnik were gradually built. They were based upon principles which were not significantly different from the principles that regulated legal affairs between citizens of Dubrovnik and rulers from the neighbourhood as well as from the interior of the Balkan Peninsula. In occasion of shift at the head of the Balšić family, the Republic of Dubrovnik asked for confirmation of old privileges which guaranteed that the relations established in the past should be respected in the future. From the earlier contracts stemmed the obligations, which were accentuated in order to substantiate certain requirements, to justify certain actions or to enhance fortitude of established relations. As in the case of all other regional lords from the territory of former Nemanjić's Empire, the Republic of Dubrovnik asked from the Balšić family the confirmation of privileges, which were once granted by the Emperor Stefan Dušan. People from Dubrovnik were interested in stability of mutual relations with the Balšić family and in the continuity of the obtained privileges primarily in order to protect their trade. The important trade routes led across the Balšić's family land from the coast to the interior of Serbia. Therefore the Republic of Dubrovnik had made with the Balšić family a series of treaties and charters, which regulates the legal status of its citizens.

Keywords: Balšić family, Dubrovnik, law, Emperor Stefan Dušan, charters.

Чланак примљен: 29. 04. 2013.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

Дејан БУЛИЋ*
Историјски институт
Београд

ЦРКВА У ШУМНИКУ, НОВИ ПОГЛЕД НА ДАТОВАЊЕ**

Анстракт: У раду се на основу покретних археолошких налаза и суочељавања других података, црква Св. Николе у Шумнику датира у 14. столеће. Међу археолошким налазима праву реткост представља налаз луксузне импортоване хиспаномаварске керамике, чији налази, до сада, нису констатовани или нису препознати на тлу Србије. Истовремено се и остале цркве истог типа из области Рашке, које су рађене по угледу на цркву Св. Николе у Студеници (13. столеће), датирају у 14. столеће.

Кључне речи: Св. Никола – Шумник, 14. столеће, хиспаномаварска керамика, дацито-андезит, Св. Никола – Студеница; Св. Никола Брвеник, Св. Никола Баљевац, Радошић.

Црква у Шумнику, посвећена Св. Николи, налази се недалеко од Рашке у насељу Бела Стена, заселак Черене, због чега се некада звала и черењска црква.¹ Смештена је у непосредној близини града Брвеника и области која је била привредно средиште српске средњовековне државе.

* dejan.bulic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. ИИИ47025).

¹ С. Богдановић, М. Валтровић и Д. Милутиновић као истраживачи српских старина, *Излози српског ученог друштва (каталог)*, Београд 1978, 43.

Нису познати никакви писани подаци о времену настанка или пак о ктитору храма. Црква се не помиње у средњовековним изворима, али се у два пописа зворничког санџака из 1519. и 1533. године, помиње село Бела Стена и село Черенје под називом Черенје, Черје и Доње и Горње Черје, с напоменом аутора да се назива и Черине, Черинје или Черге у необјављеном попису из 1548. године.² У попису Брвеника из 1477. такође се помињу села Бела Стена и Черенје, али нема помена цркве, што наговештава да је у том тренутку срушена.³ Свакако је данашњи Шумник био у саставу жупе Брвеник, иако се не помиње у познатој повељи о замени поседа.⁴

Према најновијим историјским сазнањима, заснованим на најстаријем познатом турском попису брвеничке области (вилајета), насталом 1477. године, у првим годинама османске власти област некадашње жупе Брвеник била је у саставу Скопско-босанског крајишта, а после његовог укидања, област и кадилук Брвеник припадали су Паша санџаку. Оснивањем Призренског санџака, највероватније, 1481. године, постаје његов део, вероватно све до првих година владавине Селима I (1512–1520), када је стављена под команду санџакбега Зворника.⁵ На основу објављених и необјављених пописа Зворничког санџака из прве половине 16. stoleћа – дефтера из 1519, 1533. и података из необјављеног дефтера из 1548. године – Бранка Кнежевић је утврдила приближне границе нахије Брвеник.⁶

Своје место црква није нашла у етнографско-географским студијама посвећеним овом крају, али је захваљујући извештају и скицама Драгутина Милутиновића из 1877. године рано ушла у пописе српских црквених грађевина.⁷ Тек знатно касније је Владимир Петковић у кратким

² *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, дешифровао, превео и обрадио: Adem Handžić, Sarajevo 1986 (sa faksimilima), 51, 56, 129.

³ Т. Катић, Г. Гарић–Петровић, *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 32 (2011) 166, 176 (=Катић, Гарић–Петровић, *Попис*).

⁴ Текст повеље са старијом литературом види код: М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, Стари српски архив 2 (2003) 143–166.

⁵ Катић, Гарић–Петровић, *Попис*, 157–190.

⁶ На левој страни Ибра нахија је обухватала планински предео Чемерна, Радочела и суседних брда, сливове река Студенице и Брвенице, са насељима северно од Рашке. На десној страни Ибра простирала се у пределу Копаоника, са селима на југу: Јариње, Лешак, Лепосавић: Б. Кнежевић, *Села нахије Брвеник у првој половини XVI века*, Српско село, могућности и даљи правци истраживања, Београд 2003, 41–55.

⁷ Д. Милутиновић – М. Валтровић, *Извештај уметничком отсеку Српског ученог друштва*, Гласник СУД 47 (1879) 238; Д. Милутиновић, *Кратка расправа при отварању*

цртама указао на истоветност цркве са храмом у Баљевцу, претпостављајући да је црква имала куполу над тамбуром.⁸

Храм је правоугаона грађевина са полукружном апсидом, димензија 11,4 m x 6,6 m. То је просечна грађевина скромних димензија, сиромашна украсним каменим елементима. Простор је подељен на три неједнака травеја, од којих је најмањи источни са полукружним нишама за протезис и ђаконикон, док је у средишту апсиде постојала ниша за „горње место“. Црква је била полуобличасто засведена са два ојачавајућа лука, ослоњена на пиластре.⁹

Осветљење цркве било је обезбеђено са четири прозора у романичком стилу од чега су се очувала два на бочним зидовима цркве, док недостаје прозор у апсиди, а од бифоре на западном зиду остао је само отвор. Није поуздано утврђена врста кровног покривача, да ли су то биле камене плоче или ћерамида архаичних облика, јер су уочени остаци и једног и другог материјала. Унутрашњост цркве је била поплочана неправилним гранитним плочама.¹⁰ Зидови су ојачани дрвеним затегама, које захваљујући малтерисању првобитно нису биле видљиве (Т. 1–2).¹¹

Црква је зидана локалним каменом – пешчаром жуте боје и љубичастим туфом уз местимичну употребу комада мермера у секундарној употреби, вероватно првобитних надгробника, који су донети однекуд, од чега је једна плоча уграђена у североисточни пиластар имала исклесано слово „о“.¹² Лукови, сводови и лучни делови отвора и слепих лукова грађени су од сиге; пиластри, венац у подножју попречних лукова, као и углови грађевине изграђени су од блокова сивог и жућкастог пешчара, док су остале зидне површине изведене трахитом и тамносивим пешчаром.¹³

петог излога снимака архитектурних, живописних и скулптурних, 14 маја 1878, Гласник СУД 47 (1879) 251–252; Излози Српског ученог друштва Истраживање српске средњовековне уметности 1871–1884, САНУ, Каталог изложбе, Београд 1978, 43, 114, 135; Валтровић и Милутиновић, Документи I – теренска грађа 1871–1884, Београд 2006, 165.

⁸ В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 220 (=Петковић, *Преглед*).

⁹ М. Чанак-Медић, *Свети Никола у Шумнику*, Архитектура друге половине XIII века I, Београд 2006, 156–174 (=Чанак-Медић, *Шумник*).

¹⁰ Р. Станић, *Црква Св. Николе у Шумнику код Рашке*, Саопштења 9 (1970) 102–103 (=Станић, *Црква*).

¹¹ Чанак-Медић, *Шумник*, 160.

¹² Станић, *Црква*, 103; Чанак-Медић, *Шумник*, 161.

¹³ Станић, *Црква*, 103; Чанак-Медић, *Шумник*, 160.

Фасаде су биле омалтерисане и оживљене широким слепим луком у централном делу бочних зидова, те још једним слепим луком над западним порталом. Слепи лукови на бочним зидовима изведени су према баљевачком храму, који је ово решење преузео са Богородичине цркве у Студеници.¹⁴ Остаци некадашње фреско декорације видљиви су само у фрагментима, а о њој сведоче и мањи уломци пронађени приликом археолошких ископавања (Т. 8/4).¹⁵

На западној страни накнадно је дозидан трем, постављен изнад нивоа надгробних плоча. Зид дужине око 4 m и дебљине од 0,60 m, везан блатом указује на то да је носио лаку, дрвену конструкцију у функцији трема. Отисци од усправних дрвених стубова подржавају ову тврдњу.¹⁶

Поделом унутрашњег простора пиластрима на три травеја, од којих је средишњи квадратног облика, отворена је могућност за издизање куполе, што су претпоставили још Д. Милутиновић и Михаило Валтровић.¹⁷ За цркву у Баљевцу, Александар Дероко је у реконструкцији предложио куполу,¹⁸ док готово идентично архитектонско решење цркве у Шумнику би такође указивало на постојање куполе, али Радомир Станић није прихватио ово решење.¹⁹ И на другим црквама сличног решења, потврђено је постојање куполе, као у случају Св. Николе у Брвенику²⁰ или се оно претпоставља, што је предложено у идеалној реконструкцији цркве св. Јована у Студеници.²¹

¹⁴ Станић, *Црква*, 103; Чанак-Медић, *Шумник*, 160.

¹⁵ Станић, *Црква*, 107–108. На западном зиду у незнатном зиду је била сачувана композиција „Успење Св. Богородице“, а осим великих празника који су морали бити насликани, највероватније је био насликан и циклус из живота св. Николе, као и његова представа у лунети изнад улазних врата на западном зиду. Изнад сокла са неутврђеним орнаментима, са леве и десне стране врата, биле су представљене по две стојеће фигуре у природној величини.

¹⁶ Г. Тошић, *Црква св. Николе у Шумнику*, Новопазарски зборник 16 (1992) 31–32 (=Тошић, *Црква*); Чанак-Медић, *Шумник*, 160.

¹⁷ Д. Милутиновић – М. Валтровић, *Извештај уметничком отсеку Српског ученог друштва*, Гласник СУД 47 (1879) 232–242; Валтровић и Милутиновић, *Документи I – теренска грађа 1871–1884*, Београд 2006, 33.

¹⁸ А. Дероко, *Црква Св. Николе код Баљевца*, Старице III, серија, књ. 7 (1932) 36, 39 (=Дероко, *Баљевац*); А. Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 85 и 113.

¹⁹ Станић, *Црква*, 102; Тошић, *Црква*, 31–32; Чанак-Медић, *Шумник*, 160.

²⁰ *Излози Српског ученог друштва Истраживање српске средњовековне уметности 1871–1884*, САНУ, Каталог изложбе, Београд 1978, 170; Валтровић и Милутиновић, *Документи I – теренска грађа 1871–1884*, Београд 2006, 54–57.

²¹ С. Баришић, *Црква Св. Јована Претече у манастиру Студеница*, Саопштења 34 (2003) 77.

Анализирајући конструктивна решења горњег построја црква у Рашкој области констатовано је да је купола постављена централно у односу на укупну дужину грађевине, а не у односу на дужину бочних фасада као што је уобичајено, што је условило узак источни травеј, као и често тањи источни зид.²²

Архитектонској анализи грађевине од стране угледних истраживача српских средњовековних храмова, нема се шта суштински додати, осим једне мање исправке везане за употребљено градиво. Наиме, није реч о ружичастом туфу, како износе Р. Станић и Гордана Тошић или трахиту по Милки Чанак-Медић,²³ већ је реч о андензиту или дацино-андензиту, магматској стени, прилично погодној за механичку обраду.

Археолошка истраживања вршена су током 1986. и 1987. године у оквиру пројекта за конзервацију и рестаурацију грађевине, оштећене земљотресом 1980. године.²⁴ Ископавања су показала хронолошко јединство темеља цркве, а унутрашњости цркве пронађена је мања малтерна површина – некадашња подлога за подне плоче. Са јужне и западне стране цркве испод слоја хумуса је доста компактан слој, дебљине око 0,60 m, настао спирањем земље са околних брда. Испод њега је културни слој и ниво са надгробним плочама.²⁵

Истраживањем некрополе констатовано је 26 покојника слободно сахрањених или у дрвеним сандуцима, од чега два унутар цркве.²⁶ Од посебног значаја су гробна обележја у виду хоризонталних камених плоча, понекад са додатним усадником, од којих једна надгробна плоча са натписом монаха Василија из 14. столећа.²⁷

Изнети закључци у вези с датовањем некрополе и покретног археолошког материјала не доводе се у питање, али како пронађени археолошки материјал углавном није објављен, дајемо га овом приликом у циљу прецизнијег датирања цркве и ширег сагледавања материјалне културе у области Рашке.

²² У типолошком смислу овакво решење представља комбинацију подужног и централног типа: *Исто*, 74–75.

²³ Станић, *Црква*, 102.

²⁴ Археолошким истраживањима – која су била подређена санацији цркве – руководила је Обренија Вукадин, археолог ЗЗСК из Краљева.

²⁵ О. Вукадин, *Црква Св. Николе у Шумнику*, Рашка баштина 3 (Краљево 1988) 286. Наведена дебљина слоја одговара податку који се често јавља о релативној дубини налаза на 0,5 – 0,6 m.

²⁶ Тошић, *Црква*, 32. У документацији Завода – Краљево недостају подаци за гробове бр. 11 и 12.

²⁷ *Исто*, 32–33.

Покретни археолошки материјал²⁸

Новац и метални налази

Налази новца су већ публиковани и податке везане за њих дајемо у најкраћим цртама. У шуту испред цркве, у СЗ делу, пронађен је пробушени дубровачки сребрни новчић, који се оквирно датује у 17. столеће. На аверсу је представа крста у штиту и натпис RAG[US]II, на нечитком реверсу уочавају се звездице уз обод (Т. 5/1; 6/1). У сонди 3, пронађен је сребрни, турски новчић Сулејмана I (1520–1566) (Т. 5/2; 6/2). Из унутрашњости цркве из слоја шута, потиче тањи, нечитак сребрни новчић, секундарно употребљен као привесак (Т. 5/4; 7/1). Најважнији је налаз из лобање гроба бр. 5, где је пронађен сребрни денар угарског краља Жигмунда (1386–1427), кован између 1390 и 1427. (Т. 5/3; 6/3). Налаз новца послужио је за датовање некрополе у крај 14. и почетак 15. столећа.²⁹

Из истог гроба потиче мање оловно дугме (1,5 cm), лоптастог облика са петљицом за причвршћивање (Т. 5/7; 6/4). На основу поменутог налаза новца дугме датујемо у сам крај 14. или почетак 15. столећа. На средњовековним некрополама често се наилази на сличан облик дугмади, али нема паралела по питању израде од олова, јер су најчешће израђена од сребрног лима и трају од 14. до 17. столећа.

Западно од цркве, изнад нивоа гробних плоча, потиче гвоздени предмет непознате намене, дужине 7,5 cm (Т. 7/5); фрагментовани оловни предмет непознате намене, дужине 2 cm (Т. 5/6), и две гвоздене алке пречника 2,7 cm, од којих је једна можда пређица којој недостаје трн, и друга која је припадала непознатом предмету (Т. 6/8). Са исте површине потиче фрагментована потковица, један мањи гвоздени уломак и двадесетједан гвоздени ексер од чега тринаест мањих, дужине од 2 до 3,8 cm (Т. 6/7; 7/7).

²⁸ Покретни археолошки налази нису груписани према месту налаза, већ према функцији и материјалу од ког су израђени. Разлог због кога је примењен овај вид презентације је непостојање целокупне техничке документације, због чега је најчешће немогуће утврдити поуздано место налаза археолошких предмета. Документација је добијена љубазношћу археолога Гордане Тошић из ЗЗСК Краљево, на чему јој се искрено захваљујем.

²⁹ Тошић, *Црква*, 35.

Из унутрашњости цркве из слоја шута потичу два клина и једносекли нож троугаоног пресека и поломљеног врха оштрице. Метална дршка има три нитне за причвршћивање дрвене оплате која је иструлила (Т. 5/9; 7/6).

У слоју шута у унутрашњости цркве (сонда 6) пронађена је, делимично фрагментована гвоздена алатка, дужине 15,5 cm са лепезастим проширењем на једном крају и дужим тулцем на другом, за усађивање држале. Ради бољег причвршћивања имала је отвор за клин на тулцу (Т. 5/8; 7/4).

У југоисточном делу цркве, у нивоу површинског шута, пронађене су гвоздене дводелне маказе већих ушица, спојене кратком осовином. Маказе поломљеног врха су данас дужине 23 cm. Имале су вишенаменску примену па ипак су током времена доживеле незнатне измене (Т. 5/5; 7/2). Пронађеном примерку обликом највише одговарају примерци пронађени на Петроварадинској тврђави и на Баноштору, датовани у 15-16. столеће.³⁰ Услови налаза указују на то да је примерак из Шумника млађи од аналогних примерака. Са истог ареала потиче и гвоздена бритва, оштрице увучене у очуване овалне корице. Нитне на корицама су служиле за причвршћивање оплате. На једном крају очувана је алка која омогућава лакше ношење. Дужина преклопљене бритве износи 12,5 cm (Т. 5/10; 7/8). Услови налаза и јасно изведено троугаоно сечиво бритве, предмета иначе доста тешког за временско одређивање, могло би да буде критеријум за сврставање у млађи период, 17–18. столеће. У улазу цркве, на нивоу малтера, пронађен је фрагментовани гвоздени предмет непознате намене, дужине 9 cm (Т. 7/3).

У четири гроба пронађен је већи број клинова који су служили за повезивање дасака сандука. Из гроба бр. 2 потиче шест већих, кованих гвоздених клинова (Т. 6/5), из гроба 14 потичу три гвоздена кованика; тринаест клинова пронађено је у гробу бр. 25, док из гроба 7 потиче седам гвоздених кованика. Гроб бр. 7 се налазио у југозападном углу цркве и вероватно је реч о ктиторском гробу, због чега је сахрана обављена у блиском временском распону по изградњи цркве. На овај начин кованике, који нису хронолошки осетљиви, можемо да датujemo у 14. столеће.

³⁰ М. Брмболић, *Средњовековно оруђе од гвожђа у Војводини*, Панчево 2000, 139, кат. бр. 217–219.

Стакло

Западно од цркве, у нивоу гробних плоча, пронађено је девет фрагмената fine, безбојне стаклене посуде, танких зидова са траговима иридизације (Т. 6/9). Један уломак је део прстенасто задебљаног обода са украсним пластичним ребром. Кандила са малом дршком имају такав прстенасто задебљани обод, па би пронађени уломци могли да буду остатци стакленог кандила, који представљају чест налаз многих манастирских целина. У непосредној околини, стаклена кандила су пронађена у манастиру Градац³¹ и Новој Павлици.³² Помен налаза неколико кандила из манастира Студенице, у слојевима од средине 13. до средине 15. столећа, указује да су неки уломци кандила овог типа.³³ Из манастира Намасија оваква кандила потичу из 15. столећа.³⁴

Трпезна грнчарија

Међу трпезном керамиком у позносредњовековној Србији лепотом се издвајају посуде изведене колоритним сграфитом. Ова техника поникла у Византији, брзо је постала омиљена у околним земљама, где су грнчари почели да их производе у оквирима великих градских центара дајући им локалне елементе и обележја. Керамичке форме на којима се јавља ова техника врло су разноврдне, од крчага и бокала, преко здела и тањира све до лонаца.

Уломци крчага од црвено печене глине, који је глеђосан зеленом, светло жутом и окер глазуром. Сграфито орнамент је изведен у виду волута у вертикалним регистрима које прати таласаста линија и тачкасти орнамент. Података о месту налаза нема (Т. 3/6; 8/4). Овом примерку вероватно припада тракаста дршка, декорисана глеђу истог

³¹ А. Јуришић, *Градац, резултати археолошких радова*, Београд 1989, 54–55, сл. 49. (=Јуришић, *Градац*).

³² А. Јуришић, *Нова Павлица, резултати археолошких радова*, Београд 1991, 87, 94, сл. 74 (=Јуришић, *Нова Павлица*).

³³ Е. Пејовић, *Каталог археолошких налаза*, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 76, кат. бр. 45–48 (=Пејовић, *Каталог*).

³⁴ М. Брмболић, *Манастир Намасија*, Параћин [б. г.], 22 (=Брмболић, *Намасија*).

колорита (Т. 4/11; 9/2). Овакав начин украшавања познат је из манастира Градац,³⁵ затим из Нове Павлице,³⁶ Маглича³⁷ и Брвеника.³⁸

На бокалу са ребрасто украшеним вратом, репертоар боја је исти уз интензивнију употребу окер глеђи, док је орнамент листолика розета и стилизовано дрво или гранчица (Т. 3/2-3; 9/2).

Сграфито посудама припада још неколико уломака са листоликом розетом, али избледелих боја, можда услед излагања ватри (Т. 3/7; 9/2); неколико ситнијих уломака са представом розете (Т. 8/3) и један чепар нејасног орнамента (Т. 4/4; 9/2). Мотив медаљона са розетом представља карактеристичан и веома омиљен мотив трпезног средњовековног посуђа.³⁹ Присутан је и на тканинама, надгробницима, каменој пластици и уметничким предметима. За примерке код којих је слободан простор између латица испуњен низовима преломљених линија аналогije налазимо у манастирима Дренча,⁴⁰ Градац и Сопоћани⁴¹ и у неколико градских центара: Крушевацу, Сталаћу, Смедереву,⁴² Магличу.⁴³ Грана са врежама или дрветом живота, како се још назива, честа је декорација српске керамике 14 - 15. столећа. Мотив налазимо на посуди из Сопоћана где је

³⁵ А. Јуришић, *Мотив волуте и розете на керамици са ужег подручја средњовековне Раике*, Саопштења 15 (1983) 183, Т. II/2. Посуде са са оваквим украсима датоване су у 13–14. столеће, али је доња граница неприхватљива (=Јуришић, *Мотив волуте*).

³⁶ Материјал припада првом периоду живота у манастиру, крају 14. и 15. столећу: Јуришић, *Нова Павлица*, 80, сл. 70.

³⁷ Примерци се датују у 14. и прву половину 15. столећа: М. Поповић, *Maglički zamac*, Београд 2012, 163, 209, к. б. 83, сл. 106 (=Поповић, *Maglič*). Датовање само на 14. столеће неосновано ограничава Бикић: V. Bikić, *Trpezno posuđe iz magličkog zamka*, *Maglički zamac*, Београд 2012, 252, сл. 4/3.

³⁸ Материјал се датује у 14. и 15. столеће до коначног пада града 1455. године: Д. Булић, *Прилог познавању града Брвеника из перспективе археолошких истраживања*, ИЧ 60 (2011) 72, Т. 11/1 и Т. 15/6 (=Булић, *Брвеник*).

³⁹ М. Бајаловић-Хаци-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981, 83–85, Т. XXXVII (=Бајаловић-Хаци-Пешић, *Керамика*).

⁴⁰ Г. Тошић, Д. Булић, *Нови прилози проучавању манастира Дренча*, Жупски зборник 1 (Александровац 2006) 53, Т. I/3 (=Тошић, Булић, *Дренча*). Керамички материјал је датован у крај 14. и почетак 15. столећа. Манастир Дренча је основан 1382. године, док се прекид манастирског живота десио током прве половине 15. века и више није обнављан.

⁴¹ Јуришић, *Мотив волуте*, 183, Т. II/1–3, IV/1 и V/2.

⁴² Бајаловић-Хаци-Пешић, *Керамика*, 83, Т. XXXVII/4.

⁴³ Примерак такође припада 14. и првој половини 15. столећа: Поповић, *Maglič*, 163, 209, к. б. 86; 251, сл. 5.

у комбинацији са другим мотивима,⁴⁴ али наш примерак је најближи уломцима са Крушевца и Сталаћа.⁴⁵

Међу осам керамичких фрагмената, без података о месту налаза (Т. 8/6), два фрагмента припадају хоризонталним дршкама зделе, бледожуте глеђи (Т. 4/7). Реч је о енгобираним дршкама лазурне глазуре, након чега се добија поменути ефекат. Познато је да се до жуте боје (двоструки оксид гвожђа) теже долазило,⁴⁶ па је могуће да су грнчари на овај јефтинији начин добијали жути тон. У Шумнику су пронађени само делови вишечлане, хоризонталне дршке, који нису декорисани, али будући да припадају луксузном посућу врло је могуће да су делови посуде били украшени. Срећу се у околним манастирским центрима: Градац,⁴⁷ Нова Павлица,⁴⁸ Студеница.⁴⁹ На Магличу је пронађена здела са хоризонталном дршком која је жуто глазирана преко белог премаза, слично нашим примерцима.⁵⁰ Са Брвеника такође, постоји један уломак, готово идентичне глеђи.⁵¹ Сви до сада регистровани примерци уклапају се у временски распон од краја 13. до 15. столећа.⁵²

Уломак обода коничне зделе, дебљих зидова и равно засеченог обода украшен је хоризонталним ребром у виду плетенице и глеђосан зеленом и белом глеђи (Т. 8/6; 4/8). Истој посуди можда припада и један трбух украшен сграфито техником и орнаментом у виду мреже, на коме су остаци зелене и беле глеђи (Т. 8/6). Још неколико глеђосаних уломака израђени су од исте глине, са истом сендвич структуром бисквита, те вероватно припадају истој посуди. Мотив мреже је карактеристичан и омиљен мотив на средњовековном посућу.⁵³

⁴⁴ Јуришић, *Мотив волуте*, 189, Т. VII/2. Припада 13–14. столећу.

⁴⁵ Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика*, 77–80, Т. XXXIV/4-6, сл. 91, 92; D. Minić – O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, Beograd 2007, 99 (=Minić – Vukadin, *Stalać*).

⁴⁶ М. Ћоровић-Љубинковић, *Српска средњовековна глеђосана керамика*, Зборник Народног музеја 3 (Београд 1962) 176.

⁴⁷ Јуришић, *Градац*, 40, сл. 43.

⁴⁸ Јуришић, *Нова Павлица*, 75.

⁴⁹ Пејовић, *Каталог*, 76, к. б. 34.

⁵⁰ Здела је датована у 14. век – прву половину 15. столећа: Popović, *Maglič*, 163, 209, к. б. 66, сл. 82; 247, сл. 1/67.

⁵¹ Булић, *Брвеник*, 71, Т. 8/3 и Т. 14/6.

⁵² Детаљније о зделама са хоризонталним дршкама: Е. Зечевић, *Прилог проучавању здела са водоравном дршком*, Новопазарски зборник 27 (2003) 73–105.

⁵³ Аутор наводи примере из Новог Брда, Милентије, Крушевца, Сталаћа, Голубца... : Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика*, 75.

Без података о месту налаза је фрагмент дна и обода зделе, глеђосане са обе стране зеленом и мрком глеђи преко енгобе. Посуда је равног дна, танких, калотастих зидова са жлебом уз обод. И док су овакви ободи са жлебом познати са налазишта 14. и 15. столећа,⁵⁴ здела овог обода са оволико разгнуртим зидовима нема свог узора. У прегледима керамике из каснијег периода оваквих облика здела такође нема (Т. 4/6; 8/3).⁵⁵

Од више ситних уломака грнчарије различитих посуда, о којима немамо прецизне податке о месту налаза издвајамо фрагмент стопе од црвене песковите глине (Т. 4/5; 8/3) и фрагмент дна посуде, чија се глеђ оштетила услед дејства ватре.

Фајанс

Праву реткост представља импортована хиспаномаварска керамика, чије је радионичко порекло из неке од средњовековних мануфактура на простору Каталоније.⁵⁶ До сада овакви налази нису констатовани или нису препознати на тлу Србије. Ову врсту посуђа карактерише посебан начин израде и декорације, што је подразумевало након два печења, наношење танког слоја сјајног метала (бакра, сребра, злата или платине), а затим и треће печење посуда, како би се добио посебан ефекат одсјаја тзв. листер. Овом техником се опонашало скупочено посуђе од племенитих метала. Припадају класи мајолике или фајансу како се још зове ова врста керамике.

Шпанску мајолику карактеришу посуде украшене кобалтно плавим сликаним украсом и сјајним листером. Уједно и сам назив мајолика изведен је из имена острва Мајорке. Радионице Иберског полуострва с продукцијом те керамике почињу већ од 13. столећа, но прави процват догађа се током 14. и 15. столећа, све до почетка 16. када се продукција гаси и та врста керамике потпуно нестаје.⁵⁷

Западно од цркве, изнад нивоа гробних плоча, потиче више уломака мајолике (12 ком). Сви примерци припадају здели дебљих, благо конкавних зидова, који се сужавају ка заобљеном ободу. Израђени су од

⁵⁴ Бајаловић-Хаци-Пешић, *Керамика*, 59, Т. XIX.

⁵⁵ За позније облике видети: В. Бикић, *Градска керамика Београда (16–17. век)*, Београд 2003 (=Бикић, *Градска керамика*).

⁵⁶ V. Delonga, *Nalazi hispanomaurske majolike na Bribiru*, *Starohrvatska prosvjeta* 16 (1986) 165–175 (=Delonga, *Nalazi*).

⁵⁷ K. Gusar, *Kasnosrednjovjekovna i novovjekovna glazirana keramika s lokaliteta Sv. Križ u Ninu*, *Archaeologia Adriatica* 1 (2007) 175–198.

бледоцрвенкасте, добро пречишћене земље. На белу глазирану подлогу на унутрашњој и спољној површини нанесен је украс плавом бојом. Унутрашњи руб обода истакнут је дебљом плавом линијом. Орнамент представља псеудокуфијско писмо. На нашем примерку листер декорација се није сачувала, већ су на појединим комадима, услед оштећења посуда видљиви жућкасти остаци некадашњег листера (Т. 4/1; 9/1).

Керамички предмети с украсним елементима попут арапског дрвета живота или исписивање псеудокуфијских слова без неког одређеног значења, већ искључиво у декоративне сврхе, карактеришу тзв. псеудоарапски стил у украшавању керамичких производа у првој четвртини 15. века, док се калиграфски мотив у ритму куфијских писмена угласте форме, за који се претпоставља да је у једној заосталој варијанти требало да означава арапску ријеч у смислу милости или благослова, провлачио и даље током 15. столећа.⁵⁸ У оквиру доступног публикованог материјала видимо да примерак из Шумника садржава битне декоративне одлике споменутог стила, због чега је датујемо у прву половину 15. ст. (око 1420–1430), као продукт Манисеске радионице у близини Валенције. Сличне посуде из Дубровника и Бара датиране су у крај 14. – прва половина 15. столећа.⁵⁹

Импорт керамичке робе и осталих културно-уметничких добара у првом је реду следио токове привредних веза, те зависио од степену развијености пословног и привредног живота средине. Лако је претпоставити је да је ова роба стизала из правца приморја, посредством дубровачких трговаца који су на овај начин ширили утицаје медитеранске културе. Налаз овог типа керамике у не тако важном црквеном храму у Шумнику, само потврђује да су се слични керамички производи налазили и на трговима средњовековне Србије.

Глеђосани судови

Велики број пронађених уломака припада глеђосаним лонцима, који су служили за чување уља, меда или друге течне хране или изношење јела на трпезу. Могли су бити са једном дршком или без ње, а глеђосањем је уклоњена порозност зидова. Није немогуће и глеђосане лонце излагати

⁵⁸ Delonga, *Nalazi*, 171.

⁵⁹ Lj. Kovačić, *Stolna keramika u Dubrovniku, arheološki nalazi 14.–17. st.*, katalog izložbe, Dubrovnik 2010, 55, k. b. 36; M. Zagarčanin, *Stari Bar, Keramika venecijanskog doba*, Koper 2004, 50, 87, k. b. 221.

ватри и кувати у њима, али ови примерци немају трагове који би указивали на такву праксу. Углавном су то ситни уломци црвено или мрко печених посуда, украшених сноповима хоризонталних линија изведених енгобом или ширих енгобираних трака у којима су уписане хоризонталне или таласасте траке. Понекад се користи и четкица за осликавање једноставних орнаментата - белих кружних мрља или широких косих трака изведених енгобом. Глеђ преко ових посуда даје зелену или мрку боју. Глеђ је сиромашна и по интензитету наноса и по полихромним ефектима који се примењују. Тек ће се на неким комадима појавити дебео слој глазури.

Фрагментовани лонац, маслинасто глеђосан са обе стране, украшен је снопом урезаних белих линија изведених енгобом, које прате једноставни коси потези четкицом и беле мрље. Такође је у једном уском белом регистру једнопрута таласаста линија. Лонац је израђен од црвенопечене глине песковите фактуре (Т. 3/11; 4/9; 8/5). Овом типу посуда припада више уломака, без података о месту налаза (Т. 8/1; 6).

Више фрагмената трбуха (Т. 3/1; 8/1) и неколико обода припадало је једном лонцу, глеђосаном са обе стране маслинасто зеленом глеђи и украшеном сноповима хоризонталних линија. Обод је хоризонтално разгнут са украсним мрљама са унутрашње стране. Поједини комади су очигледно оштећени ватром. Дно посуде је са траговима сливања глеђи, сиве боје и пречника 10,5 cm (Т. 3/9).

Фрагментовани лонац, левкасто разгнута обода, мрко печене глине, глеђосан је тамно зеленом глеђи споља и унутра, без подлоге енгобе. Са унутрашње стране посуде је стилизовани орнамент у виду зечије главе изведен енгобом. Споља је једна шира, бела енгобирана трака са окер мрљама добијеним дебљим премазом глеђи (Т. 3/10; 8/5).

Ово су карактеристични лонци за позни средњи век и регистровани су на готово свим локалитетима у непосредној близини. Аналогни лонци могу се наћи у манастирима Градац⁶⁰ и Нова Павлица.⁶¹ Идентични лонци познати су из Ђурђевих ступова,⁶² док је исти тип лонца у овој

⁶⁰ Датују се у први период од оснивања манастира до краја 15. столећа: Јуришић, *Градац*, 30.

⁶¹ Лонци су крушколиког облика, веће запремине, равнoг дна и левкасто извученог обода. Спољна површина украшена је са два снопа хоризонталних линија између којих је низ тачкица изведених четкицом умоченом у енгобу. Слој је датован налазима 12 примерака новца угарског краља Жигмунда (1386–1437), што указује на растурену оставу иако нису овако протумачени: Јуришић, *Нова Павлица*, 72, сл. 60–61.

⁶² На основу аналогија, аутори одређују примерак у раздобље од друге половине 14. века до губитка државне самосталности 1459. године: Е. Зечевић, Д. Радичевић,

области познат са града Брвеника⁶³ и из Радошића⁶⁴. Једино се примерак у Студеници сврстава у период од средине 15. столећа до земљотреса који се десио пре 1608–9. године.⁶⁵ Чврсто опредељење да припадају 14–15. столећу, употпуњују налази из Сталаћа⁶⁶ и Маглича.⁶⁷

У сонди 14 пронађено је неколико фрагмената лонца жућкасте глеђи (светли окер), са споља аплицираном пластичном траком у виду плетенице (Т. 8/6), истој посуди припада још неколико уломака (Т. 3/5). Декорација изведена аплицираном пластичном траком у виду ужета је уобичајен мотив, али глеђосање оваквих лонаца је реткост. Могла би то да буде и конична здела, налик примерку са београдске тврђаве (тип II/20), која често има аплициране траке и датује се у 16–17. столеће.⁶⁸

Међу глеђосаним посуђем имамо већи број ситних уломака, за које је тешко одредити врсту посуда којима су припадали и декорацију, али се може уочити палета боја којом су посуде биле глеђосане. Декорација се креће од прозирне глеђи преко беле енгобе до употребе монохромне (мрка и зелена) глеђи различитог интензитета. Уочава се и употреба две различите зелене боје што даје ефекат мраморизоване површине. Поједини комади су свакако припадали врло луксузним посудама јер одишу изузетним колоритом (Т. 8/2).

У ову групу сврстали смо и неколико фрагмената тракастих дршки и једну округлог пресека, изведених техником извлачења (Т. 4/10–13; Т. 9/2) Глеђосане су мрком и зеленом глеђи различитог интензитета, док се светложута глеђ добијала безбојним премазом преко енгобе. Код округле дршке преко енгобе нанета је смеђа глеђ у виду косих трака.

Керамика Бурђевих ступова, Новопазарски зборник 25 (2001) 32, сл. 2/6 (=Зечевић, Радичевић, *Керамика*).

⁶³ Лонци украшени на описан начин налажени су готово у свим сондама, материјал се датује у 14. и 15. столеће, до коначног пада града 1455. године: Булић, *Брвеник*, 70–71, Т. 10/ 5; 11/5–6; 15/2, 4, 8.

⁶⁴ Д. Булић, *Жупа Брвеник – средњовековна археолошка налазишта*, Магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду 2008. године (=Булић, *Жупа Брвеник*).

⁶⁵ Пејовић, *Каталог*, 81, кат. бр. 70, сл. 68. Поред слике стоји податак да је из касног 16. столећа.

⁶⁶ Целокупан керамички материјал датује се од последњих неколико деценија 14. столећа до 1413. године: Minić – Vukadin, *Stalać*, 63 (сл. 42/1–8).

⁶⁷ Идентични глеђосани лонци са једном дршком датовани су у 14. – прву половину 15. столећа: Роровић, *Maglič*, 160, к. б. 3, сл. 105.

⁶⁸ Бикић, *Градска керамика*, 30.

Кухињско посуђе и црепуље

Најмасовнија је производња свакодневног, кухињског посуђа, рађеног углавном на спором витлу, ређе на брзом. Оно је без сумње продукт локалних радионица. У оваквим радионицама израђивало се посуђе основних облика и једноставнијих техничких и технолошких захтева. Начин израде и украшавање је идентично са трпезним лонцима, али због излагања ватри нису глеђосани.

Лонцу припада фрагмент са високим и разгнутим ободом, сиво печене глине, без икаквих украса и података о месту налаза (Т. 3/8; 8/3). Још један број уломака, углавном дна и неколико атипичних делова трбуха, припадају кухињском посуђу. Плитке канелуре у сноповима плитких хоризонталних линија могу се уочити на неколико ситнијих чепара (Т. 4/14; 8/3). Једну неглеђосану дршку такође премазану енгобним тракама, приписујемо лонцима (Т. 8/4).

Кухињских лонаца украшених сноповима урезаних линија има на Брвенику,⁶⁹ Новој Павлици,⁷⁰ Градцу;⁷¹ познати су и из манастира Намасија,⁷² Крушевца,⁷³ Сталаћа,⁷⁴ манастира Дренча...⁷⁵

Из југоисточног угла цркве потиче више уломака црепуља, грубе израде од црвено печене земље. Први примерак је црепуља вертикалних зидова и суженог и заобљеног обода (Т. 4/2), а други је фрагмент сиво печене посуде, косих зидова, одређен као црепуља, али можда је реч о плићој, коничној здели (Т. 4/3).

Оваквим налазима није место у цркви и можда су се ту нашли након што је црква изгубила своју улогу, ако занемаримо једно баналније објашњење, да су црепуље у недостатку одговарајућих чирака могле имати и овакву намену. Није јасно откуда толико археолошког материјала унутар и око цркве. Један део су могле бити црквене сасуде и то би био

⁶⁹ Материјал се датује у 14. и 15. век до коначног пада града 1455. године: Булић, *Брвеник*, 68 (Т. 8/10; Т. 9/4; 16/3).

⁷⁰ Налаз припада старијем хоризонту живота датован новцем угарског краља Жигмунда (1386–1437): Јуришић, *Нова Павлица*, 71, сл. 60.

⁷¹ Јуришић, *Градац*, Београд 1989, 31.

⁷² Пронађени примерци датовани су у 15–16. столеће: Брмболић, *Намасија*, 14.

⁷³ Бајаловић-Хаци-Пешић, *Керамика*, 43, Т. 5.

⁷⁴ Minić – Vukadin, *Stalać*, 58–62.

⁷⁵ Тошић, Булић, *Дренча*, 55, Т. 2.

део луксузне грнчарије, али налази припадају и посудама за припремање хране. Око цркве у оквиру истраживаних површина није констатовано манастирско насеље или било какав други објекат.⁷⁶ Евентуално, са северне стране цркве, данас потпуно у шикари, уочљиво је разбацано камење, које би можда могло припадати некаквом објекту- те би самим тим Шумник могао бити и манастир – али без археолошких истраживања, ова претпоставка остаје у домену хипотезе.

Кухињски лонци су истих облика и начина украшавања на ширем простору моравске Србије. Раширеност ових примерака не указује на један радионичарски центар, већ напротив, њихова масовност, једноставност израде и усвојена униформност указују на велики број грнчарских радионица. Широка развијеност грнчарског заната нам готово гарантује постојање грнчарских радионица у готово сваком већем насељу, али и на селу. Велики број манастира на простору жупе Брвеник и суседних области, дају нам за право да претпоставимо да је морало постојати неколико грнчарских радионица које су задовољавале манастирске потребе, као и потребе околног становништва за кухињском керамиком.

Израда декоративне грнчарије је компликованија и захтева већу умешност мајстора и већу техничку и технолошку обученост. Радионицама из области споја река Морава, односно из области Крушевца и Сталаћа, вероватно припада један део налаза грнчарије, израђених у техници колоритног сграфита, али група зелено глеђосаних лонаца свакако је продукт локалних грнчарских радионица. Овим лонцима, који често испод маслинасто зелене глеђи имају сликани орнамент, по форми у потпуности одговарају примерци кухињских лонаца. Реч је, дакле, о истој грнчарској радионици, која је обично кухињско посуђе глеђосала, из потребе за нешто другачијом наменом ових производа. Украшени су најчешће тачкастим орнаментом и хоризонталним линијама. Појава беле мрље у виду зечије главе на унутрашњој страни обода можда представља ознаку радионице или мајстора-грнчара. Ови зелено глеђосани лонци појављују се на простору од Жиче, преко Студенице до жупе Брвеник, где су констатовани на готово свим средњовековним локалитетима. Посуде би биле рад неке грнчарске радионице, из области Рашке, или из најближе околине Брвеника.⁷⁷

⁷⁶ Археолошка ископавања осим унутар и око цркве вођена су на још неким позицијама, које на основу постојеће документације нису могле бити утврђене. Реч је о барем 3 сонде, јер је последња позната нумерисана бројем 14, које не доносе податке о остацима манастира.

⁷⁷ Већ је претпостављено да овакви лонци претстављају производе неке грнчарске радионице у Рашкој области: Minić – Vukadin, *Stalać*, 63.

Архитектура

Одавно је уочено да се шумничка црква угледа на оближњу, нешто старију цркву у Баљевцу.⁷⁸ Уз опажање да су ове две цркве блиске схеме основе прикључује се сличност у њиховим сразмерама, али и коришћење истоветне пројектантске матрице са црквом Светог Николе у Студеници.⁷⁹

Према Р. Станићу присуство arkada на бочним фасадама цркве, чини је блиском са приморским црквама 11–13. столећа, али и са низом других цркава подигнутих у периоду 12–14. столећа.⁸⁰

За одређивање настанка шумничке цркве пресудни су схема основе и стилска обележја прозора. Основом шумнички храм се прикључује скупини црквених грађевина подизаних од треће деценије 13. столећа када је саграђена црква Св. Николе у Студеници, а скупину закључује црква Св. Јована у истом црквеном средишту, датована у прву половину 14. столећа, између којих су црква у Баљевцу, Шумнику и Брвенику.⁸¹ Са овако наведеним релативно хронолошким редоследом храмова М. Чанак – Медић можемо се сложити, али не и са датовањем цркви.

Неоспорно је датовање цркве Св. Николе у Студеници, за шта је било пресудна анализа живописа која је указала на крај четврте деценије 13. столећа,⁸² након чега је претпостављено да није саграђена много раније.⁸³ Оваквом гледању доприносе и поједини технички детаљи везани за начин зидања, употребљено градиво и својствен облик лука над унутрашњим оквиром улаза у цркву у којем се препознаје градитељ спољне припрате Богородичине цркве и правоугаоне куле, подигнуте у трећој деценији 13. столећа у време краља Радослава.⁸⁴

⁷⁸ В. Петковић, *Преглед*, 220.

⁷⁹ Чанак-Медић, *Шумник*, 161–162.

⁸⁰ Станић, *Црква*, 105.

⁸¹ Чанак-Медић, *Шумник*, 164; М. Чанак-Медић, *Свети Никола у Баљевцу*, Архитектура прве половине XIII века I, Београд 2006, 213 (=Чанак-Медић, *Баљевац*).

⁸² В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 37. За новију анализу живописа погледати: О. Томић, *Особеност фресака XIII века у студеничкој Никољачи*, Ниш и Византија 3 (2005) 261–278.

⁸³ Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић, *Студеница*, Београд 1986, 58.

⁸⁴ М. Чанак-Медић, *Свети Никола у Студеници*, Архитектура прве половине XIII века I, Београд 2006, 200.

Датирање цркве Св. Јована у Студеници у 14. stoleће такође није спорно и заснива се, осим на плану основе, и на готичкој лунети апсидалне бифоре.⁸⁵

За храм у Баљевцу А. Дероко је указао на приморско порекло, и сматрао је да потиче с краја 12. stoleћа.⁸⁶ Други аутори су сматрали да припада првој половини 13. века,⁸⁷ или периоду друге половине 13. stoleћа.⁸⁸ Међутим, М. Чанак-Медић је врло убедљиво показала да приморски утицаји могу бити само далеки одједи, а да је употреба широких лукова на бочној фасади настала преношењем тог архитектонског мотива са Богородичине цркве у Студеници, односно са фасада њених параклиса.⁸⁹

Анализирајући фреске – без ближих аналогича, али изузетних уметничких вредности – Р. Станић њихов настанак сврстава у 40-е или 50-е године 14. stoleћа.⁹⁰ Нешто раније Радомир Николић је навео прву половину 14. stoleћа као време настанка овог живописа.⁹¹ И у новијим анализама живописа истакнуто је да су се: „баљевачки сликари ослањали на иконографска и програмска решења која се у српској уметности појављују тек од друге деценије XIV века“.⁹² Дакле, без сваке сумње живопис је поуздано датиран у 14. stoleће и нема старије фазе.

Чини се да није спорно ни датовање цркве посвећене светом Николи подно града Брвеника.⁹³ На цркви су обављена мања археолошка истраживања 1966. године, али пронађени археолошки материјал није био

⁸⁵ М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакота, *Манастир Студеница*, Београд 1986, 84; Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић, *Студеница*, 100. За издвојено мишљење да припада 16–17. веку видети: С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, Саопштења 3 (1957) 85–87.

⁸⁶ Дероко, *Баљевац*, 36, 39. Између две могућности које је понудио за временско одређење цркве у време око постанка Студеници или у време Сопоћана и Градца, Дероко се определио за прву опцију.

⁸⁷ В. Петковић, *Преглед*, 214, М. Чанак-Медић, *Архитектура*, Манастир Студеница, Београд 1986, 83–84.

⁸⁸ Станић, *Црква*, 105, 108.

⁸⁹ Чанак-Медић, *Баљевац*, 212–213.

⁹⁰ Р. Станић, *Фреске цркве Св. Николе у Баљевцу код Рашке*, Саопштења 10 (1974) 74.

⁹¹ Р. Николић, *Чување и одржавање зидних слика*, Београд 1968, 25.

⁹² Д. Војводић, *О живопису беле цркве Каранске и савременом сликарству Рашке*, Зограф 31 (2006–2007) 136.

⁹³ О изгледу и аналогичама цркве, са наведеном старијом литературом види: М. Чанак-Медић, *Свети Никола у Брвенику*; *Архитектура друге половине XIII века I*, Београд 2006, 229–240.

од помоћи при одређивању времена настанка цркве.⁹⁴ Од неколико пронађених надгробних споменика, свакако је најважнија плоча кнеза Дабисе – у манаштву Николе, пронађена на средишњем делу западног травеја, која потиче из друге половине 14. столећа.⁹⁵

Ђурђе Бошковић остатке фресака датује у 14. столеће.⁹⁶ Р. Станић, нешто прецизније, фреске, као и саму грађевину датује у у Мусино време, односно у другу половину 14. столећа сматрајући да би црква у Брвенику по решењу куполе била претеча објекта моравског стила.⁹⁷

Иван Ђорђевић је мислио да се црква може сматрати задужбином кнеза Дабисе – непознате историјске личности – нарочито због циклуса светог Николе који је био патрон ктитор, док облици слова на надгробнику кнеза Дабисе упућују на другу половину 14. столећа и време Војислава Војиновића, пре неголи на Мусино време.⁹⁸

У понуђену групу цркви истог типа треба уврстити још увек необјављену цркву у Радошићу, код Рашке, данас посвећену Св. Петки, што највероватније није било тако у средњем веку. Црква је идентификована као манастир Тушимља.⁹⁹ Црква у Радошићу припада овом типу цркава по архитектонској основи, пронађеним прозорима, али и по употреби градива, односно дацито-андензита у великој мери. Пронађени археолошки материјал, је неоспорно датује у 14. столеће.¹⁰⁰ Такође, на основу компаративне анализе фрагмената живописа, са сигурношћу је констатована њихова припадност 14. столећу.¹⁰¹

Употреба надгробних плоча као сполија за градњу шумничког храма, такође сама за себе говори о датовању цркве. Наиме, на нашем простору нема археолошки потврђених надгробника пре 14. столећа, тек су спорадични примерци датовани на основу палеографских карактеристика натписа приписани ранијем времену. Извесно време које је

⁹⁴ Пронађено је неколико атипичних уломака керамике, турска лула и тег: Р. Станић, О. Вукадин, *Црква Св. Николе у Брвенику*, Саопштења 8 (1969) 150 (=Станић, Вукадин, *Црква*).

⁹⁵ Г. Томовић, *Морфологија ћириличних натписа на Балкану*, Београд 1974, 71.

⁹⁶ Ђ. Бошковић, *Белешке са путовања: III Ибарска клисура*, Старице 8–9 (1933–1934), 285.

⁹⁷ Станић, Вукадин, *Црква*, 147–148.

⁹⁸ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд 1994, 166–167.

⁹⁹ Б. Кнежевић, *Манастири у нахији Брвеник по турским пописима из прве половине XVI века*, Зборник МС за ликовне уметности 26 (1993) 255–269.

¹⁰⁰ Булић, *Жупа Брвеник*.

¹⁰¹ Б. Стевановић – М. Лукић – М. Живковић, *Фрагменти фресака из цркве у селу Радошићи код Рашке*, *Наша прошлост* 11(2010) 98–104.

потребно за напуштање једне некрополе или њено уништење, указује на дубоко 14. столеће као време градње црквеног храма. Не треба искључити могућност да су оне шкарт неке каменорезачке радионице и у том случају узидане непосредно након израде.

Паралеле за употребу мермерних плоча налазимо само на црквама из 14. столећа и млађим. Коришћене су у црквама у Радошићу, Св. Николи у Брвенику за које смо видели да припадају 14. столећу, затим на Новој Павлици¹⁰² и на цркви Св. Николе у Ушћу, где су мермерне надгробне плоче са стилизованим крстом у кругу, без натписа, употребљене у зиду као материјал за зидање, преко којих се протеже фреско-малтер.¹⁰³ Ова црква не припада посматраном типу и датује се у 14. столеће и по времену настанка живописа и по употреби готичке камене пластике коју је радила иста клесарска радионица као и на цркви Св. Јована у манастиру Студеници.¹⁰⁴ Мермерне оквире образоване од сполија имају прозори у средњем травеју храма Св. Николе у Студеници, али су овај облик добили накнадно.¹⁰⁵

У прилог предложеном датовању цркве говори и употреба љубичастог дацито-андензита, камена који је коришћен при градњи цркве Св. Николе у Брвенику, цркве у Радошићу и храма у Шумнику. Дакле за цркве готово идентичне основе употребљавано је у ова три случаја и исто градиво.

Осврнемо ли се на живопис, уочићемо да су све наведене цркве осликане у 14. столећу, осим Св. Николе у Студеници, која несумњиво припада 13. столећу. Било би, заиста, крајње необично да су све остале типолошки сродне цркве биле неосликане након више од једног столећа. Тешко је поверовати да је властела која подизањем задужбине истиче свој положај и величину, а у циљу искупљења грехова и зарад сопственог спасења, ускратила себи право на могућност свакодневног присуства и подсећања на сопствену личност кроз ктиторски натпис и ктиторски портрет.¹⁰⁶ У појединим ситуацијама је то могуће, али би у овим случајевима то био аргумент који би се потезао код сваке од набројаних цркава и не би представљао изузетак већ правило.

Заиста би било необично и даље се ослањати на датовање свих ових грађевина само на основу архитектонске основе и облика бифора и

¹⁰² М. Михаиловић, М. Ковачевић, *Нова Павлица*, Београд 1989, 54.

¹⁰³ Н. Лишанин, *Црква светог Николе у Трњацима код Ушћа*, *Наша прошлост* 9 (2009) 48.

¹⁰⁴ Детаљније о цркви са релевантном литературом видети: *Исто*, 41–60.

¹⁰⁵ М. Чанак-Медић, *Свети Никола у Студеници*, *Архитектура прве половине XIII века I*, Београд 2006, 197.

¹⁰⁶ Опширније о овоме видети: С. Поповић, *Крст у Кругу*, *Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1993, 36.

пренебрегнути све остале чињенице које говоре у корист датовања већине ових споменика у 14. столеће, и то у пуно раздобље овог столећа. Уосталом у случају цркве у Шумнику прозори су толико рустифицирани да се и не могу сматрати истом радионицом која је изградила прозоре на Радосављевој припрати у Студеници.

Археолошка ископавања цркве у Шумнику потврдила су континуирани живот овог култног места кроз 14. и 15. столеће и да нема некрополе која претходи цркви. Натпис на надгробној плочи монаха Василија из 14. столећа и налаз новца краља Жигмунда, довољни речито говоре о времену формирања некрополе. Није без важности ни положај гроба бр. 5 из кога потиче поменути новчић, а који се налази врло близу јужног зида цркве, што говори да није сахрањен дуго времена након изградње цркве. Ово све говори у прилог тврдњи да црква не може бити старија од 14. столећа. Пронађени археолошки материјал недвосмислено указује на период друге половине 14. столећа, и тек би се неки комади грнчарије, због њиховог недовољног познавања могли приписати ширем контексту 14. столећа, док је евидентно потпуно одсуство налаза из претходног периода.

Страдање цркве истовремено са страдањем града Брвеника у непосредној околини 1455. године, било би оправдано претпоставити, јер би се тиме објаснило непомињање цркве у турским пописима 15. и прве половине 16. столећа. Доградња цркве, односно изградња трема са западне стране, догодила се вероватно у време након обнове Пећке патријаршије. Траг овог времена био би пронађени новчић из времена Сулејмана I. Крај 17. столећа и позната ратна дешавања, вероватно су јој доделила судбину, каква је задесила и друге цркве овога краја.

Развојем привреде, а посебно рударства, у области око данашње Рашке расте и економска моћ рударског ревира и економска моћи локалне власти која своја достојанства истиче подизањем задужбина. Проналазак луксузних производа сведочи о културним потребама и естетским критеријумима средњовековног доба Србије која се није разликовала од осталог дела Европе. Један такав примерак репрезентативне керамичке израђевине каталонских мануфактура нашао се у Шумнику сведочећи докле су допирали путеви средњовековне трговине, а с њима и утицаји шире медитеранске културе.

Једноставно једнобродно композицијско решење, доследно је спроведеном код свих цркава овог типа у околини Рашке. Војислав Ђурић је већ закључио да је њихов изглед последица угледања на мање цркве 13. столећа, чији су облици наставили да живе у Рашкој и у 14. столећу,

када је ова област постала уметничка периферија.¹⁰⁷ Видели смо да је црква Св. Николе у Студеници, најстарија црква овог типа и као таква представљала је узор за већи број цркава из непосредне околине током 14. столећа. У овом случају чини се да је суочељавање резултата истраживања до којих су дошли аутори различитих дисциплина, у првом реду археолози, довело до јаснијег хронолошког сагледавања црква из околине Рашке. Измиче нам за сада, само разлог, због чега је толики број цркава у једном рударском ревиру посвећен Св. Николи?

¹⁰⁷ В. Ј. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градителство*, О кнезу Лазару : научни скуп, Београд 1975, 121.

Dejan Bulić

THE CHURCH IN ŠUMNIK, A NEW VIEWPOINT ON DATING

Summary

The church in Šumnik, dedicated to St. Nicolas, is situated near Raška and was once a part of Brvenik župa, although it was not mentioned in the famous document on the exchange of the property.

The church was a rectangular building with semi-circular apse, dim. 11,4 m x 6,6 m. The space was divided into three unequal aisles. The smallest was the eastern one, with semi-circular niches for prothesis and diaconicon, and with one niche in the centre of the apse. The church had barrel vault with two supporting arches, placed on pilasters, with the dome placed in the centre related to the total length of the building. The local stone was used for building – yellowish sandstone, dripstone and violet dacite-andesite, with occasional secondary use of sepulchral monuments. The outer walls were plastered and decorated with wide blind arches. On the western side a porch was built later.

The use of grave monuments as spolia for building the Šumnik church, the portable archaeological finds and the sepulchral monument of monk Vasilije from 14th century, as well as the position of the grave no. 5 with money of king Sigismund (1387-1437), point without any doubt to mid-14th century as the time when the church was built. Among archaeological finds the discovery of luxurious Hispano-Moorish pottery represents a true rarity, since, until today such pottery was not discovered or perhaps was not recognized on the territory of Serbia.

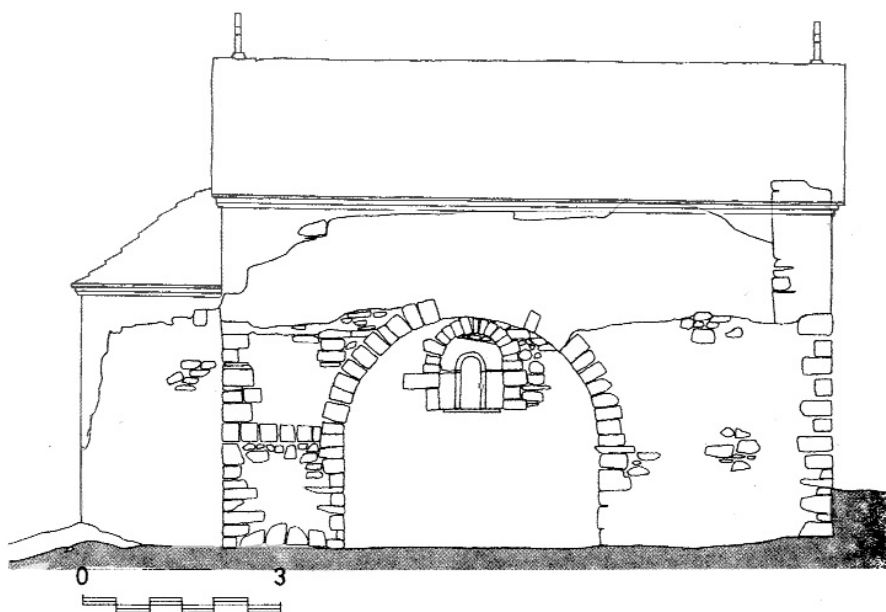
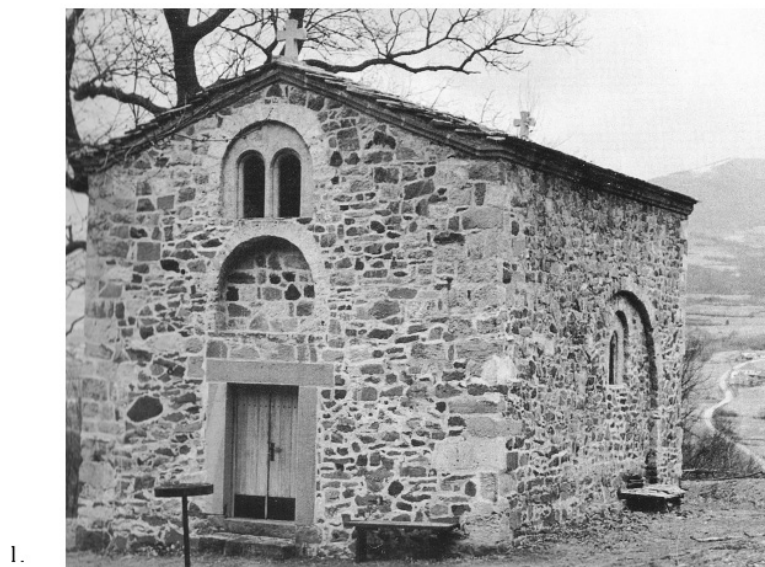
The ground plan of the Šumnik church places it within the group of sacral buildings, erected since the third decade of the 13th century, when the church of St. Nicolas in Studenica was built, the model for most of the churches in the surrounding areas. All the other churches, with close ground plan scheme and the same project matrix, belong to the 14th century – the churches in Baljevac, Šumnik, Brvenik, Radošić and the church of St. John in Studenica. The dating was made after the mural paintings, architectural elements, sepulchral monuments, raw material and portable archaeological finds.

For the moment, however, the reason for such a large number of churches dedicated to St. Nicolas in the mining area remains unknown.

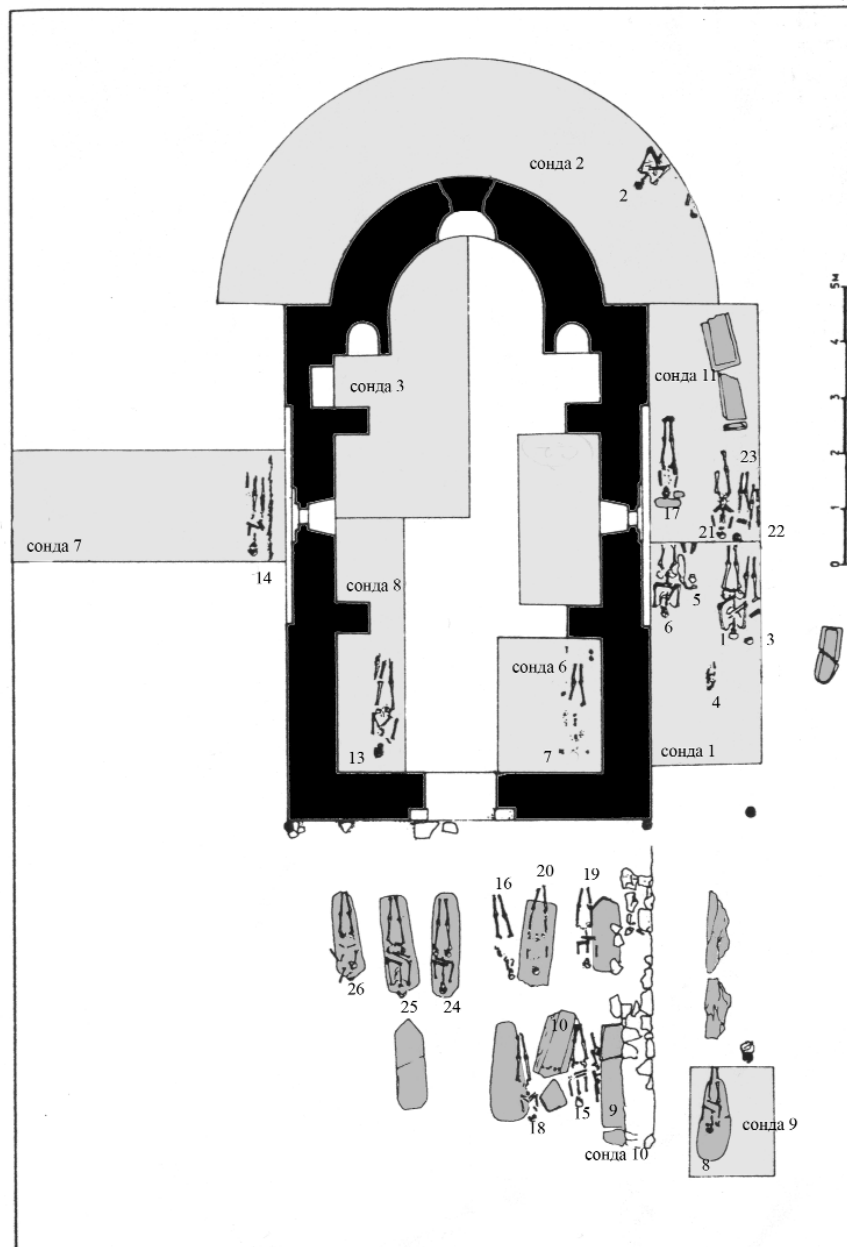
Key words: St. Nicolas – Šumnik, 14th century, Hispano-Moorish pottery, dacite-andesite, St. Nicolas, Studenica, St. Nicolas Brvenik, St. Nicolas Baljevac, Radošić.

Чланак примљен: 25. 04. 2013.

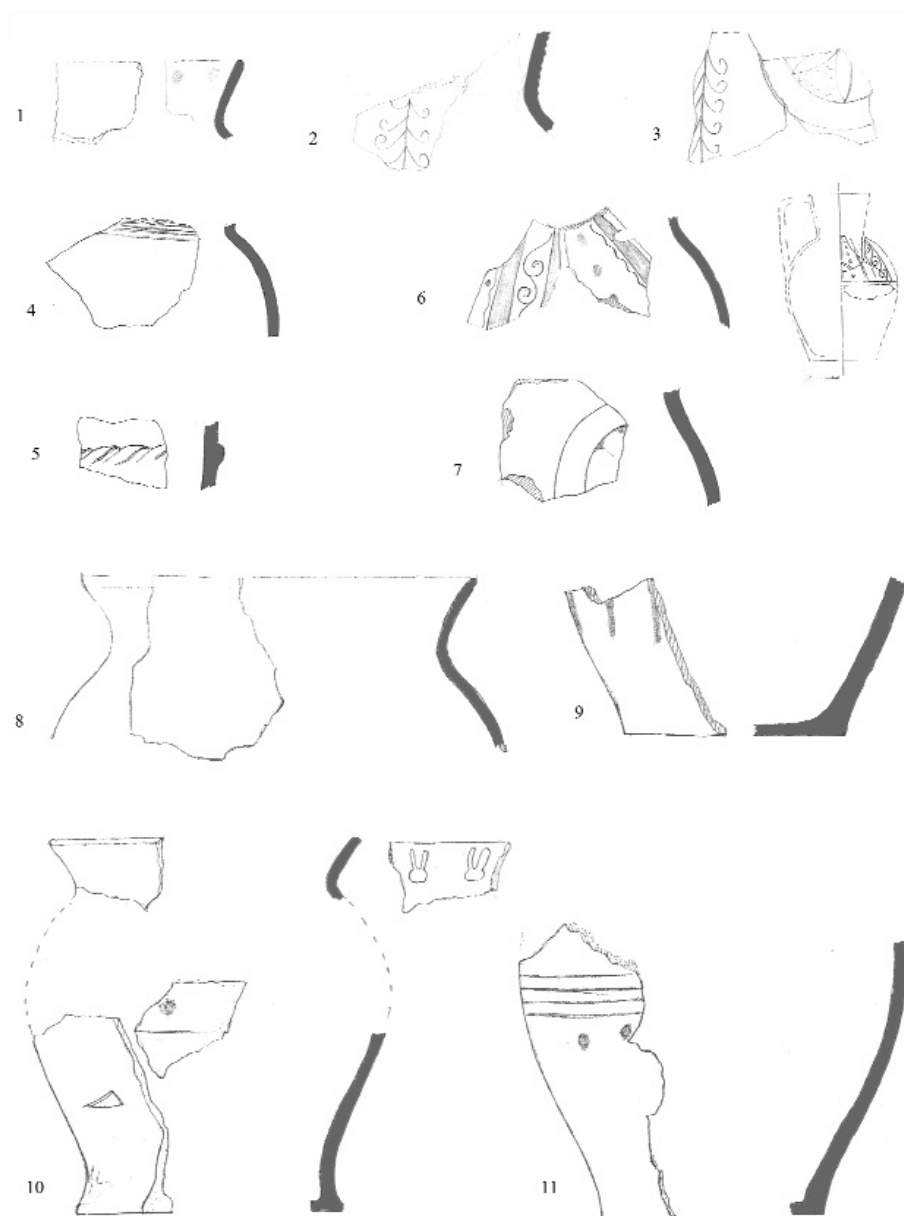
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

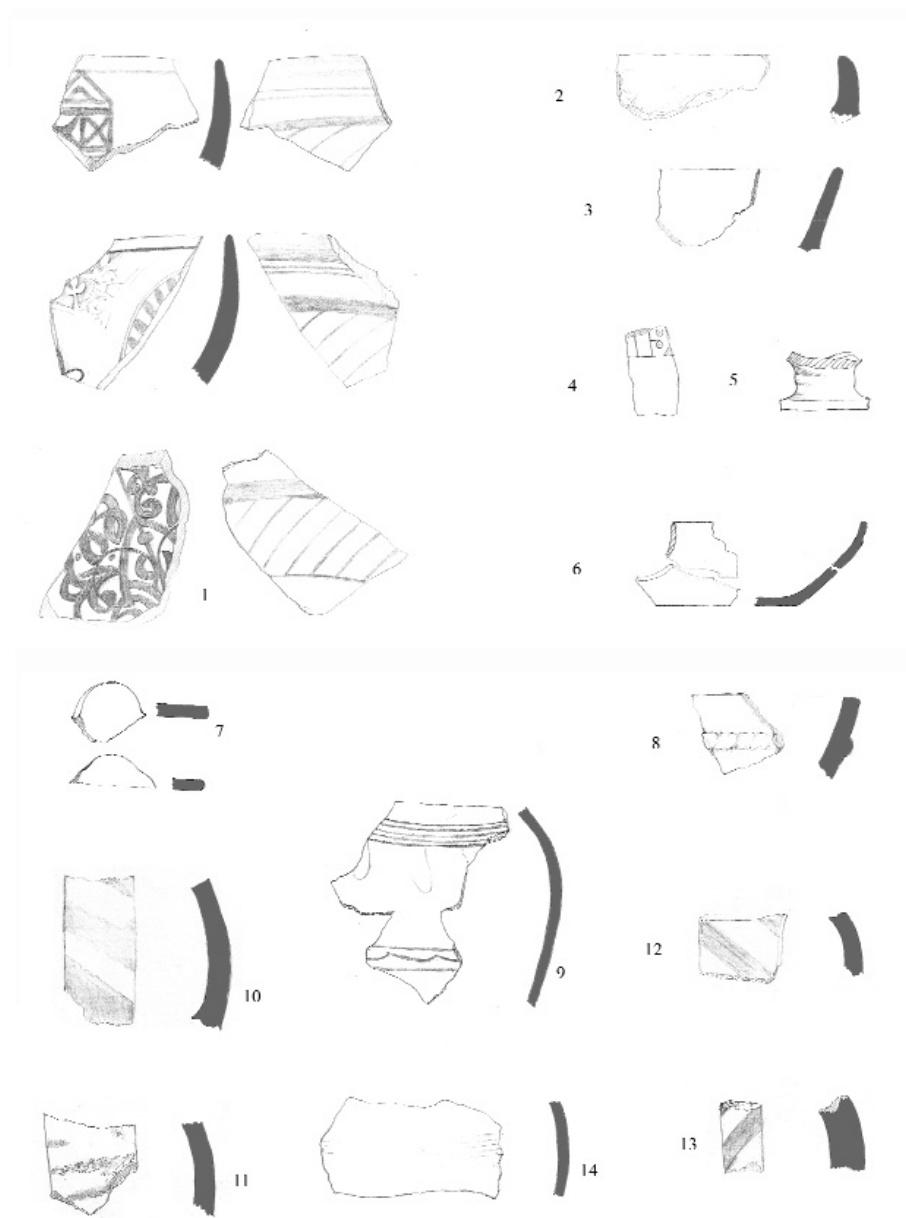
2. Северни изглед цркве (снимила Н. Пајовић)

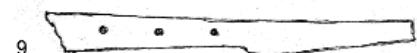
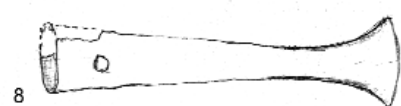
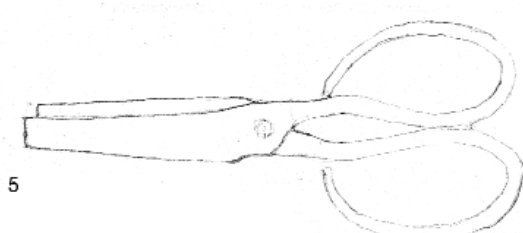
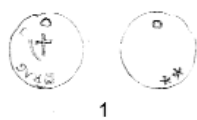
Основа цркве са распоредом сонди и некрополом (по Г. Тошић)

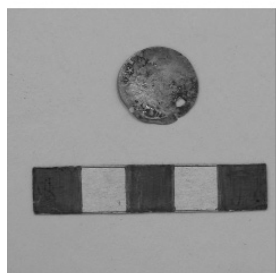
Т. 3 Документација ЗСК - Краљско

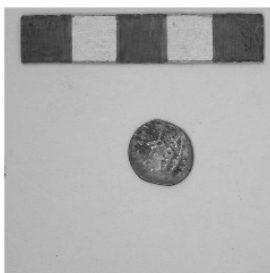
Т. 4 Документација ЗЗСК - Крањско

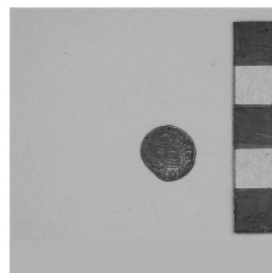
Т. 5. Документација ЗЗСК - Краљско

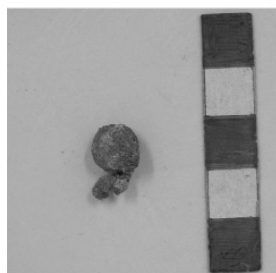
1. Простор СЗ од цркве

2. Сонда 3

3. Сонда 1

4. Сонда 1, гроб 5

5. Сонда 2, гроб 2

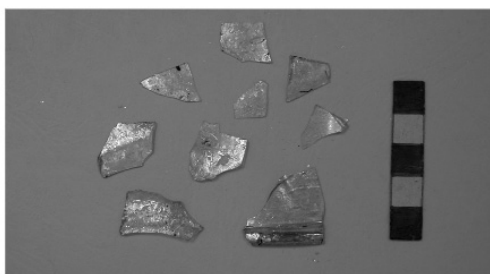
6

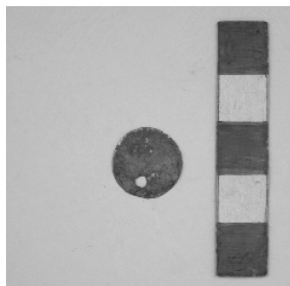
7. Западно од цркве

8. Западно од цркве

9. Западно од цркве

1. Унутрашњост цркве

2. ЈИ део цркве

3. Код улаза цркве

4. Унутрашњост цркве

5. Западно од цркве

6. Унутрашњост цркве

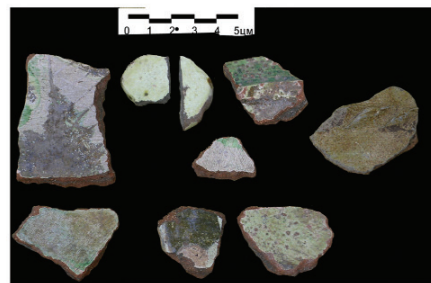
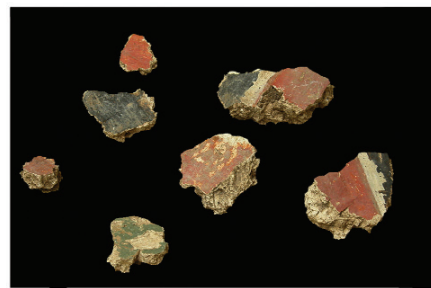
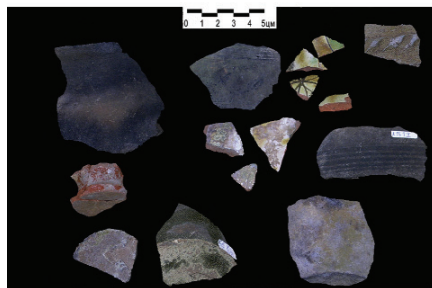
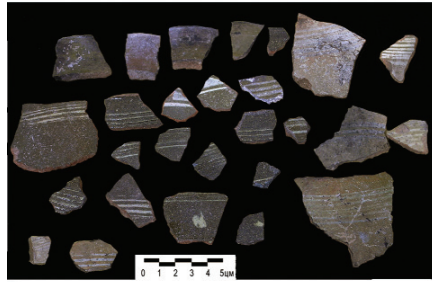

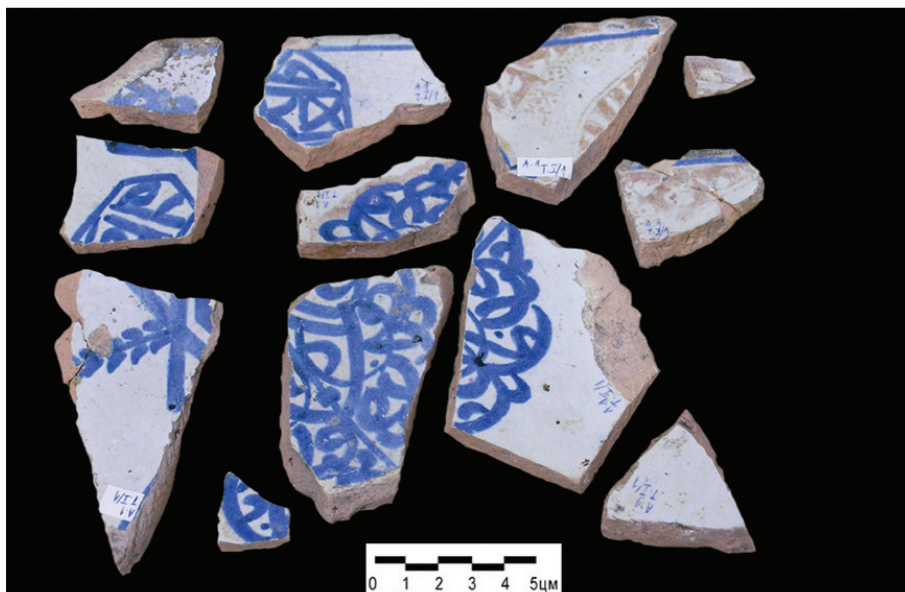
7. Западно од цркве

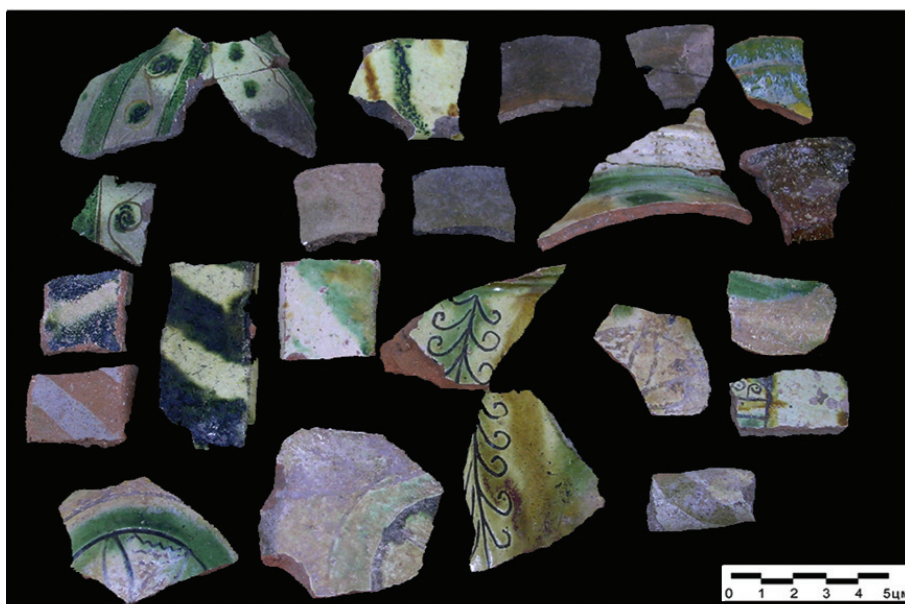
8. ЈИ део цркве

T. 8

1.

2.

Срђан КАТИЋ*
Историјски институт Београд
Београд

Бојан ПОПОВИЋ**
Народни музеј
Београд

СМЕДЕРЕВСКА ВАРОШ ОД 1459. ГОДИНЕ ДО КРАЈА 16. ВЕКА***

Апстракт: Рад се бави урбаном структуром смедеревске вароши, организацијом живота верских заједница и привредним активностима у њој, у периоду од османског освајања до краја 16. века. Развој вароши приказан је у периоду у коме се Смедерево трансформисало од најважнијег османског утврђења у војно и привредно средиште без већег значаја. Упоредном анализом извора утврђен је положај варошких капија, скоро свих муслиманских богомоља и јавних и привредних објеката, као и већине варошких махала.

Кључне речи: Смедерево, варош, чаршија, махала, завија, месџид, џамија, вакуф.

Смедерево је од османског освајања 1459. године до двадесетих година 16. века било најважније војно упориште у европском делу Царства, а војни и економски значај задржало је и у неколико наредних деценија. И поред тога, прошлост османског Смедерева остала је недовољно истражена. Поред фортификација, које су делом очуване до данас, археолози су прона-

* srdjan.katic@iib.ac.rs

** gfres@narodnimuzej.rs

*** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

шли још само неколико османских објеката у тврђави и то: три мошеје, од којих је једна настала преправљањем и проширивањем цркве и двоструки хамам с мушким и женским одајама.¹

Прошлост Смедерева под османском влашћу била је тема неколико османистичких радова, у којима су аутори као главне изворе користили пописе Смедеревског санџака. Олга Зиројевић се у контексту различитих тема бавила Смедеревом. Пажњу је посветила збирним подацима о војној посади, као и броју махала и становника уписаних у њима, што је представљало добар општи оквир и основ за будућа истраживања.² Ема Миљковић је, међутим, у објављеној докторској дисертацији о Смедеревском санџаку у периоду од 1476. до 1560. године само поновила дотадашња сазнања из историографије.³ Исти приступ имао је и Александар Крстић који се бавио османским Смедеревом у другој половини 15. и почетком 16. века. Његов допринос представљају подаци османских хроничара о освајању града.⁴

За изучавање Смедеревског санџака и самог Смедерева у историографији је углавном коришћен исти корпус грађе. С обзиром на то да судски записници – сицили и опширни пописи вакуфа на жалост нису сачувани, најзначајнији извор за ову област представљају пописи становништва. Они су, међутим, само делимично искоришћени у радовима горе поменутих истраживача.

¹ С. М. Ненадовић, *Уређење Смедеревског града*, Саопштења Завода за заштиту културе Републике Србије 1 (1956) 84, сл. 11; А. Дероко – С. М. Ненадовић, *Смедеревски град – испитивања 1956.*, Старица 7–8 (1958) 185, сл. 15; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава, новија истраживања*, Смедерево 1998, 113–126; М. Поповић, *Смедеревски град*, Београд 2013.

² О. Зиројевић, *Смедерево од пада под турску власт до краја XVI века*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. год. : зборник радова приказаних на научном скупу Српске академије наука и уметности, одржаном од 22. до 24. маја 1967. год. у Београду поводом прославе 100–годишњице ослобођења градова, Београд 1970, 193–200; Иста, *Цариградски друм од од Београда до Софије (1459–1683)*, Зборник Историјског музеја Србије 7 (1970) 3–197; Иста, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974.

³ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560, земља – насеља – становништво*, Београд 2004.

⁴ А. Крстић, *Смедеревски крај у другој половини 15. и почетком 16. века*, Смедеревски зборник 2 (2009) 54–57, 61–63. А. Крстић, *Пад Србије из угла освајача: Ашикпашазаде и Дурсун-бег*, Пад српске Деспотовине 1459. : зборник радова са научног скупа одржаног 12–14. новембра 2009. године, Београд 2011, 311–312.

Сви пописи нису сачувани у целости, па тако у опширном дефтеру Смедеревског санцака из 1476–78. године недостаје део у коме се налази Смедерево. У раду смо користили опширне дефтере из 1516, 1528–30, 1536, 1560, 1572. и 1741. године, сажете дефтере из 1521–23, 1530. и 1580, као и пописе тврђавске посаде из 1488, влаха из 1528. и цизије из 1605. године.⁵ Обиље до сада неискоришћених података у наведеним изворима определило нас је да рад ограничимо само на смедеревску варош.

Путници са запада ретко су походили Смедерево. Једини нешто целовитији приказ оставио је Ханс Дерншвам. Он је, међутим, 1555. године затекао поплављену варош претворену у каљугу. Као странац није могао да уђе у тврђаву, а варош је била у таквом стању да у њој чак није могао да преноћи.⁶ Стога његов опис нема већу вредност, осим када наводи цене хране и пише о квалитету локалних производа.

Од османских путописаца и хроничара у историографији је највише коришћен незаобилазни Евлија челебија, који је 1660. боравио у Смедереву. Већ је указано да Евлијини наводи о оснивању Смедерева и османском освајању града представљају историјски неутемељену легенду.⁷ На основу поређења с документарним изворима, може се закључити да су његови подаци о објектима у граду само делимично тачни, недовољно прецизни и често пуни претеривања, али да и међу њима има веродостојних делова.⁸

Такође би издвојили и Абдулаха сина Ибрахима, познатијег као Ускудари. Он је водио дневник похода Фазил Мустафа-паше Кеприлија из 1690. године, у којем је османска војска поново освојила Смедерево.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Tapu Tahrir Defterleri (TD) 16; TD 135; TD 187; TD 316; TD 517; TD 978; TD 1007; TD 1011; BOA, Kâmil Kepeci Tasnifi (KK) Ahkâm defteri, 4725; BOA, Maliye defteri – Maliyeden müdevver defteri (MAD) 15942; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi (KKA), 423; KKA 425. Сажети попис из 1530. рађен је за цело Османско царство. Он није настао на терену, већ у дворским канцеларијама на основу постојећих пописа становништва, војничких посада, тврђавске опреме и државних прихода. Тако се у сажетом попису Смедеревског санцака из 1530. године подаци о становништву углавном понављају из сумарног пописа 1521–23. и од мале су користи, док они о посади и тврђавској опреми, представљају важан извор (*MAD 506 Numaralı, Semendire Livâsı İcmâl Tahrir Defteri (937 / 1530) <Dizin ve Tıpkıbasım> Ankara 2009*).

⁶ М. З. Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама 1553–55 г.*, Браство 21 (1927) 61, 98–99.

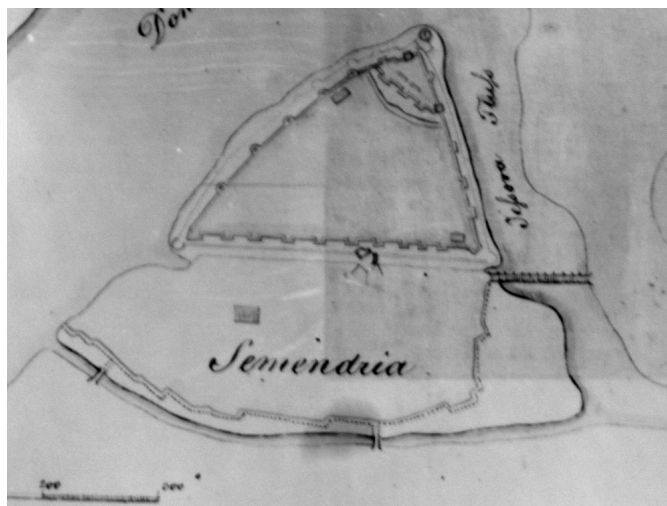
⁷ Evlija Čelebi, *Putopis*, prijevod, uvod i komentar Н. Šabanović, Sarajevo 1967, 311, нап. 54.

⁸ Evlija Čelebi, *Seyahatnâme* I-IX, İstanbul 1896–1938, с. V, s. 1838.

Ускудари је затекао тврђаву коју су становници сами запалили и разорили приликом повлачења 1688. године, а и варош је страдала у пожару, који је раније изазвао удар грома. Иако није био у прилици да опише здања из предратног периода, Ускудари је ипак оставио неколико важних описа, која се углавном односе на тврђаву и објекте у њој, као и на западни део подграђа који није страдао у пожару.⁹

Ускударијево сведочанство о уништеном граду пружа објашњење за скоро празне аустријске планове Смедерева настале крајем 17. и у првим деценијама 18. века, који иначе представљају један од кључних извора за изучавање урбане структуре градова.¹⁰

Један недатиран аустријски план ипак може да послужи за утврђивање простора који је заузимала варош. На њему нема трагова аустријских фортификација, па је вероватно настао у време Бечког рата (1683–1699) и то убрзо након хабзбуршког освајања града 1688. године. Иако су на плану уцртана само два објекта у тврђави и један у вароши, приказ варошког бедема с јендеком, мостом преко Језаве и две варошке капије делује веома реално (види слику 1).¹¹ С обзиром на то да се током 17.

Слика 1: аустријски план Смедерева из времена Бечког рата

⁹ Abdullah b. Ibrahim el-Üsküdarî, *Vaki'at-i Sefer-i Sultan-i Süleyman-i Sâni I-III*, Topkapı Revan Köşkü, 1223–1224, Istanbul, I, 652–653; T. Katić, *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, Beograd 2012, 86, 89, 120.

¹⁰ I. Zdravković, *Stari planovi u zbirkama nekih ustanova u Beču*, Zbornik zaštite spomenika kulture 16 (1965) 222–224.

¹¹ I. Zdravković, *Stari planovi*, 223.

века Смедерево није ширило, може се претпоставити да је варош заузима мала исти или приближан простор као и у периоду којим се бавимо у раду.

Подграђа важних османских утврђења су најчешће била утврђена, док је то код оних на крајиштима представљало правило. Примењиван је исти начин градње као код паланки, а то је копање рова и стварање бедема од ископане земље, који је потом ојачаван дрвеним гредама и плетаром. Уколико је то било могуће у ров је, као у Смедереву, пуштана вода. Стратешки делови бедема су по потреби додатно ојачавани градњом дрвених кула. Такав начин заштите подграђа постојао је и код хришћана, па и у престоном граду српске Деспотовине Смедереву. Према опису Дурсун-бега османског хроничара и очевица неуспеле опсаде града у лето 1458. године, смедеревска варош је била утврђена управо на описани начин, а османска војска је успела да продре у њу после недељу дана борби, тек када су употребљене опсадне справе.¹² После османског освајања Смедерева које је уследило наредне године, варошки одбрамбени бедем је обновљен. Он је сигурно и додатно утврђен после вишемесечне опсаде деспота Вука Гргуровића 1476. године, у којој је изгорела цела варош.¹³

Описа варошког зида и главне варошке капије нема, али се у османским изворима они посредно помињу. Тако се, на пример, за неке винограде наводи да допиру до варошког јендека, или да се налазе у близини главне варошке капије, која је због бизине завије називана и деришком.¹⁴ Та главна капија извесно се налазила на југу, на путу који је од тврђаве водио кроз варош и потом даље у правцу Цариградског друма.

С источне стране у варош се улазило преко моста на Језави, чији су остаци пронађени 1971. године.¹⁵ Најстарији писани податак о мосту потиче из 1486. године, када је враћајући се с посланства у Истанбулу на њему рањен и потом преминуо Дмитар Јакшић.¹⁶ За мост преко Језаве Ускудари је забележио да је велики, да постоји од давнина и да се налази испред куле код које се спајају варошки и језавски бедем.¹⁷

¹² Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, Istanbul 1997, 95–97; Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена, Два турска хроничара из 15 века*, Браство 26 (1932) 104–105; А. Крстић, *Пад Србије из угла освајача*, 311–312.

¹³ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 411.

¹⁴ TD 1007, s. 412–414; MAD 506, 13–14; TD 978, 10.

¹⁵ Л. Павловић, *Музеј и споменици културе Смедерева*, Смедерево 1972, 101–108. Приликом ископавања пронађено је 4 реда стубова са 75 носача.

¹⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927 (Бранковићев родослов бр. 722), 297. I. Biliarsky, *Une page des relations magyar-ottomanes vers la fin du XVe siècle*, Turcica 32 (2000) 295.

¹⁷ Üsküdarî I, 652.

Пошто се мост преко Језаве налазио на римском путу који је водио уз Дунав, а који је потом пролазио кроз варош паралелно с гласијом, друга капија на варошком бедуу морала је да буде само на његовој западној страни у близини Дунава.

На приказаном аустријском плану приметно је да су на страни према Језави варошке палисаде уцртане прилично удаљене од речне обале. Разлог је што су у другој половини 15. и 16. веку, а очигледно и крајем 17. века, на том простору били: кланица, штавионица коже, воскара, рибља, зелена и сточна пијаца.

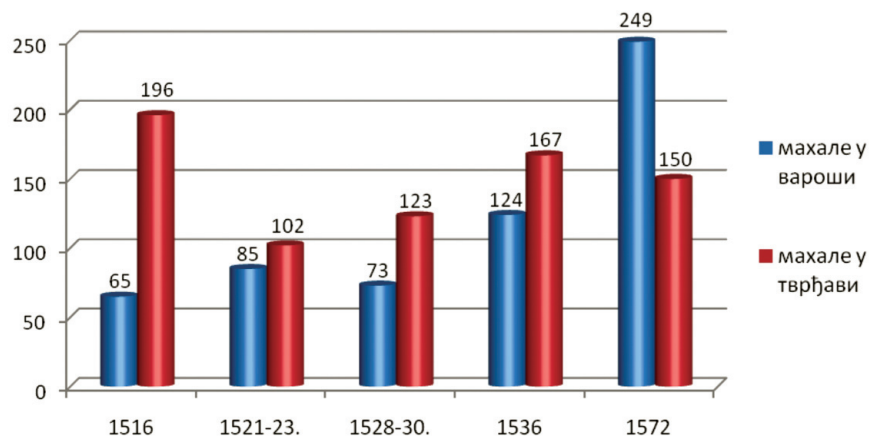
Становништво

Дуго времена, Смедерево је за Османлије представљало само војно упориште, а Велики град у тврђави најбезбедније место за живот. Велика већина муслимана служила је у смедеревском гарнизону, а мањи део обављао је цивилне послове. Муслимани војници чинили су око две трећине посаде и сви су били трајно настањени у тврђави. У војном дефтеру из 1488. године, у Смедереву је уписано 1143 муслимана и 537 хришћана војника. У наредним деценијама бројност, као ни верска структура посаде нису битније мењани.¹⁸

У првих пола века османске владавине, у тврђави је живела и већина цивилног становништва – чиновници, трговци, занатлије и други. У том периоду у тврђави је формирано осам, а у вароши само једна муслиманска махала. Тек почетком друге деценије 16. века у вароши почиње изградња најзначајнијих исламских грађевина, око којих су настале две нове махале. Између прва два пописа (види графикон 1) за само неколико година, укупан број становника у муслиманским махалама смањен је, услед епидемије куге, за 28,4%. У тврђави је скоро преполовљен, док је у вароши, због стварања четврте махале, забележио мањи раст.¹⁹

¹⁸ КК, *Ahkâm defteri*, 4725; *MAD* 506, 5.

¹⁹ TD 1007, 10–14; TD 135, 1. Из заповести упућене смедеревском наibu и емину 22. 08. 1521. године, види се да је током опсаде Београда рањених и болесних било толико да су их смештали по кућама у муслиманским и хришћанским махалама, што је такође допринело ширењу заразе (КК 61, s. 371).

Графикон 1: Муслимани уписани у варошким и тврђавским махалама²⁰

У првој половини тридесетих година, у Смедерево стижу бројни досељеници из унутрашњости, међу којима је био и изванредан број Анадолаца. У том периоду у вароши су формиране још две, а у тврђави још једна махала, а укупан број муслиманских цивила увећан је за 32,6%.²¹ У наредним деценијама, а поготово након освајања Баната и Ђуле, смедеревска тврђава губи стратешки значај. До пописа 1572. године велики део посаде прекомандован је или распуштен. У исто време муслиманско цивилно становништво повећано је за још 27,1%, и то пре свега у вароши. У седам варошких махала број становника је удвостручен и први пут и то значајно надмашује популацију у тадашњих једанаест тврђавских махала.²²

Највећи прилив муслиманско становништво добијало је исламизацијом. Њене размере могу се сагледати анализом патронима муслиманских цивила настањених у вароши и тврђави. Према подацима из 1516. године међу њима је било чак 39,5% преобраћеника, а скоро исти проценат 39,8% забележен је и у дефтеру из 1528–30.²³ У пописима из 1536, 1560. и 1572. године њихов број био је мањи и кретао се од 25,7% до 28,3%.²⁴ Трећина преобраћеника у просеку, у неколико генерација муслимана, јасно указује на њихово српско порекло.

²⁰ TD 1007, 10–14; TD 135, 1; TD 978, 6–9; TD 187, 101–104; TD 517, 190–195.

²¹ TD 978, 6–9; TD 187, 101–104.

²² TD 517, 190–195.

²³ TD 1007, 10–14 ;TD 978, 6–9.

²⁴ TD 187, 101–104; TD 316, 160–163; TD 517, 190–195.

* * *

После пада Смедерева 1459. хришћанско цивилно становништво остало је да живи у вароши, док је део војне посаде одмах, или у раном периоду османске власти примљен у султанову службу. Цивилно становништво Смедерева пописано је по махалама, а војни обвезници по војничким заједницама – џематима у којима су вршили службу.

У свим пописима Смедеревског санџака за хришћанске махале се наводи да су у вароши. За знатно већи број хришћана који су због војних обавеза били уписани по џематима у дефтерима нема назнака о томе где су били настањени. У једној заповести Порте од 28. 12. 1567. године за хришћане тобџије се изричито каже да живе у вароши.²⁵ Чињеница да су хришћани тобџије као најстручнији део војске становали у вароши, као и да је једна од варошких махала названа по мартолозима,²⁶ указују на то да су се и куће припадника осталих хришћанских војничких џемата налазиле у њој. На тај закључак упућује и податак да се међу њиховим привилегијама наводи и ослобађање од ушура, што значи да се део хришћана војника и чланова њихових породица бавио пољопривредом, делатношћу која је најчешће везивана за становнике вароши.²⁷

Хришћани пописани по џематима имали су породице, што значи да нису становали у војничким баракама. Они нису стварали ни посебне махале, већ су живели у постојећим хришћанским махалама у вароши, на шта упућује и број и распоред попова. Наиме према дефтеру из 1516. године у вароши је у 8 хришћанских махала међу 168 уписаних било чак 14 попова, а у знатно бројнијим хришћанским џематима међу 779 уписаних само један, међу самостреларима.²⁸ То јасно показује да паству поменутих 14 попова нису чинили само становници уписани по махалама и чланови њихових породица, већ и припадници војничког staleжа.²⁹

²⁵ 7 *Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569) <Özet – Transkripsiyon – İndex>*, I, Ankara 1998, h 562. Они су се жалили Порти да им је тешко да поред службе у тврђави, обављају и послове у тополивници која се налазила на главном путу који води из вароши.

²⁶ TD 978, 11.

²⁷ TD 1007, 15–17.

²⁸ TD 1007, 15–32.

²⁹ Слично је било и после више од пет и по деценија када је у седам хришћанских махала било девет попова, а у посади поново један, међу азапима. Попови у џематима плаћани су исто као и војници обе конфесије с којима су служили (TD 1007, 20; TD 517, 200–201).

У последњим деценијама 15. и првим деценијама 16. века хришћани су чинили око трећину смедеревског гарнизона.³⁰ Године 1488. било их је 537, а ангажовањем нових војника, њихов број је до 1516. године повећан на 605. Тада је као посебан цемат уписана и војничка резерва хришћана тобџија, туфегџија и самострелара, коју су чинили њихови синови и браћа (види табелу 1).

Табела 1: Хришћани у посади Смедерева³¹

ПОПИС	1488.	1516.
тобџије	33	65
мускетари (<i>tüfekciyân</i>)	40	65
самострелари (<i>zenbürekciyân</i>)	40	40
мартолоси	399	388
коњаници (<i>fârisân</i>)	1	-
зидари, дрводеље (<i>neccârân</i>)	12 ³²	12
калафатчије	8	9
ковачи, гвожђари (<i>haddâdân</i>)	4	3
грађевинари (<i>bennayân</i>)	-	13
каменоресци (<i>seng-tıraşân</i>)	-	10
УКУПНО	537	605
резерва тобџија, мускетара и самострелара	?	174 ³³

Смедерево је и после освајања Београда било важна погранична тврђава с укупно 1.709 посадника, међу којима су хришћани и даље чинили око једну трећину.³⁴ Тек по освајању Баната 1552. смедеревски гарнизон је смањен и почетком шездесетих година у њему је било 967 војника.³⁵ До пописа 1572. у посади их је остало 457, од којих само 108

³⁰ КК, Ahkâm defteri, 4725; TD 1007, 17–32; MAD 506, 5.

³¹ Ahkâm defteri, 4725, 12–16, 18–31, 38–67; TD 1007, 17–32.

³² Неџари, калафатчије и гвожђари уписани су у заједници азапа, а један гвожђар међу мартолосима.

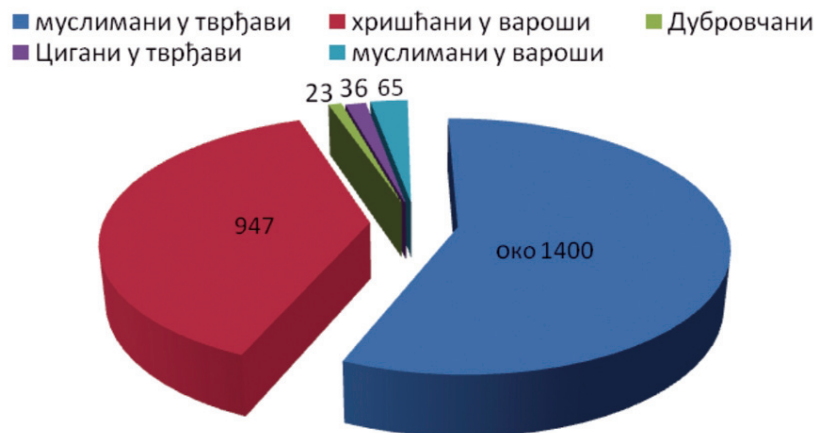
³³ У резерви је уписано 114 мушкараца и 60 удовица с недораслим синовима. Већ у попису 1521–23. било их је свега 25, а главни разлог је већ поменути епидемија куге (TD 1007, 23–24; TD 135, 2; MAD 506, 5).

³⁴ MAD 506, 5.

³⁵ О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 144.

хришћана.³⁶ Главни разлог за смањено учешће хришћана у посади биле су масовне прекоманде и отпуштања у одреду мартолосо у коме је остало само 50 хришћана и раније укидање туфегџија и самострелара, иначе традиционално хришћанских војничких заједница. Наведено, као и податак о свега 9 хришћана у заједници тобџија, у којој су увек били у великој већини, као и само пет чланова војничке резерве, показатељ су тенденције која ће пред крај 16. века учешће хришћана у гарнизонима Смедеревског санџака свести на занемарљив број.³⁷

Хришћани пописани по махалама и џематима у огромној већини били су Срби. У дефтеру из 1516. у вароши су посебно уписани Дубровчани (23), а у тврђави заједница Цигана ковача и гвожђара, коју је чинило 35 хришћана и један муслиман.³⁸ У Смедереву су до средине тридесетих година 16. века трајно или привремено били настањени и становници с влашким статусом. Према једином сачуваном попису влаха Смедеревског санџака из 1528. године у граду их је било 11 с двојцом подложника.³⁹

Графикон 2: Структура становника Смедерева 1516. године

³⁶ Рачунајући официре, аге и ђеџаје, тада је у посади смедеревске тврђаве било: 179 мустахфиза, 2 мехтера, 16 ђеџија (8 хришћана), 40 тобџија (9 хришћана), 107 азапа (20 хришћана), 38 лиманџија, 10 калафатџија (сви хришћани), 8 неџара (сви хришћани), 3 ковача (сви хришћани) и 54 мартолосо (50 хришћана), као и резерва од 5 хришћана (TD 517, 198–203). Упореди: О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 144.

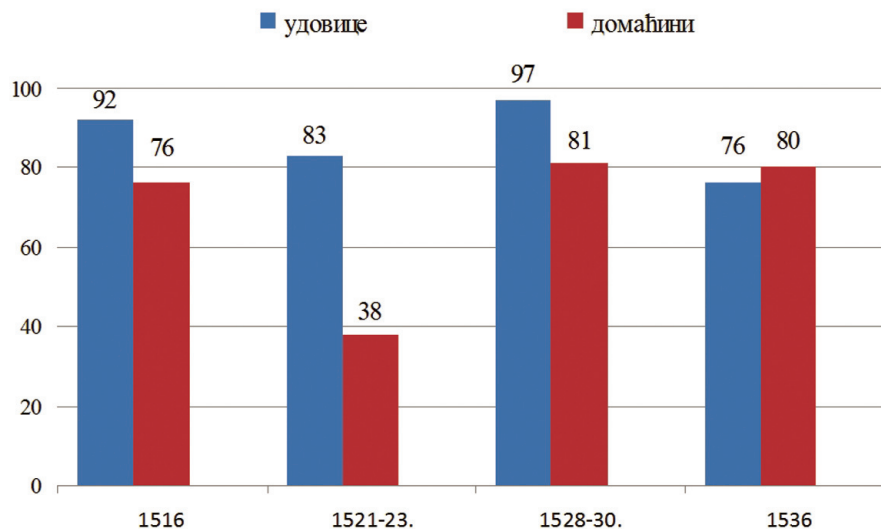
³⁷ TD 517, 198–203.

³⁸ TD 1007, 32–33.

³⁹ TD 1011, 462.

Хришћанско цивилно становништво било је малобројније од војничког. Оно је било ослобођено од харача и спенце, а ушуре је предавало санџакбегу.⁴⁰ Живот на крајишту био је пун опасности, а посебно за мушку популацију, о чему сведочи неуобичајено велики број удовичких домаћинстава. То је било посебно изражено у периоду између прва два пописа (види графикон 3) када је у епидемији куге број домаћина преполовљен. Тада је укупан број домаћинстава смањен за 28%,⁴¹ што је процентуално исти губитак становника као и у муслиманским махалама.

До краја двадесетих година, становништво у хришћанским махалама брзо се обнављало. То не би било могуће у тако кратком року да није било досељавања у Смедерево. У то време, новодосељене је привлачио знатно безбеднији положај Смедерева, као и пореске олакшице.⁴²

Графикон 3: Хришћанска домаћинства

⁴⁰ TD 1007, 15.

⁴¹ TD 1007, 15–17; TD 135, 1–2.

⁴² TD 978, 10–12.

Године 1536. међутим, привилегованом хришћанском становништву широм санџака укинуте су бројне повластице, пре свега влашке, а варошани Смедерева сведени су на положај раје. Тада је укупан број становника смањен за осмину, а домаћина је први пут било више од удовица.⁴³

У пописима из друге половине 16. века не наводе се удовице, а приметан је значајан раст броја мушких пореских обвезника, којих је шездесетих и седамдесетих година 16. века било нешто мање од 200.⁴⁴ Ово значајно повећање, међутим, није настало због раста укупне хришћанске популације, већ као последица отпуштања великог броја хришћана уписаних у војничким заједницама смедеревског гарнизона.

Смањивање смедеревског гарнизона као и учешћа хришћана у њему свакако су имали пресудан утицај на бројност хришћанске популације у Смедереву. Важан фактор била је већ поменута исламизација, као и исељавање, које је после освајања Баната 1552. и Ђуле 1566. године вишеструко увећано.⁴⁵ Исељенике су привлачиле пореске олакшице и напуштена имања у Банату, а разлог за напуштање домова биле су и све чешће злоупотребе скупљача пореза и других државних званичника.⁴⁶

Табела 2: Хришћани уписани у махалама и џематима⁴⁷

1516.		1528-30.		1572.		1605. и 1607.	
махале	џемати	махале	џемати	махале	џемати	махале	џемати
168	779	178	око 625 ⁴⁸	196	108+5	117	42
947		око 803		309		159	

⁴³ TD 187, 163–166. Од 76 удовица, 41 је поседовала баштину и плаћала пуну спенџу од 25 акчи, а 35 умањену удовичку спенџу од 6 акчи.

⁴⁴ TD 316, 163–165; TD 517, 200–203.

⁴⁵ С. Катић, *Кнежевачко Потисје под турском влашћу*, Историја Новог Кнежевца и околине, Нови Кнежевац 2003, 150–153; Д. Амедовски, *Демографске промене у нахији Бован, као пример депопулације Румелије у 16. веку*, Историјски часопис 59 (2010) 225–241.

⁴⁶ Тако су, на пример, 1566. године, становници смедеревске вароши, попови Новак, Никола и Радо отишли на Порту. Они су се жалили да харачлије захтевају по 60–70 акчи, а да њих затварају док не скупе тражени новац. Порта је најстроже забранила такве поступке и посебно нагласила да се харач не сме скупљати на другом месту осим у судници (MAD, 2775 s. 53).

⁴⁷ TD 1007, 15–32; TD 978, 10–13; TD 517, 195–203; MAD 15942, 6–8; KK 1802, 4.

⁴⁸ Опширни попис из 1528–30. садржи само мањи део посаде, па смо користили сажети попис из 1530. године. Као што смо то већ истакли овај попис настао је у престоници, а за део о војсци коришћен је попис настао неколико година раније. Пошто је сумаран, у верски мешовитим џематима број хришћана могли смо само да претпоставимо на основу ранијих пописа посада (KK, Ahkâm defteri, 4725, 12–13; TD 1007, 17–19).

Опадању броја хришћана у Смедереву крајем 16. и почетком 17. века допринео је и Дуги рат (1593–1606).⁴⁹ Према харачком дефтеру из 1605. године хришћани Смедерева, њих 107, уписани су у три варошке махале, а 10 у селу Доња Продобреница, што је укупно свега 117 пореских обвезника.⁵⁰ Навођење становника смедеревске вароши у оближњем селу, које данас више не постоји, указује на још један вид њиховог расељавања. Иако је неколико десетина хришћана још увек служило у смедеревском гарнизону, и због тога било ослобођено од харача, наведени подаци јасно сведоче о даљем смањивању и маргинализовању локалне хришћанске заједнице.

* * *

Од осам пописа становника Смедерева који се односе на 16. и почетак 17. века, у четири нема никаквих података који би омогућили убикацију хришћанских махала у вароши. У опширном дефтеру из 1516. и сажетим из 1521–23. и 1530. године, наведено је осам, односно седам хришћанских махала, названих само именима попова, док 1536. хришћани уопште нису заведени по махалама, већ према друштвеном статусу.⁵¹

У дефтеру из 1528–30. уписане су само четири махале и то: Језава, Дунав, Дервишка капија и Мартолосо. На основу прва три имена може се само оквирно закључити да су хришћани били настањени уз све три стране варошког зида, према Језави, уз Дунав и поред главне варошке капије, која се налазила на копненој страни бедема.⁵²

У пописима из друге половине 16. века, од седам махала шест је названо именима попова, а седма по неком Хајдар војводи.⁵³ У пет

⁴⁹ О размерама устаничких акција види С. Катић, *Кнежевачко Потисје под турском влашћу*, 173–180.

⁵⁰ У махали Пиљарке уписано је 45 хришћана, у махали Кузма – 36, а у Језави – 26 (MAD 15942, s. 6–8). Према дефтеру из 1741. године, у смедеревској вароши хришћани су уписани само у једној махали, док су осталих пет биле пусте. То је била махала Језава са 101 пореским обвезником, за које се наводи да се већином баве риболовом. Они су поседовали и 45 винограда и извешан број чаира (ККА 423, 426–43а).

⁵¹ TD 1007, 15–17; TD 135, 1–2; MAD 506, 4; TD 187, 163–166.

⁵² У махали Мартолосо уписано је 43 домаћина и 22 удовичка домаћинства, у махали Дунав 7 домаћина и 38 удовица, у Дервишкој капији 13 домаћина и 27 удовица и у Језави 18 домаћина и 10 удовица (TD 978, 10–12).

⁵³ Личност Хајдар војводе и повезаност с поменутом махалом нису нам познати. У попису из 1741. године наводи се истих шест хришћанских махала, док је седма Хајдар војводе сврстана међу муслиманске (ККА, 423, 41b–43а).

поповских махала уписано је и друго име и то: Језава, Рибља пијаца (*Balık Bâzârı*), Пиљарке, Газије и Кузма.⁵⁴

Махале Језава и Рибља пијаца добиле су имена по реци и рибљем пазару који се налазио на њеној обали, па је извесно да су се делом простирали до варошких палисада на страни према Језави.⁵⁵

Махала Пиљарке⁵⁶ названа је по продавачицама које су на тезгама продавале воће поврће, вино, рибу, сир и хлеб. Још према законима из времена Деспотовине само су удовице могле да раде као пиљарке.⁵⁷ У Смедереву, граничној тврђави Царства, било их је изузетно много, а само 1516. године у махалама и војничкој резерви уписано је укупно 152 удовичка домаћинства. Удовице су очигледно у великом броју радиле као пиљарке, па је по делу пијаце на којој су продавале названа и оближња хришћанска махала. Главна варошка пијаца скоро извесно је била на Језави. Простора је било довољно, а место погодно (види слику 1), јер је ова река, заправо крак Велике Мораве, била безбедна за пловидбу и пристајање чамаца, који су у то време најчешће коришћени за опскрбу. Поред тога, пут који је водио уз Дунав био је важан за снабдевање града, а њиме се преко моста на Језави стизало и до обрадивих поља становника Смедерева. Стога се може претпоставити да се и махала Пиљарке налазила на тој страни вароши.

Махала Газије вероватно је добила име по месту на којем су освајачи продрли кроз варошки бедем. То је можда био други назив за раније поменути махалу Варошка капија, или се радило о још једној махали код бедема на копненој страни вароши. На основу наведеног може се закључити да су се поменуте хришћанске махале налазиле на ободима вароши према, Језави и код главног варошког бедема, а да би остале три махале, чији називи не омогућавају ни приближну убикацију, углавном требало тражити на дунавској страни.

⁵⁴ TD 316, 163–165; TD 517, 195–197.

⁵⁵ TD 316, 163–165; TD 517, 195–196.

⁵⁶ О етимологији речи пиљарке, филарке, види опширније: V. Putanec, *Etimološki prinosi: bikla, filarka, piljarica*, Rasprave Zavoda za jezik 13 (Zagreb 1987) 83–91.

⁵⁷ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, 53, 55, 86, чл. IX–X, XVIII; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Споменик САНУ 126 (1985) 21–23, чл. IX–X, XVIII. О положају удовица у српској средњовековној држави и под османском влашћу види: А. Фостиков, *Жена – између врлине и греха*, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 323–366; Т. Катић, „Сироте кудељнице“ и баштинице: два типа хришћанских удовичких домаћинстава у Османском царству – на примеру Призренског санџака у 16. веку, *Историјски часопис* 58 (2009) 209–229.

Може се претпоставити да је у вароши било више хришћанских цркава, па можда чак и да је свака од махала имала своју богомољу. Највећи број цркава грађен је од дасака или брвана. Године 1726. једна од цамија бондручне конструкције, за коју се веровало да је подигнута на темељу православне цркве, претворена је у цркву Св. Георгија.⁵⁸

Иако о смештају и изгледу храма смедеревске митрополије не постоје подаци, вероватно је да је то била највећа и најугледнија црква вароши. Постоји могућности да је митрополија у неком периоду могла да буде смештена и у цркви Успења Богородичиног у непосредној близини вароши.⁵⁹

Црква посвећена Успењу Богородице, на старом смедеревском гробљу, налази се на брдовитом терену јужно од подграђа, према архитектонским и скулпторалним особеностима типичан је споменик моравске архитектуре, подигнут вероватно у време деспота Ђурђа. Како се први пут помиње тек у дефтеру из 1572.⁶⁰ могуће је да је пре тог пописа била црква, а не манастир. Године 1588. наводи се као манастир Исветина односно Светиња с једним калуђером и одсеком разрезаним порезом од 150 акчи.⁶¹ У једном запису из 1703. помиње се као „Манастир Смедерево“, а на аустријским мапама редовно се среће као „Манастир Брдо или Манастириште“.⁶²

Заједница Дубровчана

У првим деценијама после османског освајања Смедерево није било безбедна средина за Дубровчане. О несигурности пословања у пограничним областима сведочи уговор двојице Дубровчана из 1480. године о стварању трговачког друштва за пословање у Османском царству, којим се посебно наглашава да се из њега изузимају Смедерево, Голубац, Видин и Зворник.⁶³ Дубровачка колонија иако малобројна опстала је и у

⁵⁸ Г. Витковић, *Извештај 1733. године Максима Ратковића, егзарха београдског митрополита*, Гласник СУД 56 (1884) 186.

⁵⁹ М. Поповић, *Смедеревски град*, 51.

⁶⁰ TD 517, 197–198.

⁶¹ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I*, Београд 1964, 557.

⁶² М. Џуњак – Б. Цветковић, *Црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву*, Смедерево 1997, нарочито 14, 16; Ратни архив у Бечу, план sig. Н III е 3336, “Kloster Berg“ Ратни архив у Бечу, план sig. Н III е 33378, уп. М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви смедеревског града*, *Старинар* 50 (2000) 201–219, 203.

⁶³ Т. Поповић, *Дубровачка колонија у Смедереву од 1459. до краја XVI века*, *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. год.*, 143–144.

тим најтежим временима. Чинили су је трговци на мало и занатлије, па је стога сачувано мало писаних трагова о њиховом пословању. Тек у другој деценији 16. века послови Дубровчана са Смедеревом се умножавају и све већи капитал улаган је у њих. Тако је у периоду од 1515. до 1519. године створено 14 пословних друштава за трговину са Смедеревом, с уложеним капиталом од око 50.000 перпера. У истом периоду укупна вредност робе коју су Дубровчани донели износила је 83.000 перпера. У Смедереву су највише продавали тканине, посебно енглески карисеј, који је био веома тражен, потом одећу, украсне и разне ситне предмете, као и шећер, со, зачине, сапун, свеће и друго, а куповали су пре свега коже, вуну, восак и у мањој мери житарице.⁶⁴

У дефтеру из 1516. године заједница Дубровчана имала је 23 члана и посебно је уписана према обичају за Дубровник (*Cemâ 'at-i Frenkân-ı âdet-i Dubrovnik*). Међу њима је, осим трговаца, био и један свештеник, један финансијер (*müste'cir*), вероватно закупац неког од локалних државних прихода, потом кројач, бојација и масер у хамаму, што је редак пример да хришћанин обавља ово традиционално муслиманско занимање.⁶⁵

После освајања Београда 1521. године, Дубровчани се постепено селе из Смедерева у тај град, који ће временом постати једно од главних средишта њихове трговине. У дефтеру из 1521-23. у заједници Дубровчана било је још 19 чланова. Међутим, већ после 7-8 година, број им је толико опао да више нису уписивани као посебан џемат.⁶⁶ Ретки дубровачки трговци пословали су у Смедереву све до осамдесетих година 16. века.⁶⁷

Дубровчани су имали своју цркву у Смедереву, али се она изричито не наводи у изворима. Током боравка у Београду 1433. године, Бертрандон де ла Брокијер помиње цркву дубровачких трговаца ван зидина, у вароши у којој је чуо службу на словенском језику,⁶⁸ па је логично да је и у Смедереву, у коме су имали бројнију заједницу такође постојала њихова црква. До почетка 17. века у Смедереву је било средиште бискупије.⁶⁹

⁶⁴ Исто, 145-146.

⁶⁵ TD 1007, 32. О. Зиројевић, *Смедерево*, 190-191; Т. Поповић, неосновано сматра да су поред Дубровчана који су били настањени у Смедереву тада уписани и сви они који су се тада послом затекли у граду (*Дубровачка колонија*, 144).

⁶⁶ TD 135, 2; TD 978, 10-20.

⁶⁷ Т. Поповић, *Дубровачка колонија*, 147-148.

⁶⁸ Б. Де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 131; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 93.

⁶⁹ Ј. Радонић, *Римска курија и југословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 30, 88.

Насеобина Дубровчана је с обзиром на њихове трговачке активности и континуитет из времена Деспотовине вероватно била у близини најпрометнијег дела чаршије.⁷⁰

Графикон 4: Структура становништва смедеревске вароши 1516. и 1572. године

Заједница Јевреја

Средином тридесетих година 16. века у Смедереву још увек није било трајно настањених Јевреја.⁷¹ Они се досељавају у наредним годинама, а 1553. помиње се смедеревска синагога.⁷²

У дефтеру из 1560. године, Јевреји су у Смедереву уписани као посебан џемат, у којем је било седам домаћина и три неожењена мушкарца.⁷³

⁷⁰ Сматра се да Дубровачка улица у Смедереву означава део подграђа у коме су живели Дубровчани (Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 386).

⁷¹ TD 187, 101–115.

⁷² *Еврейски извори за општествено-икономическото развитие на балканските зема през XVI век I*, Софија 1958, 281–282. Документ се односи на изјаву сведока дату у синагоги у Смедереву поводом убиства Јеврејина у околини новоотвореног рудника Кучајна. Приређивачи овог документа погрешно су закључили да се убиство догодило у непостојећем руднику Кочани у Македонији, а да се смедеревска синагога налазила у Солуну, где је име добила по изгнаницима из Смедерева. Види опширније С. Катић, *Улога Јевреја у отварању и развоју рудника Кучајна и Мајдан-пек у другој половини XVI века*, Годишњак за друштвену историју 1–2 (2001) 10.

⁷³ Тада су у Смедеревском санџаку Јевреји били настањени и у Кучајни с девет домаћина и једним неожењеним мушкарцем и Београду с пет домаћина и два неожењена (TD 316, 110; Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда, Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964, 460).

У наредних 12 година број Јевреја је повећан, па је у дефтер заведено укупно 16 мушкараца.⁷⁴ На основу имена уписаних може се закључити да се ради о Сефардима. Расположиви подаци нам, међутим, не омогућавају да утврдимо њихова занимања и одредимо место у вароши на којем се налазила синагога и јеврејска насеобина у другој половини 16. века.

Синагога, „авра“, у 19 веку била је испод манастира Успења, а јеврејско гробље изнад њега.⁷⁵ С обзиром на положај мало је вероватно да се јеврејска мошеја ту налазила и у периоду којим се бавимо у раду, већ би је пре требало тражити у оквиру тадашње вароши.

* * *

После османског освајања Смедерева 1459. године две цркве у тврђави⁷⁶ претворене су у цамију султана Мехмеда II (1451–1481) и вероватно у месцид првог смедеревског санџакбега Мехмед-бега Минетбегоглуа. До пописа 1516. у тврђави је изграђено још шест месцида. Направљени су и хамам и водовод, санџакбегов сарај, судница и школа, а обновљено је или подигнуто ново бродоградилиште, велики амбари, складишта соли и пиринча, градска ледара и бозациница, као и ковачке радионице Цигана, педесетак дућана, себиљи, чесме и други јавни објекти.

Смедеревска варош спаљена је и разорена приликом угарске опсаде града 1476. године, што знатно отежава њену реконструкцију. Тада су уништени бројни верски и јавни објекти, а већина вакуфа створених за њихово издржавање остала је без средстава. У обнављању вароши углавном су учествовали нови задужбинари, па је тешко установити да ли се ради о новоизграђеним или о обновљеним грађевинама.

Једини вакуф који је опстао и у наредном периоду био је вакуф првог смедеревског санџакбега Мехмед-бега Минетбегоглуа. На основу

⁷⁴ TD 517, 203.

⁷⁵ Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 367

⁷⁶ Темељи тзв. цркве-цамије откривени су у југоисточном делу Великог града, док положај цркве Благовештења, изграђене у периоду обнове српске деспотовине 1444–1459, још увек није утврђен. На постојање две цркве у Великом граду указао је С. М. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву*, *Зборник Народног музеја* 9–10 (1979) 403–424. Црква чији су темељи откривени у југоисточном углу Великог града према димензијама никако не би могла бити црква Благовештења, Смедеревска митрополија. Њена основа упућује на придворну или неку другу, мању цркву, уп. Л. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 201–219.

података о њему може се закључити да је Мехмед-бег, убрзо након освајања, у варошкој чаршији изградио први смедеревски хамам с водоводом и 12 дућана, као и да је на обали Језаве, у близини моста, направио кланицу.⁷⁷

Осамдесетих година 15. века, кроз варош је прокопан још један водовод намењен за потребе новог хамама у тврђави. На трасама ова два водовода грађени су потом нови верски и јавни објекти, као и себиљи и чесме. Међу њима је био и трећи смедеревски хамам који је подигао Ферхад-паша док је као санџакбег боравио у Смедереву 1523–24. године. Пошто је због злоупотреба погубљен, нема података о његовом смедеревском вакуфу, па не знамо ни да ли се налазио у тврђави или вароши.⁷⁸

И археолози су у Смедереву и околини открили остатке два стара водоводна система. Водовод који је добијао воду из Петријевског потока био је изграђен још у античко доба. Његова траса коришћена је и у османском периоду, с тим што су изнад постојећих постављане и цеви ужег профила.⁷⁹ Од другог система који је добијао воду из Ћириловачког потока остала је само цистерна, позната у народу као „Римски бунар“.⁸⁰ Постоји могућност да се топоним „Деспотов чукур“, поменут у попису из 1516. године, који се такође налазио јужно од вароши односио управо на ову каптажу. У том случају било би врло извесно да је поменути водовод коришћен и у време Деспотовине.⁸¹

⁷⁷ У другој и трећој деценији 16. века годишњи приход хамама износио је од 12.000 до 14.600 акчи, кланице од 2.100 до 2.600, а дућана 1.440 акчи. За Мехмед-бегов месцид у смедеревској тврђави издвајан је мањи део новца, док је највећи део био намењен његовом имарету у Конушу, касаби југоисточно од Пловдива (TD 1007, 413; TD 135, 123; *MAD* 506, 13).

⁷⁸ У попису 1528–30. само је наведен султанов приход од овог хамама у износу од 4.000 акчи (TD 978, 149).

⁷⁹ Водовод се пружао у дужини од три киломера од главе Петријевског потока, преко Јасенка и данашње улице кнеза Михаила, уп. Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво*, Београд 1995, 157; Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево 1980, 11, 56, сл. 50. Исти, *Смедеревска тврђава од 1813–1867 године*, Смедерево 1967, 44–45.

⁸⁰ Ф. Каниц, *Србија*, 145; Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 401; Исти, *Музеј и споменици културе Смедерева*, 56. Бунар се налази на Царини, удаљен око 1.000 метара од тврђаве. Грађен је од плочастог ломљеног камена, пречник му је 1,52 m, а некада је био дубок 32 m.

⁸¹ TD 1007, 415.

Чаршијски месцид и чаршијска махала

Најстарији исламски верски објект у вароши био је месцид који је преобраћеник Охриђанин Синан саградио у чаршији. По чаршијском месциду и његовом задужбинару названа је и прва муслиманска варошка махала, која је формирана у околини. Месцид и вакуфски објекти су врло извесно страдали током опсаде 1476. године. Због тога се у каснијим изворима више не помиње Синанов, већ вакуф другог Охриђанина Махмуда, за кога се наводи да је поново изградио месцид у чаршији и обезбедио његово издржавање. И након обнове вароши, чаршијски месцид и махала и даље су називани по првом задужбинару Охриђанину Синану.⁸²

Према попису из 1516, годишњи приход вакуфа од 8 дућана и једног уцера⁸³ у вароши износио је свега 2.460 акчи, а трошкови 1.440.⁸⁴ Тада је у махали уписано 18 лица различитих занимања – касапин, кувар, бурекџија, алвација, казанџија, кројач, бојација, сапунџија, трговац, писар и ускуфџија.⁸⁵

До пописа 1521–23. издржавање чаршијског месцида преузео је син Охриђанина Махмуда, трговац Хоџа Насух, један од богатијих становника Смедерева.⁸⁶ Од кирије дућана у вароши тада је добијано 2.580, а од камате 3.000 акчи. То је омогућило скоро три и по пута веће расходе, који су трошени за дневнице имама и мујезина, читаче курана, мутевелију и текуће одржавање.⁸⁷ И 1536. године чаршијска махала носила је име Охриђанина Синана, али у другој половини века оно пада у заборав, па је и у званичним документима махала називана по Хоџа Насуху.⁸⁸

⁸² TD 1007, 14, 414; *MAD* 506, 4, 14. Охриђани су били бројни у Смедереву. Према попису посаде из 1488. године, међу 300 мустахфиза шест их је било родом из Охрида. КК, *Ahkâm defteri*, 4725, 2–11.

⁸³ Назив за одају изнад дућана која је најчешће служила као магацински, а ређе као стамбени простор.

⁸⁴ MD 1007, 415.

⁸⁵ TD 1007, 14. Они су правили плетене капе и подкапе и украшавали срмом бурке које су носили јаничари.

⁸⁶ TD 978, 158.

⁸⁷ TD 135, 1, 61.

⁸⁸ TD 187, 103; TD 517, 190.

Завија Али-паше

У подграђима запоседнутим од стране муслимана важну улогу имале су завије. У њима су боравили и окупљали се дервиши ради обављања верских обреда и подучавања. Завије су пружале конак путницима и припремале оброке за сиромашне. Због статуса слободног поседа и ослобађања од личних и земљишних пореза биле су важан фактор у колонизацији, а због еклектичке природе учења значајно су доприносиле исламизацији.

Крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година 15. века, у време обнове, у вароши је изграђена завија Али-паше, а потом и завија Омер-бега.⁸⁹ Да ли се радило о изградњи нових, или вероватније о обнављању разрушених завија није нам познато.

Хадим Али-паша Босанац био је један од најближих дворјана принца Бајазита II. После његовог ступања на престо 1481. године, преузима важне дужности ван сараја, а за смедеревског санџакбега највероватније је постављен 1483. године. Дужност великог везира обављао је од 1501. до 1503. и од 1506. до смрти 1511. године.⁹⁰

Због успешног обављања дворске службе, султан Мехмед II (1451–1481) доделио му је село Градиште⁹¹ које је увакуфљено за потребе његове завије у Смедереву.⁹² Пошто су у насељеним местима завије грађене у близини улаза, логично је да је Али-паша за локацију изабрао место код главне варошке капије. Због близине завије и присуства дериша, једна од две варошке капије, и то врло извесно поменута, у изворима је називана Дервишком капијом.⁹³

⁸⁹ С обзиром на то да је Омер-бегова завија најраније могла настати на самом крају владавине Мехмеда II и чињенице да је у списковима вакуфа из 1516, 1521–23. и 1530. године Али-пашина завија увек уписана на првом месту, велика је вероватноћа да је она била старија (TD 1007, 412; TD 135, 63; MAD 506, 13).

⁹⁰ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II cilt, İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman Ölümine Kadar*, Ankara 1988, 182–183, 209, 219, 538–539; Hoca Sadettin Efendi, *Tacüt – Tevarih III*, yalınlaştıran İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992, s. 239; Reşat Ekrem Koçu, *Ali Paşa, Hadım*, İslam Ansiklopedisi I (1978) 331–332. Али је био син Радошина, унук Вучине и праунук Остоје, рођен је у селу Дрозгометва западно од Сарајева. Као дечак одведен је у царски сарај, у коме је служио у одајама белих евнуха.

⁹¹ Липе је друго име Градишта, што је и данашњи назив овог села надомак ј-и. предграђа Смедерева.

⁹² ККА 425, 13/6.

⁹³ TD 978, 10.

Попут осталих завија и Али-пашина је била ограђена високим зидом. У самој завији поред дела намењеног за становање и вршење обреда дервиша налазио се гостински део за путнике и јавна кухиња с трпезаријом, за које је коришћен заједнички назив имарет. У дворишту, у близини улаза налазио се месцид и десетак дућана.

Према подацима из 1516. године приходи вакуфа Али-пашине завије потицали су од кирије дућана од 2.520 акчи, села Градиште 1.492, винограда 340 и камате 300, што је укупно 4.652 акче. Расходи за месцид, имама и намирнице износили 3.810 акчи.⁹⁴

До 1530. приходи вакуфа смањени су на 3.500, а расходи на 3.270 акчи.⁹⁵ У наредним деценијама, успешним вођењем вакуфа број становника, као и приходи села Градишта вишеструко су повећани. Почетком седамдесетих година, село је имало 50 кућа и приход од чак 17.635 акчи,⁹⁶ док је од кирије 12 дућана добијано још 2.160. Поред расхода завије, вакуфским новцем покривани и трошкови месцида ледара (*buzci*) Ширмерда у тврђави.⁹⁷

Завија и школа Омер-бега

Другу завију у смедеревској вароши подигао је истакнути акинџијски заповедник, предводник акинџија Турханија Омер-бег. Његов отац био је чувени Турхан-бег, а деда освајач Скопља Јигит-бег. Омер-бег је био смедеревски санџакбег од 1477. до 1479. године. Завију са школом подигао је у том периоду, или у неколико наредних година, јер се после састављања опоруке 1484. године више не помиње.⁹⁸ Као и остале акинџије био је следбеник бекташија, па је завија припадала овом дервишком реду.

Нема података о локацији ове завије. Међутим, с обзиром на то да је Али-пашина завија била код главне градске капије, а Ахмед челебијина,

⁹⁴ TD 1007, 412–413. Према изводу из вакуфнаме два пута дневно припремана је пшенична чорба чији је основни састојак била ока и по пшенице (1.924,2 gr), а оброци су садржали и месо, пиринач и хлеб.

⁹⁵ Писар је погрешно сабрао приходе написавши да је збир 3.473 акче. Већина приходских ставки умањена је или изостала, а само је повећана кирија 11 дућана у завији (TD 978, 157; MAD 506, 13).

⁹⁶ *Isto*; TD 517, 289.

⁹⁷ ККА 425, 13.

⁹⁸ F. Babinger, *Turhan bey*, *İslâm Ansiklopedisi* 12 (1979) 104–106; I. H. Uzunçarşılı, *Hızır bey oğlu Sinan Paşa'nın vezir-i azamlığına dâir çok kıymetli bir vesika*, *Belleten*, Cilt XXVII, Sayı 105 (Ankara 1963) 37–44.

изграђена тридесетак година касније, код моста на Језави, може се претпоставити да се Омер-бегова завија налазила у близину трећег улаза у варош, у близини капије на дунавској страни.

Према подацима из 1516. године приходи његовог вакуфа потицали су само од кирије 17 дућана у вароши у износу од 2.700 акчи. У наредном периоду приход од кирије повећан је на 4.980 акчи, а расходи за завију и школу износили су 4.620 акчи.⁹⁹

Све до краја прве деценије 16. века, у вароши није било нових задужбина и нових муслиманска махала. То значи да је у првих пола века османске владавине у вароши изграђено само неколико верских и јавних здања, а муслиманску заједницу чинило је само двадесетак трговаца и занатлија с породицама и два дервишка братства, што је у односу на хришћанску популацију занемарљив број. Тек у другој деценији настају најважнија здања у вароши: имарет Ахмед-челебије са завијом и месцидом и џамија Хаџи Велија са школом имаретом и каравансарајем, око којих су формиране још две муслиманске махале.

Завија, имарет и махала мевлане Ахмед-челебије Ефдалзадеа

Трећу завију у вароши саградио је истакнути представник уleme, мевлана Ахмед челебија Ефдалзаде. Отац му је био мевлана Ефдалудин ефендија, а близак рођак мевлана Хамидудин ефендија Ефдалзаде, који је од 1496. године до смрти 1503. био шејхулислам. У Истанбулу, у близини Фатихове џамије, имао је вакуф угледне медресе, а помиње се и као оснивач једне од најстаријих истанбулских библиотека.¹⁰⁰

У смедеревској вароши поред завије саградио је и месцид и имарет, који је био средишња установа вакуфа, па је и махала формирана у околини названа „Имарет мевлане Ахмед челебије.“ Махала се наводи у попису из 1516. а два Ахмед челебијина вакуфа, први имарета и завије и други месцида, тек у оном из 1521–23. године, када се поменути задужбинар већ помиње као покојни.¹⁰¹ Може се претпоставити да изградња целог

⁹⁹ TD 1007, 414; TD 135, 123.

¹⁰⁰ *Istanbul Vakıflar Tahrîr Defteri 953 (1546) târîhli*, Neşredenler, O. L. Barkan, E. H. Ayverdi, İstanbul 1970, v. 1037, s. 199; <http://kutuphane.diyaret.gov.tr/yazma2.htm> (приступљено 03. 03. 2013). Cahit Baltacı, *Hamîdüddin Efendi Efdalzâde*, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi XV (1997) 476–478.

¹⁰¹ TD 1007, 14; TD 135, 124.

комплекса није завршена до 1516. године и да су зато вакуфи формирани тек у наредних неколико година.

Приходе вакуфа имарета и завије обезбедио је сам задужбинар и они су износили 16.714 акчи, а расходи 13.000,¹⁰² што је неколико пута више од оновремених прихода и расхода две раније подигнуте завије. Новца очигледно није било довољно и за вакуф његовог месцида, јер га је, као и у случају месцида у чаршији, преузео богати трговац Хоџа Насух, који је постао и његов управник – мутевелија.¹⁰³

У махали имарета Ахмед челебије 1516. године међу 45 муслиманских кућа било је 25 преобраћеничких (55,6%), што је знатно изнад оновременог просека у осталим муслиманским махалама у Смедереву (35,8%).¹⁰⁴ Крајем двадесетих година то је било још израженије. Од 22 уписана становника ове махале 18 су били преобраћеници.¹⁰⁵ Наведени подаци јасно указују на велики утицај који су завије и имарети имали у исламизацији.

Попис из 1572. године садржи податке о занимањима дела становника махале која омогућавају да се приближно одреди њен положај. Да се махала налазила на прометној саобраћајници сведочи мајстор за поправљање кола – арабација и један вођа каравана. Од шест касапа муслимана у вароши четворица су живела у поменутој махали, као и по један штавилац коже – табак и сапунџија, што упућује на околину кланице код моста на Језави из које су табаци и сапунџије добијали потребне сировине.¹⁰⁶ Завија се ипак није налазила у непосредној близини моста, јер се око њега ширио непријатан мирис из кланице и штавионице, већ нешто даље низ пут, дуж кога се највећим делом простирала и махала.

¹⁰² TD 135, 1, 124. Крајем двадесетих година вакуф Ахмед челебијине завије и имарета добијао је годишње 14.114 акчи, а главнина прихода потицала је од новца датог на камату 8.250, кирије 25 дућана 4.000 и мезре Дубока водица 1.520 акчи. Међу 31 ставком расхода чији је укупни збир износио 13.116 акчи највећи број односио се на намирнице и текуће одржавање, потом на плате запослених попут: мутевелије, куvara, двојице куварских помоћника, пекара, чистача и других, као и на разне закупе земљишта и надокнаде кадији и наибу за трошкове надзора вакуфских послова (TD 978, 151–152).

¹⁰³ Хоџа Насух је готовину дату на камату сам узео, плаћајући неуобичајено високе камате, да би обезбедио планираних 8.000 акчи. На суму од 22.000 акчи камата је била 20%, а на износ од 13.000 чак 28%.

¹⁰⁴ TD 1007, 10–14.

¹⁰⁵ TD 978, 8–9.

¹⁰⁶ TD 517, 192–193. У дефтеру из 1536. уписано је пет касапа, од којих је један био инвалид (TD 187, 103).

Међу осталим занимањима и то: кројача, ципелара, халвације и масера у јавним купатилима (*dellak*), пажњу привлачи ово последње. Њиме су се бавила два становника махале, што сведочи и о близини варошког хамама, који се вероватно налазио негде дуж дунавског пута, према најпрометнијем делу чаршије.

Џамија и махала Хаџи Велија

Џамија Хаџи Велија по свему судећи била је највећа грађевина не само у вароши, већ у целом Смедереву. На аустријском плану (слика: 1) у тврђави су уписана два објекта: црква-џамија и чифт-хамам, а у вароши један, који по положају и величини одговара само хаџи Велијевој џамији. Иако је прецизност старих планова увек упитна, поготово оних који су настали у ратним годинама, ипак је значајан показатељ то што је објекат у вароши приказан као три пута већи од цркве-џамије, а два пута већи од хамама.¹⁰⁷

Изградња џамије почела је непосредно пре пописа 1516. године. Махала „Хаџи Велија“ тада је била тек у зачетку и у њој су уписана само два преобраћеника.¹⁰⁸ До пописа 1521–23. џамија је завршена, а формиран је и њен вакуф, па је трећа муслиманска махала у вароши тада носила назив „Џамија хаџи Велија”.¹⁰⁹

Хаџи Вели о коме знамо само да је био веома богат одредио је велика средства за своју џамију, која су била неколико пута већа од оних намењених џамији султана Мехмеда у тврђави. Приход вакуфа састојао се од 16.500 акчи добијених од камате и кирије 14 дућана у вароши у износу од 5.000 акчи. Расходи од 13.970 акчи трошени су за имама, муџезина, читаче курана, писара и текуће одржавање, а разлика за грађевинске радове.¹¹⁰

До краја двадесетих година, Хаџи Вели је у близини џамије изградио каравансарај с 33 дућана. У комплексу џамије до тада је већ отворена и школа, као и јавна кухиња. Да би обезбедио потребна средства за бројне запослене, намирнице, разне потрепштине и закуп земљишта за дућане, Хаџи Вели је повећао суму новца коју је издавао на камату, а увакуфио је и неколико пољопривредних парцела и воденицу. Тако је годишњи приход вакуфа износио 26.350 акчи, док су расходи били 21.480 акчи.¹¹¹

¹⁰⁷ I. Zdravković, *Stari planovi*, 223.

¹⁰⁸ TD 1007, 14.

¹⁰⁹ TD 135, 1.

¹¹⁰ *Isto*, 124.

¹¹¹ TD 978, 150–151.

Евлија челебија међу три смедеревске џамије наводи и Хаџи Велијеву, што значи да је она извесно опстала и у другој половини 17. века када је и уцртана на поменутом плану.¹¹²

Знатна средства уложена у вакуфе у другој деценији 16. века последица су привредног развоја Царства, али пре свега вишеструког повећања трговачког обрта у самом Смедереву.

Табела 3: Број кућа у муслиманским махалама у вароши¹¹³

Махала	1516.	1521/23.	1528/30.	1536.	1572.
Чаршијски месџид	18	9	9	9	7
Имарет мевлане Ахмед челебије	45	34	22	23	45
Часна џамија хаџи Велија	2	9	9	23	27
Месџид Синан-паше (Јусуфа из Голупца*)		33*	33	33	45
Месџид Сари ћехаје				17	27
Месџид Хусејин челебије Скопљанца				9	36
Месџид Бали-бега					62
УКУПНО:	65	85	73	124	249

Месџид и махала Синан-паше

Убрзо по завршетку пописа објављеног 1516, у вароши је оформљена четврта муслиманска махала, названа по месџиду Јусуфа из Голупца, у којој је према дефтеру из 1521–23. године било 33 куће.¹¹⁴ Јусуф се не наводи у списковима вакуфа и ни у једном од наредних

¹¹² Евлија је у тврђави навео три џамије: султана Мехмеда, Ширмерда и Хаџи Велија, док у вароши каже да их је било четири, а потом наводи исте три џамије (*Seyahatnâme*, с. V, s. 1837–1838). Тачно је да је султанова џамија била у тврђави, Хаџи Велијева у вароши, док је Ширмердова богомоља била месџид који се налазио у тврђави. Само се поменуте две џамије наводе и у попису из 1741. године (ККА 423, 41).

¹¹³ TD 1007, 10–14; TD 135, 1; TD 978, 8–9; TD 187, 103–104; TD 517, 190–195.

¹¹⁴ TD 135, 1.

пописа. У дефтеру из 1528–30. ова махала, носила је назив месцид Синан-паше, а под тим именом заведена је у свим пописима који су уследили, па и у оном из 1741. године.¹¹⁵ Пошто се ради о истој махали, па чак и о поновљеном броју кућа, могуће је да је писар погрешно, а уколико није, то би значило да је Синан-пашин вакуф преузео бригу о Јусуфовом месциду убрзо по завршетку градње и да је то довело до промене назива месцида и махале.

Највероватније се ради о Хадим Синан-паши Боровнићу, потомку чувене средњовековне породице из Босне. Након што је покупљен данком у крви обучаван је у сарају сутана Бајазита II (1481–1512). По изласку из двора 1504. постао је санџакбег Херцеговине, а 1506. преузео је Смедеревски санџак. На тој дужности помиње се у наредних шест година. За великог везира постављен је 1516, а већ наредне године погинуо је приликом освајања Каира.¹¹⁶ Синан-паша као евнух није имао потомке, па је послове вођења његових вакуфа вероватно преузео неко од блиских рођака.

Почетком седамдесетих година 16. века, од 45 становника Синан-пашине махале чак 32 били су табаци. То показује да је ова махала била у близини штавионице на Језави и да је у то време посао с кожама била једна од главних привредних активности у граду.¹¹⁷

Завија и имарет Бали-бега Јахјапашића

За Смедерево се везује још једна завија коју је неколико година пре смрти 1527. почео да гради чувени крајишки заповедник Бали-бег Јахјапашић.¹¹⁸ Детаљни подаци о њој наводе се само у списку вакуфа у дефтеру из 1528–30.¹¹⁹ Бали-бег је вакуфу своје завије наменио приходе из

¹¹⁵ TD 187, 103–104; TD 517, 194–195; ККА 423, 41.

¹¹⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* II, 541–543; Т. Н. *Sinan Paşa, Yüsuf Hadım*, *İslam Ansiklopedisi* X (1966) 661–666; Turan, Şerafettin, *Hadım Sinan Paşa, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 15 (1997) 7–8. Н. Šabanović, *Beogradski pašaluk*, *Enciklopedija Jugoslavije* I, Zagreb 1955, 472, 473; О. Зиројевић, *Војно уређење*, 262.

¹¹⁷ TD 517, 194–195.

¹¹⁸ О Бали-бегу и његовој завији види опирније: Д. Бојанић, *Пожаревац у XVI веку и Бали-бег Јахјапашић*, *Историјски часопис* 32 (1985) 49–77.

¹¹⁹ У сажетом попису датираном у 1580. годину, подаци о приходима смедеревске задужбине Бали-бега су сумарни и у њима се помињу само имарет и месцид, али не и завија (ККА 425, 14).

Пожаревца, бројних мезри и воденица на Млави у укупном износу од чак 40.000 акчи. За намирнице и текуће одржавање завије, месцида и имарета трошено је 18.644 акче, а на плате запослених 14.400, што је укупно 33.044 акче.¹²⁰

У поменутом списку вакуфа за Бали-бегову завију се наводи да се налази у вароши. Намеће се питање зашто се поред тако изузетно богатог вакуфског комплекса с 12–13 стално запослених службеника није формирала махала, поготово када се ради о периоду након Мохачке битке 1526. године.¹²¹

Постоји могућности да је писар појам варош посматрао шире, као градски атар, а не као простор омеђен варошким бедемом, или да је можда део вакуфских објеката био у вароши, а део ван ње. До могућег решења може се доћи правилним тумачењем описа Евлије челебије. Он међу објектима у тврђави наводи три завије и потом посебно по чувењу истиче завију Бали-бега, за коју каже да је на удаљености од једног сата.¹²² Х. Шабановића је превodeћи Евлијин путопис био заваран његовим погрешним навођењем завија у тврђави, па му се податак о удаљености очигледно учинио бесмисленим и закључио је да се Бали-бегова завија налазила у близини иначе непостојеће „сат-куле“.¹²³ При том није обратио пажњу да Евлија помиње гробље на западној страни шехера на узвишењу које доминира околином и одатле на још пола сата у правцу запада на уздигнутој заравни изнад Дунава гроб Бали-бега.¹²⁴ Пошто се поменуто гробље налазило на пола пута, постаје јасно да су и завија и турбе били удаљени на један сат од тврђаве, што би значило да су се налазили на истом месту. Тиме би било решено и питање због чега је Бали-бег изабрао да буде сахрањен баш на том месту.¹²⁵

¹²⁰ TD 978, 151–156.

¹²¹ У попису из 1536. године налазимо тројицу уписаних службеника вакуфа Бали-бега и то: писара и послужитеља у две тврђавске махале и мујезина у варошкој махали џамије Хаџи Велија (TD 187, 101–104).

¹²² *Seyahatnâme*, c. V, s. 1838.

¹²³ *Putopis*, 313.

¹²⁴ *Seyahatnâme*, c. V, s. 1838; *Putopis*, 314.

¹²⁵ Турбе Бали-бега било је ходочасничко место муслимана све до коначног турског напуштања Смедерева. Каниц помиње да је чувар турбета показивао султанов ферман по коме је за његово одржавање био одређен десетак од села Удовице и Сеона. Остаци турбета опстали су све до проширивања железаре 20–их година 20. века (Ф. Каниц, *Србија* I, 136, 154; Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 203–204, 299, сл. 157).

Махале Месцида Сари Ђехаје и Месцида Хусејина челебије Скопљанца

Ове две махале настале су у истом периоду, у првој половини тридесетих година 16. века. О Сари Ђехаји и Хусејин челебији Скопљанцу не знамо ништа као ни о структури њихових вакуфа. Сем тога, ни занимања становника не указују на положај ових махала у вароши. Због присуства занатлија може се само претпоставити да су биле у стамбено трговачком делу, као и да су се због распореда раније формираних махала вероватно налазиле у северном делу вароши.

Махала Месцида Бали-бега

Османским освајањима у јужној Угарској стратешки значај Смедерева опада, па око 30 година у вароши нису формиране нове махале. Тек у попису из 1572. године јавља се нова, седма махала и то месцида чији је ктитор био још један смедеревски санџакбег, који се такође звао Бали-бег.¹²⁶ Он је 17. 07. 1559. постављен за санџакбега Смедерева и на тој дужности остао је најмање годину дана.¹²⁷ До пописа 1572. око његовог месцида већ је формирана највећа варошка махала са 62 куће.¹²⁸ С обзиром на распоред осталих махала и чињеницу да у њој није било занатлија, вероватно се налазила западније од махале Хаџи Велијеве цамије на страни према Дунав. На том месту Ускудари је 1690. године пребројао више од 50 раскошних и богато украшених кућа, грађених у оријенталном стилу с лепо уређеним окућницама, које су припадале најбогатијим становницима Смедерева.¹²⁹

¹²⁶ TD 517, 191.

¹²⁷ На истој дужности био је и 26. 05. 1560. (*3 Numaralı Mühimme defteri (966-968 / 1558-1560) <Özet ve Transkripsiyon>* Ankara 1993, h. 123, h. 1182.

¹²⁸ TD 517, 191.

¹²⁹ Према Ускударију многи од власника ових кућа пратили су ордију да би по освајању града поново запосели своју имовину (*Üsküdari*, I, 653, T. Katić, *Tursko osvajanje*, 86, 120).

* * *

На основу наведеног може се закључити да је до средине тридесетих година 16. века, умногоме заокружена урбана структура муслиманског дела вароши. Као што смо то већ истакли, у првих пола века османске власти, изграђене су само две завије, хамам, школа и неопходни комунални и јавни објекти, а формирана је и једна, чаршијска махала с месцидом. У наредне две и по деценије, до краја наведеног периода, богати задужбинари били су неупоредиво активнији, изградивши највећу смедеревску цамију, шест месцида,¹³⁰ два имарета, завију, школу и каравансарај, а основано је још пет махала. На изградњу новог месцида и на формирање седме махале чекало се дуже од четврт века, што је јасан показатељ стагнације и опадања Смедерева.

Пошто су се махале Чаршија, цамија Хади Велија, имарет Ахмед челебије и месцид Синан-паше налазиле у северном делу вароши, а хришћанске јужније, на њеним ободима, врло је вероватно да су се и остале муслиманске махале простирале дуж дунавског пута, који је уз гласију водио од Језаве до Дунава.

Било би погрешно да се закључи да су хришћанске и муслиманске махале биле физички одвојене. У појединим деловима вароши, поготово оном према Језави, оне су биле нужно измешане, а томе је допринео процес исламизације. Наиме, преобраћеници нису одлазили у муслиманске махале, већ су остајали у својим домовима, стварајући тако верски мешовите делове вароши.

Формирањем махала у северном делу вароши, муслимани не само да су обезбедили сигурну залеђину и могућност повлачења у тврђаву у случају напада, већ су и заузели део вароши који је био најпогоднији за трговину и занатство. Да је безбедност била важан фактор потврђује и чињеница да око две завије изграђене поред варошких капија нису формиране муслиманске махале.

Захваљујући закључцима до којих смо дошли много јаснији постаје и Евлијин опис уласка у варошку чаршију из правца тврђаве. Наиме он наводи да међупростор између тврђаве и вароши – гласија почиње од јендека испред тврђаве, а да на другој страни према вароши постоји још један канал који се пуни водом из Дунава. Преко овог канала било је шест дрвених мостова којима се прелазило у чаршијски део

¹³⁰ У овом периоду, поред наведених пет, изграђен је и месцид неког Алија Карагоза, с незнатним вакуфским средствима и без припадајуће махале (TD 135, 1, 124), па се стога овом мошејом нисмо подробније бавили.

вароши.¹³¹ Неуобичајено велики број мостова омогућавао је становницима муслиманских махала да се у случају опасности што лакше домогну тврђаве. У последњим деценијама 16. и током 17. века када је Османско царство било на врхунцу, гласија је све мање имала војну, а све више транспортну улогу, па су и поменути мостови све више коришћени за опскрбу и трговачке сврхе. То је посебно дошло до изражаја током 17. века када је све већи трговачки промет оствариван у дунавском пристаништу испред барјак куле.¹³²

Привреда

Као што се из до сада наведеног може видети смедеревска варош била је мултиконфесионална средина. Свака од конфесија у зависности од бројности заузела је одређени део вароши у коме је живела у складу с обичајима своје вере. Чаршија је била место њиховог сусретања и пословања, али нам њена величина и економска снага нису познати. Ако се изузму хришћани уписани у војничке џемате, за велику већину варошког становништва се не зна којим послом су се бавили. Да би се барем донекле одговорило на ова питања неопходно је приближно утврдити број дућана у вароши, што је за 1516. годину могуће с великом тачношћу. Наиме земљиште у вароши било је државно, па су власници дућана плаћали месечну надокнаду од пет акчи за његово коришћење, изузев у случају када су поједини вакуфи били ослобођени те обавезе. Тако је поменуте године месечни приход за 208 дућана у вароши износио 1.040 акчи, односно 12.480 акчи годишње. Овом броју требало би додати и вакуфске дућане у вароши ослобођене плаћања и то: 14 дућана вакуфа Али-паше, 12 Мехмед-бега Минетоглуа, 9 ледара Ширмерда, 5 Хоџа Балија и 1 дућан вакуфа диздара Мустафе. Поред наведених 249 дућана, у вароши је био још 21 затворен дућан без корисника, што је укупно 270 дућана.¹³³ У наредном периоду број им се још повећава, а само у новом вакуфу Хаџи Велија уз каравансарај су изграђена 33 дућана.¹³⁴

¹³¹ *Seyahatnâme*, с. V, s. 1838. Упореди: *Putopis*, 313.

¹³² Ово пристаниште приказано је на аустријском плану насталом крајем 17. или почетком 18. века, као и на цртежу Феликса Каница из 1859. године (I. Zdravković, *Stari planovi*, 223; Ф. Каниц, *Србија*, 142).

¹³³ TD 1007, 37–38, 412–416.

¹³⁴ TD 978, 150. Према Евлији челебији, 1660. године у смедеревској вароши било је око 3.000 кућа и 300 дућана (*Seyahatnâme*, с. V, s. 1838; Evlija Čelebi, *Putopis*, 313–314).

Попут осталих оријенталних чаршија и плацеви дућана у Смедереву били су мали и збијени дуж чаршијских сокака. Међу приходским ставкама вакуфа једног од месцида у тврђави наведене су и димензије плаца дућана у вароши, чија је површина била свега 8 x 5 грађевинских аршина (75,7738 cm), односно 606 cm x 379 cm.¹³⁵ Иако су дућани били невелики у неким од њих налазила се роба велике вредности. Тако је, на пример, у дућану једног дубровачког трговца, који је умро 1519. године пописано разних тканина, долама од карисеја, хаљина од дубровачког сукна и разне друге робе у укупној вредности од чак 32.715 акчи.¹³⁶ Бројност дућана у вароши од којих се велика већина налазила у чаршији указује на то да су њени становници већином били трговци и занатлије.

И у самој тврђави постојали су дућани. За разлику од вароши, држава је у тврђави била власник дућана и удера изнад њих, који су најчешће коришћени као магацински простор и посебно су издавани у закуп. Део прихода од накнаде за земљиште дућана у вароши и кирије дућана и удера у тврђави коришћен је за покривање расхода џамије султана Мехмеда у тврђави и градског војног оркестра – мехтерхане.¹³⁷

На простору између Језаве и источних варошких палисада налазио се велики простор с низом важних привредних објеката. Као што је то већ речено, одмах после османског освајања у близини моста на Језави изграђена је кланица. По свему судећи, клање стоке и обрада меса су ту вршени вековима, па и после турског напуштања града, јер је и Феликс Каниц крајем 19. века затекао кланицу на истом месту.¹³⁸

У османским градовима уз кланице на обалама река грађене су и штавионице коже. Тако су у најближем окружењу добијане сировине и вода која им је била неопходна у процесу производње. Још је важније да су поменуте зграде биле на изолованом месту, због разних врста органског отпада и смрада који се ширио из њих. Као илустративан пример о непријатном окружењу довољно је напоменути да је за табачење коришћен свеж псећи измет, па су уз велике табакхане гајене на стотине, а уз оне највеће на хиљаде паса.¹³⁹

У првом периоду османске власти у табакхани су углавном обрађиване коже из локалне кланице. Од средине 16. века, због велике потражње

¹³⁵ TD 1007, 415.

¹³⁶ Т. Поповић, *Дубровачка колонија*, 146.

¹³⁷ TD 1007, 37–38.

¹³⁸ Ф. Каниц, *Србија* I, 144.

¹³⁹ Т. Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*, Istanbul 2004, 317–319.

за кожама у западној Европи, на обраду стижу каравани са живом стоком и неуштављеним кожама из удаљених крајева. С бројним мајсторима, калфама и шегртима, као и занатлијама које су се бавиле бојењем и прављењем производа од коже Смедерево је спадало у развијене кожарске центре.

У воскари (*şem 'hâne*) у великим лонцима прављен је восак, који је потом изливан у калупе и на тај начин су добијани воштани одливци. У широкој употреби био је восак добијан од животињског лоја, док су знатно мање количине прављене од скупљег пчелињег воска који је коришћен за осветљавање цамија, сараја и богатих конака. На сваки произведени комад воска ударан је жиг, да би се спречила илегална продаја која је строго, кажњавана. Годишњи приход воскаре 1516. и 1521–23. износио је 15.000 акчи.¹⁴⁰ У наредном периоду најчешће је издаван у закуп с приходом воскаре крушевачког санцака, па се не може тачно утврдити.¹⁴¹

Узводно је била сточна, рибља, а врло извесно и зелена пијаца. С обзиром на то да се у 19. веку ту трговало коњима велика је вероватноћа да се и у 15. и 16. веку на обали Језаве налазио и Ат пазар.¹⁴²

На другој страни вароши, на обали Дунава налазиле су се Смедеревске воденице, тачније биле су привезане за њу, пошто се радило о сплавовима. Свака је имала два сплава између којих је било постављено воденично коло. Воденице су могле да имају један или више жрвњева за млевење жита, а годишња такса није плаћана по пловилу већ по жрвњу, којих је 1560. било 11, а 1572. године 13.¹⁴³

На дунавској страни вршен је и истовар баржи с великим количинама ердељске соли и обављан промет на смедеревској скели, где је вршено и царињење робе. Пошто су се цистерне за складиштење соли налазиле у тврђави, а у њој били смештени и чиновници задужени за надзор и наплату дажбина на скели, овом приликом нећемо писати о њима.

Делатност која је становницима вароши доносила највећу добит и по којој се Смедерево прочуло широм европског дела Османског царства било је виноградарство. Почетком 16. века приходи од узгајања винове лозе једва да су евидентирани и то само кроз приходе неколико полу пропалих винограда у поседу завија. Пошто су бекташије биле

¹⁴⁰ TD 1007, 38; TD 135, 4.

¹⁴¹ Тако је, на пример, 1530. укупан приход од закупа ових воскара био 25.000 акчи (*MAD 506*, 5).

¹⁴² Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 182.

¹⁴³ У време првог пописа годишња такса за један воденични камен износила је уобичајених 30 акчи, док је у другом била удвостручена (TD 316, 166; TD 517, 198).

познати виноградарски разлоге не би требало тражити у занемаривању виноградарских послова, већ у пустошењима током угарских упада.¹⁴⁴

Тек отклањањем ове опасности почиње масовно гајење винове лозе и поред обнове старих винограда стварају се и бројни нови засади.¹⁴⁵ До 1560. године приходи од опорезовања шире и монополије износили су 70.000 акчи, а 1572. од шире и монополије и шире манастира Успења чак 95.100 акчи.¹⁴⁶

Муслимани су за своје винограде плаћали таксу од 4 акче по дунуму (око 10 ари) винограда. На основу ње се може израчунати да су, не рачунајући неопорезоване винограде завија, 1528–30. године муслимани поседовали 40 хектара винограда, 1536. – 42,5, 1560. – 80, а 1572. – 100 хектара.¹⁴⁷ Ханс Дерншвам 1555. године хвали квалитет смедеревског вина и истиче да су за 3½ акче могли да напуне крчаг вина, док им је за то у Амасији, града на северу Анадолије, требало 30 и 35 акчи.¹⁴⁸

О значајном трговачком обрту у Смедереву сведочи и износ тржне таксе од 30.666 акчи. Он је у пописима 1560. и 1572. исти, а разлог је паушално утврђена сума приликом склапања вишегодишњих закупа, која очигледно није мењана дуже времена.¹⁴⁹

¹⁴⁴ Уништавање винограда, воћњака и летине био је опробани вид притиска на браниоце, уобичајен за све војске. Према сведочењу Дурсун-бега и османска војска је приликом неуспеле опсаде Смедерева 1458. године учинила исто. После одбијања првог позива на предају опустошен је део винограда, воћњака и обрадивих поља, а после одбијања другог и они преостали. Tursun Bey, *Târîh-i Ebû'l-Feth*, 95–97; Г. Елезовић, *Турски извори*, 104–105; А. Крстић, *Пад Србије*, 311–312.

¹⁴⁵ Становници Смедерева имали су винограде и ван градског атара. Тако су, на пример, још 1516. у селу Доње Петријево били уписани њихови виногради, чији је ушур на ширу износио 2.774 акче (TD 1007, 99).

¹⁴⁶ TD 316, 166; TD 517, 197–198. Велики приходи од виноградарства изазвали су похлепу смедеревског санџакбега и кадије Смедерева. Они су чинили бројне злоупотребе, а становнике смедеревске вароши посебно су погађале оне везане за двоструко опорезовање шире. У пријави која је у 1579. поднета Порти набројана су њихова безакоња почињена у Смедереву и околини, а истакнут је и немаран однос према државној имовини. Као пример је наведена свадба смедеревског кадије, на којој је санџакбег наредио да се чини шенлук и пуца из 30 топова и том приликом су уништена два топа. Порта је једном од царских чауша наредила да оде у Смедерево и истражи све наводе из пријаве. Уколико би утврдио да су основани требало је да обештети оштећене и да пошаље извештај, да би се донела одлука о судбини оптужених. MD, 40, s. 106.

¹⁴⁷ TD 187, 104; TD 316, 166; TD 517, 197–198.

¹⁴⁸ М. Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама 1553–55 г.*, Браство 21 (1927) 99.

¹⁴⁹ TD 316, 166; TD 517, 197–198.

Дуги рат (1593–1606) утицао је на стагнацију и опадање привредних активности у граду. Послератни период није донео очекивани опоравак, јер је Смедерево све више маргинализовано у односу на Београд. Непознати француски путописац 1621. године саопштава да је Смедерево готово замрло, а да је Београд заузео његово место.¹⁵⁰

¹⁵⁰ Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 179.

Srđan Katić, Bojan Popović

**THE VAROŞ OF SMEDEREVO
FROM 1459 TILL THE END OF THE 16TH CENTURY**

Summary

Smederevo was the most important military stronghold in the European part of the Ottoman Empire since the Ottoman conquest in 1459 till the 1520s and it kept its military and economic importance during next couple of decades. Smederevo was manned by 1,700 soldiers in the second half of the 15th century and in the first half of the 16th century, while the number of civilians was four times less. Two thirds of the crew were Muslims and one third were Christians. Only after the conquest of Banat in 1552 and Gyula in 1566, the crew was significantly reduced, so the census from 1572 showed 457 soldiers, of which 113 were Christians.

During the first fifty years of Ottoman rule, besides the Muslim soldiers, the fortress was home to the majority of the Muslim civilians. Obviously they did not feel safe enough outside the fortress, because there were eight *mahalles* within and only one Muslim *mahalle* outside its limits. The Muslim civilians have populated the *varoş* only by the end of the second decade of the 16th century.

Christian soldiers and civilians lived in the *varoş*. They were overwhelming majority compared to the Muslims until the middle of the 16th century. The number of Christians was rapidly declining during next couple of decades. Main reasons were mass lay-offs and military transfers within Smederevo garrison, migration to Banat and islamisation. Decline of the number of Christians also was caused by the Long War (1593-1606), after which the *varoş* had six times less Christians than a century earlier.

Smederevo Christians where Serbs by an overwhelming majority. Separate records were kept on the Ragusians and inhabitants with the “vlach” status until the 1530s and Jews from the second half of the century.

The *varoş* of Smederevo was surrounded by an earth wall with palisades and a trench filled with water which starched between the rivers of Jezava and Danube. The main *varoş* gate was on the south, on the road which led from the fortress to the *varoş* and on towards the Constantinople road, while the other gate was on the west side near Danube. On the east side, the entrance was on the bridge over the river of Jezava.

There were several churches and one synagogue in the *varoş* and on the knoll outside the *varoş*, there was a monastery. Smederevo was a centre of the Orthodox Metropolis and the Catholic Diocese.

Within the first fifty years of Otoman rule only following was constructed in the *varoş*: two *mescids*, two *zaviyes*, a school, a *hammam* and some public buildings.

The benefactors were much more active in the following two and a half decades, as they constructed the biggest Smederevo mosque, seven *mescids*, two *zaviyes*, a *hammam*, a school and caravanserai, while five more Muslim *mahalles* were formed in the *varoş* and in its immediate vicinity. During that period, an urban structure of the Muslim part of the *varoş* had been completed.

Construction of one more *mescid* and formation of the seventh *mahalle* took another two and a half decades to happen which is a clear indicator of Smederevo stagnation and decline.

Majority of the above mentioned Muslim objects and *mahalles* were in the northern part of the *varoş*, closer to the fortress, encompassing the space between the rivers Jezava and Danube; only two *zaviyes* were constructed in the southern part near the entrance to the *varoş*. Christian *mahalles* were situated in the southern part of the *varoş*, along the wall. This division is informal, since some Muslim and Christian *mahalles* were mixed, especially in the part of the *varoş* towards the Jezava River. Islamisation was one of the main reasons for that. Major part of converts among Muslim civilians (around 40%) was registered in the first decades of the 16th century.

The number of shops in the *varoş* varied from 200-350, while there were some 50 within the fortress. At the banks of the Jezava River, near the bridge, there was a slaughterhouse and tanneries, while upstream there was a chandlery, cattle market, fish market and a green market, as well as the horse market (*At pazarı*). On the Danube banks there were mills and a dock with a customs office. Besides trade and crafts, the inhabitants of Smederevo were largely engaged in viticulture and fishing.

Second half of the 16th century is marked by declining of Smederevo and its marginalisation in comparison to Belgrade. This was particularly noticeable during the Long War (1593-1606) and once it was finished, the former capital of the Serbian Despotate and center of the Ottoman province, became village-town (*kasaba*) without any military or economic importance.

Key words: Smederevo, *varoş*, *çarşı*, *mahalle*, *zaviye*, *mescid*, mosque, *vakf*

Чланак примљен: 29. 04. 2013.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

Гордана ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ*
Историјски институт
Београд

Драгана АМЕДОСКИ*
Историјски институт
Београд

СТАНОВНИШТВО И НАСЕЉА НАХИЈЕ ПЕТРУС У 16. ВЕКУ**

Апстракт: У раду су представљене демографске прилике, мрежа насеља и промене у статусу становника нахије Петрус током 16. века. Правна регулатива и фискалне обавезе или олакшице везане за поједине друштвене групе у великој мери су утицале на демографске промене на овом подручју. Значајно присуство две групе хришћанског становништва са различитим статусом, раје и влаха, пружило је могућност да се на примеру ове нахије потраже бар делимични одговори на комплексно питање демографских промена и супротних тенденција у величини популације у различитим деловима Османског царства током 16. века.

Кључне речи: демографија, становништво, насеља, Петрус, Крушевачки санџак, Османско царство, Србија, 16. век

Увод

Област обухваћена нашим истраживањем у српским средњовековним и османским изворима позната је као Петрус или Петруш. У свом најширем обиму обухватала је горњи део долине Велике Мораве, тј.

* gordana.garic.petrovic@iib.ac.rs

* dragana.amedoski@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

највећи део Параћинско-јагодинске котлине која се простире између Сталаћке клисуре на југу и Багрданске на северу. Дном ове котлине тече Велика Морава, али тако да се приближава западном ободу док источни део остаје знатно шири и пространији. Њену јужну границу чиниле су Послонске планине и Буковик, источну западни обронци Самањца и Кучајнских планина, а западну и северну токови Велике Мораве и Миросаве, десне притоке Раванице.¹

Током средњег века, на наведеном подручју налазили су се поседи Велике Лавре Св. Атанасија на Светој Гори, Раванице и Богородичине цркве у Лештију (данашњем Лешју), којима је припадало више од двадесет насеља. У исто време, стратешки значајан положај на граници српске средњовековне државе условио је формирање крајишта са центром у тврђави Петрус, које се одупирало, са прекидима, нападима Османлија пуних осам деценија.²

Демографске прилике на наведеном подручју, на коме је након османских освајања формирана нахија Петрус, реконструисане су на основу изворног материјала који се чува у Архиву Председништва владе у Истанбулу, део серије *Tapu Tahrir Defterleri*, и у Генералној дирекцији за тапије и катастар у Анкари, у *Kuyûd-i Kadîme Arşivi*.³ Овом приликом смо користили списак влаха Смедеревског санџака у оквиру кога је пописано и становништво Петруса са влашким статусом, два сумарна пописа Крушевачког санџака из 1516. и 1530. године, као и три опширна пописа истог санџака, од којих један потиче из 1536, други из доба султана Селима II (1566–1574), око 1570, а трећи из 1584. године. Од наведених пописа у целисти је објављен само сумарни попис Крушевачког санџака из 1530. године.⁴

Основ за разумевање посебног положаја влаха Петруса пружили су нам кануни за влахе Смедеревског санџака у чију војну организацију су били укључени и власи Крушевца. Недостатак посебног кануна за рају

¹ Д. Амедоски, Г. Гарић Петровић, *Власи нахије Петруш у попису влаха Смедеревског санџака из 1528. године*, Мешовита грађа 33 (2012) 114–115.

² М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, Историјски гласник 1–2 (1987) 34.

³ İstanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), *Tapu Tahrir Defteri* (TD) и Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (TK), *Kuyûd-i Kadîme Arşivi* (KKA).

⁴ TD 55; 167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri (937/1530), II, *Vilâyetin, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları*, (Dizin ve Tıpkıbasım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 69, Defter-i Hâkânî Dizisi: IX (Ankara 2004); TD 179; TD 567; TK, KKA 95.

у сандаку Крушевац, надоместили смо коришћењем више кануна суседног Смедеревског санџака.⁵

Статус становништва

По османском освајању и успостављању нове територијално-административне организације, изразиту већину становништва Петруса и даље су представљали Срби хришћани (99,5%). Они су припадали два статуса групам – раји и власима.

На основу података које нам пружају попис влаха Смедеревског санџака из 1528. године и сумарни попис Крушевачког санџака из 1530, можемо закључити да је крајем треће деценије 16. века на подручју које је обухватала нахија Петрус две трећине одраслог мушког становништва припадало раји, а једна трећина је уживала влашки статус. У исто време је забележен и изванредан број ратаја у влашким насељима.⁶ У питању је посебна категорија зависног становништва наслеђена из средњовековне Србије. Током средњег века они су обрађивали земљу појединих властелинаста а након османских освајања поседе примићура и кнезова.⁷

Раја

Хришћанско и муслиманско зависно земљорадничко становништво са статусом раје, које је било настањено на хасовима, зеаметима и тимарима је поред обавезних дажбина у новцу, харача (*harâç*) и испенце (*ispence*), имало и обавезу давања дажбина од приноса са земље, десетине (*öşür*) и salariје (*salariye*). Оно је било подложно и другим давањима од земљорадње и сточарства, превасходно од гајења оваца и свиња, грана које су биле најразвијеније на овом подручју. Поред дажбина везаних за производњу, раја је имала обавезу да плаћа и свадбарину (*resm-i'arûs*) и

⁵ У питању је више закона за смедеревске влахе и рају из друге половине 15. и првих деценија 16. века који су објављени у: D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Београд 1974.

⁶ Амедоски, Гарић Петровић, *Власи нахије Петруш*, 118; Становништво Петруса је 1530. године пописано у оквиру кадилука Петрус, у коме је уписана и тврђава Ресава са диздаром, ћехајом, имамом и 31 мустахфизом. *167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri*, 400–443.

⁷ *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 613 (М. Благојевић).

бадухаву која је обухватала више новчаних дажбина, казни, глоба и такса.⁸ Посебна група обавеза била је обједињена под називом „ванредни намети и обичајни терети“ (*‘avâriz-i divâniyye ve tekâlif-i örfiyye*), а чинили су је порези који су најпре плаћани само у време рата, да би временом постали сталне дажбине које су у великој мери оптерећивале становништво.⁹ Сва давања су кумулативно представљала око 25% свих приноса, од чега су десетина и саларија, представљале осмину укупне производње житарица опорезованих домаћинстава.¹⁰

Власи

На простору Петруса власи су забележени још у доба кнеза Лазара. Село *Власи Голџовић* једно је од села које је потврђено властелину Црепу, припаднику властеоске крајишке породице Вукославић, која је имала важну улогу у одбрани српске источне границе.¹¹ Власи су на изванредан начин учествовали у војној организацији српске средњовековне војске.¹² Ту улогу они су задржали и после турских освајања. Наиме, Османлије су, учвршћујући се у новоосвојеним областима, у основи

⁸ Д. Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, Јадар у прошлости, Лозница 1985, 96–119.

⁹ Ö. L. Barkan, „*Avarız*”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul 1943, 13–19; M. Z. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* I, İstanbul 1993, 112–114; Idem, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* III, İstanbul 1993, 437–439.

¹⁰ K. K. Karaman, *Decentralized coercion and self-restraint in provincial taxation: The Ottoman Empire, 15th–16th centuries*, *Journal of Economic Behavior & Organization* 71 (2009) 692.

¹¹ Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, 35–37.

¹² Власи војници помињу се у Светостефанској хрисовуљи краља Милутина и у Повељи краља Стефана Душана којом је приложена црква Светог Николе у Врању манастиру Хиландару. *Зборник средњовековних ћирилских повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1: 1186–1321, приредили В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 468; *Повеља краља Милутина манастиру Бањска - Светостефанска хрисовуља* 1, приредио Ђорђе Трифуновић, Приштина – Београд 2011, 159; С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару*, *Стари српска архив* 4 (2005) 73, 77. Међутим, средњовековни извори не наводе војне обавезе влаха војника, јер сачуване средњовековне исправе одражавају само специфичне потребе за њиховим радом на манастирским поседима. Е. Миљковић, А. Крстић, *Трагови српског средњовековног права у раним османским канунамама*, *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора*, Београд 2009, 310.

сачували затечене војне редове.¹³ Стога су и власи, попут других припадника војних и помоћних одреда у Османском царству, уживали пореске олакшице у односу на рају, које су биле повезане са вршењем војне службе.¹⁴

Иако први *кануни* за влахе Смедеревског санцака потичу још из друге половине 15. века, тек за *кануне* издате 1516. и 1528. године можемо са сигурношћу тврдити да су регулисали и положај влаха са територије Крушевачког санцака.¹⁵

Према поменутиим *канунима*, као и *Решењу о власима Смедеревског санцака*, које претходи катастарском попису Смедеревског санцака из 1536. године, власи у нахији Петрус су се налазили под јурисдикцијом смедеревског санцакбега. Захваљујући обављању војне службе, били су ослобођени свих обавеза хришћанске раје. Заузврат су били задужени за чување опасних места а у време похода пет влашких кућа је давало једног војника, који се називао петник. У *Решењу о власима* из 1536. наводи се да су они своју службу обављали водећи са собом товарног коња. Такође, 50 влашких кућа давало је једног слугу санцакбегу који се звао коморица. У време провале у непријатељску земљу, или кад затреба више људи, из сваке куће је полазио по један војник, који се звао заманица. Он је вршио службу као пешак или попут петника, водећи са собом товарног коња. Власи и њихова стока коришћени су и за обављање различитих дужности

¹³ У Смедеревском санцаку већину војних снага су чиниле хришћанске војне групе попут влаха, војнука и мартолоца. Н. Inaldžik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva*, Prilozi za orijentalnu filologiju 3–4 (1952–53) 34, 51.

¹⁴ D. Yörük, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu*, Selcuk Universitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 17 (2007) 631; Е. Миљковић, *Смедеревски санцак 1476–1560 : земља – насеља – становништво*, Београд 2004, 227.

¹⁵ Први од поменута два кануна установљен је султановом наредбом након што је ефендија Сари Герз извршио *тефтиш* 15. марта 1516. у Једрену. Повод су биле жалбе влаха, војника и друге штићеничке раје кадилука Смедерево и нахија Ломнице, Рудника, Мораве, Ужица, Загора, Левача, Загрлате, Ниша, Браничева, Кулича и кнез Милошеве нахије Смедеревског санцака који су отишли на Порту и жалили се да, супротно давнашњем кануну који је за њих прописан, санцакбег и њихове војводе чине разноврсна насиља и зулуме. У складу с тим, султан је послао Мевлану Нуредина, да у поменутом санцаку изврши истрагу. Сходно његовом извештају, издат је ферман који обавезује на послушност и у коме је тачно прописан *канун* за влахе. Други *канун* који се односио на влахе са територије Крушевачког санцака забележен је испред опширног пописа влаха Смедеревског санцака из 1528. (*TD 1011*) у коме су пописани и власи нахија Загрлате и Петруса. Војанић, *Turski zakoni*, 28–34.

за султана, пре свега транспортних, од којих је у кануну за 1516. наведено спровођење хапшеника на Порту.¹⁶

У исто време, годишње новчане обавезе које је сносила свака влашка кућа, а које су припадале државној благајни, износиле су 83 аспре. Оне су, према *кануну* из 1528. године, повећане на 90 аспри.¹⁷ Овај износ је даван на име подимног дуката тј. филурије, која је била еквивалент за једног овна, једну овцу с јагњетом и заједничке обавезе катуна (50 кућа) да даје једну чергу, два овна, два круга сира и три улара.¹⁸ Поред тога, санџакбегу су припадале новчане глобе за прекршаје а њихов десети део влашким кнезовима. Истовремено свако село му је давало један или два товара пшенице и јечма. *Кануном* из 1528. овај износ је промењен, тако да је на сваке три куће разрезана обавеза од једне мерице јечма, док су пшеницу давала само села са више од 25 кућа, и то по једну мерицу.¹⁹ Поред тога, од сваке куће, приликом сакупљања филурије, узимале су се и две аспре за емина и писара. Поједине влашке куће су обрађивале земљу која је била уписана као приход санџак-бегова, субаша и тимарника, и за то су биле дужне да дају половину десетине у време вршидбе.²⁰

Власи Смедеревског санџака, самим тим и власи нахије Петруш, почетком четврте деценије 16. века били су ослобођени дотадашњих обавеза, стављени под харач и одређене су им шеријатске дажбине и обичајни *ресуми*. Ипак, 1571. године у вилајетима Смедерево и Ломница, они су поново забележени као посебна група која је бројала 10.806 домаћинстава и која је, према попису џизје из 1571. године, плаћала џизју као и војничка резерва Ћустендила, Јанбола и Крушевца и ешкинције Јање.²¹

¹⁶ Bojanić, *Turski zakoni*, 28–34, 47.

¹⁷ Isto, 34.

¹⁸ Власи на Светостефанском и Светоарханђелском властелинству су такође имали обавезу да дају годишње једну овцу са јагњетом, као и једну јалову која одговара овну у османским *канунима*. О сличностима у обавезама влаха у српском средњовековној држави и у Османском царству више: М. Благојевић, *Закон светог Симеона и светог Саве*, Сава Немањић – Свети Сава, Београд 1979, 147; Миљковић, Крстић, *Трагови српског средњовековног права*, 307–315.

¹⁹ Овим *кануном* је прописан и износ товара и мерице у Смедеревском санџаку, те је товар износио пет мерица, а мерица 20 ока. Bojanić, *Turski zakoni*, 34. Овај износ мерице одговара стандардној мерици (*kile, keyl*) од 10,256 kg. W. Hinz, *Islamische Masse und Gewichte: Umgerechnet ins metrische System* (Leiden – Köln: E. J. Brill 1970), 41–42.

²⁰ Bojanić, *Turski zakoni*, 20, 28–34, 47.

²¹ Yörük, XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu, 634.

Врховни војни старешина свих влаха у Смедеревском санцаку, па и влаха у нахији Петрус, био је смедеревски санцакбег. Њему су биле потчињене влашке старешине, кнезови и примићури, који су предводећи влашке трупе са њим полазили у рат. Они су, такође, били одговорни и за ред међу власима у целом санцаку, као и за сакупљање филурије и проналажење одбеглог становништва.²²

Положај влашких старешина регулисали су *кануни* за влахе да би, након укидања влашког статуса, били издавани посебни закони за њих. Према овим актима, кнезови и примићури, као и њихови синови и баштине били су ослобођени свих давања па и филурије – подимног дуката, коју су иначе давала сва остала влашка домаћинства. Њихово звање је било наследно, а одузимало се само у случају кривице. Једна од њих је било прикривање људи који подлежу попису, што је наглашено у *Берату са упутствима за попис влаха* с краја 15. века, док се у кануну из 1516. као разлог за узимање звања наводе неправда и насиље према народу.²³

Након уписивања влаха Смедеревског санцака под харач почетком четврте деценије 16. века, влашке старешине су задржале своја звања и изузеће од свих давања уз обавезу да и даље одржавају ред у вилајету, помажу у сакупљању државних прихода од становништва, проналазе одбеглу рају и одлазе у војне походе као логистичке трупе.²⁴

Насеља

Насеља становништва различитог статуса нису представљала издвојене територијалне целине, већ су њихови становници пописивани у различитим пописним књигама у зависности од прихода који су од њих сакупљани и службе које су обављали.

У сумарном попису из 1516. године, власи су поменути у вези са 17 села од којих су били настањени у њих 13, док су у четири села само обрађивали земљу и плаћали ушуре.²⁵ Према попису влаха Смедеревског

²² Кнезови и кнежинска самоуправа били су тема више радова од којих издвајамо: Б. Ђурђев, *О кнезовима под турском управом*, Историски часопис 1 (1948) 132–166; М. Васић, *О Кнежини Бакића под турском влашћу*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 10 (1959) 247–268; Е. Миљковић-Бојанић, *Кнежински самоуправа у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века*, Зборник МС за историју 57 (1998) 87–97.

²³ Bojanić, *Turski zakoni*, 31, 96.

²⁴ Isto, 46.

²⁵ TD 55, s. 11, 12, 16, 54–60.

санџака из 1528. године, у нахији Петрус власи су живели у 23 насеља. Сва ова насеља су имала статус села.²⁶ Две године касније, у сумарном дефтеру Крушевачког санџака уписано је десет села у којима су две године раније пописани власи. Међутим, овог пута поменута насеља су регистрована као села и мезре без раје, само са назначеним приходом или напоменом да се обрађују споља. Чињеница да су уз један број села 1530. уписани само приходи или су она назначена као мезре, не значи да су она заиста запустела у периоду између пописа влаха и катастарског пописа спроведеног две године касније.²⁷ Њих је пописивач поново убележио у катастарском попису искључиво зато што су била извор одређених прихода, који су се иначе бележили у тој врсти административне документације.

Села насељена власима била су груписана у посебне целине под управом кнезова. У Петрусу су, 1528. године, забележена два кнеза, Хусејин и Радоња, под чијом се надлежношћу налазило 13 примићура. Хусејин је под својом командом имао 14 села са 141 влашком кућом а Радоња 9 села са 119 кућа. То значи да је Петрус давао 52 петника, док је заманичка војска, заједно са примићурима и кнезовима, бројала 274 војника.²⁸

У катастарском попису Крушевачког санџака из 1536. године у нахији Петрус су пописана сва насеља на овом простору, како она настањена рајом, тако и она у којој су 1528. регистровани власи. У новом попису целокупно становништво је уписано као раја. Тиме је увећан број пописаних места насељених рајом са 54 у 1530. на 79 у 1536. години. Сва насеља су имала статус села, с тим што је Параћин, који је такође био уписан као село, уједно био и пазарно место, а у њему је одржаван и панађур.²⁹

Нахија Петруш се простирала на стратешки изузетно значајном подручју на коме су се укрштали многи путеви, међу којима се по значају истичу Цариградски друм и пут који је из централне Србије водио ка Видину. Као важне саобраћајнице, они су били честа мета разбојничких група са прибежиштем на планини Кучајни. То је био један од основних разлога што су нека села сасвим опустела, а њихово становништво се разбежало. Расељавање становништва негативно се одражавало, како на приходе спахија и државне благајне, тако и на безбедност путева који су водили кроз та запустела села. Порта је настојала да спречи бежање раје с тимарских добара и расељавање насеља. Истовремено, она је земљу оних села која су остала пуста давала на обраду сељацима из суседства,

²⁶ Амедоски, Гарић Петровић, *Власи нахије Петруш*, 119–133.

²⁷ 167 *numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri*, s. 400–443.

²⁸ Амедоски, Гарић Петровић, *Власи нахије Петруш*, 119–133.

²⁹ 167 *numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri*, s. 440.

уз услов да дају спахијама ушур.³⁰ Пример за то је пусто насеље Радошевац. Уз ово село стоји белешка из које се види да у њему нема раје и да га обрађују становници села Куманичко Ратаре, Стрижа, Паљани и Соколари.³¹

Због угрожене безбедности на путевима, Порта је у значајној мери развила дербендску организацију на овом подручју. Једно од села у том систему било је село Извор које се налазило на веома опасном месту, усред планине Кучајне. На том месту су се често догађала убиства, отимачине и пљачке. Због тога је постало дербенд. Из страха од *харамџа* је запустело, па су привучени и фаворизовани неки номади који су дошли из суседних заштићених покрајина и населили се у овом селу.³²

Порта је 27. фебруара 1560. упутила кадијама Параћина и Сврљишке бање заповест која говори о потреби да обезбеде помоћ у људству приликом хватања разбојника на Кучајнској гори. У таквим приликама, требало је да изведу људе мобилисане у дербенцијским селима и међу муслиманским становницима варошица у споменутим кадилуцима.³³

Посебан значај као дербенд имала су села Горњи и Доњи Ражањ.³⁴ Становници ових насеља, сви хришћани, добили су статус дербенција 1536. захваљујући коме су били ослобођени многих дажбина (џизје, ушура, зидања тврђава и др).³⁵ У долазећем периоду групи дербенда прикључени су и Дубока³⁶ и Шупељак, који се налазио на царском путу.³⁷

Нека насеља на важним саобраћајницама су поред обавеза које су припадале дербенцијама имала и друге обавезе, као што је био случај са селом Предебел које се налазило на путу који је водио из Будима у Истанбул. Његови становници су имали и обавезу да гаје улачке коње, заједно са селима Брачин, Претрковац и Пераковац.³⁸ За ту службу били су опорезовани по дербендском обичају.³⁹

³⁰ Васић, *Становништво крушевачког санџака*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 55.

³¹ *TD 179*, s. 231.

³² *TD 179*, 227; *TD 567*, 99.

³³ *3 Numaralı Mühimme Defteri (Özet ve Transkripsiyon)*, 281, заповест бр. 823.

³⁴ *TD 179*, s. 101, 102; *TD 567*, s. 110, 114.

³⁵ *TD 567*, s. 114.

³⁶ *TD 567*, s. 102.

³⁷ *TD 567*, s. 117.

³⁸ *TD 567*, s. 102–103, 111, 116.

³⁹ *TD 567*, s. 102–103, 111.

На овој територији су и одреди мартолосо били ангажовани на сузбијању рабојништава и крађа.⁴⁰ Седамдесетих година 16. века група од 30 мартолосо, међу којима је било и људи из околине Параћина, обављала је полицијску службу на основу султановог фермана.⁴¹ Изгледа да је после седамдесетих година тежиште мартолоске организације пренето на области Бању, Параћин и Бован, јер се само ове области помињу у документима у вези са мартолоским акцијама против кучајнских хајдука.

Посебан положај су имали и становници села Доње Видово, који су били ангажовани на прелазу преко Мораве.⁴² Приходи са ових скела били су значајни, будући да су били санџакбегов хас. На живост овог насеља и добар промет у њему указује и податак да је то било једно од највећих насеља у нахији Петруш.

Демографске прилике крајем треће деценије 16. века

Према попису влаха Смедеревског санџака, који су током месеца Рамазана 934. (јуна 1528.) извршили кадија Фетхуллах и писар Дервиш Сехи-челебија, познати турски песник, у нахији Петрус забележено је укупно 259 влашких домаћинства, 409 табија,⁴³ 20 ратаја и 11 удовица. Поред тога, забележено је још и седам баштина, две мукате и пет манастира.⁴⁴ Две године касније пописана је и раја која је живела на истом простору. Том приликом је регистровано 1.152 ожењених мушкараца, 409 неожењених, 91 удовица и 7 муслиманских кућа.⁴⁵

За разлику од катастарских пописа у којима је пописивано становништво са рајинским статусом, пописи влаха не садрже број ожењених и неожењених мушкараца као посебне категорије а под термином табије подразумевани су сви одрасли мушки чланови домаћинства изузев самог

⁴⁰ О мартолосима више: М. Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo 1967; Isti, *Martolosi u periodu uspona Osmanske države*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XIV, Sarajevo 1964, 11–65.

⁴¹ Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 65–67; TD 567, s. 433.

⁴² TD 567, s. 96.

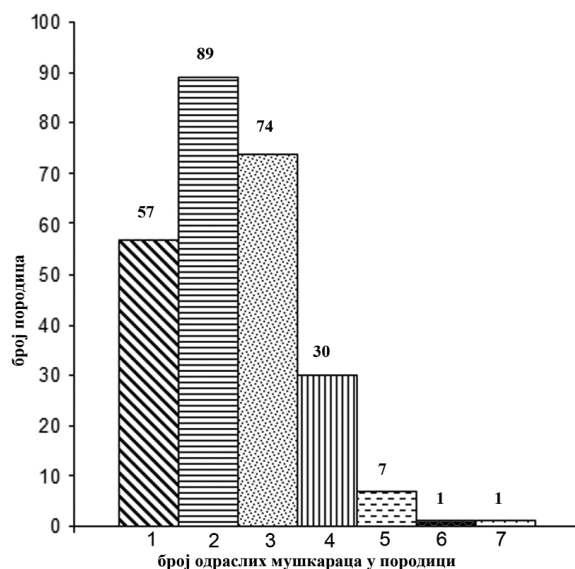
⁴³ Од тог броја 390 табија је живело у влашким породицама а 11 у ратајским. Амедоски, Гарић Петровић, *Власи нахије Петруш*, 119–133.

⁴⁴ Амедоски, Гарић Петровић, *Власи нахије Петруш*, 118.

⁴⁵ 167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri, 400–443.

домаћина.⁴⁶ Због начина на који су вођене пописне књиге влаха, у могућности смо, између осталог, да стекнемо увид и у величину српске породице чији су припадници уживали статус влаха (види: Графикон 1).⁴⁷

Графикон 1:
Дистрибуција влашких породица према броју одраслих мушких чланова

Према попису влаха из 1528. године највећи број породица имао је два одрасла мушкарца, док је просек износио 2,4. Имајући то у виду, множитељ од 3,5 до 5, који се уобичајено користи за остале категорије

⁴⁶ Специфичан начин на који је пописивано становништво са влашким статусом, а који је подразумевао и навођење родбинских веза између главе домаћинства и осталих одраслих мушкараца у породици, послужио је као полазиште за текст Е. А. Хамела *The zadruga as process*. У њему је на основу анализе и поређења податка из пописа влаха Смедеревског санџака из 1528. и катастарског пописа из 1530. године, а који се односе на четири села у околини Београда, реконструисана величина и структура српске породице у 16. веку. Е. А. Hammel, *Zadruga as process*, *Household and Family in Past Time, Comparative Studies in the size and structure of the domestic group over time*, Cambridge 1972, 335–374.

⁴⁷ Овом приликом није узето у обзир и 15 породица влашких старешина међу којима је било и пет муслимана. Стога се Графикон 1 односи искључиво на српске породице са влашким статусом.

домаћинства, не можемо користити и за влашка домаћинства. Међутим, с обзиром на то да је познат укупан број одраслих мушкараца, може се применом множитеља мушке популације добити приближно реална слика о величини породице и насељености овог простора.⁴⁸ Како се у катастарском попису из 1536. године запажа значајан пад становништва, који је био вероватно последица, између осталог, и ниског природног прираштаја у време када је овом просторима харала епидемија куге, определили смо се за средњу вредност множитеља мушке популације од 3 која даје просечну величину влашке породице од 7,2 члана а ратајске од 4,7 чланова.⁴⁹

Различита акта која су се односила на влахе утицала су на формирање и очување породица са више ожењених мушкараца које су могле несметано слати довољан број војника. Обезбеђивање сталног и сигурног извора неопходних трупа за логистику и одржавање реда на терену темељило се на јаком финансијском мотиву на који указује прва одредба *Решења о власима Смедеревског санџака* из 1536. године која гласи: „Колико год да је било влашког света у једној кући, наиме ако је у једној кући био један човек, или два човека, или три, или четири, или пет и више људи, давао је као фидуријска кућа годишње 93 аспре; ушур и ресуме није давао а сви су били опроштени и ослобођени од авариза.“ Такође, свака таква кућа давала је, без обзира на број чланова, само по једног петника или заманицу.⁵⁰ Оваква државна политика утицала је на просечну величину породице становника са влашким статусом, која је била у извесној мери већа од просечне породице становништва са другачијим положајем.

Највећи део влашких породица је имао два или три одрасла мушкарца, што значи да су ове породице могле имати у просеку између 6 и 9 чланова. Ова домаћинства су у већини биле заједнице очева и

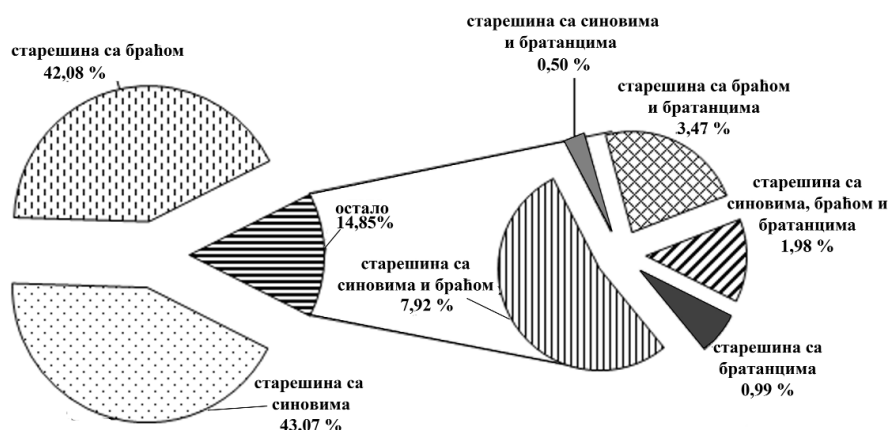
⁴⁸ L. Erder, *The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century*, Middle Eastern Studies 11/3 (1975), 294, 297–298; B. K. Ataman, *Ottoman Demographic History (14th–17th Centuries). Some Considerations*, Journal of the Economic and Social History of the Orient 35/2 (1992), 191. Вредност 3 као множитељ мушке популације користи и Џ. Расел при процени величине популације у Османском царству. J. Russell, *Late Medieval Balkan and Asia Minor Population*, Journal of the Economic and Social History of the Orient 3/3 (1960), 265.

⁴⁹ Према процени Л. Ердер и С. Фароки распон у коме се кретао множитељ мушке популације за подручје Османског царства током 16. века био је између 2,71 и 4,31. L. Erder, S. Faroqi, *Population Rise and Fall in Anatolia 1550–1620*, Middle Eastern Studies 15/3 (1979) 334.

⁵⁰ Bojanić, *Turski zakoni*, 47.

синова, док су на другом месту по бројности биле заједнице које су чиниле уже породице рођене браће. Ове две групе су чиниле 85% свих домаћинстава са више мушких одраслих чланова, док су другачије структуриране рођачке заједнице биле знатно ређе (види Графикон 2).

Графикон 2:
Структура породица са влашким статусом

Од изузетног је значаја чињеница да је у попису из 1528. године на исти начин пописано становништво са различитим статусом. Иако је број ратајских домаћинстава вишеструко мањи од броја влашких, може се уочити значајна разлика у просечном броју одраслих мушкараца у породици између ових група, што готово недвосмислено указује на правну регулативу и социјално-економске чиниоце као пресудне факторе у формирању одређеног типа домаћинства на датом простору.⁵¹

Са праксом фаворизовања великих породица настављено је и након укидања влашког статуса у Смедеревском санџаку, али сада само у односу на примићуре и кнезове, део становништва који је и даље остао у повлашћеном положају.⁵²

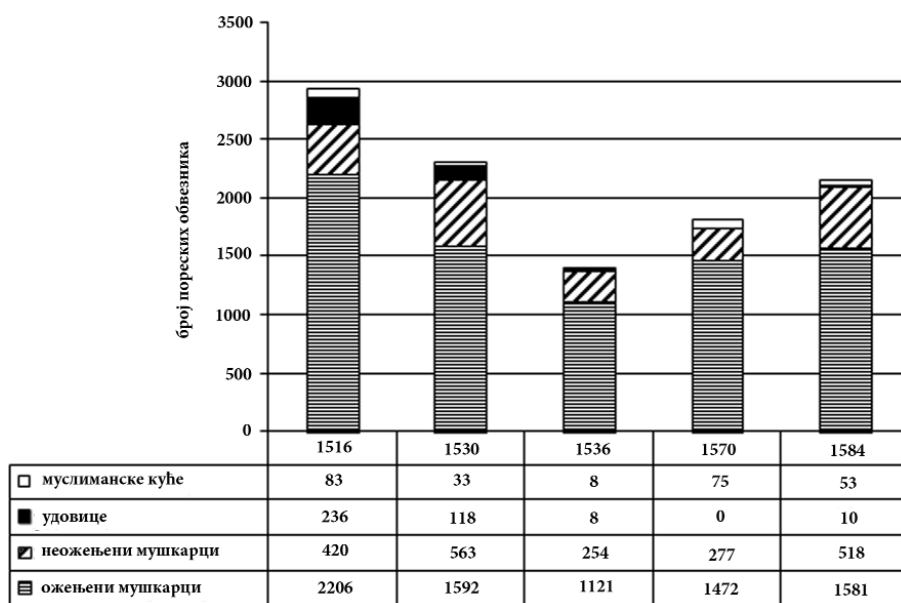
⁵¹ Иако је удео ратајских породица значајно мањи, тренд који се запажа у Петрусу потврђују и подаци који се односе на нахију Заграту у истом периоду. Упореди: Амедоски, Гарић Петровић, *Власи нахије Петруш*, 119–133. и *TD 1001*, s. 1001–1043.

⁵² У Закону о примићурима и кнезовима Смедеревског санџака из 1536. године, између осталог пише: „Њихови синови и браћа који су заједно са њима настањени не дају спенцу. Али ако се ожене, постану посебна кућа и раде и обрађују земљу, дају ушур, харач и спенцу као и остала раја.“ Војанић, *Turski zakoni*, 46.

Питање демографског пада

Упоредјујући податке из пет катастарска пописа Крушевачког санџака из 16. века можемо уочити да се укупан број становника са статусом раје у периоду између 1516. и 1584. године у значајној мери смањило, а нарочито у између 1516. и 1530 године (53%). (види: Графикон 3).⁵³ Сличне промене одиграле су се и у другим нахијама Крушевачког санџака. Тако је између пописа из 1530. и 1536. године, у нахијама Козник и Бован забележен пад броја пореских обвезника од 41% и 32,3%.⁵⁴ Промене у броју пописаног становништва Петруса, током истог раздобља, најизраженије

Графикон 3:
Број становника нахије Петрус са статусом раје
према пописним књигама из 16. века

⁵³ У попису из 1516. регистровано је и становништво са статусом влаха. За прорачуне у Графикону 3 у обзир су узети само порески обвезници са статусом раје.

⁵⁴ D. Amedoski, V. Petrović, G. Garić Petrović, *The Koznik District (Nahiye) in Central Serbia in the Sixteenth Century: Settlements and Population Dynamics*, *International Journal of Turkish Studies* 17/1&2 (2011) 14; Д. Амедоски, *Демографске промене у нахији Бован као пример депопулације Румелије у 16. веку*, *Историјски часопис* 59 (2010) 232.

су у смањењу броја удовичких домаћинстава (93%), и што је много значајније, смањењу броја неожењених мушкараца (*mücerred*) од 55%.⁵⁵

За разлику од прве половине, на подручју Петруса је током друге половине 16. века забележен пораст популације. Судећи према катастарским пописима Крушевачког санџака, број пореских обвезника забележен 1530. поново је достигнут 1584. године.⁵⁶ На благи пораст становништва указују и пописи цизје вилајета Петрус, који је пописиван у оквиру Смедеревског санџака. Тако је према попису цизје 1552. године у вилајету Петрус било 4747 кућа (*hane*) а 1571. године 4657 кућа.⁵⁷ С друге стране, уколико посматрајући катастарске пописе Крушевачког санџака, издвојимо пореске обвезнике који припадају категорији ожењених мушкараца тј. кућа (*hane*), можемо уочити да је на подручју целог санџака њихов број увећан за 13,9%.⁵⁸

Објашњење за нагли пад броја пореских обвезника регистрованих у катастарским пописима током треће и четврте деценије 16. века у нахији Петрус и у другим нахијама Крушевачког санџака могу пружити дешавања на граници и османски продор у средњу Европу започет заузимањем Београда 1521. године. Освајања велике територије која је припадала средњовековној Угарској и учвршћивање османске власти и административно-територијалне поделе на њој завршено је формирањем Темишварског ејалета 1552. Померањем границе на север, Крушевачки санџак се нашао у залеђу, због чега је један део становништва, попут влаха, изгубио раније повластице. С друге стране, у запустелим новоосвојеним подручјима порески систем је био знатно блажи, што је привукло колонисте из различитих подручја северозападног дела Балканског полуострва. Овај талас миграција окончан је 1568, када је завршен попис Темишварског ејалета и других санџака у Румелији, мада их је било у мањем обиму и у наредном периоду.⁵⁹

Поред османских освајања и исељавања у новоосвојене области, као могући фактор који је утицао на пад броја пореских обвезника јавља

⁵⁵ Пад није изражен у апсолутним вредностима, већ и у учешћу удовица и неожењених мушкараца у укупном броју пореских обвезника. Тако је проценат учешћа удовица пао са 5,1% на 0,6% а неожењених мушкараца са 24,41% на 18,3%.

⁵⁶ Упореди: 167 *numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri*, 400–443 и ТК, ККА 95.

⁵⁷ Yörük, XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu, 648.

⁵⁸ Упореди: TD 179 и TD 567.

⁵⁹ С. Катић, *Кнежевачко Потисје под турском влашћу*, Историја Новог Кнежевца, Нови Кнежевац 2003, 150; Amedoski, Petrović, Garić Petrović, *The Koznik District*, 16–17.

се и епидемија куге, која је током треће и у првој половини четврте деценије 16. века захватила северне и западне делове Балканског полуострва десеткујући становништво појединих области.⁶⁰ Извори указују да је Крушевачки санџак био погођен кугом у време владавине Сулејмана Законодавца. За једно од села нахије Козник, Доњи Ступањ, забележено је да се раселило због куге.⁶¹ Велика зараза у то време захватила је и нахију Дубочицу и друге земље те је, како у једном запису стоји, „пожњела људе као пшеницу“.⁶²

За разлику од демографског пада у нахијама Крушевачког санџака који бележе пописни дефтери, за остатак Балкана, Европе па и Османског царства, 16. век је био време великог демографског бума. Климатски оптимум, крај велике епидемије куге, као и висок природни прираштај, који готово редовно наступа након изузетно високе стопе смртности, условили су прекид вишевековног периода демографског пада и стагнације.⁶³ У раздобљу од средине 15. до средине 16. века у коме се становништво западне Европе удвостручило, значајно повећање броја становника бележи се и у различитим деловима Османског царства, укључујући и поједине делове Балканског полуострва. Извори указују на изузетно висок пораст броја становника на подручју Анадолије услед кога се јавио недостатак обрадивог земљишта.⁶⁴ Примера ради, у санџаку Карахисар је током 16. века забележена годишња стопа раста од 3%, која представља једну од највећих до сада уочених стопа пораста становништва.⁶⁵ Више-струко увећање популације, током истог периода, забележено је и на подручју данашње Бугарске, БЈР Македоније, Албаније, Босне и Херцеговине, као и у већем делу Грчке.⁶⁶

⁶⁰ Б. Храбак, *Куга у балканским земљама под Турцима 1450-1600 године*, Историски гласник 1–2 (1957) 27–29; M. W. Dols, *The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894*, Journal of the Social and Economic History of the Orient 22/2 (1979) 186.

⁶¹ TD 428, s. 3.

⁶² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* 1, Београд 1902, 154.

⁶³ D. Grigg, *Population Growth and Agrarian Change: Historical Perspective*, Cambridge 1980, 57.

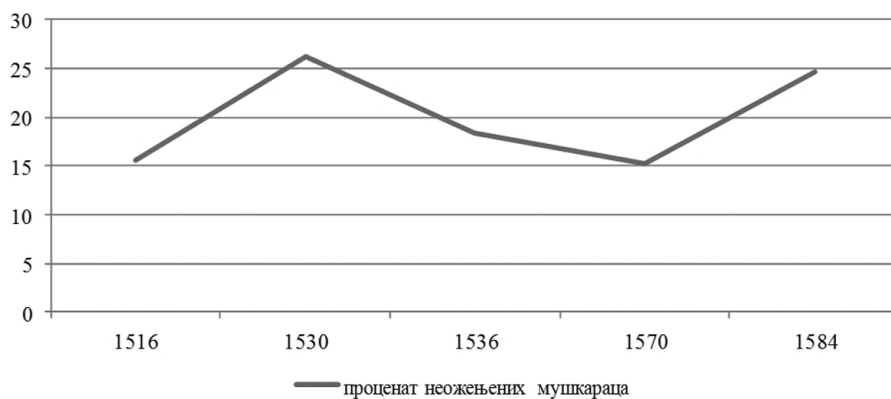
⁶⁴ Више о демографским променама које су се одиграле у Анадолији током 16. види: M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450–1600*, London 1972.

⁶⁵ Erder, Faroghi, *Population Rise*, 332.

⁶⁶ У периоду између 1450–1460. и 1550/60. становништво Беотије се учетворостручило. Током 16. века, број становника округа Златице у данашњој Бугарској се више него удвостручио. Исти тренд је запажен и у кази Високо у средишњој Босни, где се укупан број становника удвостручио, од тога у 21 селу чак учетворостручио.

Пад броја становника забележен на појединим подручјима централне Србије, који је у супротности са основним трендом у остатку Османског царства, отвара питање да ли демографски пад забележен у пописним књигама представља само последицу миграција и куге које су пратиле војне операција и померање границе. Индикативна је чињеница да разлику у броју пореских обвезника у наведеним пописима прати промена у броју неожењених мушкараца (*mücerred*) и њиховом уделу у укупном броју пореских обвезника. Према попису из 1530. године удео неожењених мушкараца у укупном броју одраслих мушкараца у целом Крушевачком санџаку износио је 24,7%, док је у исто време у Вучитрнском био 14,2% а у Призренском 12,5%. Тридесет година касније, у Призренском санџаку удео неожењених мушкараца у укупном броју одраслих мушкараца порастао је на чак 26,1%.⁶⁷ Велико учешће неожењених мушкараца у одраслој мушкој популацији забележено је и у

Графикон 4:
Процент неожењених мушкараца у одраслој мушкој популацији
са рајинским статусом у нахији Петрус током 16. века

M. Kiel, *Remarks on the Settlement Pattern, Demography and Agricultural Production According to Unpublished Ottoman-Turkish Census and Taxation Records*, The Rise and Decline of Turkish Beothia, 15th–19th Century, Oxford 1977, 325; Idem, *Ottoman Sources for the Demographic History and the Process of Islamization of Bosnia-Herzegovina and Bulgaria in the 15th–17th Centuries: Old Sources–New Methodology*, Ottoman Bosnia: A History in Peril, Madison – Wisconsin 2004, 98, 102–104, 106.

⁶⁷ Прорачун је урађен на основу табела у *167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri* (937/1530), 4–5; Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010, 559–582.

санџацима Смедерево, Сегедин и Ђула у периоду 1568–1579, за шта Б. Мек Гауен налази објашњење у селективној миграцији, тј. у исељавању великих породица са пуно синова које највише добијају преласком у повољнији порески систем.⁶⁸

Чињеница да доња граница старости за уписивање у дефтер није била иста у свим деловима Царства и да се кретала између 12 и 20 година представља посебан проблем приликом постављања методолошких оквира у којима се тражи објашњење демографских појава које су истовремено потресале Анадолију и балканске провинције.⁶⁹ Као могућа решења, поред стварног демографског бума или пада, намећу се промена у пореској и пописној пракси на одређеној територији, као и истовремена промена статуса веће популационе групе.

На промену статуса значајног дела становништва наилазимо управо на подручју Крушевачког и Смедеревског санџака, где су укинута влашке повластице, а становништво које их је уживало постало подложно рајинским дажбинама и с тим у вези новом начину пописивања у катастарским књигама.⁷⁰ Слична промена се одвија и у другим деловима Царства, где се поред влашких одреда укида и војни ред јаја чији припадници постају такође раја.⁷¹ Стога, уколико посматрамо само одређену групу пописних књига можемо стећи утисак о демографским променама које се, у најмању руку, нису одиграле тим интензитетом.⁷²

До сличног проблема може довести и промена у пореској пракси на одређеном подручју, која се може огледати у промени старосне границе за уписивање у пореске пописне књиге.⁷³ Њеним смањењем могли су се у значајној мери увећати приходи од цизје и испенце у случају хришћана

⁶⁸ B. McGowan, *Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568–1579)*, *Archivum Ottomanicum* 1 (1969) 162.

⁶⁹ Доња граница старости за уписивање у дефтер није била иста у различитим деловима Царства и кретала се између 12 и 20 година. Дечаци су најчешће уписивани у дефтер са 15 година. Ataman, *Ottoman Demographic History*, 189.

⁷⁰ О томе говори *Решење о власима Смедеревског санџака* из 1536. Bojanić, *Turski zakoni*, 47.

⁷¹ N. E. Mergen, *The Yaya and Müselleme Corps in the Ottoman Empire (Early Centuries)* (Bilkent University 2001), Unpublished Master Theses, 71–79 (<http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0001862.pdf>).

⁷² О неопходности коришћења већег броја различитих типова пописних књига види: H. Lowry, *Studies in Defterology*, *Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Istanbul 1992, 8.

⁷³ На померање старосне границе као узрок порасту броја пописаних неожењених мушкараца указале су још Л. Ердер и С. Фароки. Erder, Faroqi, *Population Rise*, 336.

или *resm-i mücerred* код муслимана. Управо у овом периоду започиње вртоглаво повећање појединих намета. Тако су у раздобљу од 1555. до 1625. забележена повећања авариза од 425–500% и цизје од 212–350% која стоје у великој несразмери са стопом инфлације у истом периоду која је износила 317%.⁷⁴

С друге стране, повећањем старосне границе пореског оптерећивања могли су се створити услови којима би се фаворизовало становништво на одређеном простору и тиме спречио његов губитак или поспешило насељавање. Наведене или сличне промене су могле створити утисак нестанка или појаве мање или веће групе становништва на одређеном простору, као и изразита колебања у учешћу ожењених и неожењених мушкараца у укупној мушкој популацији.⁷⁵ Сигуран одговор на ова и слична питања могу дати само даља истраживања која би обухватила шири простор и већи број различитих врста пописних књига.

⁷⁴ L. T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560–1660*, Leiden 1996, 117.

⁷⁵ Према старосној пирамиди *East Model 3*, који су дали Коал и Демени (Coale, Demeny, *Regional Model Life Tables and Stable Populations*, Princeton 1966) а коју је користила Л. Ердер (Erder, *The Measurement of Preindustrial Population Changes*, 296), мушкарци старости између 12 и 20 година, чинили су око 18% мушке популације старије од 12 године. Прихватимо ли овај модел као хипотетичну реконструкцију старосне структуре популације у Османском царству, па и на подручју Крушевачког санџака, померање доње границе за упис у дефтер са 20 година на 12 довело би до привидног пораста пореских обвезника и до 18% и обрнуто.

Gordana Garić Petrović
Dragana Amedoski

POPULATION AND SETTLEMENTS
IN THE PETRUS *NÂHIYE* IN THE 16TH CENTURY

Summary

The area, to which medieval and Ottoman historical records refer as Petrus or Petruš, in its widest scope encompassed the upper valley of the Velika Morava River. After the Ottoman conquest and the establishment of new territorial- administrative organization, the vast majority of its population still represented the Christian Serbs (99.5%) belonging to two social groups - *re'âya* and *eflâk* (vlachs).

Populations of different status were not living in the distinct areas although *re'âya* settlements and those populated by vlachs were listed in various census books, depending on the revenues collected from their settlers and the services they performed. Vlach villages were administered by *knezs*. In 1528, in the Petrus *nâhiye*, two *knezs* were recorded – Husein and Radonja, under whose jurisdiction were 13 *primićurs*. All settlements had the status of the village. Paraćin that was listed as a village was also a market- place with a village fair.

Petrus *nâhiye* encompassed strategically important area with many important crossroads. The roads were very dangerous and full of thieves and *haramis*. This is way the Ottoman Porte developed a *derbend* organization in this area. The derbend villages were Izvor, Upper and Lower Razanj, Duboka and Šupeljak. Villages Bračin, Pretrkovac and Perakovac were obligated to fat and grow *ulak* horses. The villagers of Donje Vidovo had special status due to their enrollment in the protection of the crossing of the Morava.

According to the 1528 census of vlachs, the majority of families had two adult men and the average vlach family had 7.2 members. The government police influenced the formation and maintenance of families with several married men who could easily send enough men for Ottoman troops. Consequently, vlach families were somewhat larger than an average family within a different social category. These households were in the greater part communities of fathers and sons or brothers, while those of other relatives were less common. The practice of favoring large families continued even after the abolition of the vlach status in the Sandjak of Smederevo, but only for the *primićurs* and *knezs*, the part of population that remained in a privileged position.

Comparing the data from five cadastral surveys of the Sandjak of Kruševac, it is apparent that the total population with the status of *re'âya* significantly reduced during the 16th century. This decrease may be the consequence of migrations to areas with more favorable tax system. Besides Ottoman conquests and emigration to newly conquered territories, the plague epidemics also influenced depopulation in some *nâhiyes* of the Sandjak of Kruševac.

In contrast to the demographic decline recorded in some parts of Central Serbia, for the rest of the Balkans, as for the Europe as a whole, the 16th century was the time of tremendous population growth. One of the reasons for these different demographic phenomena may be the change of the status of larger population group, such as vlachs. In addition, the explanation can be also found in the change of the tax and census practice in a particular territory indicated by fluctuation of the percentage of *mücerred* in the total adult male population. Thus, the change in the age limit for registration in the tax census books could substantially increase revenues from certain taxes, or, on the other hand, create favorable tax conditions in order to populate some territories or prevent their depopulation. All above-mentioned issues can be resolved only through further research that would cover a wider area and a large number of different types of census books.

Keywords: demography, population, settlements, Petrus, Sandjak of Kruševac, Ottoman Empire, Serbia, 16th century.

Чланак примљен: 07. 05. 2013.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

Биљана МАРКОВИЋ*
Београд

СВЕДОЧЕЊЕ У СУДСКОМ ДОКАЗНОМ ПОСТУПКУ ПРЕМА МЛАЂИМ РУКОПИСИМА ЗАКОНОДАВСТВА ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА*

Анстракт: У рукописима млађе редакције законодавства цара Стефана Душана норме посвећене сведочењу пред судом у доказном поступку смештене су у Јустинијанов закон. У Душановом законик у се само чл. 80 односи на сведочење пред судом, као што је то било и у рукописима старије редакције. Овим чланом се регулише поступак одређивања сведока у парницама које су се водиле између села због сеоских међа. Већина норми о сведочењу које се налазе у Јустинијановом закону млађе редакције је преузета из Јустинијановог закона старије редакције и из Скраћене синтагме Матије Властара која више није део укупног правног зборника. Преузетим нормама се утврђује која лица могу бити сведоци, а која то не могу, регулише се обавеза свечаног заклињања сведока пре сведочења, прописује се број сведока потребних за различите правне ситуације итд. Неке преузете одредбе су јасне и исцрпне, а неке су нејасне и у међусобној колизији. Поједини правни термини су већ били далеки, а вероватно и сасвим непознати. Требало је од старих правних текстова сложити нови зборник правила који би био користан српској заједници у 17. и 18. веку, када је и настала већина рукописа млађе редакције. Многе норме из старих зборника нису преузете, јер су биле застареле и непотребне, а поједине су прерађене да би, бар делимично, биле прилагођене новим околностима.

Кључне речи: Синтагма Матије Властара, Јустинијанов закон, Душанов законик, сведок, право, суд.

У рукописима млађе редакције законодавства цара Стефана Душана имамо две правне целине – Јустинијанов закон и Душанов законик, јер више нема Скраћене синтагме Матије Властара као посебног

* biljanam777@gmail.com

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

зборника, као што је то било у рукописима старије редакције.¹ Већина одредаба о сведоцима и њиховој улози у доказном поступку пред судом у рукописима млађе редакције се не налази у Душановом закону, као што је то било и у рукописима старије редакције. Ове одредбе су смештене у Јустинијанов закон у свим рукописима млађе редакције, од којих је већина писана у 17. и 18. веку.²

Јустинијанов закон не садржи посебну главу о сведоцима у којој су сакупљене све релевантне норме. Неколико мањих или опширнијих чланова који се тичу сведока налазимо у различитим деловима Закона. То су чл. 4, 11, 12, 19, 22, 42, 43, 50 и 51 према рукопису Борђошких из 18. века.³ Сам редослед чланова нема никакво засебно значење нити изгледа да су правна правила смештена у текст у складу са практичним препознатљивим потребама суда или са неком концепцијом која има своју унутрашњу структуру. Стога, та правила нису сакупљена у неколико чланова који се нижу један за другим нити се пошло од општих норми које би биле релевантне за свако сведочење. Изгледа да су једноставно преузета сва она правила о сведочењу која су процењена као прикладна и корисна и то са извесним изменама или без њих.

У чл. 42 и 43 сакупљено је највише општих норми важних за сведочење у судском доказном поступку.⁴ Њихово је порекло углавном у Скраћеној синтагми, али тај део текста из Синтагме није преузет у целини него су неке одредбе изостављене, неке су додате, а неке су скраћене или делимично измењене.

У чл. 42 се одређује какве особине треба да има сведок: *Сведоци треба да буду душевни и мудри и да се боје Бога*.⁵ Такве одредбе нема у Скраћеној синтагми, иако је цела једна глава посвећена судским сведоцима – Глава *ж. О иже въ соудилищихъ свѣдѣтелихъ – О судским*

¹ О рукописима старије редакције и релевантној литератури в. Б. Марковић, *Јустинијанов закон у оквиру Кодекса цара Стефана Душана*, необјављена докторска теза, Београд 2004, 42–63. Такође уп. Ђ. Бубало, приређивач, *Душанов законик*, Београд 2010, 25–44.

² О рукописима млађе редакције в. Б. Марковић, *Исто*, 88–110. Ђ. Бубало, *Исто*, 44–63.

³ Сви чланови Јустинијановог закона старије редакције ће у даљем тексту бити наведени према Атонском рукопису (Атн), а чланови млађе редакције према рукопису Борђошких (Бор) који су објављени (рашчитани текст и превод) у Б. Марковић, *Јустинијанов закон, средњовековна византијско-српска правна компилација*, Београд 2007. У даљем тексту: Б. Марковић, *Јустинијанов закон*.

⁴ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 86–87, 121.

⁵ Чл. 42: *Свѣдѣтелемъ подобаетъ бити дѣшевнѣмъ, и мѣдрѣмъ, и боеѣмъ се бога...* *Исто*, 86.

сведоцима.⁶ Међутим, у Синтагми је препоручено да сведоци буду особе којима се може веровати, што је, могло послужити као основа за српску измену варијанту препоруке о избору сведока са пожељним особинама.⁷

Набрајање општих услова се наставља у чл.43, и то према правним решењима која су дата у Синтагми.⁸ Требало је да сведок буде мушког пола и да има више од 25 година. Уколико је било и других сведока, и то више њих, могао је сведочити, ако је био млађи од 25 година, али старији од 20 година.⁹ Сведочење се морало односити на оно што је сведок непосредно сазнао, видео или чуо, а не на оно што је чуо од неког другог. У Синтагми је та забрана и образложена и тако чврсто постављена да је искључено и да службено лице – номик (тавулари) сведочи, ако је само од неког другог чуо о догађају који се испитује. Посебно је наглашено да такво сведочење није валидно у доказном поступку за кривична дела. У Јустинијановом закону је сажетом кратком реченицом, без икаквих образложења, постављено правило: *Сведочењу о слушаном да се не верује*.¹⁰ Пријатељи и сродници, према Јустинијановом закону, нису прихватани као веродостојни сведоци, уколико претходно не би били детаљно испитани.¹¹ Ту је унесена измена у односу на Синтагму у којој се

⁶ Прегледана су два издања Скраћене Синтагме: Т. Флоринскій, *Памятники законодательной деятельности Душана Цара Сербовъ и Грековъ*, Киевъ 1888, *Приложения*, 161–163. и С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, СКА, Београд 1907, 239–243. Постоје разлике између ова два издања Синтагме Матије Властара, али то није посебно важно за предмет овога рада. Л. Урошевић је превео неке делове Синтагме у својој књизи *Правосуђе и писано право у средњовековној Србији*, Београд 1939. Преводио је на основу издања С. Новаковића, а не Т. Флоринског. Његов превод ћемо негде наводити, а негде на њега упућивати паралелно са текстом оригинала, иако се цео превод у неким деловима не може увек сматрати поузданим или једино могућим.

⁷ Ова важна реченица у Синтагми гласи: *Достовѣрњим подобаетъ быти свидѣтелямъ...* Т. Флоринскій, *Памятники*, *Приложения*, 161. Уп. С. Новаковић, *Синтагмат*, 240. *Сведоци треба да су лица, којима се може веровати...* Л. Урошевић, *Правосуђе*, 63.

⁸ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 86, 121. Т. Флоринскій, *Памятники*, *Приложения*, 161. Уп. С. Новаковић, *Синтагмат*, 240. Л. Урошевић, *Правосуђе*, 63.

⁹ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 87, 121. Т. Флоринскій, *Памятники*, *Приложения*, 161. У издању С. Новаковића, у гл. 9 се не помиње узраст од 25 година нити се прави разлика коју смо видели код издања Флоринског између сведочења лица до 20 или 25 година старости. Прописује се само забрана сведочења лица млађих од 20 година. С. Новаковић, *Синтагмат*, 242.

¹⁰ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 87, 121.

¹¹ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 87, 121.

забрањује сведочење *домаћих* лица за оптуженог, и то без икаквих додатних услова као што је претходно испитивање.¹² Значи, у Јустинијановом закону је прихваћена идеја о потреби извесних ограничења приликом одређивања сведока. Ограничења су се односила на лица из ближе околине оне особе о којој се сведочи. Ипак, дато је другачије решење у односу на Синтагму, па је промењен и начин одређивања тих лица, тако што су наведени пријатељи и сродници. То чини много шири, али и непоуздано означен круг особа. У српској варијанти означена лица (пријатељи и сродници) нису потпуно искључена као могући сведоци него им је дата могућност да сведоче после детаљног испитивања, што је такође измена у односу на Синтагму. Није преузет ни специфичан део по коме се ограничење односи на сведоке оптуженог.

Према Јустинијановом закону за сведочење о зајму била су довољна два сведока за дуг до *10 мера*, а за зајам веће вредности била су потребна три сведока.¹³ Може се претпоставити да су, с обзиром на формулацију, ове разлике у вредности зајма биле предвиђене за позајмљивање покретних потрошних ствари, што је морало бити често у свакодневном животу, поготово у сеоским условима. У Синтагми је постојало правило везано за сведочење у парници у којој је епископ био странка, па је ту предвиђен различит број сведока у случајевима мање и веће вредности спора.¹⁴ Вероватно је сама идеја о везивању броја потребних сведока за вредност парнице прихваћена у српској варијанти, односно у тексту Јустинијановог закона, али су начињене и неке измене. Норма се односила на све странке, а не посебно на епископа, а вредност спора је одређена на другачији начин, па је тако уместо *50 литара* из Синтагме, вредност парнице одређена на *10 мера*.¹⁵ То је био горњи лимит вредности спора у чијем доказном поступку је било довољно обезбедити два сведока. За вредност спора преко 10 мера су биле потребне изјаве три сведока.

¹² Т. Флоринскій, *Памятники, Приложения*, 161. Уп. С. Новаковић, *Синтагмат*, 242. Л. Урошевић, *Правосуђе*, 64.

¹³ Чл. 43 Бор: ...*лице кое ѡ заимѡ свѣдѣтелство ѡ заимѡ до 10 мѣръ два свѣдѣтеля. више того ѣ. и то вѣрѡет се. Ако (је) које о зајму сведочење, о зајму до 10 мера (довољна су) два сведока, (а) изнад тога (по вредности) три (сведока, па) се том (сведочењу) верује.* Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 87, 121.

¹⁴ Т. Флоринскій, *Памятники, Приложения*, 161. Уп. С. Новаковић, *Синтагмат*, 240. Л. Урошевић, *Правосуђе*, 63.

¹⁵ О мерама у средњовековној Србији в. С. Ћирковић, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 135–170.

У доказном поступку пред судом изјава једног сведока није била довољна, што значи да се одржало старо римско правило: један сведок – ниједан сведок (*testis unus – testis nulus*). Ово правило није имало изузетке у Синтагми. Наиме, према Синтагми није постојало системско вредновање изјава сведока према њиховом друштвеном рангу, па изјава само једног сведока није била валидан доказ у судском поступку, чак и ако би тај сведок био високо социјално ситуиран.¹⁶ Ипак, у наставку чл.43 у неким рукописима Јустинијановог закона млађе редакције је направљена грешка, највероватније, јер редактор/писар није сасвим разумео правило/начело које је требало преписати, а које му је, изгледа, деловало нереално у друштвеном миљеу у коме је он живео. Стога је једноставно преформулисао реченицу која га је збуњивала и тако у текст чл.43 увео изузетак. Сведочење властелина би, по том промењеном правилу, било прихваћено, чак и ако би он био једини сведок, па је тако веома важна начелна норма из Синтагме, преокренута у своју супротност.¹⁷ Међутим, у неким рукописима млађе редакције је остало онако како је било у старијем узору, односно у Скраћеној синтагми. То значи да је посебно истакнуто да сведочење једног сведока није довољно као доказ, без обзира на друштвену позицију тог сведока.¹⁸

¹⁶ Ово начело је директно преузетето из Синтагме. Уп. Т. Флоринский, *Памятники, Приложения*, 161. Уп. С. Новаковић, *Синтагмат*, 240. *Сведоџба једног сведока, баш да је и члан сената, не прима се ни на ком суду*. Л. Урошевић, *Правосуђе*, 63. Треба напоменути да у старијем византијском правном зборнику – Еклоги из 8. века никако није изједначена валидност сведочења свих сведока без обзира на друштвени статус. У титулусу XIV према преводу Л. Маргетића под називом *О вјеродостојним и непоузданим свједоцима* налази се нека врста општег упутства, намењеног судијама, којим се узима у обзир друштвени положај сведока: *Свједоци који имају функцију или војнички положај или звање или су имућни примају се за свједоке према угледу*. Л. Margetić, *Ekloga iz 726. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci 1 (1980) 53–78, 74. Уп. L. Burgmann, *Ecloga, das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos V*, Frankfurt am Main 1983, 226.

¹⁷ Чл. 43 Бор: . . . **единомъ свѣдѣтелю несть прѣтно свѣдѣтелство, ни на единомъ сѣдѣ: аще ли влас'телинь јест. вѣрно јест: Једном сведоку не треба примити сведочење ни на једном суду. Ако ли је властелин, да му се верује**. Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 86, 121:

¹⁸ Нпр. у чл. 38 Раваничког рукописа – **Единомъ сведетелю несть прѣтно (свѣдѣтелство) ни на единомъ сѣдѣ, аще и влас'телинь бѣдетъ: Једном сведоку не треба примити сведочење ни на једном суду, ако ли и властелин буде**. Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 87. У чл. 39. Јустинијановог закона у Богишићевом рукопису је такође јасно наведено да се не прима као валидно сведочење једног сведока – **аще и властелинь**

Неколико важних правних правила није уопште преузето из Синтагме. Норма о искључивању сведочења роба је вероватно редактору изгледала сасвим непотребна, па је таква норма једноставно испуштена заједно са објашњењем које је ишло уз њу. Испуштена је и одредба по којој нису могла сведочити о бившем патрону или његовом сину лица која су они ослободили. Такође је потпуно изостављена одредба којом се не допушта сведочење оних лица која су раније осуђивана због стварања *неке смутње*, шта год то у овом случају значило. Нема ни одредбе којом се у Синтагми прописује утврђивање неке кривице епископа, за шта је било потребно пет сведока.¹⁹ Није узета у обзир ни разлика која се прави у Синтагми с обзиром на постојање писаног документа о предмету расправе. У Синтагми се, наиме, одређује да је потребно пет сведока у случају непостојања писмених доказа, односно да је довољно имати три сведока у доказном поступку уколико постоје и писана документа.²⁰ Даље, према Синтагми у одељку означеном као 123. новела цара Јустинијана, нису могли сведочити сиромаси чија имовина није достигала вредност 50 златника. Осим тога, као сведоци нису могла бити саслушана ни лица која су била суђена на *народном односно царском суду*, као ни они који су су били везивани и у *народну* тамницу бацани. На списку оних које суд није могао прихватити као сведоке налазе се и особе за које је било утврђено да су биле подмићене за сведочење или несведочење у неком другом судском случају. Право да буду судски сведоци нису имала ни лица која су била осуђивана због прељубе. Сведочити није могао ни син за оца ни отац за сина, а у неким рукописима је додато да нико не може сведочити о својој сопственој ствари. Ако је нека особа већ сведочила против некога,

будетъ. V. Mošin, *Bogišićev Dalmatinski rukopis i mlađa redakcija Dušanova zakonodavstva*, ANID, Dubrovnik 1953, 9–58, 20.

¹⁹ Т. Флоринскій, *Памятники*, Приложения, 161. Уп. С. Новаковић, *Синтагмат*, 242. Л. Урошевић, *Правосуђе*, 64.

²⁰ *Довлѣтъ къ оуказанію ѣ свѣдѣтель въписаніем несоудинцим. Ацте ли соут въписаніа, рекше книгъ записующесе по закону, три тѣкмо довлѣтъ*. Т. Флоринскій, *Памятники*, Приложения, 162. Уп. С. Новаковић, *Синтагмат*, 241. *За доказ довољно је пет сведока, где нема писмених доказа. Ако има писмених доказа, које закон прописује, довољно је и само три сведока (свакако на њима потписаних)*. Л. Урошевић, *Правосуђе*, 64. Примедба која се у преводу Л. Урошевића налази у загради не постоји у старосрпском тексту, па ју је, вероватно, додао преводилац, имајући у виду логику свог судијског искуства. Ова логика не мора са сигурношћу бити примењена на текст Синтагме. Могуће је да су три потребна сведока својим сведочењем подржавала саме чињенице из писаних исправа, а да нису у било ком својству потписали исправе.

није могла поново сведочити против истог лица. На крају, у последњој одредби о судским сведоцима набројане су још неке категорије лица која нису прихватана као сведоци у судском доказном поступку. То су биле особе са неким здравственим недостацима – глуви, неми и душевно болесни.²¹ У Јустинијанов закон није преузета ни одредба да нека лица због губитка друштвеног угледа нису била погодна за сведоке, а то су, према Синтагми, били *блудници*. Сигурно се радило о лицима која су била осуђена као блудници и која су тако постала неприхватљива за неке важне друштвене послове, па се сматрало да се суд не може поуздати у њихове изјаве. Најзад изостављен је и један сасвим специфичан случај, а то је да син не може бити сведок приликом састављања тестаментa, ако је у том тестаменту његов отац одређен за наследника.²² Жене, према Синтагми,

²¹ Сматрало се да суд није могао испитивати као релевантне сведоке особе које нису биле у стању да одговарају за своје изјаве (малолетници и душевно болесна лица) и особе које због физичких недостатака нису могле са сигурношћу препричати догађај коме су присуствовале (глуви, неми). Уп. Б. Марковић, *Сведочење у судском доказном поступку према старијим рукописима законодавства цара Стефана Душана*, Споменица академика Симе Ђирковића, Историјски институт, Београд 2011, 409–423, 416.

²² Корисно је прочитати овај део текста са мноштвом одредби онако како је рашчитан и преведен: *Ницији не свѣдѣтельствуют. ниць же естъ не имѣи ѿ тым златиком имѣниа. Не свѣдѣтельствуеъ освобожденны на бѣвшаго ему оѣанника или сѣа его. Не свѣдѣтельствуеъ мѣниши кѣлѣт ни иже въ народном судилищи, рекъше црѣком, осужденъ бѣвъ и не оустаменивъсе или въ оузах или въ народную тѣмницу върженъ бѣвъ, ни иже обличень бѣи възети имна за еже свѣдѣтельствовати или не свѣдѣтельствовати, ни иже осужденъ бѣвы о прѣкѣбодѣствѣ. Сѣи оцу или оѣцу сѣу не свѣдѣтельствуеъ. Раб не свѣдѣтельствуеъ, небо естъ подобно вѣровати дрѣзѣ рабом глѣюцим на влѣкы: еѣствомъ бо рабъ влѣцѣ ратникъ. Иже на нѣкого свѣдѣтельствовъ, не свѣдѣтельствуеъ пакы нанъ. Възбраняеъсе свѣдѣтельствовати недорастѣиши, и глоух, и нѣмъ неистовъ и блудник, сѣъ подвластны, егда оѣцъ его от иного напишетѣсе наслѣдникъ въ завѣщаніи. Т. Флоринскій, *Памятники, Приложения*, 162. Уп. С. Новаковић, *Синтагмат*, 242. Убоги (сиромаси) не могу сведочити. Сиромас је онај који нема имања ни за 50 златника. Не могу сведочити бившем патрону или његовом сину лица, која су су они ослободили. Не могу сведочити лица која имају мање од 20 година, ни они који су били јавним односно царским судом осуђени, а нису повратили изгубљена права; ни они који су били везивани и у јавну тамницу бацани, ни они за које се обелоданило да су за награду сведочили или нису сведочили, као ни они који су били осуђивани због прељубе. Син оцу ни отац сину не може сведочити, као ни ма ко о својој сопственој ствари. Роб не може сведочити. Неумесно би било веровати дрском робу, који говори против господара, јер је посве*

нису могле сведочити у судском доказном поступку.²³ У Јустинијановом закону је сведочењу жена посвећен само један кратак део једне реченице: *а женско сведочење да се не прима*.²⁴

Видимо да доста одредби није преузето из Синтагме и унесено у Јустинијанов закон. Неке од њих заиста нису могле бити правно актуелне у време рада на рукописима млађе редакције, као нпр. одредбе о робовима и ослобођеницима. Неке, вероватно, нису више биле социјално прихватљиве, као нпр. одредба о имовинском ценсусу итд. За друге изостављене делове Синтагме разлоге тек треба тражити, свакако имајући у виду измењен укупан друштвени и правни миље.

При крају чл. 43 једна кратка одредба указује на посебно место писаних докумената и потписе сведока који су били присутни и упознати са садржином документа. Овом одредбом је утврђено да је за валидност неког документа потребан потпис три сведока.²⁵ О коришћењу докумената,

природно, да роб није пријатељ свога господара. Ко је једном сведочио против кога, по други пут не може против истог сведочити. Забрањено је да сведоче недорасли, глуви, неми, душевно болесни, блудници, подвласни син када је његов отац од кога у тестаменту назначен за наследника. Л. Урошевић, Правосуђе, 64–65. Потпуније је већ цитиран опширан део из гл. 9 Синтагме у Б. Марковић, Сведочење у судском доказном поступку према старијим рукописима, 416–417.

²³ Према пратећем објашњењу жене не могу сведочити на суду, јер оне ни иначе немају чинове који су резервисани за мушкарце. Жена не може бити сведок приликом писања завештања, осим ако се при том мушка лица не позивају, што опет није сасвим прецизно формулисано. Женама иначе није допуштено ни да говоре на неком јавном скупу, *јер жена и слепац могу само о себи говорити*. Жена, наравно не може ни судити. Сва ова ближа одређења и објашњења о женском сведочењу се налазе у Синтагми. Уп. Б. Марковић, *Сведочење у судском доказном поступку према старијим рукописима*, 414–415.

²⁴ Чл. 43: . . . *а женско свѣдѣтелство да не прѣмжмет се*. Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 87, 121.

²⁵ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 87, 121. Цео чл. 43 гласи: ѿѣ Подобаеть свѣдѣтелемъ Прѣжде свѣдѣтелства црковникомъ. вѣводити ихъ въ црковь. и испитати и закѣти въ цркви. единомѣ свѣдѣтелю несть прѣтно свѣдѣтелство, ни на единомѣ сѣдѣ: аще ли властелинь иест. вѣрѣно иест: аще кое ѡ заимѣ свѣдѣтелсво ѡ заимѣ до ѿ мѣрь два свѣдѣтеля. више того г. и то вѣрѣет се. И аще несѣ свѣдѣтели въ цркви съ клетвою испитани, то не вѣрѣет се; и поп ако га не би испитав и истиѣао кон е мѣстѣ томѣ свѣщенникъ: да се ѡтѣчитъ три лѣта ѡтѣгѣ и да жиѣтъ оу монастырѣ: Свѣдѣтель несть вѣранъ, ако е маны ѡт кѣ лѣтъ. аще ли съ многѣмъ и ѡт к лѣтъ свѣдѣтель прѣтанъ. Прѣтатель и сѣродникъ, безъ велика испитанѣ несть вѣранъ. а женско свѣдѣтелство да не прѣмжмет се. Аще са заклетѣмъ Црковнѣмъ свѣдѣтелствѣет. а потомъ се Изнѣае лажа, таковы казнемъ Прѣдадѣт се: и таковѣмъ да им се ница не

као доказа прворазредног значаја у судском доказном поступку, налазимо још две одредбе у рукописима млађе редакције. Оне су преузете из рукописа старије редакције (чл. 4 и 5) и стављене заједно у чл. 11.²⁶ Једна од њих је повезана са сведочењем. Наиме у другом ставу чл. 11 предвиђа се могућност саслушања сведока, уколико је странка изгубила документ важан за спор који се води. Било је потребно да пет сведока помогне

вѣрѣть: Подобаеть въ книзѣ свѣдѣтеля три вѣписати: свѣдѣтельство слышано да се не вѣрѣть:

Треба сведоке пре сведочења са црковником увести у цркву и испитати и заклети у цркви. Једном сведоку не треба примити сведочење ни на једном суду. Ако ли је властелин, да му се верује. Ако (је) које о зајму сведочење, о зајму до 10 мера (довољна су) два сведока, (а) изнад тога (по вредности) три (сведока, па) се том (сведочењу) верује. И ако не буду (сведоци) у цркви са заклетвом испитани, том (сведочењу) се не верује. И поп који је (у) том месту свештеник, ако га (сведока) не би испитао и преслушао, да се одлучи три године (од) литургије и да живи у манастиру. Сведоку не треба веровати (ако је) млађи од 25 година. Ако ли (је) сведочио) са многима и сведок од 20 година, може се (сведочење) примити. Пријатељ и сродник без великог испитивања да (не буде) прихваћен (као поуздан сведок), а женско сведочење да се не прима. Ако (сведок) са заклетвом црквеном сведочи, а после се пронађе да је (сведочење било) лажно, такав (сведок) да се преда (да буде) кажњен и таквима да се ништа не верује. Потребно је у књигу три сведока уписати. Сведочењу (о слушаном), да се не верује. Б. Марковић, Јустинијанов закон, 86–87, 121.

²⁶ Чл. 4 Аџн: *Аще љст кто прѣтъ с кымъ за кою вещь, а имать писаниѣ въ томъ теѣ га крѣе, а послѣ моуѣ боудет на помощь теѣ га гавит./ да мѣ се потом не прѣимет ни въ что-.* Ако се ко спори са неким за коју ствар, а има документ о томе, па га крије, а после му (тај документ) буде на помоћ, те га покаже, да му се касније (тај документ) не прими ни за шта. Б. Марковић, Јустинијанов закон, 54, 65. Чл. 5 Аџн: *Аще кто проу имать с кымъ въ нѣкоемъ вещи, и речеть ималъ съмъ книгоу записноу, нь ю съмъ изгоубилъ, да дасть .е. свѣдѣтель достовѣрныхъ да га вѣрѣе-.* Ако ко спор има с ким око неке ствари и рече „Имао сам ’књигу записну’, него сам је изгубио“, да да пет сведока поузданих да га оправдају. Б. Марковић, Јустинијанов закон, 54, 65. Чл. 11 Бор: *аѣ Ако се тко прѣтъ с кымъ: Писаниѣ за некою вещь, теѣ га крѣе а послѣ га гавы: то да се не прѣемлетъ нѣ въ ч’тоже: ако и истин’но есть: ако ли боудеть Погубилъ, и речетъ имать книго, али самъ, изгубилъ; дае дасть ѣ сведетели дост’овѣрныхъ и тако да мѣ се вѣрѣеть: ако ли и мнози свѣдетели свѣдокѣють, а несть свѣдочба еднака,з да се не вѣрѣеть:* Ако се ко парничи с ким (и има) ’писмено’ за неку ствар, те га крије, а после га покаже, то да се не призна ни за шта, ако (и) јесте истинито. Ако ли буде (то ’писмено’) изгубио и рече: „Имам ’књигу’, али сам (је) изгубио“, да да 5 сведока поузданих и тако да му се верује. Ако ли и многи сведоци сведоче, а није сведочење једнако, да се не верује. Б. Марковић, Јустинијанов закон, 77, 115.

странци својим изјавама – *и тако да му се верује*.²⁷ Није баш јасно у чему се састојало такво сведочење и шта су могле садржати изјаве тих пет сведока, као што то није било јасно ни у рукописима старије редакције. Могуће је да су сведоци потврђивали постојање и губитак документа, али је могуће и да су знали садржај документа о коме су сведочили, па су о томе сведочили. Осим тога, можда је њихово сведочење, засновано на сопственим сазнањима, требало да потврди изјаву странке о предмету о коме се спор води, а та би изјава управо била потврђена писаним документом, да он није био изгубљен. Тако је улога сведока у овом случају могла бити различита, али свакако неопходна. Значај писаног документа се види и по захтеву да о њему сведочи пет сведока – највећи број сведока који се уопште наводи у Јустинијановом закону. Треба се подсетити да је у Синтагми предвиђено пет сведока за доказни поступак у коме нема писаних докумената као доказног материјала, а само три, уколико постоје писана документа.²⁸ У наставак чл. 11 је уклопљен чл. 6 из рукописа старије редакције и то без битних измена. Њиме је прописан основни услов под којим се сведочење сматрало поузданим – сви сведоци су морали сведочити *једнако* о ономе што су чули и видели, а што се тицало предмета спора. Одступање изјаве само једног сведока доводило је у питање сведочење свих других сведока и тада укупно сведочење није сматрано поузданим и валидним за доказни поступак него је одбацивано.²⁹

Постојале су и околности у којима је улога сведока била нешто другачија. Неколико чланова, у којима се о таквим околностима говори, не нижу се један за другим него се налазе на више места у рукописима Јустинијановог закона млађе редакције. Први члан који уопште помиње сведочење (чл. 4 Бор) се односи управо на посебне околности – на састављање уговора о миразу. Овај члан је остао у рукописима млађе редакције Јустинијановог закона близу почетка укупног текста, као што је био и у рукописима старије редакције (чл. 3 Атн), одакле је и преузет. Према свим рукописима старије редакције уговор о миразу је састављао *номик/инимик*, као лице на службеном положају које је уживало јавну

²⁷ В. нап. 26.

²⁸ В. нап. 20. Уп. Б. Марковић, *Сведочење у судском доказном поступку према старијим рукописима*, 416.

²⁹ Чл. 6 Атн: *Аще свидѣтели мнози свѣдокоуѣтъ за единѣ вещь. и не свѣдокоуѣтъ вси еднако. ∴ да се не вѣрѣѣтъ. Ако сведоци мнози сведоче за једну ствар, а не сведоче сви једнако, да (им) се не верује.* Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 54, 66. Чл. 11 Бор в. у нап. 26.

веру.³⁰ У рукописима млађе редакције задржана је суштина правне норме, али су унесене и неке измене. Наиме, не наводи се више номик као особа обавезна да саставља уговоре о миразу, него се, без упуштања у детаље, само каже: *Аще кто запишетъ Прѣикію*. Правна последица је остајала иста – за податке унесене у уговор о миразу било је одговорно оно лице које је и састављало тај уговор и оно је морало исплатити вредност мираза, онако како је у уговору та вредност била уписана, уколико породица невесте не би исплатила мираз. За разлику од рукописа старије редакције у којима се објашњава да се номик мора лично уверити у материјалне чињенице које уноси у уговор, у рукописима млађе редакције се на крају члана налази само поука да се мираз мора проценити и да се та процена мора потврдити уз помоћ сведока.³¹ Јасно је да је у рукописима млађе редакције овај члан (чл. 4 Бор) осавремењен тиме што је изостављен номик, јавни бележник, службено лице из претходних времена. Ипак, недоумица о савременој суштинској, па онда и терминолошкој измени није адекватно решена. У новим околностима редактору/писару ова правна ситуација и одго-

³⁰ О сведочењу службених лица која су имала јавну веру в. Б. Марковић, *Сведочење у судском доказном поступку према старијим рукописима*, 409–412. Овај члан постоји у свим сачуваним рукописима Јустинијановог закона старије редакције, у скоро идентичним реченицама, па чак и на истом месту – у трећој одредби, значи сасвим близу почетка текста. Наводимо га према чл. 3 Атонског рукописа: *Закон Аще иномикъ запишетъ прѣикію нѣкому, а послѣ не стече прѣикіа ѿ чина иманіа. да плати номикъ ѿ себѣ помѣже ѣст писаль цю не вѣдѣлъ. Ако номик запише прѣију коме, а после (се) не стекне прѣија од очевог имања, да плати номик од свога, јер је писао (оно) што није видео*. Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 53, 65. У Раковачком рукопису који припада старијој редакцији, иако је сам препис настао почетком 18. века (1700/1701) овај члан се налази под оригиналним бројем 8, а по уведеној нумерацији под бројем 11. У овом рукопису је додат назив члана, а изостављено је образложење које се у другим рукописима налази на крају члана. Раковачки рукопис је прегледан према фотографијама Одбора за изворе српског права САНУ. О Раковачком рукопису посебно в. С. Ђирковић, *Студије о Душановом закону*, 2. Удвојени, раздељени и фрагментирани чланови Раковачког рукописа, Мешовита грађа 32 (2011) 9–38.

³¹ Чл. 4 Бор: *Аще кто запишетъ Прѣикію, а послѣ не изидетъ, ѿ чина именіа, да платитъ: подоваетъ Прѣикію оузимати с цѣномъ, и свѣдочѣом (sic)*. Ако ко запише прѣију, а после (је) не буде (од) очевог имања, да плати (прѣију онај који ју је записао). Прѣију треба узимати са проценом и са сведоѣом. У другим рукописима северносрпске групе је исправно написано *свѣдочѣом*, док се у Карловачком не види цела реч. Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 75, 114. О миразу в. Б. Марковић, *Јустинијанов закон у оквиру Кодекса цара Стефана Душана*, 224–232.

ворност, као и овлашћења службеног лица, номика, нису били блиски. Тако се на почетку одредбе (чл. 4 Бор) прибегло неодређеном и неупадљивом – *Ацие кто*. На исти начин се уопштено и опрезно говори да мираз треба уговорати *с цѣномъ, и свѣдочвом*, без важне одреднице о особи која би била овлашћена за такав посао. Увођење норме о сведоцима је измена која није довољно јасна. Каква је била улога сведока? Да ли су сведоци присуствовали процени вредности мираза или склапању уговора о миразу или и једном и другом? Колико је сведока било потребно и да ли су они присуствовали током целог сложеног процеса уговарања мираза или само онда када је вршена процена његове вредности и када је потписиван уговор? Да ли су свим фазама морали присуствовати исти сведоци или су могли бити и различити? Ко предлаже, а ко бира сведоке и да ли је у цео поступак укључено и неко службено лице? С обзиром на то да овај поступак није довољно прецизно формулисан, многа важна питања остају без одговора. Сложене околности у којима су у каснијим временима преписивани средњовековни правни текстови доводиле су до оваквих нејасних места. Редактори/писари нису могли у закону, односно зборнику правних текстова оставити термин који је припадао прохујалом времену, а који више нико није разумео. Истовремено, постојећа српска заједница се упињала да у међама туђих држава, мада некада на својим историјским територијама, сачува извесну варијанту сопственог права, као практичну могућност за какву–такву организациону и судску самоуправу. Стога се редактор/писар довијао са мање или више разумевања за садржину старих правних зборника. Они су преписивани са тежњом да се њихове норме осавремене и прилагоде новим околностима у којима су живеле српске заједнице.

У чл. 18 рукописа старије редакције се говори о замени њива између два земљорадника, *землидѣлателя*.³² Претпоставља се да је као узор за ову одредбу могао послужити византијски Земљораднички закон.³³ У рукописима млађе редакције постоји одговарајући члан (чл. 19

³² За пуноважност оваквог уговора био је неопходан само договор власника њива и присуство два или три сведока. Није тражен никакав посебан формални поступак нити се одређује присуство неког службеног лица или записивање у јавне књиге. Б. Марковић, *Сведочење у судском доказном поступку према старијим рукописима*, 418–419.

³³ У преводу М. Благојевића чл. 4, став 1 Земљорадничког закона гласи: *Ако се договоре два земљорадника да један с другим замене њиве, са два или три сведока, и буду се о овоме договорили, и одлуче тако, и ако се тако замени са потврдом, нека буде постојано*. Други став истог члана није преузет у Јустинијанов закон – *Ако се нађе да један део није као други, па, и ако су се тако договорили, онај који има*

Бор) који је формулисан скоро на исти начин. За пуноважност оваквог уговора био је, као и раније, довољан договор земљорадника уз присуство два или три сведока.³⁴ Није било много разлога за измене у оној области живота и привређивања која се вековима мењала веома споро.

Према чл. 22 Борђошког рукописа: *Ако два села имају спор о пределима или о њивама, да (то) размотре судија и старци многолетни и да се о томе донесе одлука. Ако (тако) јесте подуже време, да тако (и) остане нераскидиво.*³⁵ У овом члану старци многолетни имају улогу сведока који треба да потврде, односно покажу старе границе између сеоских атара. Овакав члан постоји и у рукописима старије редакције, али се у њему не помињу сведоци, иако је јасно да је управо њихов исказ морао бити важан баш за утврђивање граница на терену. Наиме, у рукописима старије редакције се предвиђа само да судија као службено лице утврди спорне границе, без упуштања у начин на који ће он то учинити: *Ако два села имају спор око земљишта или око њива, да размотри судија и да добије право онај који је (то) држао много година. Ако је (тако) по уређењу древном, (то) да је непоништиво.*³⁶ Тако је из самог текста очигледно да су сведоци морали бити присутни да би потврдили где су биле границе, иако се границе не помињу директно у чл. 21 Јустинијановог закона у рукописима старије редакције. Улога сведока према овој одредби је била врло слична улози сведока предвиђеној у чл. 80 Душановог законика који се односио на спор око сеоских међа.³⁷

више места (земљишта), нека придода ономе којем је одузето; ако су се тако договорили, нека се не придода. М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 51. Уп.коментар чл. 4, на стр. 80–82. Такође в. Б. Марковић, *Јустинијанов закон у оквиру Кодекса цара Стефана Душана*, 186–190 и Б. Марковић, *Сведочење у судском доказном поступку према старијим рукописима*, 418–419.

³⁴ Чл. 19 Бор: *Иџе два земжли дѣлатели зговоре се: междѣ собомѣ да раз'менеть: мивы:; ако имаю два или три свѣдѣтели, да пѣбиваетъ тако оуговорѣ непоколебим: Ако се два земљорадника договоре међу собом да размене њиве, ако имају два или три сведока, да остане уговор тако (како је склопљен) нераскидив.* Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 80, 117.

³⁵ Чл. 22 Бор: *Иџе два села, имеють пѣдѣ и пѣдѣли или ѡ: нивах. да смотрѣть сѣдѣи и старѣци многолѣтны ѡ томѣ и да се дасть имѣ ѡправданіе. иџе ли есжѣть: ѡт многого вѣмѣни да естъ тако:, непоколебимо.* Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 81, 117.

³⁶ Чл. 21 Атн: *Иџе двѣ селѣ имеють пѣдѣ и пѣдѣлѣ или ѡ нивах. да расмолрѣть сѣдѣи. и пѣдрѣжавшомѣ многа лѣта томѣ да естъ ѡправданіе. иџе ли боудетъ оуставѣ древнѣи. да естъ непоколебимо:.* Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 58, 68.

³⁷ Чл. 81 Атн (чл.80 према нумерацији С. Новаковића која се користи у литератури - Индекс чланова, *Законик*, Струшки и Атонски рукопис, 253–256): *А за мѣте селжске. да дадѣ ѡбон кои иштѣ, свѣдоке. онѣ половинѣ. а ѡнѣ половинѣ по законѣ. да кѣдѣ рекѣ*

У текст одговарајућег члана у рукописима млађе редакције, као што смо видели, унесен је услов да границе покажу старци многолетни, односно, сведоци који дуго памте и знају где су границе између сеоских атара. Таква формулација је ближа могућем узору из чл. 6 византијског Земљорадничког закона српске редакције: *Ако се два села споре о пределу или њиви, нека испитају стариници; праведно је да предају онима који су држали више времена. Ако ли је предео од почетка или је државина од почетка, нека буде постојано*.³⁸ Може се претпоставити да је у рукописима млађе редакције направљена логична комбинација одредница из рукописа старије редакције и из Земљорадничког закона, па се тако предвиђа и важна улога судије, као у рукописима старије редакције, али и многолетних стараца, посебне врсте сведока, као у Земљорадничком закону. Да ли је коришћен сâм Земљораднички закон или неки други текст с њим у вези не може се рећи. Осим тога, знамо да је код многих народа, па и српског, постојао правни обичај утврђивања међа уз помоћ посебне врсте сведока-стариника. Они су на терену показивали границе и сведочили о њиховом дугом трајању.³⁹ Могуће је да одредба о старцима многолетним нема узор у претходним писаним изворима него да је узета из обичајног права, уклопљена са одредбом о судији, и тако унесена у Јустинијанов закон у рукописима млађе редакције. У Скраћеној синтагми свакако нема ни те ни неке сличне одредбе о утврђивању међа у глави 9, посвећеној сведоцима у судском доказном поступку.

Лажно сведочење је увек представљало посебну тешкоћу приликом извођења доказа. У рукописима млађе редакције има неколико норми о лажном сведочењу. Оне нису довољно јасне, а нису ни међусобно усклађене, па не можемо са сигурношћу склопити потпуну слику о правним поступцима који су коришћени да би се спречило лажно сведочење.

свѣдоци. тоговази да јестъ. А за међе сеоске, да обојица парничара даду сведоке, овај половину и онај половину по закону, па куда рекну сведоци тога да буде. Законик, Струшки и Атонски рукопис, 182–183. Чл. 37 Стр је у суштини исти: *За мепте сельске да даде шбон коино ицоу, свѣдоке. шнь половиноу а шнь половиноу по законоу. да коуде рекоу сведоци. тоговази да јестъ. За међе сеоске, да обоје, који траже, даду сведоке, он половину, а он половину, по закону; куда рекну сведоци, његово да је. В. Законик цара Стефана Душана, Струшки и Атонски рукопис, I, САНУ, Београд 1975, 104–105. Уп. Н. Радојчић, Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354, САНУ, Београд 1960, (чл. 80 према нумерацији С. Новаковића) 58, 112.*

³⁸ М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 52, 53. Уп. коментар чл. 6 на с. 83–87.

³⁹ Б. Марковић, *Сведочење у судском доказном поступку према старијим рукописима*, 420–421.

Први члан који се бави лажним сведочењем односи се на оно лажно сведочење које је учињено због примања мита. Означено је као кривично дело и у рукописима старије редакције (чл. 7 Атн) и у рукописима млађе редакције (чл. 12 Бор). У рукописима млађе редакције текст је задржан у целини, само је изостављен назив члана, вероватно као неадекватан – *О блуду Закон* (*ѡ блудѣ.Законѣ*:). Наиме, у старијој рукописној редакцији овај члан је на свом почетку био посвећен могућем подмићивању сведока који је требало да *оправда* оптуженог за кривично дело блуда, па је тако и добио назив. Међутим, у наставку истог члана се говори о лажном сведочењу до кога је дошло приликом доказивања кривичног дела крађе или неког другог тежег кривичног дела (*или коѣю любо таковѣй злой вѣщїю*). Запређена казна је пропорционална друштвеној опасности кривичног дела за које се судило оптуженом. Тако се предвиђа да лажног сведока чека иста тешка казна која је била намењена починиоцу кривичног дела, уколико се и поред лажног сведочења утврди кривица оптуженог.⁴⁰ Значи, сем изостављеног назива члана, нема других битних измена у рукописима млађе редакције.

Да би се осигурало давање истинитих изјава у доказном поступку пред судом, прописано је заклињање сведока. Сведоци су пре сведочења увођени у цркву, где су испитивани и онда заклињани. Чл. 43: *Треба сведоке пре сведочења са црковником увести у цркву и испитати и заклети у цркви*. Није било валидно сведочење сведока који није претходно положио заклетву у цркви: *И ако не буду (сведоци) у цркви са заклетвом испитани, том (свадочењу) се не верује*. О правилном заклињању сведока бригу је водио свештеник. Уколико он то не би учинио на прописани начин, био би кажњен одлучењем од литургије на три године и морао би

⁴⁰ Чл. 7 Атн: *ѡ блудѣ. Законѣ: Аце кого потворѣтъ ѡ блудѣ. или ѡ татѣѣ. или ѡ коѣю любо таковѣй злой вѣщї. и бѣдетъ повин'нѣ. и даст мито нѣкомуѣ да га шѣави. а послѣди се изнагѣ| еѣ ест кривѣ. кою би подеѣ казнѣ шѣи татѣ. да подимѣтъ шѣи кой га е шѣавилѣ: Ако кога оптужѣ за блуд или за крађу, или за коју било такву злу ствар и буде окривѣен и да мито некое да га оправда, а после се утврди (да је) крив, којом би казном био кажњѣен онај лопов, да буде кажњѣен (и) онај који га је оправдао. Б. Марковић, Јустинијанов закон, 54, 66. Чл. 12 Бор: *аце кто кого творѣтъ блудомѣ или татвою, или коѣю (злою) аад. Рав, Соф, Страт, Ков;) вѣщїю. и бѣдетъ Повинѣнѣ и дастъ мито некоемѣ да га шѣав'да: а послѣ се наѣе да е кривѣ: кою би казанѣ Под'неу шѣи кривѣ; шѣи да поднесе кои га е шѣавдаѣ: Ако ко кога оптужѣ за блуд или крађу или било коју злу ствар и буде окривѣен и да мито некое да га оправда, а после се испостави да је крив, коју би казну поднео онај што је крив, (ту казну) да поднесе онај који га је оправдао. Уп. Б. Марковић, Јустинијанов закон, 77, 116.**

да живи у манастиру: *И поп који је (у) том месту свештеник, ако га (сведока) не би испитао и преслушао, да се одлучи три године (од) литургије и да живи у манастиру.*⁴¹ То је била тешка казна за свештено лице и сигурно је имала озбиљан утицај на даљи црквени и породични живот преступника. У Скраћеној синтагми нема овакве нити сличне одредбе у глави посвећеној сведоцима – Глава *џ. О иже въ соудилициихъ свѣдѣтелей.*⁴²

У другом ставу чл. 42 постоји норма општег карактера којом се предвиђа: *ако су лажни сведоци, треба да се казне и после се осуђују на тамницу.*⁴³ Нема никаквог даљег објашњења о врсти казне која чека лажне сведоке као прва казна нити пак колико их треба држати у тамници после те прве недефинисане казне. Према чл. 12 Атонског рукописа, лажни сведок који је учествовао у доказном поступку код утврђивања кривице за тешко кривично дело, био је осуђиван на исту казну на коју је осуђен и починилац кривичног дела. На коју врсту лажног сведочења се односи други став чл. 42 није могуће рећи. Такве одредбе нема у Скраћеној синтагми у глави о сведочењу пред судом нити у Јустинијановом закону старије редакције. Тако је узор морао бити у неком другом правном извору или је пак сврха те норме била само да својим уопштеним приступом и помињањем казне подвуче значај исправног сведочења, односно да унесе могућу правну претњу којом би лажно сведочење било означено као кривично дело.

У наставку чл. 43 има још норми о лажном сведочењу. Општа одредба о лажним сведоцима предвиђа да се лажни сведок, који се пре сведочења заклео у цркви, мора предати да буде кажњен и да се *таквима ништа не верује*. Није јасно коме треба предати сведока и како ће он бити кажњен, али се може претпоставити да у овом случају штета није била велика, јер се не помиње ни кривично дело ни велика материјална одговорност ни нека оштрија казна. Али, поставља се питање каква је штета лажним сведочењем учињена, ако је казна тако неодређена, а посебно како је могуће да лажно сведочење сведока који је пре сведочења био заклет у цркви не подлеже озбиљније казни.

У чл. 50 се поново говори о заклетви. Уколико се неки човек оптужен за кривично дело закуне у бога, вероватно правдајући се да није учинио оно што му је стављено на терет, треба да му се верује и *да не*

⁴¹ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 86–87, 121.

⁴² Т. Флоринскій, *Памятники, Приложения*, 161–163. и С. Новаковић, *Синтагмат*, 239–243.

⁴³ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 86, 121.

пострада. За овакав став се у наставку реченице даје објашњење примерено хришћанском погледу на свет – *јер је бог велики*. И у следећој се реченици то потврђује: *Ако се куне богом или уђе у цркву и стави руке на јеванђеље и закуне се, да му се верује*. Али, ако би се утврдило да је оптуженик лагао када је давао изјаву после заклињања, следи казна и то тешка казна сечења језика. Сада долазимо до реченице важне за нашу тему: *и сведоци његови да приме казну*.⁴⁴ Имајући све претходно у виду могли бисмо с разлогом помислити да је за лажно сведочење предвиђена такође тешка телесна казна сечења језика, само што редактор/писар није сматрао да је потребно то понављати.

Збуњујући је и последњи члан који се бави сведочењем – чл. 51, у коме се опет сасвим неодређено говори да треба казнити оне који су лажно сведочили и да их не треба *примати нигде ни на какав савет*.⁴⁵

Тако, у Јустинијановом закону имамо више норми о лажном сведочењу које нису међусобно усклађене и које нам остављају многе недоумице.⁴⁶

Скраћена синтагма у одељку о судским сведоцима такође не садржи опште норме о лажном сведочењу којима би били јасно предвиђени лакши и тежи облици овог кривичног дела, као и казне за њих.⁴⁷ У српској редакцији византијског Прохирона има једна кратка реченица о лажном сведочењу, која је смештена у веома опширну главу о сведоцима. У њој се предвиђа казна сечења језика за лажно сведочење и не наводе се изузеци нити било какве друге казне за евентуално лакши облик овог кривичног дела.⁴⁸ Иста казна постоји и у Студеничкој варијанти Скраћене

⁴⁴ Чл. 50 рукописа Борђошких: *и Аце за некою винѣ человекъ въ бога кланѣтъ се. подобаетъ вѣровати вѣлико бо есть божество: а кланѣ се ничтоже да пострадаеть: Аце³ кланѣтъ се богомъ. или възидеть въ црковъ; и възложитъ рѣцѣ на евангелїѣ, и закланет се да мѣ се вѣрѣть: Аце ли швѣщет се да се криво заклео. да моу се езикъ отрѣжетъ. и свѣдѣтели его да прїимѣтъ казань: Ако се за неку кривицу человек у бога куне, треба (му) веровати, јер је бог велики, а онај који се куне да ништа не пострада. Ако се куне богом или уђе у цркву и стави руке на јеванђеље и закуне се, да му се верује. Ако ли се пронађе да се криво заклео, да му се језик одреже и сведоци његови да приме казну. Б. Марковић, Јустинијанов закон, 89, 123.*

⁴⁵ Чл. 51 рукописа Борђошких: *на Иже лажно свѣдочише подобает каз'ниты, и не прїимати га нигде ни на каков свѣтъ: Оне који су лажно сведочили треба казнити и не примати нигде ни на какав савет. Б. Марковић, Јустинијанов закон, 90, 123.*

⁴⁶ Уп. Б. Марковић, *Лажно сведочење као кривично дело у законодавству цара Стефана Душана*, Октоих : Часопис Одјељења за српски језик и књижевност Матице српске – Друштва чланова у Црној Гори II/3 (2012), 39–49.

⁴⁷ Т. Флоринскій, *Памятники, Приложения*, 161–163. и С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, 239–243.

⁴⁸ Н. Дучић, *Крмчија морачка*, Гласник СУД 8 (1877) 129 (титулус 39, 46).

синтагме, такође у једној реченици, али не у главном тексту, него као додатак дописан на маргини. Није познато да ли је ова реченица дописана црвеним мастилом у време настанка рукописа тј. у 15. веку или је из каснијег времена.⁴⁹ Казна сечења језика за лажно сведочење била је предвиђена и у византијској Еклоги из 8. века. Ту није смештена у опширну главу о сведоцима него у други титулус 17. главе о казнама за кривична дела. Норма је кратка и прецизна, а казна се односи и на сведоке који сведоче по одлуци суда и на сведоке које су предложили странке. Истакнуто је да су се сведоци пре сведочења заклели додирнувши света божија јеванђеља.⁵⁰ Свечано заклињање је у средњовековном хришћанском свету имало посебан друштвени значај, поготово ако је обављено у оквиру црквеног ритуала уз коришћење светих књига.

Многе норме о сведочењу које су постојале у Јустинијановом закону и Скраћеној синтагми у рукописима старије редакције законодавства цара Стефана Душана нису преузете у Јустинијанов закон у рукописима млађе редакције. Неке од њих су биле неразумљиве и потпуно застареле, а неке се, вероватно по процени редактора/писара, нису уклапале у правне потребе српске заједнице 17. и 18. века, када је и настала већина рукописа млађе редакције. Приликом састављања новог зборника правних правила, који називамо Јустинијанов закон млађе редакције, редактор/писар се налазио пред тешким задатком. Његово знање о социјалним односима у средњовековној Србији, као и о правним правилима која су регулисала те социјалне односе, била су маглопита и недовољна. Протограф са кога је преписивано могао је бити у лошем стању, а правни и други термини су били далеки или сасвим непознати. Требало је сложити нови правни зборник, са надом да ће бити од користи људима којима је био намењен. Овај тежак задатак је испуњаван са мање или више успеха, са мање или више грешака и неразумевања. Изостављање неких одредби из претходног времена је, по природи ствари, доводило у питање укупну структуру текста, логику редоследа норми и њихов међусобни однос. Потпуно другачије слагање правних правила, избегавање колизија између њих и прилагођавање тих правила савременим правним схватањима био је једноставно претежак задатак. Зборници су писани у несигурним и тешким околностима, посебно

⁴⁹ V. Mošin, *Vlastareva Sintagma i Dušanov Zakonik u studeničkom »Otečniku«*, *Starine* 42 (1949) 7–93, 67.

⁵⁰ L. Margetić, *Ekloga iz 726. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest*, *Zbornik Pravnog fakulteta Univerziteta u Rijeci* 1 (1980) 53–78, 74. L. Burgmann, *Ecloga, das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos V*, Frankfurt am Main 1983, 226.

сложеним за српске заједнице, често удаљене и уситњене са нејасним, различитим и променљивим самоуправним оквирима. Црква је помагала да се очува посебност народа, језика, вере и културе са најбољим намерама и неизвесним исходом. Стога не смемо бити строге судије приликом налажења пропуста и недоследности. Драгоцен је сваки податак који је некако стигао до нас кроз многе неповољне догађаје, а свако тумачење малобројних извора из 17. и 18. века помаже нам у мукотрпном склапању слике о друштвеној организацији која је претходила новој самосталној српској држави у 19. веку.

Biljana Marković

**COURT TESTIMONY IN THE LEGISLATION OF TSAR DUSHAN
ACCORDING TO THE MANUSCRIPTS OF THE MORE RECENT
REDACTION**

Summary

In the manuscripts of the more recent redaction in the legislation of Tsar Stephan Dushan (mostly dating from the 17th and 18th century) regulations concerning court testimony in legal presentation of evidence are contained in Justinian's Law. In Dushan's Code there is only one regulation regarding court testimony (article 80), similar to the manuscripts of the more ancient redaction. In the article 80 one legal provision concerns the process of determining witnesses in the litigation among villages regarding village boundaries. The regulations contained in the Justinian's Law of the more recent redaction were mostly taken from Justinian's Law of the most ancient redaction and from the Abridged Syntagma of Matthew Blastares, sometimes with smaller and sometimes with more significant changes and sometimes also without any changes at all. However, many regulations from the manuscripts of the more ancient redaction were not taken, probably because they were considered to be outdated or unnecessary.

In Justinian's law it is determined who could be a witness and who couldn't, along with the obligation of taking a solemn oath before the testimony and the manner in which that oath should be taken. A certain number of witnesses necessary for different legal situations is determined. The punishments for false testimony are regulated also. Some regulations are clear and detailed and some are in collision with one another which demonstrates us the confusion of the redactor/scribe and the misunderstanding in regard to the social conditions dating from the time of earlier legal codes and the rules that regulated the social relations. Some terms have become distant and some totally unfamiliar to the redactor. There was an intention to use earlier legal texts to compose the new law corpus useful to Serbian communities. Exclusion and adaptation of some norms has damaged the overall structure of the text, the accuracy of the order of articles and the relations between them. Composing legal norms in an entirely new order, avoiding collisions between them and adapting them to modern social circumstances were very complex tasks. So, in the assessment made at the omissions and the inconsistencies, we must remind

ourselves that a number of valuable information regarding the Serbian communities living in the time of difficult historical circumstances has arrived to us through the preserved manuscripts of the more recent redaction. These circumstances preceded the formation of new independent Serbian state in the 19th century.

Keywords: The Matthew Blastares, Justinian's Law, Dushan's Code, witness, law, court.

Чланак примљен: 12. 04. 2013.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

Недељко В. РАДОСАВЉЕВИЋ*
Историјски институт
Београд

ВИКАРНИ ЕПИСКОПИ ДАБРОБОСАНСКЕ МИТРОПОЛИЈЕ (1766–1878)**

Анстракт: Тема рада су викарни епископи Дабробосанске митрополије у време када се она налазила под непосредном управом Васељенске патријаршије (1766–1878). Објашњено је због чега су они били присутни у тој, а не и у другим епархијама које су претходно припадале Пећкој патријаршији, каква им је била улога и како су бирани. Дати су подаци о томе зашто су носили титулу *митрополит кратовски*. У складу са расположивим изворима, указано је на њихове биографске податке. Закључено је да је међу њима било најмање четири архијереја српског порекла. Они су дабробосанским митрополитима из удаљених области Османског царства били од велике помоћи у упознавању са приликама у митрополији и управљању њоме.

Кључне речи: Османско царство, Васељенска патријаршија, Дабробосанска митрополија, викарни епископи, кратовски митрополити, избор, дужности, права.

Током историје Дабробосанске (Сарајевске) митрополије у периоду османске власти, мењале су се како њене границе, тако и седиште митрополита. Поредак у њој за дуже време се усталио након Београдског мира 1739, којим су Османско царство и Хабзбуршка монархија, након три велика рата која су водили, успоставили границу на природној линији, рекама Сави и Дунаву.¹

* nedeljko.radosavljevic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918), подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

¹ Велики бечки рат 1683–1699, у којем је Света лига хришћанских држава (Хабзбуршка монархија, Млетачка република, Пољска, Папска држава, од 1686.

Дабробосанска (Сарајевска) митрополија била је једна од најугледнијих и најстаријих епархија Пећке патријаршије. Њена прошлост сеже у 13. век, у време када је утемељивач аутокефалне Српске архиепископије, Сава Немањић – Свети Сава, поред осталих установио и Дабарску епископију, са средиштем у манастиру Бања код Прибоја у средњовековној жупи Дабар.² Касније, након османских освајања балканских држава, у време унутрашњих сукоба у Охридској архиепископији у првој половини 16. века³, њен архијереј се 1532. први пут назива и *епископ босански*. Средиште епархије је све до 1575. било у манастиру Бања, а потом је пренето у манастир Рмањ. Дабробосански митрополит носио је и титулу *егзарх Далмације*.⁴ У првој половини 18. века, седиште митрополита пренето је у Сарајево. Како тврди Сава Косановић, то се догодило 1717, у време митрополита Мелентија Миленковића.⁵ Од тада се митропо-

и Русија, истиснула Османско царство из Панонског басена и Мореје; хабзбуршко–османски рат 1716–1718, окончан Пожаревачким миром, којим је Хабзбуршка монархија добила северну Србију са Београдом и узан појас земље уз реку Саву у Босни; хабзбуршко–османски рат 1737–1739, након ког је, Београдским миром, Османско царство повратило подручје јужно од Саве и Дунава, а граница две државе успостављена на природној линији коју су означавале поменуте реке. О наведеним ратовима опширније: *Историја српског народа* 3–1, Београд 1993, 491–573 (Р. Л. Веселиновић); *Историја српског народа* 4–1, Београд 1986, 106–162 (Р. Л. Веселиновић).

² М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 26.

³ Након смрти последњег српског патријарха Арсенија II 1463. године, целокупан простор Пећке патријаршије припојен је Охридској архиепископији. Средњовековна Пећка патријаршија је, дакле, само четири године надживела Српску деспотовину. St. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, 165–166; Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 60.

⁴ У периоду 16–17. века дабробосански митрополити су преко својих намесника, најчешће архимандрита манастира Крка, управљали и духовним пословима православних верника у Далмацији. *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, прир. С. Милеуснић, Београд 1993, 66; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* 1, Београд 1991, 310. Духовна власт над Далмацијом ће касније, услед склапања Конкордата Васељенске патријаршије и Млетачке републике, бити и формално и практично у рукама филаделфијског архиепископа, који је резидирао у Венецији.

⁵ Мелентијев наследник, Гаврило Мухоморовић, најчешће је боравио у манастиру Гомионица, али су наредни митрополити трајно пренели архијерејски трон у Сарајево. С. Косановић, *Хронолошки ред митрополита – епископа српскоправославне*

лија често називала и *Сарајевска* или *Босна-сарајевска*, што су били синоними за стари и најприсутнији назив, *Дабробосанска*.⁶

Епархијска структура Пећке патријаршије се, од обнове њене аутокефалности 1557, састојала од 40–42 епископије и митрополије. Међутим, након окончања Великог бечког рата 1699, она је реорганизована по угледу на Васељенску патријаршију. То се најбоље види кроз смањење броја епархија, односно њихово укрупњавање.⁷ Утицај Васељенске патријаршије на организацију структуре Пећке патријаршије постао је још израженији након Београдског мира 1739. године, када из ње долази и све више патријараха и митрополита. Све епархије Пећке патријаршије од тада су имале ранг митрополије, а њихови јерарси високо митрополитско звање.⁸ Међутим, новоуспостављене митрополије нису се у својим надлежностима разликовале од старих епископија. Њихова самосталност није била ништа већа него пре, нити се радило о било каквим црквеним аутономијама. Немогуће је, дакле, поистоветити положај и улогу епархијских митрополита са положајем и значајем карловачког митрополита као поглавара аутономне, а потом и самосталне цркве, Карловачке митрополије.⁹

Дабробосанске епархије, Босанско-херцеговачки источник за 1894. годину, 6 (1894) 223.

⁶ Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878*, Београд 2007, 19.

⁷ На простору који је остао под непосредном османском влашћу, јерусалимски патријарх Доситеј Нотар, иначе коринтски Грк и добар познавалац прилика на Балканском полуострву, у спису под насловом *О архиепископији Пећкој и њој потчињеним епархијама* забележио је 1706. постојање укупно 14 њених епархија, док их је у Хабзбуршкој монархији било 8. Д. Алексијевић, *Прилози за историју српске цркве*, Весник Српске цркве за 1908, Београд 1908, 297–299. У тренутку настанка овог списка, обриси нове аутономне црквене структуре у Хабзбуршкој монархији, Крушедолске (Карловачке) митрополије, су се већ назирали. Ипак, простор који је био под духовном влашћу Пећке патријаршије остао је исти, с тим што је био подељен у две државе, и са 22 епархије од којих неке нису ни имале свог архијереја. Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, управа Васељенске патријаршије*, 74.

⁸ То се не односи на епархије аутономне Карловачке митрополије у Хабзбуршкој монархији, правно утемељене граматом патријарха Калиника I из 1710, којом је њен поглавар носио титулу великог (старијег) митрополита. То је био одговоран акт пећког патријарха, који је у интересу духовног, жртвовао управно јединство цркве. Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, управа Васељенске патријаршије*, 73.

⁹ Исто, 83.

Период од 1766. до 1878. био је веома значајан за историју Православне цркве на Балканском полуострву. То је било време од укидања аутокефалности Пећке, а 1767. и Охридске патријаршије, до аустроугарске окупације Босне и Херцеговине на основу одлука Берлинског конгреса. И док се 1766–1767. радило о реорганизацији административне структуре Православне цркве у оквиру граница Османског царства, спроведене укидањем две помесне цркве, одлуке Берлинског конгреса 1878. довеле су до значајних геополитичких промена, које су се одразиле и на њен правни положај у Босни и Херцеговини.¹⁰

У наведеном хронолошком оквиру, у Дабробосанској митрополији су, уз краће изузетке, владале стабилне прилике. Различито етничко порекло њених митрополита, грчко или словенско (српско, бугарско), није у већој мери утицало на њихову посвећеност духовној мисији коју су показивали. Поглавари Дабробосанске митрополије су, као наслеђе ранијег времена, носили титулу *егзарх Далмације*, док су од двадесетих година 19. века добили и титулу *архиепископ Сарајева*. Назив *егзарх Далмације* био је само протоколариан, јер је управа над православним верницима у Далмацији, сагласно државним границама, припадала филаделфијском архиепископу Васељенске патријаршије, који је имао седиште у Венецији.¹¹ За разлику од тог назива, титула *архиепископ сарајевски* је дабробосанског митрополита уздизала у достојанству изнад неких његових савременика, који су управљали другим епархијама. И то је, посредно, указивало на то колико је велики значај имала Дабробосанска митрополија, мада у структури Васељенске патријаршије то ипак није била ретка појава.¹²

¹⁰ По окупацији Босне и Херцеговине 1878, Аустро–Угарска је имала намеру да црквену структуру стави под контролу, укључујући и именовање митрополита. Конкордатом склопљеним 28. марта 1880. између те државе и Васељенске патријаршије, то је и прихваћено. Патријаршији је остало право приговора уколико је сматрала да су кандидати за митрополите недостојни. Патријарх је изабране кандидате потврђивао и из Цариграда слао Свето миро. Приликом склапања Конкордата, Васељенској патријаршији исплаћено је једнократно 58.000,00 златних пјастера. Н. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, Београд 2009, 117.

¹¹ Видети напомену 4. Тек касније, од 1810. под француском, а потом и хабзбуршком влашћу, православни верници у Далмацији добили су свог архијереја. Н. Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад 1901, 436–441.

¹² Београдски и ужичко–ваљевски митрополити су након 1816. такође носили и архиепископску титулу, која у њиховим правима и дужностима није имала практичног значаја. Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, управа Васељенске патријаршије*, 350–355.

Дабробосанска митрополија је једина епархија чији су верници доминантно били православни Срби, а која је, готово у континуитету, имала викарног епископа.¹³ Разлози за то су били њен велики простор, који је обухватао више санџака Босанског пашалука, као и бројност верника. Судећи по годишњем пореском задужењу бивших епархија Пећке патријаршије, о чему се од 1766. старала Патријаршија у Цариграду, она је међу њима била највећа, све до спајања Рашке и Призренске митрополије у једну, Рашко-призренску митрополију.¹⁴ Поред викарних епископа, помоћ митрополитима у управљању епархијом пружали су и монаси у достојанству протосинђела, које су османске власти у својим актима често називале већилима¹⁵, и који су, такође по потреби, могли да као администратори привремено управљају епархијским пословима. Ипак, њихов значај био је знатно мањи од оног који су имали викарни епископи.

И док је делатност већине дабробосанских митрополита у основи позната, постављање и деловање викарних епископа мало је истражено. Радови у којима се помињу основни подаци о њима су и дела митрополита Саве Косановића, настала још крајем 19. века, али се он пре свега бавио дабробосанским митрополитима, а мање њиховим викарним епископима.¹⁶ Намера овог рада је да, колико то расположиви извори у овом тренутку допуштају, барем делимично расветли њихову делатност, као и да пружи на увид њихове најважније биографске податке.

Викарни епископи, и сами у митрополитском звању, имали су архијерејске ингеренције на целокупном подручју Дабробосанске митрополије, делујући у складу са упутствима и наредбама дабробосанских

¹³ Познато је још само краткотрајно постојање викарног епископа у Ужичко-ваљевској митрополији 1773–1774, када је ту дужност при митрополиту Јоакиму обављао бивши рашки митрополит Јевсевије. Исти, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*, Ваљево 2000, 47–48.

¹⁴ Све до 1808. највећи мир-и-пешкеш плаћала је Дабробосанска митрополија (15.500 акчи), потом Београдска (15.000) и Ужичко-ваљевска (12.000). Од те године, Рашка и Призренска митрополија заједно су плаћале 16.000 акчи. И. С. Јастребов, *Податци за историју српске цркве*, Београд 1879, 32–33.

¹⁵ Већил (арапски *vēkil*), пуномоћник, заступник. А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom – hrvatskosrpskom jeziku*, Сарајево 1985, 639.

¹⁶ С. Косановић, *Шематизам православне митрополије и архидијецезе Дабробосанске за годину 1884, 1885 и 1886*, Дабробосански источник (Сарајево 1887) 1–4; Исти, *Хронолошки ред митрополита – епископа српскоправославне Дабробосанске епархије*, Босанскохерцеговачки источник за 1894, VIII, св. 6 (1894) 221–225; Исти, *Преглед биљежака или извора о дабарским епископима и дабро-босанским митрополитима*, Босанскохерцеговачки источник за 1898, XII, св. 6 (1898) 83–85.

митрополита. Зато је често било неразумевања и маргинализовања њихове улоге од савременика, па и лица у свештеном чину. Тако је за херцеговачког митрополита Јосифа, који је претходно био викарни епископ свом ујаку, дабробосанском митрополиту Калинику I, архимандрит Јоаникије Памучина тврдио да је *прво био рукоположен у празно име за епископа кратовског*.¹⁷

Један од првих шематизама Дабробосанске митрополије, сачињен за године 1884, 1885. и 1886, чији је аутор бивши дабробосански митрополит Сава Косановић, садржи и попис митрополита, али и викарних епископа који су, од утемељења хришћанства на просторима Балканског полуострва до модерног времена, управљали епархијама на простору Босне.¹⁸ На основу података о дабробосанским митрополитима који су изнети у том шематизму, може се закључити да су викарни епископи у тој митрополији, осим два случаја из 17. века, били присутни тек након припајања епархија Пећке патријаршије Великој цркви.¹⁹ У том шематизму се, такође, наводи да је од 1766. до 1878. године 6 од 11 митрополита имало викарне епископе. Међутим, након што је употпунио своја сазнања, Косановић је навео да је дабробосанских митрополита у том периоду било 13, и да је седам њих имало викаре.²⁰ Митрополит Сава Косановић показао је за то време добро познавање историографске литературе на којој је засновао своје закључке. Подаци који су изнети у поменутом Шематизму углавном потичу из цариградског часописа *Νεολογος* (*Неологос*), али и из других извора. То се види и у његовом чланку *Преглед биљежака или извора о дабарским епископима и дабро – босанским митрополитима*²¹, који се такође односи на период који чини хронолошки оквир овог рада. Ипак, Сава Косановић није успео да све викарне епископе идентификује,

¹⁷ Ј. Памучина, *Почетак доласка грчки владика у Херцеговину*, Сабрана дјела, Пале 2005, 255.

¹⁸ С. Косановић, *Шематизам православне митрополије и архидијецезе Дабробосанске за годину 1884, 1885 и 1886*, 3.

¹⁹ Косановић наводи да је митрополит Христифор (1666–1681) имао викарног епископа Дионисија, а митрополит Висарион (1690–1708) епископа Исаију. С. Косановић, *Шематизам православне митрополије и архидијецезе Дабробосанске за годину 1884, 1885 и 1886*, 2; *Велика црква*, у време османске власти уобичајен назив за најстарију и најугледнију помесну православну цркву, Васељенску патријаршију.

²⁰ Исти, *Хронолошки ред митрополита – епископа српскоправославне Дабробосанске епархије*, 221–225.

²¹ Мавро Орбини, Даниеле Фарлати, Вјекослав Клаић... С. Косановић, *Преглед биљежака или извора о дабарским епископима и дабро-босанским митрополитима*, 83–85.

а ни да их тачно ситуира у одређен временски оквир. Новооткривени извори омогућавају да се њихов списак употпуни и да се време када су боравили у Дабробосанској митрополији хронолошки тачније одреди.

Већ је напоменуто да су дабробосанским митрополитима помоћни епископи требали из више разлога, од којих је најважнији био просторна величина епархије. Она је, пре реорганизације Босанског ејалета 1826, у свом саставу имала подручје Клишког и Босанског санџака, уз изузетак његовог дела који је од 1790. до 1817. био организован као посебан, Новопазарски санџак.²² У тадашњим околностима, када је кретање по епархији било могуће само пешке или на коњима, митрополит често не би успевао да се увек нађе свуда где је био потребан, посебно ако је био старији или лошијег здравља. Осим тога, углед који је имала ова епархија Васељенске патријаршије био је такав да су њени митрополити некад бирани и у Свети синод, па су викарни епископи остајали у њој као њихови заменици све време док би они обављали дужност синодског митрополита. Изразит пример те ситуације била је управа викарних епископа Венедикта Краљевића и Јосифа, у време када је митрополит Калиник I био члан Светог синода. Поред тога, не треба занемарити и одласке митрополита преко границе или хапшења од стране носилаца локалне власти, када је улога викарног епископа, или бар опуномоћеног протосинђела, била посебно важна.

Последњи архијереј Пећке, а уједно и први архијереј Васељенске патријаршије на трону дабробосанских митрополита, био је митрополит Серафим. Он је 1766. године са патријархом Калиником II и седам других архијереја потписао молбу за укидање аутокефалности Пећке патријаршије. Те године Серафим је и дошао на сарајевски митрополитски престо, на коме је остао све до 1776. У српској критичкој историографији с краја 19.

²² Клишки санџак укинут је 1828, а његова територија припојена Босанском санџаку. У време управе Омер-паше Латаса (1850–1852), укинута је стара подела пашалука на санџаке, и уведена нова, на кајмакамлуке. Године 1865. санџаци су поново уведени, али је реорганизована њихова мрежа и број у односу на раније стање. Тако су се на простору који је обухватала Дабробосанска митрополија налазили санџаци Сарајевски, Травнички, Бихаћки и Бањалучки. О административној подели Босанског ејалета у 19. веку опширније: Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Сарајево 1982, 232–234. Простор који је од 1790. до 1817. обухватао Новопазарски санџак, највећим делом се поклапао са територијом Рашке митрополије. Н. Радосављевић, *Рашки, призренски и рашко-призренски митрополити 1766–1878*, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија : зборник радова, Беране – Београд 2011, 658.

века сматрало се да се и у његовом случају радило о Грку²³, али се касније, због његовог доброг односа са свештенством и верницима, као и са економски снажном сарајевском црквеном општином, мишљење померило ка томе да је у питању био архијереј српског порекла.²⁴ И ова претпоставка, заснована, између осталог, и на чињеници да је писао и издавао документа на црквенословенском језику, са пуно елемената народног говора, није била тачна. Радило се о Бугарину, добро образованом рилском монаху, који је прво постао ђустендилски, а потом и сарајевски митрополит.²⁵

Серафим је сам водио послове у повереној епархији. Међутим, неки истраживачи историје православне цркве указују на још једног архијереја у Дабробосанској митрополији, Данила, који се у изворима помиње од 1767. до 1769. године.²⁶ Сава Вуковић био је мишљења да је, након укидања Пећке патријаршије, Васељенска патријаршија на чело Дабробосанске митрополије поставила управо патријаршијског егзарха Данила, али је истакао да није познато до када се он у епархији задржао.²⁷ Како је у то време митрополит Серафим свакако био у Дабробосанској митрополији, митрополит Данил могао је или бити у канонској визитацији, или му помагати као викарни епископ. Ову дилему је решио Владислав Скарић, који је на основу прворазредних извора утврдио да се радило о патријаршијском егзарху Данилу, пристиглом у епархију 1767. ради сакупљања патријаршијских прихода.²⁸ Могућност да патријар-

²³ Н. Радосављевић, *Митрополит Серафим дабробосненски (допълнения към биографията му)*, Историјата и книгите като приятелство, сборник в памет на Митко Лачев, София 2007, 222.

²⁴ *Исто*, 222–223; С. Душанић, *Серафим, митрополит дабробосански*, Богословље 14 (Београд 1939) 54.

²⁵ Н. Радосављевић, *Митрополит Серафим дабробосненски (допълнения към биографията му)*, 225–226.

²⁶ С. Давидовић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини од 960. до 1930. године*, Нови Сад 1998, 70. Њега као митрополита помињу и Радослав Грујић и Нићифор Дучић, на шта је указао и Ђоко Слијепчевић, не упуштајући се превише у то да ли је он био у епархији или не. *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, 66; Н. Дучић, *Историја Српске православне цркве*, Књижевни радови 9, Београд 1894, 323; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* 2, Београд 1991, 459.

²⁷ С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд – Подгорица – Крагујевац 1996, 159. Вуковић не наводи изворе за податке које је навео о митрополиту Данилу.

²⁸ В. Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Изабрана дјела 2, Сарајево 1985, 44.

шијски егзарх буде викарни епископ у једној од словенских епархија на периферији Османског царства, и то митрополиту који је био Бугарин наслеђен из времена Пећке патријаршије, била је веома мала.

Са чела Дабробосанске митрополије Серафим се, вођен жељом за мирним монашким животом, повукао 1776. године у Рилски манастир.²⁹ Наследник митрополита Серафима био је митрополит Кирил, за кога Владислав Скарић и Сава Вуковић износе мишљење да је претходно био *један од Серафимових придворних калуђера*. Митрополит Кирил је, сходно томе, сигурно добро познавао прилике у епархији, и могао је да своју духовну мисију врши без великих тешкоћа.³⁰ Марта 1779. године, Кирил је посебном граматом васељенског патријарха Софронија II позван да из митрополије дође у Цариград. У грамати је наведено да ће се у престо-ници задржати извесно време *због епархијских послова*. У истом документу се, између осталог, помиње и дуг који митрополија има према Патријаршији, и који очигледно није био мали.³¹ Управу над епархијом митрополит је при поласку предао намесницима Јеротеју и Пахомију, који су имали обавезу да уредно сакупљају архијерејске приходе и шаљу уобичајену милостињу у Цариград.³² Намесници које је оставио убрзо су, по одлуци Васељенске патријаршије и одобрењу султана, замењени викарним епископом, митрополитом Јоаникијем. На основу једног фермана пронађеног у Пећком манастиру, Иван Степановић Јастребов изједначава митрополита Јоаникија са будућим рашким, потом рашко-призренским и скендеријским митрополитом Јоаникијем. Јастребов, такође, наводи и то да је Јоаникије био бивши *белокиски владика*. Из тога није сасвим јасно на челу које епархије је Јоаникије претходно био, мада Јастребов појам *белокиски* изједначава са *бјелополски*.³³ Насупрот томе, Светислав Давидовић тврди да су у 18. и почетком 19. века сви викарни епископи дабробосанских митрополита носили титулу *белосијски*.³⁴ Другачије тумачење од Јастребова имао је митрополит Сава Косановић. Он наводи да је викарни епископ Јоаникије, пореклом Херцеговац, у

²⁹ Н. Радосављевић, *Митрополит Серафим дабробосански (допълнения към биографията му)*, 229.

³⁰ В. Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, 45; С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 277.

³¹ В. Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, 46.

³² На истом месту.

³³ И. С. Јастребов, *Податци за историју српске цркве*, 28–29.

³⁴ С. Давидовић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини од 960. до 1930. године*, 70

ствари каснији зворнички митрополит, који је на челу Зворничке митрополије био од 1804. до 1807.³⁵ И Сава Вуковић, вероватно такође ослоњен на податке из *Неологоса*, наводи да је Јоаникије прво био помоћник дабробосанског митрополита Пајсија, и да је 1804. постао зворнички митрополит.³⁶ Иако је још 1781. Јоаникије постао призренски, потом 1784. рашки, а 1789. рашко-призренски митрополит, Јастребов је у праву када тврди да је он претходно био викарни епископ у Дабробосанској митрополији, тим пре што је ферман на коме је засновао своју тврдњу пронађен у Пећком манастиру.³⁷ Али, и Сава Косановић и Сава Вуковић такође су у праву када наводе да је викарни епископ митрополита Пајсија архијереј истог имена, који се касније, 1804. године, нашао на челу Зворничке митрополије. Радило се, заправо, о две личности које су поистовећиване, и између којих због истог имена и хронолошки мале дистанце није направљена јасна разлика.³⁸

Биографија будућег рашко-призренског митрополита Јоаникија, кратко време викарног епископа у Дабробосанској митрополији, у доброј мери је позната. Јоаникије је рођен 1731. године у селу Тулеж у Шумадији. Замонашио се, највероватније веома млад, у манастиру Студеница. За тај манастир ће и касније, заједно са најближом родбином, остати јако везан. Будући да се касније, као рашко-призренски митрополит, користио у службеној преписци и грчким језиком, са сигурношћу се може рећи да је стекао добро теолошко и језичко образовање, јер другачије у Васељенској патријаршији тада није ни могао да добије архијерејски чин. Како то образовање није било могуће стећи у месту рођења, али ни у Студеници, он је вероватно провео одређено време у грчким областима, где је и научио грчки језик. Иако се никада није потписивао као *хаци*, он је у том периоду свакако посетио Свету Гору, можда и Свету Земљу. Сечена теолошка и језичка знања препоручила су га за архијерејски чин.

На чело Призренске митрополије Јоаникије је постављен 1781, затим је 1784, након смене митрополита Никодима, преузео Рашку

³⁵ Сава Косановић наводи да је на лечењу у Сарајеву умро, и да је сахрањен на „сарајевском старом гробљу“. С. Косановић, *Хронолошки ред митрополита–епископа српскоправославне Дабробосанске епархије*, 225; Исти, *Преглед биљежака или извора о дабарским епископима и дабробосанским митрополитима*, 83.

³⁶ С. Вуковић, *Српски јерарси од девог до двадесетог века*, 234.

³⁷ Н. В. Радосављевић, *Јоаникије, митрополит рашко-призренски*, ИЧ 61 (2012) 151, 153.

³⁸ С. Косановић, *Преглед биљежака или извора о дабарским епископима и дабробосанским митрополитима*, 83; С. Вуковић, *Српски јерарси од девог до двадесетог века*, 234.

митрополију, да би од 1789, после смрти призренског митрополита Јевсевија, као администратор поново преузео и ту епархију. Када је у време последњег хабзбуршко-османског рата 1788–1791. манастир Студеница био опљачкан и спаљен, митрополит Јоаникије, који је све време остао у епархији трудећи се да код османских власти заштити вернике, допринео је у великој мери његовој обнови, која је трајала више година. И чланови његове породице, пре свих синовац Христо Стојановић, били су велики приложници Студенице.³⁹ У сложеном окружењу, које је било не само верски, већ и етнички разнолико (православни Срби, исламизовани Срби, Турци, Шиптари муслимани и римокатолици, Грци, Цинцари...), митрополит Јоаникије успевао је да од османских власти добије фермане којима су штићене и мање православне црквене општине, попут оних у Скадру и околини. Фермани о потврђивању његових права издати су у неколико наврата. Када су се војне операције у време Првог српског устанка 1806. пренеле у близину Студенице, манастир је спалила војска Сулејман-паше Скопљака, а његово братство је, са моштима Преподобног Симона (Стефан Урош III Дечански – Свети Краљ), прешло у манастир Враћевшницу. Међутим, митрополит Јоаникије остао је у епархији, и 1808. био званично потврђен и за архијереја призренског, чиме је заправо и формално настала Рашко-призренска митрополија. На њеном челу, Јоаникије је остао до смрти 26. новембра (8. децембра) 1818. године. Сахрањен је у цркви Св. Великомученика Георгија у Призрену. Као архијереј неговао је добре односе са муслиманима, међу којима је имао блиске пријатеље. Они су, такође, искрено жалили због његове смрти.⁴⁰

Када је реч о дабробосанским митрополитима, већ је напоменуто да су, као и остали архијереји, могли бити позвани у Цариград из различитих разлога: некад се радило о њиховом избору за члана Светог синода. Након тога, ретко који од њих би се враћао назад, већ су касније добијали друге, веће и угледније епархије.⁴¹ Архијереји су у престоницу могли бити позвани и због могућих пропуста у управљању епархијом, због чега би можда били кажњени њеним одузимањем, или прогонством у неки од манастира са строгим испосничким

³⁹ Н. В. Радосављевић, *Јоаникије, митрополит рашко-призренски*, 158–159.

⁴⁰ *Исто*, 160–161.

⁴¹ Тако је, на пример, херцеговачки митрополит Јосиф 1835. повучен из епархије да би постао члан Светог синода, али је и даље формално остао на њеном челу. Касније је именован за митрополита Димитријаде, да би се поново вратио у Херцеговину 1848. Исти, *Херцеговачки митрополити 1766–1878*, ИЧ 57 (2008) 183.

животом.⁴² Још једна могућност могла је бити одлука о премештају у нову епархију. Посебно осетљив разлог био је неспоразум архијереја са земаљским властима, који је Патријаршију такође приморавао на њихово повлачење, уколико би они још увек били у домету државних или духовних власти, а не би били подвргнути затворској казни.⁴³ Уважавани су и разлози личне природе: митрополит Серафим је, на пример, желео да се повуче у миран манастирски живот.⁴⁴

Разлог одласка митрополита Кирила на основу пристигле патријаршијске грамате није могуће утврдити али се, с обзиром на то да се не помињу никакве казне, већ само *црквени послови*, може претпоставити да се радило или о избору за члана Светог синода или о одласку у другу епархију. То посредно потврђује и брат новог сарајевског митрополита Пајсија. У том берату, издатом 28. марта 1780, наводи се да му митрополит Кирил *добровољно уступа епархију*. Поред општих места за ову врсту исправе, други подаци о новом митрополиту, осим да је вредан, да добро познаје народне обичаје, и да је изабран од патријарха и сабора архијереја, у овом документу нису наведени.⁴⁵

Време управе митрополита Пајсија (1780–1802) било је сложено, јер су се спољнополитичке околности, проузроковане даљим отварањем Источног питања, готово увек одражавале и на положај османских хришћанских поданика. Зато је један од његових задатака био да штити вернике како од незаконитих поступака локалних власти, тако и од непромишљених позива на подухвате без изгледа на успех, као што је подизање устанака за ослобођење.

⁴² Због безакоња које је чинио у својој епархији 1814–1815, ужичко-ваљевски митрополит Данило II Јовановић „Алаук“ је одлуком патријарха кажњен строгим прогонством у манастир Метеори, уз минимално месечно новчано издржавање. Тек после шест година, 1821, казна му је ублажена и он је изабран за нишког митрополита. Исти, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, управа Васељенске патријаршије*, 189–192.

⁴³ Дионисије Папазоглу, београдски митрополит, ставио се у време последњег хабзбуршко-османског рата 1788–1791. у пропагандну службу бечког двора, позивајући Србе да се придруже хабзбуршкој војсци у рату против Османског царства. Зато је 1791. емигрирао, а Патријаршија га је и формално сменила и поставила другог митрополита на његово место. *Исто*, 178–179. За Васељенску патријаршију је, у циљу заштите верника, од изузетног значаја било исказивање лојалности државној власти.

⁴⁴ Видети нап. 29.

⁴⁵ С. Кемура – В. Ћоровић, *Прилози за историју Православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX столећу*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини 24 (1912), док. 7, 422.

С обзиром на догађаје који су уследили након његовог устоличења, те задатке није било једноставно испунити. Припремајући се за могући рат против Османског царства, Хабзбуршка монархија предузела је низ извиђачких активности како би се њена војска што боље упознала са дубинама Балкана и припремила за успешан продор.⁴⁶ Такве активности биле су опасне за локално становништво, али и за митрополита и свештенство, јер су код османских власти могле да их искомпромитују и изложе одмазди. Митрополит Пајсије свакако је знао за њих, али нема расположивих извора који би потврдили да их је одобравао, нити да је покушавао да их спречи. Ипак, сигурно је то да је у време последњег хабзбуршко – османског рата 1788–1791. у Босни изостао општехришћански устанак у стратешки најважнијим, пограничним областима. Од дела војно способних мушкараца који су се ипак одлучили да приступе хабзбуршкој војсци формиране су, као и на простору Београдског пашалука, добровољачке јединице, *фрајкори*, под командом пуковника Јована Ковачевића и потпуковника Филипа Вукасовића.⁴⁷ Резултат ратних операција на простору Босанског пашалука био је одлазак дела становништва у емиграцију, мада је Свиштовски мир, склопљен 4. августа 1791, гарантовао амнестију свим учесницима антиосманских активности.⁴⁸

На челу Дабробосанске митрополије Пајсије је остао до смрти 1802. године. У сицилу Цареве цамије у Сарајеву сачуван је препис берата од 13. новембра те године, у коме се наводи да је митрополит умро, и да су верници замолили да се именује његов наследник. Свети синод је на његово место изабрао и предложио султану митрополита Калиника I. Султан је тај избор потврдио и новом митрополиту издао уобичајени берат.⁴⁹ За време његове управе, уз митрополита Пајсија били су већ поменути викарни епископи истог имена: Јоаникије, касније митрополит рашко-

⁴⁶ Фрањевачки ред у Босни позван је да у тим активностима учествује, али је одзив његових припадника био слаб. Насупрот томе, део православног свештенства показао је жељу да сарађује у тим извиђачким подухватима. В. Чубриловић, *Босански фрајкори у аустриско-турском рату 1788–1791*, Браство 27 (Београд 1933) 4–6.

⁴⁷ Босански фрајкори, међутим, ни изблиза нису имали тако значајну улогу као србијански. Малобројни и необучени, они су били неспособни за значајније операције у дубини османске територије, а команданти регуларних трупа тражили су да се не мешају са њиховим јединицама. *Исто*, 21–23.

⁴⁸ Мир у Свиштову склопљен је 4. августа 1791. *Исто*, 30–31.

⁴⁹ С. Кемур – В. Ћоровић, *Прилози за хисторију Православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу*, док. 10, 426.

призренски, и Јоаникије зворнички. Оба су по етничкој припадности били Срби. Други Јоаникије, који је постао зворнички⁵⁰ митрополит, дочекао је у епархији новог дабробосанског митрополита Калиника I, и вероватно остао уз њега до одласка у Зворник 1804.

Време управе митрополита Калиника I највећим делом се подударало са ратним периодом Српске револуције, што је положај хришћанског становништва у Босанском пашалуку поново учинило сложеним. Османске власти су пажљиво посматрале прилике у Београдском пашалуку, и водиле рачуна о томе да се устанак не прелије у суседне провинције. У почетку су постојале и везе устаника управо са босанским везиром, Абу Бекир-пашом, али и са појединим муслиманским првацима, попут зворничког Мехмед-капетана или Хаци-бега из Сребренице, којима безвлашће у непосредном суседству није одговарало. И сам Абу Бекир-паша срео се са Карађорђеом док је извршавао задатак да се Београдски пашалук очисти од јаничарских одметника, али то није у потпуности успео, јер је Београд остао у њиховим рукама.⁵¹

Године 1804. митрополит Калиник I је сарајевском кадији упутио две, скоро уобичајене жалбе: да не може да наплати све митрополитске приходе, и да му локални чиновници у том послу праве одређене сметње. Његове жалбе стигле су до Порте, која је са два фермана потврдила права која су му дата, и наредила земаљским властима да митрополиту не праве проблеме у њиховом остваривању.⁵²

Калиник I је у Цариграду уживао велики углед, јер је пре априла 1808. године постао синодски митрополит, који је формално и даље наставио да управља Дабробосанском митрополијом.⁵³ У епархији га је, како наводе Владислав Скарић и Сава Вуковић, прво краће време заступао

⁵⁰ Н. В. Радосављевић, *Јоаникије, митрополит рашко-призренски*, 147; С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 234.

⁵¹ А. Кос, *Босанско Подриње у устаничким плановима и операцијама*, Српска револуција 1804–1815. и Босна и Херцеговина, Бања Лука 2004, 552.

⁵² С. Кемура – В. Ћоровић, *Прилози за историју Православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу*, док. 14, 427.

⁵³ Митрополит Калиник је, као синодски архијереј, потписан у Синодалном акту о самосталности патријаршијске егзархије Мецова у Епиру из јуна 1808. Д. Анастасијевић, *Кроз једну збирку новијих аката Цариградске патријаршије*, Богословље 8, 2 (Београд 1933) 111. На основу његове преписке са писаром који је остао уз викарног епископа Венедикта Краљевића, може се тврдити да је синодски митрополит постао већ у априлу те године. Н. Радосављевић, *Антим Зепос, ужичко-ваљевски митрополит 1802–1814*, ИЧ 60 (2011) 282.

зворнички митрополит Евгеније⁵⁴, да би потом управу у потпуности преузео викарни епископ Венедикт Краљевић. Када је реч о рукоположењу Венедикта Краљевића у архијерејски чин и именовању за викарног епископа, у историографији је изграђен став да је до тога највероватније дошло 1806.⁵⁵ Међутим, уколико је тај податак тачан, поставља се питање зашто је онда било неопходно да управу над Дабробосанском митрополијом преузима зворнички митрополит. У овом случају потребно је исправити хронолошки редослед догађаја. Као што је био случај са ранијим митрополитима, и Калинику I је био потребан викарни епископ, па је Венедикт Краљевић рукоположен невезано са позивом упућеном митрополиту да дође у Цариград.

Кратовски митрополит Венедикт је поред Јоаникија рашко-призренског, једини викарни епископ у Дабробосанској митрополији чија се биографија у највећем делу може реконструисати. Рођен је 1765. у Кампанису код Солуна, од оца Христодулоса Граматика, Грка, и мајке Александре, која је била бугарског порекла. Монашки чин примио је у манастиру Св. Анастасије код Солуна, да би потом отишао у Букурешт, где је био учитељ деце влашког кнеза. Потом се вратио у Османско царство, једно време боравио у Јањини, а затим отишао у Свету Земљу. Године 1805. дошао је у Далмацију ради сакупљања милостиње за један синајски манастир (*таксид*), а по повратку се задржао у Босни.⁵⁶ Краљевић је, од сабора архијереја који су чинили митрополит Калиник, рашко-призренски и скендеријски митрополит Јоаникије и херцеговачки митрополит Јеремија, рукоположен у архијерејски чин и именован за викарног епископа, са титулом *митрополит кратовски*.⁵⁷

Судећи по Краљевићевој титули, као и по титулама каснијих викарних епископа, они су, највероватније, и раније имали звање *митрополит кратовски*. У историографији је то могло да изазове одређене забуне, односно да доведе до њиховог поистовећивања са ђустендилским (бањским, коласијским, кратовским) митрополитима, који су управљали Ђустендилском митрополијом. Међутим, викарни епископ Венедикт Краљевић добио је титулу по Кратову у близини манастира Бања, сада села

⁵⁴ В. Скарић, *Отпор реформама*, Изабрана дјела 1, Сарајево 1985, 187; С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 180.

⁵⁵ С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 64.

⁵⁶ Н. Радосављевић, *Краљевић, Венедикт*, Српски биографски речник 5, Нови Сад 2011, 327.

⁵⁷ С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 64.

у околини Прибоја, а не по истоименом граду у северозападној Македонији, у коме је била једна од резиденција Ћустендилских митрополита.

У вези с Краљевићевим рукоположењем постоје противречни подаци. По њима, он је добио архијерејски чин тако што је у писму којим је Патријаршија наложила митрополиту Калинику I да именује викарног епископа извршио интерполацију, и уместо имена једног од његових придворних монаха, унео своје име.⁵⁸ Међутим, то је ипак мало вероватно: прво, Калиник би то лако увидео, и друго, Патријаршија је непрестано надгледала послове у свим митрополијама, и када је долазило до проблема реаговала позивајући у помоћ и локалне државне власти. У случају да се такво нешто десило, то сигурно не би било тешко исправити.

Мишљење Никодима Милаша, које прихвата и Ђоко Слијепчевић, нешто је другачије: по њима, у време одсуства митрополита Калиника, кратовски митрополит Венедикт Краљевић требало је да му, од прихода из епархије, даје 4.500,00 дуката годишње.⁵⁹ Никодим Милаш наводи и то да је митрополит Калиник сам прихватио да уместо препорученог кандидата буде рукоположен Краљевић, и то по препоруци свог писара Киријака.⁶⁰ Сви аутори који су се овим питањем бавили слажу се да је Краљевић рукоположен 1806. године.

Рукоположење Венедикта Краљевића отвара још једно питање: да ли је, као и остали архијереји, он на исти начин морао да буде потврђен и од црквене и од државне власти? Као што се из претходног текста види, њега је у архијерејски чин рукоположио сабор архијереја састављен од најближих митрополита, и то по наредби Патријаршије, заснованој на процени о неопходности таквог чина.⁶¹ Примера рукоположења од таквих *ad hoc* сабора било је пуно, а сваки изабрани митрополит морао је у царску благајну да уплати одређену суму новца (пешкеш), која је непосредно зависила од величине епархије, односно броја православних верника у њој. Али, Венедикт Краљевић није имао своју епархију по којој би се могло израчунати колико би платио берат о потврђивању, јер је за митрополију у којој се налазио надлежни митрополит ту обавезу већ измирио. Несумњиво је, међутим, да се постављање викарног епископа

⁵⁸ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* 2, 461.

⁵⁹ *Исто*, 461; Н. Милаш, *Православна Далмација*, 477.

⁶⁰ Н. Милаш, *Православна Далмација*, 477.

⁶¹ По канонима Православне цркве, епископи имају једнаку благодат и духовну власт. Због тога *један не може рукоположити другога, једнак једнакога*. Пошто је рукоположење епископа дело више власти, оно припада сабору архијереја Л. Мирковић, *Православна литургија* 2, Београд 1983, 121–122.

није могло извршити без сагласности државне власти, јер је он такође имао одговорност пред њом као и епархијски митрополит. Викарни епископ је, дакле, могао бити потврђен у звању уобичајеним актом у форми берата, или ферманом као царском заповести, који је достављан властима у области у којој се епархија налазила. А то је сигурно плаћано одређеном сумом новца.

У време краткотрајне самосталне управе Венедикта Краљевића у Дабробосанској митрополији, положај православних у Босанском пашалуку био је веома сложен. Османска војска из тог пашалука је у рату против српских устаника претрпела велике губитке, а део православних становника је, приликом продора устаничке војске у Босну, приступио њој, што је довело и до већег миграционог таласа ка Србији. Насиља неодговорних локалних носилаца власти, или војника који су се у неред у враћали са ратишта, посебно после пораза у биткама на Мишару 1806. и на Лозници 1807, умножила су се. Од хришћана је одузимао оружје, а за мирно понашање раје јамчили су њени прваци. То је био велики проблем кратовског митрополита Венедикта Краљевића. За све српске прваке, укључујући и митрополите, неко је морао да јемчи, али за њега то није учинио нико. Краљевић је због тога одлучио да емигрира у Хабзбуршку монархију.

Обећавајући да ће прикупити одређену суму новца за свој откуп, Краљевић је био пуштен из травничког затвора, а у Хабзбуршку монархију прешао је 26. августа 1807. године. Међутим, његово објашњење дато пограничним властима није се састојало од молбе за лично спасавање, већ намере да тражи помоћ суседне силе у дизању буне у Босни. Владимир Ћоровић сматра да је, с обзиром на неке његове личне контакте у Босанској Крајини, свакако и радио на подизању буне, што су потврдила и нека каснија истраживања.⁶²

Карловачки митрополит Стефан Стратимировић примио је вести о Краљевићевом пребегу већ почетком септембра 1807. За боравиште му је, као нешто раније ужичко-ваљевском митрополиту Антиму, одредио манастир Бешеново. Он, међутим, није према њима имао исти однос: док је према Антиму Зепосу показивао велику наклоност, и позивао га код себе у Сремске Карловце у госте, у случају Венедикта Краљевића

⁶² В. Ћоровић, *Историја Срба* III, Београд 1989, 46–47. Митрополит Венедикт био је у сталном контакту са Јованом Јанчићем, који је подигао буну у Босанској крајини 1809. Ђ. Микић, *Буна Јована Јанчића*, Српска револуција 1804–1815. и Босна и Херцеговина, 223–226.

Стратимировић је био јасан, одредивши поменути манастир као једино место његовог привременог боравка.⁶³

Кратовски митрополит Венедикт Краљевић је, након боравка у Бешенову, априла 1808. прешао у устаничку Србију, и тамо се придружио београдском митрополиту Леонтију Ламбровићу. Узрок ове нагле промене у избору места боравка не може се приписати само његовом начину брзог доношења одлука. Васељенска патријаршија је, свакако и по налогу Порте, пратила ситуацију у Дабробосанској митрополији, која је његовим бекством остала и без викарног епископа. Посебну одговорност према тој ситуацији имао је управо дабробосански митрополит Калиник I. Он се, преко хабзбуршких власти, априла 1808. у неколико писама обратио писару Киријаку који је остао уз Краљевића, и од кога је вероватно добијао повратне информације о кретању и деловању свог викарног епископа. Из те чињенице јасно се види да је и митрополитски писар такође прешао у Хабзбуршку монархију, али и то да је беспоговорно слушао само митрополита Калиника I.⁶⁴ Да је писар Киријак био поверљив човек Патријаршије потврђује и чињеница да су преко њега слате и поруке о амнестији за ужичко-ваљевског митрополита Антима Зепоса.⁶⁵ Писма су до Киријака путовала посредно, преко Николаса Бекеле, царског комесара у Пешти. Краљевић је очигледно претпостављао да је под надзором, и због тога се одлучио на прелазак у устаничку Србију, што је практично значило потпуни прекид комуникације како са Патријаршијом, тако и са османским властима.

С обзиром на то да је београдски митрополит Леонтије тада био у немилости српских устаничких власти, Краљевић је већ у мају 1808, са пасошем који му је обезбедио дипломатски агент Русије у Србији Константин Константинович Родофиникин, отишао у Далмацију, где се ставио на располагање француским генералима Мармону и Дандолу.⁶⁶ Тамо се показао корисним француским властима, којима је 1809. помогао

⁶³ Митрополит Антим Зепос је по сопственој жељи са пратњом октобра 1806. смештен у Бешенову, након што су хабзбуршке војне власти тражиле да све избеглице из Србије буду удаљене од границе. До тада, он се налазио у Сремској Митровици. Н. Радосављевић, *Антим Зепос, ужичко-ваљевски митрополит 1802–1814*, 280.

⁶⁴ Од Киријака је, највероватније, потекла и информација да је Краљевић рукополагао у свештенички чин и недовољно спремне, често веома младе кандидате, што је могло утицати и на Стратимировићев доста дистанциран однос према њему. Николас Бекела митрополиту Стратимировићу, Архив САНУ, фонд Б, 1–2 /1808.

⁶⁵ Н. Радосављевић, *Антим Зепос, ужичко-ваљевски митрополит 1802–1814*, 283.

⁶⁶ Н. Милаш, *Православна Далмација*, 478–479; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* 2, 462.

да угуше незадовољство аустрофилске струје анатемисањем њених заговорника, игумана Дубајића и једног од хајдучких вођа противфранцуског устанка, Борчила. Због тога је, у периоду кратког продора хабзбуршке војске у Далмацију 1809, био интерниран у манастир Бездин. Године 1810, 26. марта, када је француска власт била обновљена, постављен је за епископа Далматинске епархије, којој је придодата и Бока Которска.⁶⁷ Тиме је прекинута било каква његова веза са Дабробосанском митрополијом, али је његов даљи животни пут такође био занимљив.

Краљевић је, као рукоположени епископ, у Далмацији сачекао и крај француске и успостављање хабзбуршке власти 1814. године. Будући врло прагматичан, он се од тада према њеним представницима држао предусретљиво, шаљући у Беч различите меморандуме о стању цркве и народа у Далмацији да би, након што је сазнао да је митрополит Стратимировић предлагао његову смену, године 1818–1819. пред владу изашао са предлогом уније, која би била реализована отварањем семинарије у којој би радили унијатски учитељи из Галиције.⁶⁸ Идеја наметања уније по Краљевићевом предлогу била је неостварива и крајње опасна по мир у Далмацији, и он је то свакако морао да зна. А колико је била јака религиозност православних Срба у Далмацији говори управо детаљ из његове биографије, када је 1809. анатемом умирио антифранцуско расположење и дискредитовао присталице Хабзбуршке монархије. Међутим, његова крајња намера, која свакако није изнета у том предлогу, можда је била подизање образовног нивоа код православног свештенства.

Немири против уније избили су убрзо по доласку галицијских унијатских учитеља, да би кулминирали убиством њиховог каноника Ступницког 1821. године, а атентат је покушан и на самог Краљевића. Због тога је он следеће године напустио епархију и отишао у Падову, а потом у Венецију. Уз дозволу васељенског патријарха, служио је у православној цркви Св. Великомученика Георгија у Венецији, док га је у епархији заступао задарски свештеник Спиридон Алексијевић. Краљевић је пензионисан 1828. године. На челу Далматинске епархије га је заменио епископ Јосиф Рајачић.⁶⁹

Венедикт Краљевић се у Венецији бавио и књижевним радом.⁷⁰ Одликован је од грчког краља Отона I Орденом Спаситеља, док му је

⁶⁷ Н. Радосављевић, *Краљевић, Венедикт*, 327.

⁶⁸ На истом месту.

⁶⁹ На истом месту.

⁷⁰ Превео је са грчког на италијански Литургију Јована Златоустог под насловом *La divina liturgia di S. Giovanni Crisostomo* (1855), и оставио у рукопису расправу *Dissertazione sopra le cinque differenze tra la due chiese greca e latina*. Исто, 328.

руски цар Николај I поклонио скупочену панагију. Када је реч о заговарању склапања уније, Патријаршија му је или опростила тај покушај уваживши његово покајање, или је прихватила да је била реч о томе да се преко унијатских учитеља подигне образовни ниво свештенства. Уколико орден грчког краља не би био поуздан доказ о томе да је Краљевић у тренутку његовог добијања био одан православљу, с обзиром на то да се није радило о Грку, већ о страном принцу изабраном на грчки престо, поклон руског императора Николаја I био је потврда за то. Из своје богате библиотеке Краљевић је све словенске књиге завештао православној цркви Св. Илије у Задру и Патријаршијској академији на Халки, док је грчка и латинска издања поклонио Атинској и другим грчким библиотекама. Венедикт Краљевић, очигледно најобразованији кратовски митрополит, умро је у Венецији 1862, у 97. години живота. У писаној опоруци навео је да никада није био унијат и да је увек био одан канонима Православне цркве и одлукама васељенских сабора.⁷¹

Хронологија догађаја повезаних са Краљевићевим пребегом из Босне и именовањем новог викарног епископа, даје другачију слику и о улози зворничког митрополита Евгенија, који је, по мишљењу Владислава Скарића и Саве Вуковића, као администратор преузео управу над Дабробосанском митрополијом одмах по одласку митрополита Калиника I за Цариград. Митрополит Евгеније постао је администратор тек након Краљевићевог преласка у Хабзбуршку монархију, када у Дабробосанској митрополији није било ни једног архијереја. Уосталом, то раније не би ни било могуће, јер током прве половине 1807. он још увек није био зворнички митрополит. О времену именовања зворничког митрополита Евгенија за администратора Дабробосанске митрополије постоји и прворазредан извор. Султан је о томе издао одговарајући ферман, који је сарајевском кадији упућен 5. фебруара 1808.⁷²

Питање новог викарног епископа решено је 1809, када се као митрополит кратовски помиње Јосиф, сестрић Калиника I.⁷³ Након смрти херцеговачког митрополита Јеремије 29. јула (10. августа) 1815, Јосиф је позван у Цариград, где је постављен и од царских власти потврђен за

⁷¹ На истом месту.

⁷² У ферману упућеном сарајевском кадији наводи се да је митрополит Калиник тренутно у Цариграду *ради неких послова*, и да је на молбу Синода и патријарха митрополит Евгеније одређен за његовог наследника. М. С. Филиповић, *Почеци и прошлост Зворничке епархије*, Богословље 8 (23) (Београд 1964) 112–113; С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 180.

⁷³ Н. Радосављевић, *Херцеговачки митрополити 1766–1878*, 180.

херцеговачког архијереја.⁷⁴ Али, све до доласка новог митрополита Венијамина, он је наставио да као администратор управља и Дабробосанском митрополијом.⁷⁵ Овим је решено једно важно питање из историје Дабробосанске митрополије, и потврђена чињеница да је и након Калиниковог одласка за Цариград и Краљевићевог напуштања епархије 1807, именовањем прво администратора, а потом и новог викарног епископа, брзо успостављен канонски поредак у њој.

И даља биографија викарног епископа Јосифа такође је занимљива. Како тврди архимандрит Јоаникије Памучина, он је у Херцеговачку митрополију дошао 1817. године.⁷⁶ У тој епархији је, и поред неспоразума са неким духовним лицима, много урадио. Од Али-паше Ризванбеговића успео је да добије дозволу за обнову мостарске цркве 1834, а потврдио је и Устав цркве, којим је његова власт у располагању црквеном имовином ограничена.⁷⁷ У време Грчког устанка, 1821, заједно са митрополитима дабробосанским и зворничким, Јосиф је ухапшен и затворен у Травник, одакле су сва тројица пуштени тек када су тешко оглобљени, и након што су верницима упутили прокламације којим их позивају на мир.⁷⁸ Поменути митрополит остао је на челу Херцеговачке митрополије до 1835, када је постао члан Светог синода, а потом и митрополит Димитријаде. Од 1837. у Херцеговачкој митрополији га је заменио митрополит Прокопије.⁷⁹ На чело Херцеговачке митрополије Јосиф се поново вратио 1848, по одласку Бугарина Аксентија III Петрова Чешмеџијева, касније једног од најзначајнијих заговорника стварања аутономне бугарске цркве. До тада, Јосиф се налазио у Светој Гори, а у Цариград је поново позван након што

⁷⁴ Ј. Памучина, *Почетак доласка грчки владика у Херцеговину*, 255.

⁷⁵ Јосиф се из Цариграда након избора за херцеговачког митрополита сигурно вратио пре 1. (13) марта 1816, када је издао једну синђелију свештенику Ђорђу у власеничком кадилуку, и одредио приходе које може да прима од верника. На том документу стајао је његов нови печат, на коме је, у централном делу на османскотурском, а по ободу на грчком језику, урезан текст који гласи: *Јосиф митрополит херцеговачки*. Саму повељу митрополит је потписао речима *Ерцеговачки Јосиф и молитвеник ваи*, али су у Дабробосанској митрополији знали да се ради о њиховом архијереју, који је још увек вршио управу над њом до доласка новоизабраног митрополита. *Синђелија митрополита Јосифа јереју Ђорђу од 1. (13) марта 1816*, (приредио С. Б.), Дабробосански источник за 1887, бр. 1, св. 6 (1887) 93.

⁷⁶ Ј. Памучина, *Почетак доласка грчки владика у Херцеговину*, 256–257.

⁷⁷ Н. Радосављевић, *Херцеговачки митрополити 1766-1878*, 182.

⁷⁸ *Исто*, 182–183.

⁷⁹ *Исто*, 183.

је отклоњена сумња да је учествовао у завери против васељенског патријарха Григорија VI. Митрополита Јосифа су у епархији сачекали озбиљни проблеми, пре свега велики дуг од 600.000,00 гроша. На његове услуге рачунао је и Али-паша Ризванбеговић, који му је чак послао и новац за путне трошкове. У време експедиције Омер-паше Латаса 1850, када је сломљен отпор локалне босанске муслиманске аристократије и учвршћена централна власт, Али-паша Ризванбеговић покушао је да га употреби за комуникацију са командом Латасове експедиције, али без успеха. Митрополит Јосиф вратио се 1854. године у Свету Гору, где је, већ у дубокој старости, дочекао крај живота.⁸⁰

И дабробосански митрополит Венијамин, Калиников наследник, имао је викарног епископа. Венијамин је на дабробосански архијерејски престо дошао 1816, након српских устанака, и на њему остао све до смрти, између маја и новембра 1835. године.⁸¹ Око његове смрти постоје контрадикторни подаци. Док Сејфудин Кемура и Владимир Ћоровић наводе да је у сицилу Цареве џамије у Сарајеву 10. октобра 1834. заведено да је Венијамин умро, и да су власти о томе известили, како се наводи, *попови, који моле да се постави нови архијереј*,⁸² податак који наводи Драгутин Анастасијевић о указу васељенског патријарха Константина II од маја 1835. о унапређењу Дабробосанске митрополије у патријаршијској ранглисти то демантује. У овом указу јасно се наводи да је ранг митрополије уздигнут *одмах иза митрополије писидиске*, пре свега захваљујући преданом пастирском раду митрополита Венијамина, *који се у том тренутку налазио у Цариграду*.⁸³ Како се у истом протоколу Васељенске патријаршије из новембра 1835. већ помиње нови дабробосански митрополит Амвросије, јасно је да је Венијанин умро између маја и новембра те године.⁸⁴

Викарни епископ митрополита Венијамина био је Глигорије (Григорије). О његовој делатности сачувано је мало података. И Глигорије се помиње у *Шематизму Дабробосанске митрополије за 1884, 1885. и*

⁸⁰ Исто, 190–191.

⁸¹ С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 66.

⁸² С. Кемура – В. Ћоровић, *Прилози за историју Православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу*, док. 22, 434.

⁸³ Дабробосанска митрополија постала је митрополија 1. класе, 67. у ранг листи Васељенске патријаршије. Д. Анастасијевић, *Кроз једну збирку новијих аката Цариградске патријаршије*, 115–116.

⁸⁴ Исто, 117.

1886. годину.⁸⁵ На основу титулације претходних, али и каснијих викарних епископа Дабробосанске митрополије, може се претпоставити да је и његова архијерејска титула била *митрополит кратовски*. Један прворазредан извор, редак када су у питању кратовски митрополити, омогућава да се са сигурношћу утврди до када је митрополит Глигорије остао у епархији. То је било све до јула 1837. године, две године након Венијаминове смрти и доласка новог дабробосанског митрополита Амвросија. Наиме, у писму од 1. (13) августа те године, подносећи редован извештај кнезу Милошу Обреновићу о стању у Мокрогорском карантину, његов директор Матеја Христић навео је да је на карантинском боравку и *бивши сарајевски митрополит Глигорије*. За митрополита се наводи да је дошао дан раније, и да је био на пропутовању за *Свету Гору, у отечество своје*.⁸⁶ Овај податак указује на то да је митрополит Глигорије пре доласка у Дабробосанску митрополију био светогорски монах, где се 1837. и вратио. Сава Косановић за Глигорија наводи да је владао изузетном вештином веза златом по свили и кадифи, као и израдом свештених одежа (епитрахиљи, набедреници, омофоре, наруквице...), и да је тај занат пренео на неке од верника.⁸⁷

У Косановићевом *Шематизму православне митрополије и архидијецезе Дабробосанске за годину 1884, 1885 и 1886*. се, уз наредна два дабробосанска митрополита, Амвросија и Игњатија I, не спомињу викарни епископи. Добро обавештеном писцу овог шематизма они су и хронолошки били блиски, па није могуће да је превидео постојање њихових викара. Митрополит Амвросије ступио је на трон дабробосанске митрополије пре новембра 1835, када је потписан на синодалном акту патријарха Григорија VI, којим се митрополиту Касандре даје титула *пречасни и залива Термаичког (Солунског)*.⁸⁸ Амвросије је био у Босни у време када су отпочеле танзиматске реформе у Османском царству, којима се, због потенцијалног губљења војничких привилегија, противила муслиманска аристократија у Босанском пашалуку. Нашавши се у

⁸⁵ С. Косановић, *Шематизам православне митрополије и архидијецезе Дабробосанске за годину 1884, 1885 и 1886*, 3.

⁸⁶ *Књажевска канцеларија, ужичка нахија (1831–1839)*, књига друга : документи, прир. Н. Радосављевић, Београд-Ужице 2006, док. 588, 261–262.

⁸⁷ Овај необичан податак митрополит Сава Косановић забележио је на основу казивања Глигоријевих савременика, који су тим уметничким занатом овладали уз његову помоћ. С. Косановић, *Преглед биљезака или извора о дабарским епископима и дабро-босанским митрополитима*, 85.

⁸⁸ Д. Анастасијевић, *Кроз једну збирку новијих аката Цариградске патријаршије*, 117.

околностима које нису биле регуларне, он је чак био приморан да потпише и једну петицију против управе везира Мехмед Веџихи-паше. Зато му је, по наредби великог везира, патријарх наложио да напусти епархију и да оде да живи у Енос, његово родно место. Међутим, он је то одбио и прешао је у Кнежевину Србију. Како је боравак у Србији био условљен и сагласношћу Порте, Амвросије је из ње отишао у Буковину, где је основао вишу јерархију тамошњих старообречаца. Међутим, касније је интерниран у Цеље, где је 1863. умро.⁸⁹

Амвросија је 1842. наследио митрополит Игњатије I, родом са острва Лерос⁹⁰, који је на челу Дабробосанске митрополије 1850. дочекао и експедицију Омер-паше Латаса. Игњатије је претходно био самоковски митрополит. Када је дошла Латасова управа, трудио се да православне вернике обавести о томе која су њихова права и обавезе, како поново не би дошло до злоупотреба од стране читлук сахибија.⁹¹ И Амвросије и Игњатије I су, очигледно, били ослоњени на протосинђеле и друге придворне монахе из своје канцеларије, као и на локалне протопрезвитере по кадилуцима, на које је била издељена провинција.

Наследник митрополита Игњатија I на челу Дабробосанске митрополије био је митрополит Прокопије. На чело епархије дошао је 1852, што се може утврдити и на основу чињенице да је његов претходник крајем 1851. године још увек био на њеном челу.⁹² Прокопије је био Грк, а за викарног епископа имао је кратовског митрополита Антима, за кога у свом раду *Хронолошки ред митрополита – епископа српско православне Дабробосанске епархије* Сава Косановић наводи да је био Србин рођен у Босни, син сарајевског ефимера, свештеника Захарија.⁹³ Његова биографија пре рукоположења у архијерејски чин на основу расположивих извора није позната, али се сигурно радило о угледном и образованом монаху који је, највероватније као и Краљевић, био рукоположен од сабора географски најближих архијереја, а затим потврђен од Патријаршије и

⁸⁹ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* 1, 463; С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 11.

⁹⁰ С. Косановић, *Хронолошки ред митрополита–епископа српскоправославне Дабробосанске епархије*, 224.

⁹¹ Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878*, Београд 2007, док. 4, 31–32; док. 5, 33–34; док. 7, 37–38.

⁹² По тврђењу Саве Косановића, митрополит Игњатије умро је 1852. у Цариграду од болести срца. С. Косановић, *Хронолошки ред митрополита – епископа српскоправославне Дабробосанске епархије*, 224.

⁹³ *Исто*, 224.

државних власти. Архијерејска титула такође му је била *митрополит кратовски*, а тако се и потписивао у документима које је издавао. На основу неколико извора, насталих у времену од 1854. до 1856. године, стиче се утисак да је он прво потпуно слушао наредбе претпостављеног митрополита Прокопија, а затим готово самостално управљао Дабробосанском митрополијом.

У писму од 14. (25) јула 1854. године, насталом у Травнику, где се задесио током обиласка епархије, Антим налаже зеничком свештенику да *новац за митрополита* (свакако Прокопија), донесе у Травник, и потписује се као *кратовски Антим, во Христe теплејши молитвеник*.⁹⁴ У овом писму још увек се јасно види црквени поредак у Дабробосанској митрополији, јер он извршава своје обавезе које је добио од надређеног архијереја. Међутим, у циркулару од 1. (13) јануара 1856, упућеном свештенству и верницима целе Дабробосанске митрополије, којим их позива на оданост султану и верност земаљским и духовним властима, митрополит Прокопије уопште се не помиње. Штавише, Антим у њему наводи следеће: *мени је државни цар дао ферман и прочи оправи за слободу и за рахатлук, да судим вама, а није вама дао да ви људи, као прости, да судите нама...*⁹⁵ Време у коме је овај циркулар настао било је веома сложено за хришћане у Босанском ејалету. Кримски рат Османског царства и алијансе западних сила против Русије био је у току, док је опрез османских власти према држању православних словенских поданика био увећан. Ипак, својим мирним држањем Кнежевина Србија допринела је и очувању мира на просторима Босанског пашалука, мада је било одређених устаничких покрета.⁹⁶

У времену када је национална свест била сазрела, а тежње за ослобођењем и уједињењем са Србијом нарасле, било је неприродно да се поданици Срби моле за победу османске војске у рату против Русије, силе гаранта статуса Кнежевине Србије. Отворену лојалност према Порти

⁹⁴ Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878*, док. 11, 44–45.

⁹⁵ *Исто*, док. 13, 47–48.

⁹⁶ У овом рату Османско царство су великим војним контингентима подржали Велика Британија, Француска и Пијемонт. Рат је завршен Париским миром 1856. и гаранцијом интегритета Османског царства, док је покровитељство Русије над румунским дунавским кнежевинама (Влашка, Молдавија) и Кнежевином Србијом пренето на Концерт великих сила. Русија је, тако, била привремено истиснута са Балканског полуострва. *Историја српског народа* 6–1, Београд 1981, 495 (М. Екмечић).

исказивао је само танак слој богатих трговаца, који су имали пословне интересе широм Османског царства. У овом случају отвара се и питање зашто је поменути циркулар писао викарни епископ Србин, а не надлежни дабробосански митрополит Прокопије. То би могло да се објасни стањем ауторитета међу верницима. Прокопије је већ био у озбиљном сукобу са Сарајевском црквеном општином, и због тога није имао већег угледа у народу.⁹⁷ Сем тога, није без значаја и чињеница да је он био Грк, док је кратовски митрополит Антим потекао из локалне средине, због чега је био више поштован од верника него архијереј са којим Сарајевска црквена општина није лако могла да нађе заједнички језик. Исте 1856. године, Прокопије је опозван из Дабробосанске митрополије. Наследио га је митрополит Дионисије I.⁹⁸

Митрополит Дионисије I остао је упамћен као добар архијереј, који је у великој мери утицао на то да црквене општине у Дабробосанској митрополији буду боље организоване, да се верници држе православних канона, и да се отвори што више школа. Посебна пажња са његове стране посвећивана је управо отварању школа, и настојању да се за учитеље одаберу образовани људи који потичу из локалних средина, како не би често напуштали посао.⁹⁹ Његова свестрана делатност условила је да активност викарних епископа буде мање видљива, односно да се одвија у складу са његовим наредбама, иако Сава Косановић у *Шематизму православне митрополије и архидијецезе Дабробосанске за годину 1884, 1885 и 1886*. помиње да их је, уз њега, у различитом времену, било најмање три. Међутим, прво питање које се у разјашњавању постојања Дионисијевих викарних епископа поставља, свакако је то до када је кратовски митрополит Антим остао на тој дужности. Сава Косановић наводи да је кратовски митрополит Антим умро, и да је, у време

⁹⁷ Митрополит Прокопије се противио намери општине да прошири цркву, што је подразумевало и измештање митрополитског конака, изгорелог у пожару 1852. Поред тога, био је незадовољан и пристojном кућом која му је уместо конака купљена. И поред посредовања власти, па чак и страних конзула да се са општином договори, није попустио. В. Скарић, *Сарајево у другој половини 18. вијека*, Изабрана дјела 1, 241.

⁹⁸ На истом месту.

⁹⁹ С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 170; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* 2, 463. Више извора о делатности митрополита Дионисија I на отварању школа, али и о његовим позивима на одржавање добрих односа са припадницима осталих вера у Босанском ејалету, видети: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878*, 49–101.

митрополита Дионисија I, први викарни епископ био Антимов отац Захарије, који је у међувремену примио монашки чин и добио име Софроније.¹⁰⁰ Након њега, помиње се и следећи Дионисијев викарни епископ, Неофит, о коме такође нема ближих података.¹⁰¹ Из времена управе митрополита Дионисија I, сачуван је помен још једног епископа, Данила, за кога се наводи да је освештао цркву у Ливну 1859, када је довршена њена градња.¹⁰² Међутим, то је јединствен помен овог архијереја, а како је Попис у коме се помиње настао 28 година касније, и то не увек на основу прворазредних података, у вези с улогом овог епископа мора се оставити мала резерва.¹⁰³

Дабробосанског митрополита Дионисија I наследио је пре 2. децембра 1860. Игњатије II, такође одговоран архијереј, који је наставио рад на подизању школа, а 1866. новчаним прилогом у великој мери допринео утемељењу Босанско-бањалучке богословије.¹⁰⁴ И он је, такође, имао викарног епископа. По Сави Косановићу, то је био кратовски митрополит Висарион.¹⁰⁵ Из сачуваних и доступних извора нема података о његовом пореклу, школовању и другим биографским карактеристикама. Међутим, сачувани су неки извори који омогућавају да се тачније одреди време у коме је био у Дабробосанској митрополији. Тако је, судећи по *Попису цркава и манастира Дабробосанске митрополије за 1887*, он 1864. освештао цркву у селу Сасе, у близини Сребренице.¹⁰⁶ Исти архијереј освештао је цркву Рождества Пресвете Богородице у Чечави код Тешња и цркву Силаска Светог Духа у Возући 1865, а цркву у Млечкој 1866. године.¹⁰⁷ О његовој активности остао је сачуван још један, прворазредан извор. Ради се о писму митрополита Игњатија II свештенику Стефану

¹⁰⁰ С. Косановић, *Хронолошки ред митрополита–епископа српскоправославне Дабробосанске епархије*, 224.

¹⁰¹ На истом месту.

¹⁰² *Пријеглед протопрезвитерата, парохија са бројем села, кућа и душа, српско – православног свештенства и описом цркви у Дабро-босанској дијецези у години 1887*, Додатак Дабробосанском источнику за 1887, Сарајево 1887, 21.

¹⁰³ Могуће да је наведено погрешно име.

¹⁰⁴ О митрополиту Игњатију II опширније: Н. Радосављевић, *Игњатије, митрополит дабробосански*, Српски биографски речник 4, Нови Сад 2009, 98–99.

¹⁰⁵ С. Косановић, *Шематизам православне митрополије и архидијецезе Дабробосанске за годину 1884, 1885 и 1886*, 3.

¹⁰⁶ *Пријеглед протопрезвитерата, парохија са бројем села, кућа и душа, српско – православног свештенства и описом цркви у Дабро-босанској дијецези у години 1887*, 33.

¹⁰⁷ *Исто*, 11, 27, 33.

Поповићу из Зенице од 21. фебруара (4. марта) 1867. Митрополит Игњатије II пише да су три парохијана из Зенице била код њега, и жалила се како на зеничке свештенике, тако и на *епископа* који је забранио да се служи Света литургија у новој, још увек неосвештаној цркви или капели. Исти људи су, како се у писму наводи, у неким новинама објавили и то да је, да би је освештао, епископ од њих затражио 4.000,00 гроша.¹⁰⁸ Иако се не помиње име епископа, очигледно се радило о кратовском митрополиту Висариону који је, пролазећи кроз Зеницу, видео да се обављају обреди у неосвештаној цркви или капели, па је то свештеницима забранио. Митрополит Игњатије II поручио је свештеницима у Зеници да с тим у вези немају чега да се боје, и да су сви ти наводи неистинити. У писму се јасно истиче и редослед догађаја које би митрополит предузео да је од њега нешто тражено. Он истиче да је била *ствар немогућа* да *епископ* уради нешто без његовог знања, јер код себе није имао ни ствари које су неопходне за освештање цркве. Да би црква била освештана, црквена општина прво би морала да се обрати њему, па би он онда наредио викарном епископу да освешта цркву, што се није десило.¹⁰⁹ Из овог писма види се и које су то послове викарни епископи најчешће обављали: обилазили су епархију и по налогу митрополита вршили одређене обреде или прикупљали архијерејске приходе.

Митрополит Игњатије II умро је у Бањој Луци 1868.¹¹⁰ Наследио га је Дионисије II Илијевић (Илиев), Бугарин који је претходно веома успешно управљао Зворничком митрополијом. Међутим, његови напори да заведе бољи поредак и у црквеном и у просветном животу, о чему најбоље сведоче посланице које је упућивао верницима, нису увек били добро схваћени. И он је имао неспоразуме са Сарајевском црквеном општином, након чега је затражио да се поново врати у Зворничку митрополију, у којој је и остао до 1891.¹¹¹ По Сави Косановићу, Дионисије II Илијевић је имао викарног епископа, Данила, о коме осим његових навода нема других података.¹¹² Међутим, у *Пријегледу протопрезвитерата, парохија са бројем села, кућа и душа, српско – православног свештенства*

¹⁰⁸ Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878*, док. 66, 122–123.

¹⁰⁹ *Исто*, 123.

¹¹⁰ Исти, *Игњатије, митрополит дабробосански*, 99.

¹¹¹ О делатности митрополита Дионисија II Илијевића, опширније: Н. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, 105–122.

¹¹² С. Косановић, *Шематизам православне митрополије и архијерејезе Дабробосанске за годину 1884, 1885 и 1886*, 3.

и описом цркви у Дабро-босанској дијецези у години 1887, помиње се да је црква Свете Тројице у селу Лијешће код Бихаћа освештана од *архијереја Пајсија 1870*, што указује да је у том тренутку он можда био Дионисијев викарни епископ.¹¹³

Говорећи о Пајсију, Светислав Давидовић, не указујући на изворе, наводи да је он остао викарни епископ све време управе дабробосанског митрополита Антима, који је на челу Дабробосанске митрополије био од 1874. до 1880.¹¹⁴ Међутим, и у Пајсијевом случају неопходно је утврдити право чињенично стање. На основу прворазредних историјских извора, са сигурношћу се може закључити да је Дионисија II Илијевића на трону дабробосанских митрополита наследио он, а не Антим. У писму од 28. јуна (10. јула) 1872, упућеном зеничкој црквеној општини с молбом да се на српски црквени сабор у Сарајево упути представник са пуномоћјем, Пајсије се потписао као *архиепископ сарајевски и митрополит босански*, што је титула која јасно указује да је он управљао Дабробосанском митрополијом.¹¹⁵ Пајсије је, иако Грк, успео да добро научи српски језик, јер је претходно био зворнички митрополит. У преписци је користио реформисано писмо Вука Караџића. Активно је учествовао и у раду Скупштине Дабробосанске митрополије марта 1873, која се бавила црквеним питањима и проблемима оснивања школа. Знајући да се ништа не може постићи без договора са османским властима, трудио се да добије подршку босанског везира, који је повремено излазио у сусрет његовим молбама. Умро је 1874. године.¹¹⁶

Пре коначног закључка о Пајсијевом идентитету, неопходно је осврнути се и на податке које о њему дају Радослав Грујић и Сава Вуковић. По њима, овај архијереј је, пре успостављања Бугарске егзархије 1870/71, био видински митрополит, одакле је због стварања нове аутономне цркве морао да оде.¹¹⁷ То се противи претпоставци да је претходно био викарни епископ Дионисија II Илијевића, а која се намеће из чињенице да

¹¹³ *Пријеглед протопрезвитерата, парохија са бројем села, кућа и душа, српско-православног свештенства и описом цркви у Дабро-босанској дијецези у години 1887*, 27.

¹¹⁴ С. Давидовић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини од 960. до 1930. године*, 71.

¹¹⁵ Сабор је расправљао о уређењу црквених и просветних послова у Дабробосанској митрополији. Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878*, док. 80, 149–150.

¹¹⁶ В. Скорић, *Сарајево у другој половини 18. вијека*, 270–272.

¹¹⁷ *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, 66; С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 393.

је 1870. освештао цркву у Лијешћу.¹¹⁸ С обзиром на то да је дабробосански митрополит Пајсије на чело епархије дошао 1872, и то из Зворничке митрополије, могуће је да је цркву у Лијешћу освештао не као викарни епископ, већ на молбу Дионисија II Илијевића, који је могао бити оправдано спречен да то уради. Друга могућност, коју такође не треба искључити, је да се и у овом случају, као када је реч о Јоаникију рашко-призренском и Јоаникију зворничком, радило о два архијереја са истим именом.

Након Пајсија, управу над Дабробосанском митрополијом је 1874. године преузео митрополит Антим, који се није најбоље снашао у времену Велике источне кризе и устанка у Босни и у Херцеговини.¹¹⁹ У време његове управе не помињу се одмах викарни епископи. Личност од његовог највећег поверења био је протосинђел Венијамин.¹²⁰ Међутим, изгледа да је за његовог викарног епископа ипак био изабран архимандрит Сава Косановић. У каснијем периоду, након аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, дабробосански митрополити нису имали помоћне епископе.

У периоду од укидања Пећке патријаршије 1766, до аустроугарске окупације Босне и Херцеговине 1878. године, на архијерејском престолу Дабробосанске митрополије сменило се 13 митрополита, од којих су се неки у управљању њоме ослањали на придворне монахе, а неки на викарне епископе. Најчешћа титула викарних епископа била је *митрополит кратовски*. Њен корен је у имену села Кратово у близини манастира Бања, у коме је било прво средиште митрополије. Викарних епископа у периоду 1766–1878. било је најмање 10, од којих су четворица сигурно били српског порекла. За дабробосанске митрополите, који су углавном били Грци из удаљених области, или Словени школовани у Васељенској патријаршији, помоћ викарних епископа локалног порекла била је важна, јер су својим познавањем месних прилика у великој мери олакшавали њихову духовну мисију. Неки од архијереја су, међутим, предност давали својим сународницима, чак и рођацима. За већину викарних епископа тешко је утврдити и основне биографске податке. Међутим, може се тачно одредити како је текао поступак њиховог избора и рукоположења. Они су били рукополагани на исти начин као и остали архијереји, и то од сабора који су најчешће чинили митрополити из најближих епархија. Претходно је Патријаршија доносила одлуку о потреби за викарним епископом, и то

¹¹⁸ Видети нап. 113.

¹¹⁹ Антим је формално остао на челу Дабробосанске митрополије до 1880. С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 20.

¹²⁰ Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878*, док. 86, 158–159.

у писменој форми саопштавала дабробосанском митрополиту. Остаје, међутим, отворено питање форме патријаршијске синђелије, али и потврде султана у њиховом достојанству, које су морали да имају. Викарни епископи нису имали своју епархију, нити потпуну духовну власт у епархији, која је указом у форми султановог берата или фермана потврђивана дабробосанским митрополитима, за шта је царској благајни плаћана одређена сума новца. Ипак, на основу готово свих дипломатичких исправа ове врсте (берати, фермани), јасно је да је и османско законодавство, које се није дубље мешало у унутрашњу структуру цркава, предвидело могућност постојања епископа који су били помоћници епархијским митрополитима. А то не би имало никакву практичну сврху уколико и они нису плаћали одређени пешкеш царској благајни. Након рукоположења, викарни епископи су свакако добијали патријаршијску синђелију, у којој је, поред података о том чину, морао бити наведен и делокруг њиховог рада. У време одсуства дабробосанских митрополита из епархије, на викарне епископе прелазила је потпуна духовна власт. Након аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, викарни епископи у Дабробосанској митрополији нису постојали.

Nedeljko V. Radosavljević

**VICARY BISHOPS OF THE METROPOLIS OF DABRO-BOSNIA
(1766-1878)**

Summary

From the time of abolition of the Patriarchate of Peć in 1766 up to the occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878, the Dabro-Bosnian metropolis was the largest diocese with the predominantly Serbian congregants within the Ecumenical Patriarchate. In order to perform their duties more efficiently, the Dabro-Bosnian metropolitans often appointed vicary bishops with the title of *metropolitans of Kratovo*. During the above-mentioned period, thirteen Dabro-Bosnian and at least ten metropolitans of Kratovo were recorded. Among them were no less than four Serbs, three of which were certainly born in Bosnia. In normal circumstances, they assisted Dabro-Bosnian metropolitans in their diocesan duties. During the absence of metropolitans, vicars gained the full spiritual power. When it comes to their appointment, a council of bishops of neighboring dioceses would perform it after the Patriarchate's evaluation of the necessity for their service. They also received the decree of approval from the Sultan, for which they had to pay a certain sum of money. The most famous vicary bishops of the Dabro-Bosnian metropolis were Venedikt Kraljević, who became a Dalmatian bishop in 1810, and Joseph, who became a Metropolitan of Herzegovina in 1816. The fragmentary data that are preserved for other vicary bishops still allow their identification and determining the time of service, area of origin and previously unknown biographical details.

Keywords: Ottoman Empire, Ecumenical Patriarchate, Dabro-Bosnian metropolis, vicary bishops, metropolitans of Kratovo, election, duties, rights.

Чланак примљен: 15. 04. 2013.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

Чедомир АНТИЋ*
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

КНЕЖЕВИНА СРБИЈА У АУСТРАЛИЈСКОЈ ЈАВНОСТИ**

Анстракт: Овај чланак анализира писање аустралијских новина о Србији, Србима и српској култури у раздобљу од првог спомињања Србије 1809. године до њеног уздизања у ранг краљевине 1882. године. Студија написана на основу више од пет хиљада чланака објављених у новинама које су у то време излазиле у овој удаљеној земљи Британске Империје, показује политичке утицаје Велике Британије али и новина из Аустрије и Француске на аустралијске новине. Такође, на основу вести и текстова који су доспели до Аустралије приметан је утицај интеграције српске културе у европске оквире, посебно преводом српских народних песма на енглески језик, објављивањем запажених путописа из Србије и појавом запажених историја Србије. Чланак сагледава и слику Србије и Балкана насталу на аустралијском виђењу светске политичке позорнице у време Кримског рата и Велике источне кризе.

Кључне речи: Аустралија, Кнежевина Србија, Британска Империја, новине, Турска, Аустрија.

Кнежевина Србија и Аустралија

Кнежевина Србија установљена је султанским хатишерифом 1830. године. После Српске револуције (1804–1815) српска држава успостављена је у границама Београдског пашалука као полуаутономна кнежевина.

* cedomir.antic@yahoo.com

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Српска нација - интегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. бр. 177014).

Током скоро пола stoleћа развијала се као европска држава ограниченог суверенитета. Њени односи са другим државама и земљама, посебно онима које су се налазиле изван Европе, били су скромни с обзиром на чињеницу да она све до 1878. године није имала право на одржавање самосталних спољних послова, до 1855. године није била повезана телеграфом, до средине 1880-их година железничком пругом, баш као што није имала територијални излаз на море.

Аустралија је најмањи континент на планети Земљи. Откривен је 1606. године. У енглески посед дошао је крајем 18. века. Нови Јужни Велс, прва колонија на континенту створена је 1788. године. У почетку кажњеничка колонија, Аустралија је убрзано насељавана. Поред око 750.000 урођеника, Аборицина, на новом континенту живело је све више досељеника из Европе. Крајем 18. века било их је 4.588. Средином 19. века тај број порастао је до 1.050.828¹ чиме су се изједначили са бројем становника Кнежевине Србије, која је и сама убрзано насељавана. Године 1901, када је створена федерација аустралијских колонија, чиме је успостављен први корак ка самосталности од Велике Британије – која ће бити проширивана до практично потпуне независности 1931. и 1986. године – у Аустралији је живело нешто мање од 3,8 милиона становника. У то време у Аустралији су живела само четири човека који су водили порекло из Србије.²

Поред удаљености и разлика, две земље су тек ступале на међународну сцену па је и то доприносило њиховом међусобном слабом познавању. Иако позната британској јавности захваљујући појединим путописима, појединим књижевним делима и важним историјским догађајима какав је Пожаревачки мир из 1717. године, Србија је углавном била непозната британској, а тиме и аустралијској јавности. Ипак, од 1809. године, када је први пут споменута у неким аустралијским новинама, па до проглашења краљевине 1882. Србији је у целини или делимично посвећено 5.047 чланака објављених у разним аустралијским новинама.³

Важност ове теме је више него очигледна. Далека Аустралија, која притом није била самостална политички, а посебно не у културном и интелектуалном погледу, имала је развијену јавност која је наравно била

¹ <http://www.abs.gov.au/AUSSTATS/abs@.nsf/Lookup/3105.0.65.001Main+Features12008?OpenDocument>

² <http://museumvictoria.com.au/origins/history.aspx?pid=79>

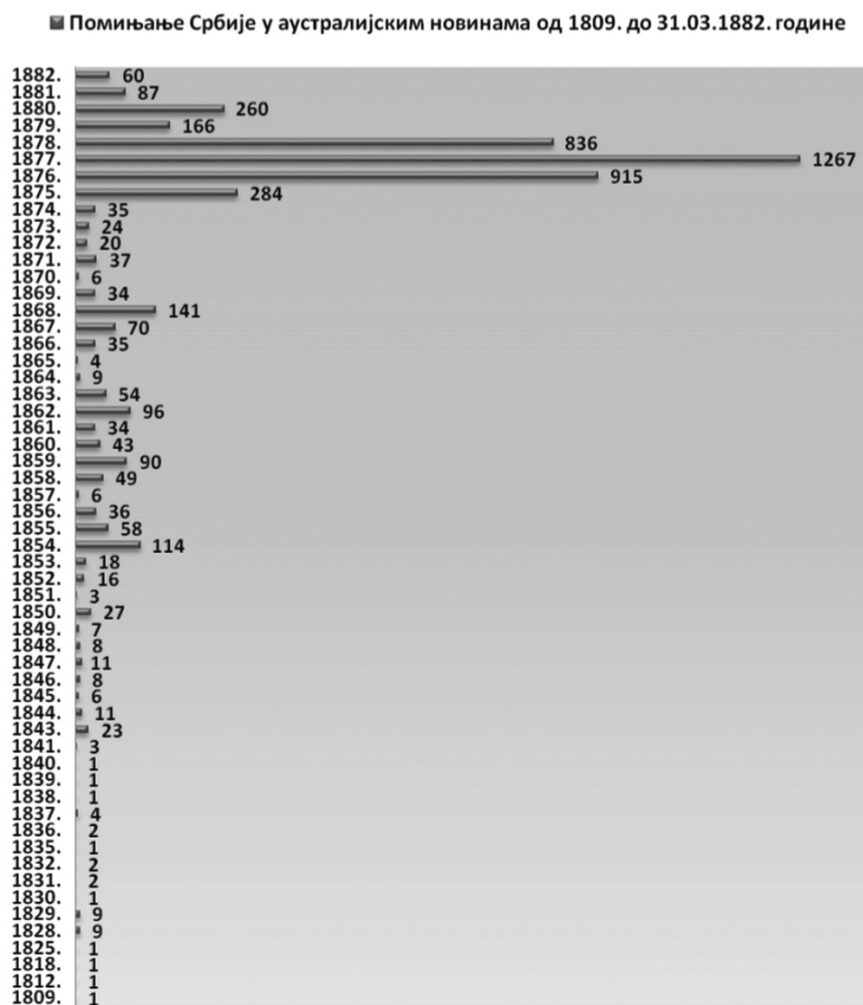
³ Грчка је у споменутом раздобљу споменута око четири и по пута чешће – 21.525 пута, Мађарска око два пута – 10.849, Белгија шест пута – 31.310, несамостална Хрватска 745 пута, док је Бугарска, која је постала аутономна тек 1878, споменута је нешто чешће – 6.683.

чврсто повезана са британском, али је захваљујући удаљености поседовала и бројне, за ову тему јако важне, посебности. У време настанка Кнежевине Србије и њеног пута ка пуној независности, она је углавном била тек споредна вест у британској јавности, но аустралијска јавност, обзиром на удаљеност и мање непосредно занимање за кнежевину представља добар предмет за анализу тих односа.

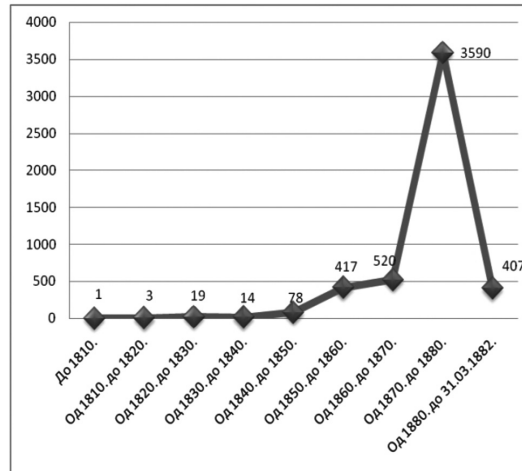
Кад је реч о јавности, несумњиво је да поред слике настале у штампи она подразумева и однос научне и интелектуалне јавности, слику у књижевности, уметности и позоришту. Пошто ова студија анализира углавном новине, треба нагласити да је њихов значај у 19. веку био већи и обухватнији него што је то данас случај са штампаним и електронским медијима узетим заједно. У Аустралији тог времена тешко да је нешто могло да се догоди у другим сегментима јавности, а да о томе нису известиле новине. Ова студија је написана не само да би представила писање аустралијских новина и став тамошње јавности о Кнежевини Србији, што је само по себи занимљиво и као студија једне теме и као обухватно представљање сасвим нове грађе, већ и као прилика да буду испитани снага и природа утицаја које су на слику Кнежевине Србије у новинама и јавности имали политика, култура, наука, уметност и путопис... Овај чланак нема претензије да открије нове податке о историји Србије или Аустралије, али несумњиво пружа нови увид у стварање слике једне мале, далеке и непознате државе у јавности дела светске империје. Искуства имагологије немају много важности за један овакав чланак, пре свега због природе раних вести о Србији.⁴ Кад је реч о утицају политике и власника новина на њихово писање, извесно је да до краја шездесетих година 19 века, аустралијски власници новина и политичари свакако нису имали интересе који би стајали у вези са Кнежевином Србијом.⁵

⁴ М. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 2006, 11–13; В. Neumann, *Towards a Cultural and Historical Imagology*, European Journal of English Studies, Vol. 13, No. 3, 2009; V. Goldsworthy, *Izmišljanje Ruritaniје, imperijalizam mašte*, Beograd 2000, 16–19. Од посебне важности за ову тему, а у прилог изнесене тврдње: W. C. Bracewell, *Opinion – Makers: The Balkans in British Popular Literature, 1856–1876, Yugoslav-British Relations, Reports from the Round Table Held From 23 To 25th September 1987 in Kragujevac on Occasion of 150 Years of the Arrival of the First British Consul to Serbia*, Belgrade 1988, 91–93.

⁵ Рецимо минуциозна анализа писања британских новина о Кнежевини Србији у време Светоандрејске скупштине (1858–1859) доказала је да су најважнији утицај приликом формирања вести имали дописници разних новина из Беча, односно Цариграда. Ч. Антић, *Британске вести о Светоандрејској скупштини*, Зборник МС за историју 63–64 (2001) 231–250.

*Кнежевина Србија – број годишњих спомињања
у аустралијским новинама*

Кнежевина Србија у аустралијским новинама (број спомињања)⁶

Аустралијске новине⁷

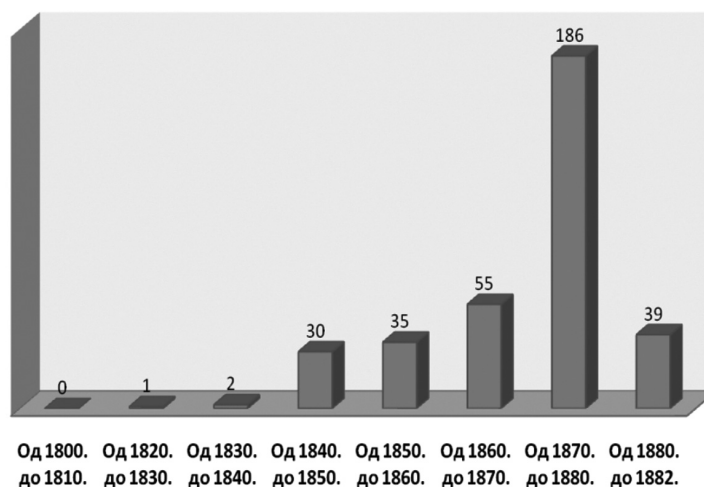
Прве новине почеле су да излазе у Аустралији још 1803. године. *Сиднеј газет енд Њусаутвелс адвертајзер* (*The Sydney Gazette and New South Wales Advertiser*) био је једина новина током више од две деценије. *Аустрелијен* (*The Australian*) је покренут 1824. године. Тридесетих година 19. века у Новом Јужном Велсу излазило је седам новина, док је у Викторији 1838. године био покренут *Мелбурн адвертајзер* (*The Melbourne Advertiser*). Педесетих година 19. века на острву Тасманији објављивано је чак једанаест новина. Две аустралијске новине *Сиднеј Морнинг Хералд* (*The Sydney Morning Herald*) и *Дејли телеграф* (*The Daily Telegraph*) почеле су да излазе 1831/42, односно 1879. године.⁸

⁶ Више од споредне вести у аустралијским новинама Кнежевина Србија постала је током бурних превирања од 1840. до 1843. године. Наводна побуна из 1850. дала јој је већи публицитет него улога у Мађарској револуцији. Кримски рат педесетих и криза око градова, живот кнеза Михаила и његова погибија шездесетих донекле су повећали занимање да би током седамдесетих година због Велике источне кризе број чланака посвећених Србији био уседмостручен. Политичко занимање јавности, чак и једне удаљене британске колоније, очигледно је било далеко више него интересовање политичке елите о чему сведочи статистика спомињања Србије у британском парламенту.

⁷ <http://espace.library.uq.edu.au/eserv/UQ:11092/sydnews.pdf>

⁸ <http://www.nla.gov.au/anplan/heritage/history.html>

Помињање Србије у британском парламенту од 1800. до 1882.

Србија у аустралијској јавности (1809–1882)

За разлику од британских новина у којима је могуће наћи више чланака посвећених Првом српском устанку, у тада једином аустралијском листу Србија је у раздобљу од 1804. до 1813. године споменута само једном. То прво спомињање у *Сиднеј газети* и *Њу Саут Велс Адвертајзеру* догодило се крајем априла 1809. године. У извештају из Лисабона који је у лондонској штампи објављен шест месеци раније – октобра 1808. године – према коме је Европом кружио пројекат поделе европске Турске. Русија је требало да од Влашке, Бугарске и Романије (можда Румелије? Прим Ч. А.) створи Краљевину Тракију. На челу нове државе, са престоницом, у Цариграду, налазио би се руски велики кнез Константин (брат цара Александра). Аустрија би добила право да присаједини Босну, Србију и Македонију, док би се у француску корист одрекла јадранског приморја.⁹

Следећа вест о Србији забележна је девет година касније. Поново је реч о тексту који је пренесен из енглеских новина, овог пута из *Литерарне*

⁹ *The Sydney Gazette and New South Wales Advertiser* (30 April 1809) 2; Сличне вести стизале су до аустралијске публике и током наредних деценија. *TURKEY AND THE EAST*, *The Sydney Monitor and Commercial Advertiser* (21 July 1840) 2.

газете лондонског *Тајмса*.¹⁰ Реч је о некрологу вожду Карађорђу. Овај текст је у Великој Британији објављен нешто мање од два месеца после погибије вође српског устанка. Био је то први некролог посвећен неком Србину или Јужном Словену објављен у британским новинама.¹¹ У Аустралији је овај текст објављен чак осам месеци касније – марта 1818. године.¹² Посебно важан због описа Карађорђа и раних извора о његовом животу, овај текст представља устанак као хришћанску жакерију, а његовог вођу као суровог дивљака.

У овом чланку је први пут у британским и сада аустралијским новинама изложена целовита, истина, непрецизна старија историја Србије.¹³

Следећа вест о Србији објављена је лета 1825. године. Аустралијски читаоци обавештени су о чланку објављеном у руским новинама посвећеном Ђаковој буни.¹⁴ Према конфузној вести која је стигла на удаљени континент кнез Милош (Prince Melosch) био је надомак да сурово угуши велику побуну. Ипак, кнежева бруталност, масовни прогони и погубљења одрубљивањем глава, довели су до ширења побуне. Наводно османски гарнизони у Србији нису били довољни да угуше побуну, већ је расположива турска војска била уморна од путовања са краја на крај Србије.

Наредних година вести о Србији постају чешће. Грчки устанак и руско-турски рат скренули су пажњу читавог света на Балкан. Одатле неколико чланака у којима је Србија први пут споменута као активни учесник у балканској политици. Поново су вести биле застареле, пренете су из новембарских енглеских новина, нејасне и нетачне. Руска војска је наводно у новембру 1827. године требало да уђе на територију Србије

¹⁰ Czerny-Georges, *Account of His Career in Serbia*, Litterary Gazette (6 September 1817) 2.

¹¹ Некролог Карађорђу објављен је у целини заједно са српским преводом у: Ч. Антић, *Карађорђе и Велика Британија*, Мешовита грађа (Miscellanea) 23 (2004) 127.

¹² Czerny-Georges, *Account of His Career in Serbia*, The Sydney Gazette and New South Wales Advertiser (21 March 1818) 4.

¹³ „(...) И да је поседовао средства да унајми стране официре да дисциплинују неустрашиве Србе, вероватно би обновио Краљевину Србију, која се под Стефаном Трећим одупрла Монголима, а под Стефаном Душаном присајединила Бугарску, Македонију и Босну. Мада је 1387. постала вазал Турака, Србија је задржала народне кнежеве који су узели титулу деспота. Године 1463. на њихово место је дошао турски паша, док се владарски дом угасио 1560. године.“ Занимљиво је да највиши ауторитет тог доба, Едвард Гибон, наводи управо супротно. Србија и Бугарска су у његовој историји споменуте узгред као такође опустошене земље. Монголе Бату-кана Гибон назива „Татарима“. E. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, Vol. VIII, Paris 1840, 62 .

¹⁴ The Sydney Gazette and New South Wales Advertiser (14 July 1825) 4.

ради зимовања.¹⁵ Руска војска током трајања овог рата, истина, није ступила на територију Србије.¹⁶

Аустралијски читаоци обавештени су да је Порта у време издавања свог манифеста посебно одбила оне руске захтеве изнете у Акерманској конвенцији који су се односили на одштету и Србију.¹⁷

Иако је подржавала права Грка, британску јавност је управо у то време почела да захвата русофобија. Руска помоћ Србији и Грчкој, како је наведено, није била ништа друго до израз настојања да великој словенској царевини буде присаједињен Цариград. У аустралијским новинама је цитиран седам година раније умрли Наполеон који је наводно предвидео руску експанзију. Руска претња била је, процењивано је, једини могући разлог искреног савеза Лондона и Париза.¹⁸ Кнез Милош у жељу рата његовог сизерена није дозвољавао османској војсци да пређе преко територије његове земље. Босански паша (везир) је на Дрини заустављен и упознат са правима која је уживала српска кнежевина.¹⁹

Крајем 1828. године у једном опширном тексту посвећеном Османском царству аустралијски читаоци могли су дознати да су Србија, Хрватска и остале земље на западу део османске Босне. „Босанци“ и Срби статистички су заједно представљени као двоструко малобројнији од „Арнауца и Албанаца“ (750.300:1.500.000), али бројнији од Бугара (500.000) и „Франака“ (300.000).²⁰

Почетком августа 1829. године аустралијски читаоци имали су прилику да читају вест која је из Босне послата наводно 10. марта, према којој је један од мировних услова које је изнела Русија било успостављање њене заштите над „Србијом, Влашком и Модавијом“.²¹ Крајем априла 1830. аустралијске новине пренеле су информацију од децембра претходне године о новим правима која ће добити Србија. Иако је требало да османски гарнизони остану у кнежевини, турско становништво било је незадовољно променама због чега су многе породице намеравале да се иселе у Бугарску или Румелију.²²

¹⁵ *The Australian* (21 May 1828) 2.

¹⁶ Руско-турски рат 1828/1829 трајао је од јуна 1828. до септембра 1829. године.

¹⁷ *Manifesto of the Ottoman Porte*, *The Sydney Gazette and New South Wales Advertiser* (25 August 1825) 3.

¹⁸ *Napoleon's Prophecy*, *The Sydney Gazette and New South Wales Advertiser* (10 September 1828) 3.

¹⁹ *Extracts from the Morning Chronicle of July 16th*, *The Sydney Monitor* (6 December 1828) 5.

²⁰ *Turkey*, *The Sydney Gazette and New South Wales Advertiser* (22 December 1828) 2.

²¹ *The Sydney Monitor* (8 August 1829) 4.

²² *The Sydney Gazette and New South Wales Advertiser* (27 April 1830) 3.

У Кнежевини Србији у јеку је била уставна борба, када је у аустралијском листу *Колонист* објављен енглески превод народне песме *Бој на Косову*.²³ Реч је о преводу који је 1827. године објавио британски писац и политичар др Џон Боуринг (dr John Bowring).

Ускоро је у Великој Британији почело да се буди привредно интересовање за нову европску државу, аутономну Кнежевину Србију. Аустралијски читаоци су почетком 1837. године обавештени да група пословних Енглеза борави у Београду у настојању да отворе рудник на некој од српских планина.²⁴ Аустралијски читаоци су ускоро обавештени да су управо привредни разлози подстакли британску владу да отвори дипломатско представништво у Србији.²⁵ Чак је и далеким становницима Аустралије могла бити занимљива и егзотична далека земља из које су први британски путници јављали да у њој живе отровне „голубачке мушице“.²⁶

Вести о политичким невољама кнеза Милоша стигле су у Аустралију са две године закашњења. Из вести пренешене из немачких новина није се јасно могло разабрати шта се заиста догађало у Србији. Скупштина која се састала на Топчидеру била је наклоњена прогнаном кнезу, а супротстављена великашима (магнатима). Немачки новинари веровали су да ће повратак кнеза Милоша донети стабилност Србији, због чега се сматрало да га Санкт Петербург и Цариград неће спречавати.²⁷

Србија и Балкан могли су се аустралијском читаоцу учинити као изузетно дивља и недокучива земља. Са шест месеци закашњења, почетком фебруара 1841. године у *Острелејжан крониклу* објављен је чланак о разбојницима који су хајдуковали у околини Темишавара у „аустријској Србији“. Банда Босанаца пљачкала је крај када им се придружио убица и силоватељ кога су ови „савесни“ бандити погубили и о томе известили власти.²⁸

Почетком четрдесетих година 19. века најчешће су биле вести о смени династија у Србији. Једне тасманијске новине су тако изнеле тврдњу да на свету „нема земље која је изложена тако честим и насилним променама као што је то Србија“. Дуготрајна криза и смена кнежева Милоша и Михаила збуњивала је аустралијске новинаре који су читајући

²³ *Battle of Kossova*, The Colonist (25 June 1835) 6. J. Bowring, *Serbian Popular Poetry* (1827) .

²⁴ *Latest English News*, The Sydney Herald (13 February 1837) 4.

²⁵ *The Sydney Herald* (29 June 1837) 2. S. K. Pavlowitch, *Anglo-Russian Rivalry in Serbia (1837-1839): The Mission of Colonel Hodges*, Paris 1961, 19.

²⁶ Пренесено из *Spencar's Circassia*, The Sydney Monitor (22 January 1838) 4.

²⁷ *The Sydney Monitor and Commercial Advertiser* (29 January 1841) 3.

²⁸ *A Conscientious Brigand*, Australasian Chronicle (2 February 1841) 3.

британске и аустријске новине са закашњењем од неколико месеци једва разабирали шта се дешава.²⁹ Тих година у Тасманији је покренуто неколико новина. Једна од њих – *Куриер* – представила је детаљно неколико претходних година кризе у Србији. Династија Обреновића, тврдили су, није имала више никакву популарност у Србији. Занимљиво је да је у чланку скупштини која је збацила кнеза Михаила приписано чак 12.000 чланова.³⁰

Дописници аустралијских новина настојали су да проникну у узроке кризе у Србији. Критикујући немачке новине и позивајући се на једног од обавештених савременика, као узрок несрећа кнеза Милоша наведен је први британски конзул у Србији, пуковник Хоџиз. Не одређујући се, аустралијски новинар закључио је да треба пажљиво посматрати прилике у Србији.³¹

Ако се аустралијска јавност и није више занимала за Србију, читаоци су у новинама могли да прочитају како је ова тема привукла пажњу Бенцамина Дизраелија, тада младог посланика у Доњем дому британског парламента.³² За судбину кнежевине заинтересовали су се и лордови. Земља у чије су право на аутономију можда и сумњали имала је, тврдили су, право да сама и без мешања Русије, бира своје владаре.³³

Србија је била и простор којим се некада ширило Римско царство. Аустралијски читаоци су тако, као велику занимљивост, могли да прочитају о остацима великог моста који је у време императора Трајана подигнут преко Дунава.³⁴ Однос британске, а тиме и аустралијске, јавности према Србији био је тесно повезан са претпостављеним руским плановима и могућом претњом британским интересима. Вест о наводној посети прогнаног српског кнеза Атини била је, и поред ранијих залагања за права двојице Обреновића, разлог за сумњу. Истовремени покушај грчких власти да успоставе дипломатско представништво у Београду било је схваћено као деловање у корист Русије.³⁵

Србија, Босна и Црна Гора биле су непознате земље које су аустралијској публици представљане и посредством запажања ретких путописаца. Већ почетком 1846. пренесена је анегдота о којој је у својој

²⁹ *Revolution in Servia*, Launceston Examiner (8 February 1843) 7.

³⁰ *The Servian Revolution – Romance of Real Life*, The Courier (10 February 1843) 2.

³¹ *The Revolution in Servia*, Launceston Examiner (18 February 1843) 9.

³² *HOUSE OF COMMONS (24 April 1843)*, The Sydney Morning Herald (14 September 1843) 4.

³³ *The affairs of Servia*, The Sydney Morning Herald (18 September 1843) 4.

³⁴ *SUSPENSION BRIDGE ACROSS THE DANUBE*, The Australian (27 March 1845) 3.

³⁵ *TURKEY*, South Australian Register (18 October 1845) 4.

књизи *Србија: најмлађа чланица европске породице* писао Ендрју Арчибалд Пејтон. Реч је о „Холману – слепом путнику“. О виђењу ових крајева и приликама које су тамо владале најбоље сведочи опаска Холмановог саговорника који је тврдио да је боље и лакше да тамо путује слеп човек. Црногорски владика примио је Холмана лепо, док су утисци после тродневног боравка у Сарајеву и путовања до границе Кнежевине Србије били штурни. Земља је била обрасла у шуме, а местимично су се о гранама њихали оковани костури обешених разбојника.³⁶

Пејтон је оставио снажан утисак на аустралијске уреднике. Цитирале су га још две новине. Занимљиво, али по правилу истоветно.³⁷

Крајем 1847. године у аустралијским новинама појавила се реклама превода Ранкеове *Историје Србије и Српске револуције*.³⁸

Вест о поклоњењу кнеза Александра Карађорђевића османском султану у Рушчуку изазвала је незадовољство поносног руског цара. Ова наводна вест истакнута је у краткој *Сиднеј Крониклу*.³⁹

Очигледна је наклоност британске јавности према Мађарској и револуцији из 1848. године. Негативан однос према српском покрету у

³⁶ *Servia during the years 1843–1844*, The Maitland Mercury & Hunter River General Advertiser (7 February 1846) 4. A. A. Paton, *SERVIA, YOUNGEST MEMBER OF THE EUROPEAN FAMILY: OR, A RESIDENCE IN BELGRADE, AND TRAVELS IN THE HIGHLANDS AND WOODLANDS OF THE INTERIOR, DURING THE YEARS 1843 AND 1844*, London 1845, 75–81. <http://www.gutenberg.org/files/16999/16999-h/16999-h.htm>

³⁷ “Through all the interior of Servia, the female is reckoned an inferior being, and fit only to be the play-thing of youth and the nurse of old age. Another of the old customs of Servia was sufficiently characteristic of its lawless state. Abduction of females was common. Sometimes a young man would „collect a party of his companions, break into a village and carry off a maiden. To prevent recapture they generally went into the woods, where the nuptial knot was tied by a priest *nolens volens*. Then commenced the negotiation for a reconciliation with the parents, which was generally successful ; as in many instances the female had been the secret lover of the young man, and the other villagers used to add their persuasion, in order to bring about a pacific solution. But if the relations of the girl made a legal affair of it, the young woman was asked if it was by her own will that she was taken away ; and if she made the admission, then a reconciliation took place : if not, those concerned in the abduction were fined. Kara Georg put a stop to this by proclamation, punishing the author of an abduction with death, the priest with a dismissal, and the assistants with the bastinado”, *Treatment of Women in Servia*, Bell’s Life in Sydney and Sporting Reviewer (7 August 1847) 1; A. A. Paton, *SERVIA, YOUNGEST MEMBER OF THE EUROPEAN FAMILY*...268. <http://www.gutenberg.org/files/16999/16999-h/16999-h.htm>

³⁸ *NEW BOOKS EX ST. GEORGE*, The Sydney Morning Herald (10 December 1847) 1.

³⁹ *Sydney Chronicle* (9 January 1847) 1.

Јужној Угарској био је јасан. Вести које су преносиле аустралијске новине биле су међутим штуре. Прву вест која Србију доводи у везу са револуцијама пренео је, средином августа 1849. године тасманијски *Куриер*. Овај чланак пренесен из једних пештанских новина на немачком језику обзнанио је позив „Трачким Словенима“ то јест „Србији, Црној Гори, Босни и Бугарској“ да прогласе независност и створе једну државу.⁴⁰ Сукоб између револуционарне владе Угарске и Срба који су прогласили Српску Војводину је до тог времена већ започео.

За следећу вест требало је сачекати скоро седам месеци. Из Србије су преко Беча јављали о мађарским нападима на српске положаје у Војводини и успешној одбрани Даља, Ирига и Сентомаша.⁴¹

Крајем августа 1849. године, у време када је Мађарска револуција већ била сломљена, у аустралијским новинама објављена је следећа вест:

„Такође је јављено да су Карловац, најважнији град Србије, и читав Банат, са изузетком Темишвара, у рукама Мађара.“⁴²

Срби или Србија више нису споменути у вези са Мађарском револуцијом. Почетком 1850. године о Србији су писали узгред, као о земљи у којој има много руских агената и чије свештенство позива на побуну против Османског царства.⁴³ Три месеца касније једне аустралијске новине су јавиле да је у Србији избила „изузетно велика побуна“.⁴⁴

Увођење телеграфа у Европи није сместа убрзало долазак вести у далеку Аустралију. Априла 1850. године аустралијски читаоци могли су да прочитају пет месеци стару информацију која је до британских новина стигла „електричним телеграфом“ према којој су се Срби у „Аустријској Србији“ – Сирмији (Срему), Славонији и војној граници побунили. Аутор текста је очекивао да побуњеничка војска ступи у савез са прогнаним мађарским револуционарима у Османском царству.⁴⁵ Устаничке оружане

⁴⁰ Овог пута вест је била стара свега месец дана. *The Courier* (19 August 1848) 4.

⁴¹ *The Sydney Morning Herald* (12 March 1849) 3; *The Maitland Mercury & Hunter River General Advertiser* (14 March 1849) 3.

⁴² *Launceston Examiner* (29 August 1849) 3.

⁴³ *The Maitland Mercury & Hunter River General Advertiser* (23 January 1850) 4.

⁴⁴ *Bell's Life in Sydney and Sporting Reviewer* (13 April 1850) 1.

⁴⁵ *The Maitland Mercury & Hunter River General Advertiser* (17 April 1850) 1; Аустралија је спојена телеграфом са Европом пет година касније 1855. године. http://en.wikipedia.org/wiki/Australian_Overland_Telegraph_Line#cite_note-OTL-2; Вести о побуни „против Аустрије, која је избила у Србији“ добиле су место и у другим аустралијским новинама. *Bathurst Free Press* (20 April 1850) 3; *Launceston Examiner* (17 April 1850) 3; *The Sydney Morning Herald* (1 May 1850) 2.

снаге процењиване су на 120.000 војника и 110 топова, а уколико би се придружили и Хрвати очекивано је да у устанку буде 200.000 војника и 300 топова.⁴⁶ Наде за Угарску биле су у британској и аустралијској јавности значајно мање него потпуно подозрење и зазирање од Русије. Ускоро је објављена вест о систематском наоружавању Србије од стране Русије, наводном одбијању српског кнеза да исплати Порти данак и претњи која се надвила над Османским царством, али и Аустријом.⁴⁷

Чак је и преношење статистике показивало јасан политички став Британске империје – становиште које је углавном стизало до аустралијске јавности. Тако је према информацијама пренесеним из *Константинопољског Алманаха* објављено да Европску Турску чине Румелија и Тесалија, Молдавија, Влашка, Србија, Босна и Херцеговина, Албанија, Бугарска, Тракија? (Thare), Крит, Кипар и остала острва. Занимљиво је да Црна Гора није споменута. Такође, према овој вести становништво „Албаније“ било је бројније од становништва било које провинције – Србије и Влашке узете заједно или Бугарске!⁴⁸

У време када је у Хабсбуршком царству заведен апсолутистички поредак, вести које су стизале до Аустралије говориле су о уступцима Хрватској, Славонији и „Србији“. Оне ће бити изузете из феудалног поретка, у царској прокламацији народ ових области назван је „главним, тврдим стубом царства“ а њихов главар „верним и вољени баном“.⁴⁹

Одјаци Словенског конгреса одржаног у Прагу у јеку Револуције из 1848. године, добијали су место у чланцима аустралијских новина. „Словенско“ становништво Влашке, Молдавије и Србије само је номинално било под османском влашћу, а по својим симпатијама оно је било део Руског царства. И у словенским крајевима Аустрије царски агенти су ширили идеје о уједињењу Словена. Коментатор је суморно закључио да би савремено поколење могло да постане сведоком великог успеха руске политике и стварања „Свесловенског савеза“ (Pan-Slavonic Confederacy).⁵⁰

Страх од руске опасности осећао се и у Аустралији. Поједине новине представљале су читаву европску политику као сукоб добра и зла – Русије и осталих. У намери да завладају Аустријом и Османским царством помагали су им и Срби. Тако је у једним новинама објављен

⁴⁶ Стварне снаге биле су вишеструко малобројније.

⁴⁷ *Bathurst Free Press* (27 April 1850) 2.

⁴⁸ *Turkey*, *South Australian Register* (22 June 1850) 4; *The Maitland Mercury & Hunter River General Advertiser* (17 July 1850) 1.

⁴⁹ *Austria*, *South Australian Register* (21 October 1850) 4.

⁵⁰ *Russia*, *Empire* (14 August 1851) 3.

текст извесног „Континенталног путника“ који је у детаљном приказу европских збивања споменуо како су двојица српских трговаца свињама изазвали повећање цене сребра у Бечу за читава 2%.⁵¹

Србија ипак није била само симбол кризе и објекат надметања Великих сила. Тако је током бурног лета 1852. године *Ланкестон Екзаминер* јавио о кобној болести принца Шварценберга од које су претходно боловали надбискуп Линца и председник Сената (Државног савета) Србије.⁵²

Кримски рат (1853–1856) донео је велико занимање британских и аустралијских новина за Османско царство и суседне државе. Гарашанинова смена са места кнежевог представника (председника владе) објављена је у аустралијским новинама са три месеца закашњења. Вест је јављена директно из Цариграда. Срби су се наоружавали а османски гарнизони припремали за одбрану. Усред свега тога Гарашанин је смењен. Занимљиво је да је Гарашаниново име и презиме пренесено прилично непрецизно – “Elias Garaszaniu”.⁵³

Годину дана пре избијања рата са Русијом, непосредно после кризе око Црне Горе, аустралијске новине детаљно су пренеле дебату из британског парламента. Залажући се у прилог одлучне политике у Вестминстеру је између осталог речено и да словенски народи Аустрије гаје опасну наклоност према Русији. „Уколико би се Србија придружила Црногорцима, био би неизбежан европски рат због Турске“. ⁵⁴ Сваку могућу солидарност или сажаљење према становништву Црне Горе говорник је одбацивао тврдњом:

„Хришћанство Црногораца, које представљају као разлог сажаљењу, обична је превара. Оно је облик грчког сујеверја, које је мање утемељено и мање слично хришћанству него оно најгоре што нам може представити Римска црква. Можда Црногорци имају неке добре особине, али они су убице које непрекидно подржава Русија намерна да ослаби или осрамоти Турску. Реч је о игри која ће нас, уколико буде успешна, угрозити.“⁵⁵

⁵¹ *Bathurst Free Press and Mining Journal* (30 June 1852) 3.

⁵² *Launceston Examiner* (28 August 1852) 3.; Принц Шварценберг, председник аустријске Владе у време Револуције и обновитељ моћи царства умро је 5. априла 1852. од срчаног удара. Бискуп Линца Циглер (Gregorius Thomas Ziegler) умро је 15. априла 1852. године. Аврам Петронијевић, умро је у Цариграду, од срчаног удара, у то време је био кнежев представник (председник владе).

⁵³ *The Sydney Morning Herald* (13 July 1853) 2; *Empire* (13 July 1853) 2; *The Maitland Mercury & Hunter River General Advertiser* (16 July 1853) 4.

⁵⁴ *The Courier* (16 July 1853) 3.

⁵⁵ *Isto*.

Удаљеност је многе вести из Србије чинила у потпуности неважним за аустралијску публику. Вест о планираној аустријској окупацији Кнежевине Србије која је пронесена широм Европе и узнемирила британску и француску дипломатију, објављена је са три месеца закашњења. Вест о најави аустријског конзула у Београду стигла је до француског и британског амбасадора и српског агента у Цариграду. Рекација Османског царства и савезника била је одлучна. Ипак, у време када је *Куриер* објавио ову вест Србија се суочавала са сасвим другачијим тешкоћама.⁵⁶

Крајем 1853. године, када су многи очекивали да на Балкану избије општи рат у чијем средишту би била Србија, аустралијске новине пренеле су једно детаљно виђење Балкана и његових народа.

„Словенска (Славонска) раса упечатљива је по снажној фигури и ратоборном духу. Древни феудални поредак обавезивао их је да (Османској) царевини шаљу велике снаге наоружаних војника. У последњем рату са Русијом њихове трупе су марширале ка планини Балкан, али није им било дозвољено да пређу преко Србије, пошто је српски кнез Милош био у споразуму са Русима па је пред њих послао српске снаге. Босанци су најфанатичнији муслимани, а од хришћана се разликују по томе што носе турбане. Остатак њихове ношње је исти као и код свих других Словена из Мале Азије. Црногорци будући да су хришћани и под утицајем Русије, могу само да буду убројани међу непријатности којима располаже Русија. Јужно од њих, Албанци, народ у килтовима, који подсећа на старе шкотске брђане одевени потпуно у коже, отврдли, прљави и дивљачни као и сви други планински ратници. Одлично се служе пушкама, а муслимани су или хришћани у зависности од тога како им одговара. Служе у гарнизонима све до најудаљенијих кутака царевине и свуда су ужас за сељаке. Велики везир је такође Албанац, и заиста овај народ је дао многе значајне људе. Бугари, као и Грци, углавном хришћани због чега не треба рачунати да ће стати у одбрану царевине. Срби имају право да држе милицију, али је никада нису мобилисали. Власи и Молдавци имају некакву војску, која је међутим у најгорем стању, неспособна за било шта осим да се сукоби са руљом.“⁵⁷

Током трајања Кримског рата (1853–1856) у аустралијским новинама објављено је око сто осамдесет текстова о Србији који су углавном преношени из британских новина. Забуне и недоумице овог сложеног дипломатског сукоба и великог рата још су биле израженије у јавности удаљене британске колоније. Када је маја 1854. у аустралијским

⁵⁶ *The Courier* (7 November 1853) 2.

⁵⁷ *THE TURKISH ARMY*, South Australian Register (27 December 1853) 3.

новинама пренесен чланак из британског *Спектејтора* било је извесно да Србија нема снаге, нити прилике за самосталну улогу у кризи која је пратила почетак Кримског рата. Доба скандала са Меморандумом, који је српска влада упутила Порти и савезничким силама, није наликовало великим надама и страховима који су били пробуђени крајем претходне године.⁵⁸ Ипак, аустралијски читаоци могли су да прочитају да је Србија у већој мери еманципована од осталих крајева Европске Турске. Србија „једна од најважнијих провинција Турске“, је према мишљењу аутора чланка тежила независности. Њен народ био је ратоборнији од Бугара. Неутралност које се држала била је пут ка независности. Иако није препознавао Србију као савезницу Русије аутор је веровао да „Србија не жели да буде руска или аустријска ништа више но што жели да буде турска. Срби су засебан народ, имају велику снагу и довољно самосвести. Велико је, међутим, питање да ли поседује политичку снагу, војну силу и пространу земљу како би очувала независност; одатле и сумња да ли ће уколико отпадне од Порте моћи да очува самосталност или ће, напротив, постати оруђе оне земље која би је надвладала снагом или дипломатским умећем. Изгледа да Србија само уноси нови елемент забуне у већ сложено Источно питање.“⁵⁹

Прва вест о Србији која је до аустралијских новина стигла посредством „подводног и европског телеграфа“, била је информација да је у Београд стигао Етем-паша са ферманом (хатишерифом) којим је потврђена српска аутономија. Аутор вести процењивао је да је ферман изазвао велику пажњу у земљи која се премишља којој страни да се приклони у текућем рату. Вест о мисији Алексе Јанковића у Бечу такође није била тајна ни за аустралијске читаоце.⁶⁰ У то време британска и аустралијска јавност још увек су се премишљале око тога ко су становници Европске Турске. Аутор текста био је уверен да су етничке и верске разлике чиниле Босну, Србију, Албанију и Бугарску, неспособним

⁵⁸ Српске власти су у пролеће 1854. упутиле Великим силама *Меморандум* о положају Србије и њеном држању у време кризе. Овај спис указивао је и на могуће намере Аустрије да окупира Кнежевину Србију. Меморандум је постао први српски документ који је ушао у званичне списе британског парламента. Када је дознала за *Меморандум* и његову садржину званична Аустрија примила га је као увреду. Ј. Ристић, *Србија и Кримска војна*, Београд 1932; Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, Крагујевац 2005, Ч. Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856), Неутралност као независност*, Београд 2004.

⁵⁹ *The Maitland Mercury & Hunter River General Advertiser* (3 May 1854) 4.

⁶⁰ *South Australian Register* (4 May 1854) 2; *Empire* (5 May 1854) 2.

да постоје самостално. Решење које се наметало на основу исцрпних анализа, међу којима је важно место имала Уркуартова,⁶¹ представљено је као трансформација Османског царства у „федералну заједницу држава“. Султан је од „самодршца“ требало да постане „заштитник“. Све области требало је да постану оно што је „била Србија и што би била и Влашка, да није руског мешања“.⁶²

У лето 1854. године у европској штампи обелодањена је преписка британског амбасадора из Сакт Петербурга сер Џорџа Сејмура према којој је још пре избијања рата руски цар Николај Први понудио Великој Британији поделу Османског царства. Аустралијска јавност била је обавештена о великим руским империјалним претензијама. Србија је према царевом замисли требало да постане оно што су према његовом виђењу биле Влашка и Молдавија – „независне државе под мојом заштитом“. У таквом статусу требало је, према царевом мишљењу, да буде обновљена и Бугарска.⁶³

За коначну објаву рата Русији аустралијска јавност сазнала је са пуна три месеца закашњења! Британски политичари подозревали су да ће Аустрија у споразуму са Русијом покушати да окупира Босну и Херцеговину и Србију.⁶⁴ У наредним месецима, иако је у та опасност већ била прошла, аустралијске новине преносиле су вести о аустријској војној претњи која се надвила над Кнежевином Србијом.⁶⁵

Меморандум који је Србија априла 1854. поднела Порти и дипломатијама Великих сила изазвао је извесно узбуђење у престоницама Великих сила и разљутио Беч.⁶⁶ Занимљиво, овај крајњи израз прозападне политике српских власти, потекао из пера Јована Мариновића, у коме је Србија захтевала да одржи неутралност и жалила се на политику Аустрије, која је у Лондону и Паризу била виђена као прикривена руска савезница, објављен је заједно са прокламацијом коју је црногорски кнез

⁶¹ Дејвид Уркуарт (Еркарт, Уркварт) (David Urquhart) (1805–1877), шкотски политичар, новинар и дипломата, пријатељ Османског царства.

⁶² *POLITICAL CONTINGENCIES*, The Sydney Morning Herald (11 May 1854) 3.

⁶³ *EXTRACTS FROM SECRET CORRESPONDENCE BETWEEN THE ENGLISH AND RUSSIAN GOVERNMENTS*, South Australian Register (1 July 1854) 2.

⁶⁴ *Empire* (5 July 1854) 2.

⁶⁵ *The Sydney Morning Herald* (10 July 1854) 4; *The Sydney Morning Herald* (10 July 1854) 4; *Empire* (10 July 1854) 4; *The Maitland Mercury & Hunter River General Advertiser* (12 July 1854) 3; *The Argus* (11 July 1854) 3.

⁶⁶ *SERVIAN MEMORANDUM*, The Sydney Morning Herald (15 September 1854) 5; *SERVIAN MEMORANDUM*, The Courier (13 October 1854) 3.

Данило упутио хришћанском становништву Херецеговине. Становници Херцеговине и Кнежевине Србије позвани су тада да устану против ропства, односно против „уговора које су им наметнуле дипломате“ и да „следе звезду у коју су њихови преци узалуд тражили од дана Косовске битке“.⁶⁷ Интересовање за Србију било је и антрополошко. Октобра 1854. године у *Сиднеј Морнинг Хералду* објављен је превод дела Ранкеове студије под насловом *Србија, Босна и словенске провинције* у коме су детаљно описани обичаји у Србији за време празновања Божића.⁶⁸

Иако је британска политика према хришћанима у Османском царству вековима била прагматична, будући посвећена очувању империје, развој Кримског рата учинио је да британска јавност почне да верује да се савезници у рату са Русијом у ствари боре за права османских хришћана. Тако је било и у удаљеној Аустралији. Аутор чланка у мелбурнском листу *Аргус* узео је Кнежевину Србију, чију су аутономију обликовали устанци и руска дипломатија, као модел. Изједначавање права свих поданика Османског царства довешће, процењивао је аутор, све османске хришћане у исти положај у коме се налази Србија. Тај положај био је „практично независност“. Након тога оне ће „неминовно напредовати“ и постати „такмаци Русије у моћи, цивилизованости, производњи и богатству“.⁶⁹

Средином 1855. године, када се Кримски рат ближио врхунцу, а статус дунавских кнежевина постајао све извеснији, у аустралијским новинама није јењавало занимање за Србију. Ранкеова историја постала је свакако темељна литература. Историја Србије и српске револуције преведена је од стране Луиз Хеј Кер⁷⁰ управо почетком педесетих година 19. века. У аустралијским новинама била је често рекламирана.⁷¹

До средине 1855. године аустријска војска која је досегла број од 650.000 наоружаних припадника више није у британским и аустралијским новинама доживљавања као претња, већ као елемент стабилности. Наводно је ова велика сила бдела над миром у Ломбардији и одвраћала „руску и панславистичку партију“ у Србији и Црној Гори.⁷² Као и у ранијим деценијама страх од Словена био је општи, а теорија завере сезала је у прошлост све до времена Петра Великог. Наводно је лично цар Александар 1. 1812. године рачунао на „војнички геније словенских

⁶⁷ *Isto.*

⁶⁸ *CHRISTMAS IN SERVIA*, The Sydney Morning Herald (3 October 1854) 5.

⁶⁹ *THE OPPEESSED NATIONALITIES OF EUROPE*, The Argus (28 March 1855) 4.

⁷⁰ Louisa Hay Kerr (Mrs. Alexander Kerr).

⁷¹ *Empire* (1 May 1855) 1; *The Sydney Morning Herald* (21 May 1855) 7.

⁷² *AUSTRIA*, South Australian Register (19 May 1855) 3.

народа Србије, Босне, Далмације, Црне Горе, Хрватске и Илирије“ у рату који је у то време трајао.⁷³

О српском народу аустралијски читаоци нису сазнавали само посредством вести о Кримском рату – најсложенијој⁷⁴ кризи у историји 19. века. Посредством дела Вука Караџића, путописаца и историчара који су писали о српској култури вести о овом сегменту живота стижу и до удаљене Аустралије. У тексту *Витингтон и Србија* (*Сиднеј Морнинг Хералд*) аутор преноси текст из британских новина у коме пише о познатом градоначелнику Лондона из 14. и 15. века који је у предање и књижевност ушао као добри народни помоћник. Ево како је овај текст закључен:

„Нећемо изгубити поштовање према нашим старим причама; али верујемо да ће малобројни међу нашим читаоцима речи да честити српски сељак није величанственија фигура, која боље носи моралну поуку, од срећног градоначелника Лондона.“⁷⁵

У Великој Британији је изузетно био поштован вођа мађарске револуције Лајош Кошут. Мада је Велика Британија у Кримском рату стала на страну очувања Османског царства са занимањем је и у целини објављена прокламација Кошута, Мацинија и Ледру Ролина. Према визији европских револуционара Србија, Румунија, Бугарска и Босна требало је да створе конфедерацију – „Оријенталну Швајцарску“.⁷⁶

За „Швајцарску на Оријенту“ могло је и бити разумевања; али за јужнословенско уједињење под заштитом Руског царства свакако није. У веома детаљном чланку, који је пренео из новина *Албион* аустралијски лист *Емпајр*, посвећеном словенским народима прецизно је објашњена разлика између Срба и Хрвата:

„Нема могућности споразума по овом питању, пошто се свака нација држи алфабета својих предака са упорношћу која надјачава одушевљење „Младе Хрватске“ и дипломатију руских агената. Чак и 1848/49, када су Хрвати и Срби ратовали против Мађарске, није их било могуће натерати на сарадњу. Тукли су се за исту ствар али одвојено. Тада је постало очигледно да је противљење латиничног писма руским словима у упропастило план стварања Јужнословенског царства.“⁷⁷

Крајем Кримског рата један чланак који је преведен из руске штампе и објављен у *Србским новинама* био је довољан да интервенишу

⁷³ *Empire* (26 July 1855) 4.

⁷⁴ Према мишљењу Јована Ристића. Ј. Ристић, *Србија и Кримска војна*.

⁷⁵ *WHITTINGTON IN SERBIA*, *The Sydney Morning Herald* (26 December 1855) 3.

⁷⁶ *KOSSUTH, MAZZINI, AND LEDRU ROLLIN*, *The Argus* (2 January 1856) 6.

⁷⁷ *THE SLAVONIC RACES*, *Empire* (26 December 1855) 5.

британски и француски конзул у Београду и да уредник новина буде смењен. Вест о смени стигла је и до аустралијских новина.⁷⁸

У време када је Кримски рат завршио тријумфом Велике Британије, Француске и Османског царства, аустралијске новине биле су сагласне у томе да је добитак рата била и чињеница да су како Влашка и Молдавија, тако и Србија и Црна Гора престале да буду под руским утицајем. Успостављањем протектората над Србијом, Велика Британија се нашла међу шест великих сила које су јемчиле аутономни статус Кнежевине Србије.

Судећи према анализама британских новина, које су преносили аустралијски листови, циљ савезника на Истоку био је подстигнут. Један од успеха била је и „заштита самосталности Дунавских кнежевина“ (Влашке, Молдавије и Србије). Иако је руски утицај и даље био присутан народ је имао да буде консултован око унутрашњих питања ових кнежевина. Поред становништва питале су се и гарантне силе.⁷⁹

Вести на било који начин повезане са Србијом као да су могле бити само и искључиво егзотичне. *Пертх Газет* је тако пренео вест из Велике Британије о погубљењу чудноватог убице који је рођен у Београду. Деда Редејнес (Deda Redaines) био је Турчин из Србије који се преселио у Милано и примио католичанство. У Кримском рату учествовао је у једној јединици швајцарских добовољаца. Редејнес је убио једну младу девојку и њене сестре. Новинаре је чудио тај странац који се сместа помирио са смрћу која му је предстојала, збуњен и неспокојан због сложене судске процедуре којој се коначно препустио. Погубљење је чекао и поднео запањујуће смирено, а затворске власти су му дозволиле да пуши лулу током тамновања.⁸⁰

Страх од Русије није нестао после савезничког ратног тријумфа. Са пажњом су, чак и у далекој Аустралији, праћене жеље Србије да од Великих сила добије дозволу за повећање војске као и тежња Црне Горе да прошири своју територију.⁸¹

Вести о кризи која ће довести до смене династија у Србији и обележити 1858. годину, стигле су до Аустралије тек у време када су учесници Тенкине завере помиловани. Аустралијске новине известице су о притиску који су руски и француски конзули извршили на српског кнеза.

⁷⁸ *The Argus* (18 April 1856) 6.

⁷⁹ *OUR PROGRESSIVE GAIN*, *The Hobart Mercury* (6 August 1856) 3.

⁸⁰ *EXECUTION OF DEDEA REDAINES*, *The Perth Gazette and Independent Journal of Politics and News* (29 May 1857) 4.

⁸¹ *The Perth Gazette and Independent Journal of Politics and News* (23 January 1857) 3.

Када је Порта одлучила да се умеша, тврдили су извори на које се аутор чланка позивао, кнез Александар је пожurio и преиначио пресуде на смрт осуђене петорице државних саветника. Српском владару је указано да је таква пресуда против државних саветника противна уставу Кнежевине Србије.⁸² Неколико седмица касније објављена је и вест о спремности Порте да помогне у гушењу очекиваног устанка у Србији. Зато је у Ниш послато шест турских батаљона.⁸³ Уместо турске војске у Београд је стигао османски комесар Етем-паша, о чему су аустралијски читаоци обавештени крајем априла.⁸⁴ Под притиском Порте и Великих сила кнез Александар је ускоро укинуо пресуђену доживотну робију петорици саветника (Stefanovits, Stanivits, Sankovits, Rajovits, Marcélovits). За то време турска војска је запосела границе Србије и забранила становништву Босне и Бугрске да их прелази. Наводно је откривена и завера против османске власти у пограничном подручју.⁸⁵ Почетком јула 1858. аустралијске новине јавиле су о смиривању кризе у Србији. Кнез је био поражен, морао је да дозволи повратак помилованих завереника у Државни савет. Кнежев таст уступио је место Вучићу. У новој влади нашао се и Гарашанин. Ипак, опозиција је желела помирење забринута да би „кнежева абдикација отоворила пут кнезу Милошу ка трону“.⁸⁶

Усред српске кризе стигла је у Аустралију кратка вест о рањавању британског генералног конзула у Београду Томаса Фонбланка. Јављено је да су Фонбланка напала и ранила двојица турских војника.⁸⁷ Само неколико седмица касније мелбурнски лист *Аргус* пренео је процене *Тајмсовог* дописника из Беча према коме би инцидент са Фонбланком могли да искористе Срби како би отерали Турке из Београда и ујединили се са „браћом из Босне, Херцеговине и Црне Горе“. Дописник је подозревао да иза напада стоји руска дипломатска мисија у Београду, која је подмитила османске стражаре. „Већ неко време, фанатични Арнаути имају обичај да показују непријатељство према ђаурима (неверницима),

⁸² *The Argus* (9 February 1858) 5; *The Sydney Morning Herald* (12 February 1858) 2; *The Hobart Town Daily Mercury* (15 February 1858) 2.

⁸³ *South Australian Register* (16 March 1858) 2.

⁸⁴ *The Argus* (29 April 1858) 7; *The Sydney Morning Herald* (5 May 1858) 3.

⁸⁵ *The Sydney Morning Herald* (9 June 1858) 2.

⁸⁶ *The Argus* (6 July 1858) 6; *SERVIA*, *The Sydney Morning Herald* (9 July 1858) 3; *SERVIA*, *Empire* (9 July 1858) 2; *The South Australian Advertiser* (16 July 1858) 3; *South Australian Register* (17 July 1858) 2.

⁸⁷ *The Courier* (23 August 1858), Ж. Ђорђевић, *Случај енглеског конзула Фонбланка 1858*, *Историјски гласник* 1–2 (1978) 117–120.

али само су сада прибегли насиљу“, чудило се и правдао дописник из Беча.⁸⁸ Упркос чињеници да је група османских низама покушала да уђе у конзулат, дописник је и даље писао о османском паши као о добронамерној особи. Чланак је завршен подсећањем на дивље Црногорце и њихово ратовање против Наполеона. „Црногоци су као и свако друго варварско племе. Мир са њима је немогућ уколико нису потпуно покорени и заплашени да би били послушни.“, цитирао је дописник наводне Наполеонове инструкције маршалу Мармону. Занимљиво је да се аутор у закључку текста посветио питању наоружавања Француске и неизвесности да ли ће заратити са Енглеском или Аустријом. Кад је реч о „вараварима“ „цивилизоване“ државе су чини се увек савезнице. Исти чланак, лишен спекулација о руској завери и оцене Црногораца, објављен је два дана касније и у новинама *Стар* и у *Сандеј морнинг хералду*.⁸⁹

Зачудо, вести о успеху „мирне револуције“ која је за циљ имала обнову установе Народне скупштине „после дванаест година“,⁹⁰ стигла је само шест дана након што се у Србији састала Светоандрејска скупштина.⁹¹ Вести које су стигле у Аустралију 13. децембра 1858. говориле су о револуцији која је у Србији избила у прилог уставне владавине. Док су се Османско царство и Аустрија противиле променама британски амбасадор у Цариграду Стратфорд де Ретклиф је разматрао ово питање.⁹² Још седам аустралијских новина јавило је ову вест наредних дана.⁹³ Две седмице касније није било нових вести. Стар је пренео вести из француских новина да је у Србији избила револуција којој се противи Аустрија. На истом месту пренесена је и вест о „грчким хришћанима“ из Босне који су починили „ужасна дивљаштва над муслиманским становништвом“, у уверењу да ће им Француска и Русија помоћи да разбију Османско царство и створе „Грчку цариградску државу“.⁹⁴ Истог дана *Саут аустралијен адвертајзер* известио је о два устанка, једном у Србији и другом (где су се побунили „грчки хришћани“) у Босни.⁹⁵ После у неколико новина

⁸⁸ 'Austria', *Vienna 16. June*, *The Argus* (11 September 1858) 4.

⁸⁹ 'Austria', *16 June*, *The Star* (13 September 1858) 2; *The Sydney Morning Herald* (18 September 1858) 5.

⁹⁰ Петровска скупштина одржана је десет година раније – 1848. године.

⁹¹ *The Argus* (18 December 1858) 5.

⁹² *The Star* (13 December 1858) 2.

⁹³ *Launceston Examiner*, *The Sydney Morning Herald*, *The Hobart Town Daily Mercury*, *The Courier*, *The South Australian Advertiser*, *South Australian Register*, *The South Australian Advertiser*.

⁹⁴ *The Star* (29 December 1858) 2.

⁹⁵ *The South Australian Advertiser* (29 December 1858) 2.

објављених спекулација да ће аустријска војска ући на територију Кнежевине Србије да би „заштетила интересе Европе“ почетком 1859. је јављено да је скупштина прекинута а да је наставак рата одложен за „следећи мај“.⁹⁶

Појединости о Светоандрејској скупштини стигле су, непотпуне тек средином јануара 1859. године и то преко Шпаније. Скупштина је попримила неповољан обрт, кнез је наводно покушао да ограничи моћ министара и постане самосталан. Сукоб са министрима односно „националном странком“ довео је „до оставке главне личности“ у Србији. Убрзо је стигала и вест о објави устанка на границама Србије. Закључак чланка је да су Турци као и обично закаснили да спрече опасност коју је донело одржавање Народне скупштине у Србији.⁹⁷ У аустралијским новинама су догађаји у Србији, Босни и Црној Гори довођени у везу – била је реч о побуни. Очекиван је улазак аустријске војске у Кнежевину Србију.⁹⁸

Тек 20. јануара 1859. аустралијске новине су пренеле нове вести из Србије. Поред незадовољства кнезом и захтева за његову смену, читаоцима је објашњено да су Срби сачували успомену на слободу па су имали посебан статус у оквиру Османског царства. Зато су Срби националну владу поистовећивали са слободном владом. Скупштина која је требало да исправи неправде претворила се у преврат против владара. Овом приликом споменути су и „вође опозиције“ Гарашанин и Вучић (Garaschanin and Vachica). У равнотежи снага Аустрије и Русије, којима према аутору чланка не одговара мирно стање у Србији и кнежевинама, пресудну улогу требало би да има Османско царство (али зар само одржавање скупштине није била Портина грешка?).⁹⁹ *Саут острелијан адвертајзер* је 22. јануара 1859. објавио вест о оставци кнежевске владе и њеном одбијању да се врати на дужност као и о доласку мисије Портиног емисара Кабули-ефендије у Београд.¹⁰⁰ Уследиле су штуре и све ређе вести. Углавном је било речи о политици Аустрије према Србији. Када је 16. марта 1859. *Инкуајпер енд комершал њуз* споменуо догађаје у

⁹⁶ 'Turkey', *Trieste 21 October*, The Maitland Mercury & Hunter River General Advertiser 4 January 1859, 2 (очигледно закаснила вест).

⁹⁷ *Spain*, The Sydney Morning Herald (14 January 1859) 2.

⁹⁸ *South Australian Register* (17 January 1859) 2; Аустралијским новинарима није промакло да је црногорски кнез Данило већ крајем маја 1859. предлагао савез новом кнезу Србије. *The Sydney Morning Herald* (5 August 1859) 8.

⁹⁹ Текст је преузет из *Тајмса*, The Maitland Mercury & Hunter River General Advertiser (20 January 1859) 2.

¹⁰⁰ *Servia*, The South Australian Advertiser (22 January 1859) 3.

Србији узео их је као пример изненадне револуције која је довела до обрта среће владајућих фамилија Европе.¹⁰¹ Ни речи о исходу и последицама Светоандрејске скупштине. У Аустралији је 18. марта 1859. објављена вест из Цариграда од 15. јануара према којој је кнез Милош обавестио Порту да неће прихватити одлуку скупштине о свом избору на „било које достојанство“ уколико не буде потврђен из Цариграда.¹⁰² Коначно је 18. марта 1859. објављено да је кнез Александар, „чија је политика била унапређење савеза са Турском“, збачен у револуцији, док је на престо доведен кнез Милош. Новог владара требало је ускоро да призна и султан.¹⁰³

Умерен и тачан извештај о току и природи Светоандрејске скупштине објављен је тек у новинама *Перт газет* 18. марта 1858. године. Укратко, али прецизно и уз позивање на британског амбасадора у Цариграду, препричан је развој догађаја у Београду. Расположење народа дочарано је верно али додатно драматизовано тврдњом да су Срби рушили мостове и кварили друмове како би спречили интервенцију војске у корист омраженог кнеза Александра.¹⁰⁴ У аустралијским новинама пренесен је тек део богатих вести о Светоандрејској скупштини објављених у британским новинама. Објављени су обавештење о примедбама Кабули-ефендије на начин смene кнеза и његов захтев да Порта именује „кајмакамију“¹⁰⁵ из редова савета (сената) или владе. Кајмакамија, међутим, према овом обавештењу није требало да буде олигархијска влада већ намесништво по узору на оно из 1839. године.¹⁰⁶ Овом приликом пренесен је став скупштинара и смена кнеза уз у британским новинама незаобилазну анегдоту о свађи и кошкању кнеза и кнегиње у време када се српски владар колебао да ли да прихвати захтев за абдикацијом. Детаљан опис догађаја у вези са Светоандрејском скупштином и збацивањем кнеза Александра објављен је 22. марта 1859. у листу *Аргус*. Овога пута није посебно споменута приврженост Порти збаченог кнеза, али је наведено да је скупштина од њега тражила да оправда пола милиона дуката којих више није било у државној каси.¹⁰⁷ У чланку је истакнуто да

¹⁰¹ *The Inquirer & Commercial News* (16 March 1859) 2.

¹⁰² *Turkey*, *South Australian Register* (18 March 1859) 3.

¹⁰³ *South Australian Register* (18 March 1859) 2; Поједине аустралијске новине су у априлу јављале о „револуцији“ у Србији као о новости. *The Moreton Bay Courier* (6 April 1859) 3.

¹⁰⁴ *The Perth Gazette and Independent Journal of Politics and News* (18 March 1859) 2.

¹⁰⁵ *Kaimakanie* – олигархија или врховништво – није преведено на енглески.

¹⁰⁶ *REVOLUTION IN SERVIA*, *South Australian Register* (19 March 1859) 2.

¹⁰⁷ *SERVIA*, *The Argus* (22 March 1859) Supplement: Supplement to the Argus, 1; *SERVIA*, *The Inquirer & Commercial News* (23 March 1859) 3.

је аустријски амбасадор на Порти после неког времена прихватио смену кнеза али је предлагао да уместо њега на престо дође Илија Гарашанин.¹⁰⁸

Свргнути српски кнез Александар постао је ускоро пример тешкоћа са којима се суочавала удаљена Аустралија. Тако је у једном чланку посвећеном телеграфским грешакама и непрецизностима, наведено како је на континент стигао велики број неразумљивих телеграма од којих су неки чак и објављени. Тако је у телеграфским резимеима Колумбијских новости наведено да је кнез Александар био пријатељ Свикија (Swikey), било је нејасно да ли је реч о особи или земљи, али су новинари закључили да је реч била о Турској (Turkey).¹⁰⁹

Тек у априлу новине су почеле да расподелају о улози Светоандрејске скупштине у европској кризи. Наводно је престанак кризе у Србији умањио могућност европског рата. Француска се припремала за рат са Аустријом и аустријско држање према Србији привукло је чак и пажњу уредничког пера уредника париског *Конституционала*. Наводно је чланак о Србији објављен 18. јануара 1859. у овим париским новинама довео до раста на Париској берзи од 0,5%! Сутрадан је потврђено ступање кнеза Милоша на српски престо.¹¹⁰

Јула 1859. године аустралијске новине пренеле су *Тајмсову* вест од 18. маја да је кнез Михаило Обреновић, син владајућег српског кнеза, примљен код краљице Викторије заједно са државним секретаром за спољне послове ерлом Малмесбјуријем. Михаилова супруга кнегиња Јулија представљена је краљици заједно са супругом османског амбасадора.¹¹¹ Три године касније кнегиња Јулија ће одбити да посети краљицу у пратњи супруге османског амбасадора са аристократском гордошћу: „Никад у животу.“

У време битке код Мађенте новине широм Европе, па тиме и у Аустралији, очекивале су рат у Србији и напад на Београдску тврђаву. Кнез Милош је наводно покушавао да подмити њеног команданта.¹¹²

О српском народу тог времена се врло мало знало. Тако су аустралијске новине пренеле писање француског *Конституционала* према коме је у Руском царству живело око 100.000 Срба, док је у Аустрији

¹⁰⁸ За кога погрешно тврди да је био председник Државног савета (Сената). Вести за овај чланак су преведене из немачких новина. *SERVIA*, The Argus (22 March 1859) Supplement: Supplement to the Argus, 1.

¹⁰⁹ *TELEGRAPHIC COMMUNICATION*, South Australian Register (29 March 1859) 2.

¹¹⁰ *FOREIGN INTELLIGENCE*, The South Australian Advertiser (21 April 1859) 3.

¹¹¹ *COURT CIRCULAR*, Empire (12 July 1859) 2.

¹¹² *The Argus* (9 August 1859) 5.

живело 2.594.000 „Срба и Илира“. На другој страни у Аустрији је 2.771.000 Руснака или Црвених Руса, 7.080 Бугара, 1.151.000 Словенаца (Slovenes), 800.000 Хрвата...¹¹³

А онда је средином децембра 1860. године, после месеци вести о могућем сукобу са Турцима и обавештења о признању наслеђа у породици Обреновића, и до Аустралије стигла вест да је три месеца раније умро стари кнез Милош. *Сиднеј морнинг хералд* објавио је тада текст посвећен преминулом српском кнезу који представља други некролог једном српском владару у новинама на енглеском језику. По свом садржају овај некролог је још занимљивији од оног који је четрдесет и три године раније био посвећен Карађорђу. Позивајући се на сазнања обавештеног француског достојанственика који је службовао у Букурешту аутор је тврдио да је Милош као седмогодишњак убио разбојника, да је касније водио банду одметника организовану како сам аутор чланка пише са „патриотским“ циљем пљачкања и убијања презрених (муслиманских) суседа“.

„Покојни кнез Србије, кога сам добро знао (споменути Француз га је наводно познавао прим. Ч. А.) рођен је 1780. године, био је сељачки син, а живот је почео као свињар. Када му је тек било седам година, у шуми га срео разбојник, који је у простој обести, малог свињара ударио у лице. Дете није показало било какав знак гнева, по разбојниковом наређењу наложио је ватру, вребајући прилику да док се овај грејао уз пламен наглим покретом узме пиштољ из човековог појаса, и сместа га је устрељио у главу. Тиме освета која је после разбојниковог удarca испунила његову душу, није била задовољена, па је узео мртвачеву сабљу и одсекао му главу. Овај догађај тргао је дечака из раније тромости, будући његове скривене свирепост и понос, а са овим милим особинама, извесну лукавост и одлучност, за коју нико није претпостављао да их поседује. Од тада је напустио своје крдо свиња, шуму претворио у свој дом, где је ускоро примљен у једну од многобројних банди нерегуларних бораца које су четовале на турској граници из „родољубивих“ разлога пљачкања и убијања њихових презрених суседа (несумњиво се мисли на Турке/ муслимане). Вођа једне такве банде постаће за неколико година...“¹¹⁴

Кнежева биографија је представљена хронолошки тачно, али су појединости измишљане како би престравиле читаоце. Кнез Милош је

¹¹³ *The Sydney Morning Herald* (2 April 1860) 8; *The Hobart Town Daily Mercury* (16 April 1860) 2.

¹¹⁴ *The Sydney Morning Herald* (18 December 1860) 4.

тако једног корумпираног епископа сахранио живог,¹¹⁵ једном приликом је на колац набио 1.400 Турака, кнежев претходник на трону, кнез Александар за кога друге новине тврде да је био наклоњен Турцима, је приликом пријема османске делегације која је тражила његову смену наводно незадовољан чињеницом да изасланици не скидају турбане наредио да им их ексерима закуцају у лобање.¹¹⁶

„Срби су били тако жељни да зауставе безвлашће које је уследило по повлачењу кнеза Милоша, и тако су високо ценили његову бескомпромисну мржњу према Турцима и непоколебљиву одлучност да земљу избави из њиховог јарма, па су изјавили да су спремни да га врате на престо. Бивши кнез је тако срдечно дочекан на повратку у Србију. Са потпуним одушевљењем му је враћена апсолутна власт, па је уз народно одобравање владао на свој непромењен начин све до смрти. А његова суровост, како би мој саговорник рекао „снага“, овог немилосрдног владара имала је многобројне доказе. На пример, пук од 1.400 Турака положио је оружје после једног судара са побуњеним Србима. После је на једном месту свих тих 1.400 заробљеника набијено на кочеве. Вешање или стрељање изгледа да је сматрао исувише благим, па су набијање на колац или сахрањивање живих људи били уобичајени начини погубљења. Када је споменути турски пук уморен одвратном смрћу коју им је Милош наменио, погледао је ка шуми кочева са великим задовољством, приметивши: „То ће научити турске хуље да се држе даље од Србије.“

„Иако је био тако жесток, одлучан и суров, Милош је обично био великодушан према најсиромашнијим људима најнижег порекла међу Србима; јако је био привржен својој жени и деци, који су га обожавали. Изузетно је био популаран међу свим класама својих поданика. Потпуно необразован, он никада није научио да чита и пише, Милош је успон међу сународницима који је трајао током његовог тако дуготрајног живота, дуговао својој сировој и простој снази воље, удруженој са великом природном бистрином, и непомирљивом мржњом према Турцима.“¹¹⁷

Потпуна и знатно тачнија биографија кнеза Милоша објављена је тек марта 1861. године. Она је прештампана из *Левант хералда* у Додатку *Мејтланд меркури енд хантер ривер џенерал адвертајзеру*.¹¹⁸ Ипак наслов

¹¹⁵ По Карађорђевог наређењу жив је сахрањен свештеник који није хтео да без новчане награде сахрани сиромашног погинулог српског устаника. Р. Љушић, *Возд Карађорђе* 1–2, Београд 2000.

¹¹⁶ *The Sydney Morning Herald* (Tuesday 18 December 1860) 4.

¹¹⁷ *Isto*.

¹¹⁸ *Supplement to the Maitland Mercury & Hunter River General Advertiser* (2 March 1861) 7 S.

је говорио сам за себе: „Како је свињар захваљујући низу злодела постао кнез.“

Фебруара 1861. аустралијске новине пренеле су писање новосадског *Дневника* према коме је у Јужној Угарској владало незадовољство зато што је цар Франц Јозеф именовао грофа Менздорфа да испита жеље становника Војводине. Само Народна скупштина, тврдило се, може да одлучи да се Војводина Србија поново уједини са Угарском.¹¹⁹

Султанова смрт средином 1861. године навела је коментатора *Тајмса* да размотри прилике у пространом Османском царству. Док су дунавске кнежевине биле, према његовој процени „практично независне“ Србија и Црна Гора биле су „пркосне као и обично“.¹²⁰

У ишчекивању европског рата, у страху од пропасти Османског царства и руске експанзије у крајевима важним за британско колонијално царство, удаљена, примитивна и сиромашна Србија британским посматрачима морала је остављати лош утисак. Тако је у *Саут острелијан реџистру* пренесена вест о томе како су српски официри на пријему намеравали да изазову на двобој аустријског дипломату који је наводно увредио кнеза. „И у немачким земљама су двобоји у порасту...“ Аутор чланка није прихватао да судбина учесника у двобоју Срба или Аустријанаца буде посматрана као питање „да ли је пас појео свињу или свиња пса“.¹²¹ Позивао је на промену „кода части“ и на цивилизовање ових народа. Сиднејске новине Емпајр донеле су у то време чланак под насловом „Државице“ (Petty States). За Србију и Влашку (мада су у то време Влашка и Молдавија биле уједињене), написано је да жарко желе да стекну положај европских држава. Оне су, верује аутор, међу „најза-

¹¹⁹ *Empire* (4 February 1861) 3.

¹²⁰ *The Mercury* (14 August 1861) 2. Годину дана касније аустралијски читаоци добили су објашњења о Црној Гори и њеном становништву: „Становништво Црне Горе броји око 125.000. Реч је јужнословенском или српском народу, јединственим у раси, језику и вери са становништвом на турској страни у Херцеговини, Босни, Бугарској, средишњој Србији као и становништву на аустријској страни у Боки Которској, Далмацији и Хрватској. Црногорци се од својих суседа Албанаца значајно разликују, мада се сматра да је илирска раса имала извешан прилив словенске крви.“ *MONTENEGRO. THE HERZEGOVINE, AND THE SLAVONIC POPULATIONS OF TURKEY. (From Macmillan's Magazine for August)*, *Empire* (4 November 1862) 3; *THE MONTENEGRINS*, *Empire* (12 March 1862) 6.

¹²¹ *South Australian Register* (3 February 1862) 3.

нимљивијим објектима које политички свет може да приушти“.¹²² Док велике силе могу да остваре „физичку величину“, мале државе могу да остваре „моралну висину“. Ако мала држава пође погрешним путем, веровао је посматрач, на странпутицу је по правилу одведе нека велика земља. Лош утицај на Италију тако има Француска а на Србију и Влашку Русија. За разлику од ових лоших примера, Швајцарска је држава о којој би ретко ко говорио са презрењем, мада треба речи, тврдио је аутор чланка, да ова земља постоји само ради забаве туриста.¹²³

Сиднеј Морнинг Хералд је 14. августа 1862. јавио да се у Србији и Црној Гори „наставља рат“.¹²⁴ Истог дана друге новине су јавиле да у Црној Гори настављају борбе док су Србија и Београд бомбардовани.¹²⁵ Треће новине су истовремено јавиле и појединости сукоба. Дошло је до борби између Срба и османских трупа, Београд је бомбардован и причињено је много штете. Османске трупе су упућене на границу Србије. Комисија је коначно послана у Београд, паша је смењен са положаја заповедника Београда. Српски кнез је захтевао рушење свих тврђава. Нових вести није било зато што је телеграфска веза у Џубалу била прекинута.¹²⁶ Из француског *Монитера* преузете су вести о узроцима сукоба. Кривица је у потпуности била приписана Турцима.¹²⁷ Вести су говориле да је Гарашанин позвао народ из околине да помогне Београђанима, али су пљачке „страних продавница“ које су уследиле заустављене након што су двојица разбојника стрељана.¹²⁸ Вероватно је најдетаљнији преглед прилика у Европској Турској пружио почетком септембра 1862. *Саут Острелијан Реџистер*. „Мали рат“ који је султан имао на својим границама подразумевао је, према писању ових новина, сукобе у Црној Гори, Херцеговини и Србији. Малобројне али храбре Црногорце аутор је у њиховој тежњи да сачувају самосталност упоредио са Швајцарцима. Међутим, Србија, иако има уставни поредак који поред кнеза подразумева и владу и представничку скупштину, има становништво коме су многе

¹²² У поштанском саобраћају Србија се спомиње од 1862. године. За пошиљке из Србије (осим Београда), Шпаније и Португалије требало је плаћати унапред поштарину. *The Argus* (19 May 1862) 4.

¹²³ *PETTY STATES*, *Empire* (3 February 1862) 2; *The Sydney Morning Herald* (6 February 1862) 3.

¹²⁴ *GREECE AND TURKEY*, *The Sydney Morning Herald* (14 August 1862) 5.

¹²⁵ *The South Australian Advertiser* (14 August 1862) 2.

¹²⁶ *Empire* (14 August 1862) 8; *TURKEY*, *The Maitland Mercury & Hunter River General Advertiser* (16 August 1862) 2.

¹²⁷ *The Mercury* (18 August 1862) 4–6.

¹²⁸ *The South Australian Advertiser* (18 August 1862) 3.

године лоше владавине упропастиле карактер што ће исправити тек просвета и добра владавина.¹²⁹ Крајем септембра јављено је чак да је педесет гарибалдинаца преко Албаније пошло за Србију, а очекивао се и долазак Гарибалдија и хиљада његових добровољаца.¹³⁰ Већ 8. октобра 1862. аустралијске новине су јавиле да је завршена конференција (није наведено где је одржана) која је одлучила да Турци напусте неке тврђаве¹³¹ и повуку се из неких крајева Београда.¹³² Ускоро су аустралијске новине пренеле вест из париског *Журнал де Деба* према којој српски захтев за одласком турске посаде из Београдске тврђаве представља европско питање. Аустрија би дозволивши такав развој догађаја омогућила да Србија контролише Дунав и постане „чувар њене капије“. Процењујући српске снаге на 150.000 војника, аутор чланка тврдио је да ће Србија постати „нова Угарска“.¹³³ О одлукама конференције у Канлици једва да је и јављено у аустралијској штампи. Ипак, деловање Србије пажљиво је праћено. Чланак из лондонског *Тајмса* пренео је пролећа 1863. године вести о наоружавању Србије уз помоћ Русије и Румуније. Аутор чланка је закључио: „Срби су одлучни, храбри, чак безобзирни, и савршено не поштују преузете уговоре и обавезе...“¹³⁴ На другој страни, захваљујући аристократском пореклу кнегиње Јулије, Србија је почела да буде спомињана и у контексту збивања у европским владарским породицама. Када су почетком јуна 1863. принц и принцеза од Велса организовали један пријем међу четири посебно споменуте присутне званице (породице) нашла се и „кнегиња од Србије“. Аустралијске новине спомињале су Србију и као један од „чворова“ који ће у наредној години покушати да „размрси“ Наполеон Трећи. Мада, тврдили су да Србија и Рајна нису тако „романтичне“ теме као што су то Ница и Савоја.¹³⁵

¹²⁹ *EUROPEAN TURKEY*, South Australian Register (8 September 1862) 2.

¹³⁰ *THE MYSTERIOUS MOVEMENTS OF GARIBALDI*, The Mercury (27 September 1862) 7.

¹³¹ Наведено је да су Турци задржали Београд, Ужице и Соко (што није тачно пошто су напуштене тврђаве у Ужицу и Соколу).

¹³² *The South Australian Advertiser* (8 October 1862) 2; Ускоро је уследило још појединости преузетих из француских новина: *THE CONFERENCE AT CONSTANTINOPLE*, Launceston Examiner (21 October 1862) 2.

¹³³ *THE CONFERENCE AT CONSTANTINOPLE*, Launceston Examiner (21 October 1862) 2.

¹³⁴ *TURKEY, (From the Times' Own Correspondent)*, The Sydney Morning Herald (30 April 1863) 2; сличне вести су у то време биле учестале. *THE OTTOMAN EMPIRE*, The Mercury (26 May 1863) 3.

¹³⁵ *GENERAL SUMMARY*, Launceston Examiner (26 January 1864) 2.

Повремене вести о припремама за устанак у Србији и Дунавским кнежевинама, током шездесетих година 19. века смењивала је понека занимљивост. Тако је почетком пролећа 1865. у вести о обједињавању париских сточних пијаца, јављено и да до главног града Француске стижу и грла чак из Мађарске, Србије и Дунавских кнежевина.¹³⁶

Аустралијској јавности, баш као и британској, требало је посебно представљати Србију чак и пошто су преводи епских песама, Ранкеове историје и Пејтонов путопис¹³⁷ већ деценијама били део тамошње културе. Средином шездесетих година британски часопис *Куотерли* (Quarterly) посветио је читав есеј Србији. Објашњена је укратко историја Србије од досељавања словенских племена средином 7. века и стварања државе, преко времена средњовековног успона и наводног простирања царства од Јадранског до Црног Мора, до османског ропства и „почетка отпора“ 1804. и успоставе „практичне независности“ 1826. године. Аутор приказа закључио је да се о Србији и њеним установама у Британији зна тако мало да је потребно у потпуности се ослонити на списе недавних путника о овој новој држави и будућим економским изгледима који садрже „многе елементе будућег богатства“.¹³⁸ Друга криза око градова регистрована је у аустралијским новинама средином новембра 1866. године. Српске власти су захтевале евакуацију две тврђаве неразумљиво пренесених имена, а кнез је демонстративно отишао у околину једне од њих где се налазио логор са 6.000 српских војника.¹³⁹

Србија се, међутим, пред аустралијском јавношћу није могла подићи само великом војском која је у континенталним новинама често спомињана. У Европи је 1866. било 1.480 позоришта; највише – 337 у Француској, 159 у Енглеској, 152 у Аустрији, 23 у Холандији, 8 у Норвешкој, 4 у Грчкој, 4 у Турској, 3 у Румунији, 1 у Србији...¹⁴⁰ Набрајајући почетком 1867. године европске земље француске новине (чије писање је пренело неколико аустралијских) сабрале су 57 суверених држава: међу њима 4 царства, 15 наследних краљевина, 6 република... Влашка, Молдавија и

¹³⁶ *The Mercury* (22 March 1865) 4.

¹³⁷ Вест о новом издању Пејтоновог путописа најављена као књига која је пре много година пробудила интересовање за Источну Европу. Истовремено ће бити објављена у Лондону и Лајпцигу. *The Courier* (2 April 1862) 4.

¹³⁸ *The Cornwall Chronicle* (26 April 1865) 2.

¹³⁹ *Empire* (17 November 1866) 5.

¹⁴⁰ *STATISTICAL ITEMS*, *The Queenslander* (24 November 1866) 3.

Србија означене су као „независне кнежевине“ док су Шлезвиг-Холштајн и Луксембург за аутора били зависна велика војводства.¹⁴¹

Саут Острелијан Регистер објавио је почетком маја 1867. да је Порта два месеца раније најавила да ће учинити уступке које је раније обећала Србима.¹⁴² Ускоро су стигле вести о предаји Београд и осталих градова српским властима. Реч је о кратким вестима пренесеним из британске штампе.

У то време из Велике Британије стигле су вести о великој афери која је потресала Велику Британију, а имала је макар посредне везе са Србијом. Француз Едвард Девиле (Edward Devillers) трговао је обвезницама „Мајданпечке шумске компаније“ (*Majdanpek Forrest Company*). Злоупотреба је оштетила једну од британских банака за чак 108.000 фунти.¹⁴³

Атентат на кнеза Михаила изазвао је интересовање британске јавности и велики број аустралијских новина пренео је различите, углавном познате вести о овом догађају. Тек два месеца касније, када је већ јављено и о доласку кнеза Милана у земљу и успостављању Намесништва *Сиднеј морнинг хералд* пренео је писање *Лондонске ревије*. Занимљиво, изостао је некролог кнезу Михаилу (који није ускраћен Карађорђу ни кнезу Милошу), ипак дата је новија историја Србије. Зачуђујуће детаљна она је међутим донекле нетачна кад је реч о хронологији догађаја из Првог српског устанка. Аутор чланка приметио је како је светска мода атентата од убиства Абрахама Линколна, преко злочинства ирских фенијанаца широм империје стигла и у далеку Србију. Кнез Михаило описан је као културна личност високих способности, која је много путовала, „студирала филозофију на Хајделбергу“ и покушавала да једну „примитивну нацију“, која је вековима била подређена Турској, води према начелима уставности.

„Историја Србије била је, током протелих година њене релативне слободе, повест борбе две супарничке породице за власт. Корени обе ове фамилије су скорашњи и скромни, обе су представнице револуционарних замисли, и обе носе жиг крајње сумњивих дела. Ова земља обилује богатствима, упечатљива је по својој лепоти, а из ње је потекао храбар и радан народ. Ипак, она не напредује колико би требало, а народ је и даље

¹⁴¹ *THE CHANGES IN EUROPE*, The Perth Gazette and West Australian Times (1 February 1867) 3.

¹⁴² *TURKEY*, South Australian Register (3 May 1867) 3.

¹⁴³ Средином века толика сума била је равна данашњој суми од око 50 милиона евра. *Extraordinary Bank Fraud*, The Mercury (8 August 1867) 3.

безнадежно утонуо у полуварварство, које је чини се типично за све народе који исповедају грчку веру.¹⁴⁴

Почетком септембра 1869. године аустралијске новине јавиле су о заседању Скупштине у Србији. Иако је у то време у Кнежевини Србији већ донесен Намеснички устав, пренесено је да је Скупштина изјавила жељу за доношењем новог највишег правног акта. Поред чињенице да су потомци ћерке кнеза Милоша увршћени у наследни ред кнежевске власти јављено је и да Намесништво средином јула „санкционисало“ нови Устав.¹⁴⁵ У новембру 1869. новине су пренеле и писање *Џуиш Кроникла* према коме су под притиском Велике Британија, Француске и вероватно Аустроугарске из новог устава Кнежевине Србије изостављени чланови који би омогућили доношење дискриминативних закона према Јеврејима.¹⁴⁶

Ступање кнеза Милана на српски трон јављено је са два месеца закашњења, тек октобра 1872. године. Млади владар није посебно представљен.¹⁴⁷

Источна криза најављивана је у многобројним аустралијским новинама још од почетка 1876. године. У *Саут Острелијен Реџистру* изнесен је детаљан опис прилика и непријатан положај у коме се нашла Кнежевина Србија, која је морала да повлачи војску са својих граница и без успеха покушава да добије кредите за наоружавање.¹⁴⁸ Међутим, нису само балканске државе намеравале да међусобно поделе европске поседе Османског царства. Часопис *Врлд* пренео је тврдње да се Немачка наводно залаже да Босна, Херцеговина и Бугарска, са изузетком „вероватно Србије, буду присаједињене Аустроугарској. На другој страни Црна Гора, румелијске провинције и Цариград нашли би се у једној држави.¹⁴⁹

Првих дана јануара 1878. године читаоци аустралијских новина обавештени су о ратним успесима руске и српске војске. Било је очигледно да Србија ужива подршку Русије и да жели да из рата изађе независна и проширена. Објављено је и да Аустроугарска по цену рата неће дозволити да Босна и Херцеговина постану део Србије.¹⁵⁰

Скромно порекло свакако да није доприносило слици српских династија у британској јавности. Незадовољне деловањем Вилијема Гледстона, вође либералне опозиције и заштитника балканских хришћана,

¹⁴⁴ *Assassination of Prince Michael*, The Sydney Morning Herald (21 August 1868) 6.

¹⁴⁵ *SERVIA*, The Mercury (7 September 1869) 3.

¹⁴⁶ *The Mercury* (10 November 1869) 2.

¹⁴⁷ *The Sydney Morning Herald* (19 October 1872) 5.

¹⁴⁸ *South Australian Register* (11 January 1876) 5.

¹⁴⁹ THE PARTITION OF TURKEY, Launceston Examiner (27 January 1876) 3.

¹⁵⁰ *The Sydney Morning Herald* (2 January 1878) 4.

једне турске новине објавиле су да је он син бугарског трговца свињама Трозадина који је као шеснаестогодишњак побегао у Србију одлакле је овим послом упућен у Лондон. Колико год бесмислена, ова вест била је занимљива уредницима аустралијских новина који су је прештампали.¹⁵¹

Лондонске новине су 27. јуна 1878. године пренеле Ројтерову вест да је Србија постала независна. Истовремено, јављено је и о аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине.¹⁵² Занимљиво је напоменути да је у једним аустралијским новинама чак изнесена тврдња да Велика Британија није штитила османски суверенитет, што је несумњиво био случај током Берлинског конгреса. Тако је чак изнесена тврдња да је лорд Дерби¹⁵³ „помогао да Србија буде ослобођена од непосредног турског суверенитета“.¹⁵⁴

Србија је постала једна од тридесетак независних држава ондашњег света. Није зато чудно што су вести из ње учестале и у аустралијским новинама. Када је 6. марта 1882. Србија проглашена за краљевину, аустралијске новине су ову вест пренеле већ два дана касније. *Сандеј морнинг хералд* обавестио је читаоце, у две кратке реченице, о проглашењу кнеза Милана за краља и општем задовољству које је тим поводом завладало широм земље.¹⁵⁵

Писање аустралијских новина о Србији - више од седам деценија колико је прошло од првог спомињања 1809. године до њеног уласка у

¹⁵¹ *Morning Bulletin* (7 January 1878) 3.

¹⁵² *The Congress, The Queenslander* (6 July 1878) 417; Детаљније о одредбама споразума који је донесен на конгресу писано је у чланку *THE TREATY OF BERLIN*, *South Australian Register* (17 July 1878) 4. Детаљна биографија кнеза Милана објављена је у Острелијан таун енд кантри црналу почетком 1878. године, после ратне победе над Османским царством. *Prince Milan, Australian Town and Country Journal* (19 January 1878) 17. Занимљиво да у овом тексту, који је садржао и краћу историју Србије, док је илустрован портретом кнеза Милана (из профила), стоји нетачна информација да се најстарији син Милана и Наталије, рођен августа 1876. звао Никола. Оцена кнеза Милана, дата јануара 1878, донекле се чини далековидом: „Кнез Милан, усред свих ових великих догађаја, показао се као храбра личност, али није доказао да поседује велике способности као генерал или мудрост као владалац.“ *Isto.*

¹⁵³ Edward Henry Stanley, 15th Earl of Derby KG, PC, FRS (1826–1893), шеф британске дипломатије од 1866. до 1868. и од 1874. до 1878. године.

¹⁵⁴ *RESULTS OF THE CONGRESS*, *Gippsland Times* (29 July 1878) 4.

¹⁵⁵ *MILAN, KING OF SERVIA*, *The Sydney Morning Herald* (8 March 1882) 5; Сличне, у неким случајевима опшрније вести објављене су и у другим аустралијским новинама. *Coronation of Prince Milan, The South Australian Advertiser* (8 March 1882) 5.

ред независних држава (1878) и проглашења за краљевину (1882) – пружа важан поглед на слику Србије, њеног народа и уопште Балкана, Источне Европе, Словена и других хришћанских заједница, у британској, француској и делимично аустријској јавности. У далекој Аустралији, у то време тек у малој мери еманципованој од Велике Британије, локалне новине представљају у ствари истински филтер разних вести и драгоцени мали рудник сведених сазнања. Поред утицаја актуелне политике, свакако најснажнијег и најочигледнијег аспекта који је могуће пратити, од велике важности су предрасуде које су се развијале захваљујући раширеној русофобији, туркофилству, империјалној идеологији, али и посредном утицају који су на британску/аустралијску јавност имале француска и аустријска јавност. У аустралијским новинама јако је уочљив утицај развоја веза између српске и европске, посебно британске, културе. Важне промене догодиле су се после појаве превода српских епских песама из пера Џона Боуринга крајем двадесетих, појаве Пејтоновог путописа четрдесетих и превода Ранкеове историје Србије на енглески педесетих година 19. века. На основу писања аустралијских новина могуће је наслутити и да су економска питања, или макар њихово виђење од стране савремених елита, имала много већи значај него што се то иначе у науци претпоставља, за формулисање британске и француске политике према Србији. Коначно, од великог значаја су предрасуде према европској „другости“ које долазе до изражаја у упоредној историји Србије и посебно изграђеној слици њених нововековних владара. Првобитне биографије војда Карађорђа и кнеза Милоша јасно указују на стереотипе о варварству и заосталости европских хришћана источног обреда, утемељене на традицијама односа Запада према Византији, потврђених у делима проветитеља у 18. веку и утврђених русофобијом током прве половине 19. века.

Čedomir Antić

PRINCIPALITY OF SERBIA IN THE AUSTRALIAN PRESS

Summary

This article deals with articles and releases regarding Serbia published in Australian newspapers from 1809 to 1882. During more than seven decades Serbia was frequently mentioned in the Australian press. This study analyses the development of the image of Serbia and the Serbs in a distant part of the British Empire, all influences from British, Austrian and French press and policies, and especially the impact of cultural emancipation and integration of Serbia into the broader European framework. In more than five thousand articles published in tens of contemporary Australian papers perception of the Serbian state and people is presented from the period of First Serbian Uprising until the proclamation of the Kingdom of Serbia.

Keywords: Australia, Principality of Serbia, British Empire, newspapers, Turkey, Austria.

Чланак примљен: 05. 09. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

Александар РАСТОВИЋ*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју
Ниш

ЕНГЛЕЗИ О БУНАМА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ 1842–1844. ГОДИНЕ**

Анстракт: На основу богате дипломатске преписке енглеских представника у Београду анализира се однос званичне британске политике према унутрашњој политичкој ситуацији у Кнежевини Србији почетком четврте деценије XIX века, са посебним освртом на то да ли постоји опасност од избијања завера и немира против српских кнежева. Званичној британској политици није одговарало приближавање Кнежевине Србије и царске Русије с обзиром на то да је преовладало мишљење да Србија може да буде погодан инструмент у руским рукама преко кога би она ширила свој утицај на Балкану, чему се Лондон супростављао.

Кључне речи: Енглези, буне, Ниш, Кнежевина Србија, Београд, Лондон, британски дипломати.

Једна од основних преокупација британских дипломата који су боравили у Србији током деветнаестог века било је помно осматрање унутрашње политичке ситуације и праћење потенцијалних завера и побуна против српских владара што је посебно дошло до изражаја између 1842. и 1844. године. Нарочиту ревносност у извештавању о могућим бунама показивао је конзул Томас Греније де Фонбланк, кога је британска

* sa2069@eunet.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918), подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

влада на ту дужност именовала 21. августа 1841. Међутим, он је дужност преузео тек 28. априла 1842, што се може тумачити његовом намером да сачека смиривање ровите ситуације у Кнежевини. Нови британски конзул је био велики туркофил и ненаклоњен Србима. Често је уверавао своје министарство спољних послова да су Турци у Србији мирни и да сви проблеми долазе од Срба.¹

Томас де Фонбланк је имао необичан карактер. Био је сујетан, каприциозан, човек тешке нарави.² Живео је у Земуну, а у Србију је ретко прелазио. Информације о тамошњим збивањима је првенствено добијао из аустријских извора.³ Српски језик није знао. Његови извештаји су често били непоуздани и тенденциозни. Односи Србије и Велике Британије су били за време његове дипломатске мисије у знатној мери заоштрени и хладни захваљујући његовом понашању, мада је говорио да је његов основни задатак да изглади непријатне успомене које је могло да остави мешање пуковника Хоцеса у српске ствари.⁴ Све је то стварало бројне проблеме у контактима са српском владом, али и са Форин офисом и због тога је у једном тренутку постојала намера да буде опозван из Србије. У британском министарству спољних послова је сматран једним од најгорих представника у страним земљама.⁵ Против њега су у британском парламенту иступали и Дејвид Уркварт и Бенјамин Дизраели, који је његове извештаје о Србији називао “злокобним гласинама”.⁶

Тврдоглавост и пргав карактер су му се осветили 26. маја 1858.⁷ Тога дана шетајући Калемегданским пољем, игноришући упозорења турских стражара да напусти простор који је био забрањен за приступ, нападнут је и тешко рањен. Од последица тог напада није се никада опоравио. Умро је 1860, и сахрањен је у Београду.

И поред велике резервисаности према материјално-чињеничној тачности и објективности његових извештаја, односно често врло

¹ Р. Ауту, *Необјављени документи енглеског министарства спољних послова о Србији 1837–1911*, Историјски часопис 12–13 (1961–1962) 1963, 418–419.

² А. Растовић, *Велика Британија и Србија 1889–1903*, Београд 2000, 25.

³ Нил Попов напомиње да је Фонбланк свој боравак у Земуну правдао немогућношћу да у Београду нађе удобан смештај. Н. Попов, *Србија и Русија од Кочине Крајине до Светоандрејске Скупштине* 3, Београд 1870, 132.

⁴ В. Ј. Вучковић, *Српска криза у Источном питању (1842–1843)*, Београд 1957, 45.

⁵ *Исто*, 417.

⁶ Ј. Пауновић-Штерменски, *Урквартово виђење међународног положаја Србије*, Београд 2007, 143.

⁷ Ж. Ђорђевић, *Случај енглеског конзула Фонбланка 1858. године*, Историјски гласник 1–2 (1978) 113–121.

необичним и контрадикторним вредносним судовима које је износио о ситуацији у Србији и описа побуна против кнеза Михаила и његовог наследника кнеза Александра Карађорђевића, дипломатски списи које је састављао и прослеђивао у Лондон су драгоцени у склапању мозаика тадашње веома трусне ситуације која је владала у српској кнежевини, виђене из угла представнике најмоћније империјалне силе тога времена. Када се говори о узроцима те опсесивне заинтересованости Фонбланка за буне и завере у Кнежевини Србији треба имати у виду да је то био само делимично резултат званичне британске политике према Србији и Балкану која се у то време залагала за истискивање руског утицаја са тих простора и учвршћивања Турске и зато је очување реда и мира било преко потребно. Главни разлог ове, рекли бисмо, опседнутости енглеског конзула за револуције у Србији лежи у карактеру његове личности. Многе ствари у својој дипломатској каријери је радио на своју руку, а не на основу добијених упутстава, због чега је често био критикован од надређених.

У периоду од априла 1842, када је стигао у Србију, и све до краја краја 1844. године, Томас де Фонбланк готово свакодневно извештава своје претпостављене у Форин офису о покушајима побуна и могућим заверама против српских кнежева и њихових влада. Тек неколико дана након што је ступио на дужност, почетком маја 1842, послао је два извештаја у Лондон у којима је наговестио избијање кризе у Србији, и упозорио да се „врше жестоки и клеветнички напади на српског кнеза Михаила и његову владу“.⁸

Занимљиво је да је до краја 1842. године саставио још неколико извештаја који су потпуно контрадикторни. И док у једном броју њих наговештава нове буне у Србији у другима их одбацује као нереалне. Тако је почетком новембра изнео процену да се до краја те године у Србији неће десити било каква контрареволуција, али је сматрао да ће се „страховите свирепости догодити пре пролећа наредне године“.⁹ Исту оцену је изнео и неколико дана касније, при чему је овог пута у читаву ствар око побуна укључио и свештенство подвлачећи да су „многи попови у Србији спремни да узму оружје у руке како би се борили против побуњеника и неверника“.¹⁰ Међутим, крајем истог месеца изнео је потпуно другачију процену. Тада је записао да се у Србији поново калкулише са избијањем новог револта у земљи с тим што не би био

⁸ Mikrofilmoteka, Serbia/Great Britain-2, Foreign Office 78/483, N° 9, 12, May 1, 7, 1842, Fonblanque to Aberdeen (у даљем тексту Mf, S/GB, FO).

⁹ MF, S/GB-3, FO 78/484, N° 78, November 2, 1842, Fonblanque to Aberdeen.

¹⁰ MF, S/GB-3, FO 78/484, N° 80, November 8, 1842, Fonblanque to Aberdeen.

усмерен против новоуспостављене династије већ против турске превласти у земљи.¹¹

О припремама нових побуна Томас де Фонбланк је писао у више наврата и током 1843. године. Занимљива је информација о организовању велике побуне против кнеза Александра и владе за Ђурђевдан те године, а коју је добио од једног врло утицајног свештеника. Изненађен умешаношћу свештенства у буну против власти, на питање како то да он као свештеник и хришћанин дозвољава „афирмацију крворполића“ добио је одговор да је „побуна у суштини борба хришћана против неверника“.¹²

Осим о планираним бунама, енглески посланик је често писао и о организованим, али на време откривеним заверама. Таква једна пропала војна побуна је откривена крајем децембра 1842. године у Београду. Извештавајући о тој војној побуни изнео је претпоставку да су сличне завере требало да буду организоване и у другим војним гарнизонима широм Србије.¹³ Почетком фебруара 1843. обавестио је Лондон да је у Београду ухапшено пет лица за које се претпоставља да су имали везе са планираном завером, при чему постоје индиције да је у њу уплетен и руски конзул Герасим Васиљевич Вашченко. Међутим, Фонбланк је одбацио вероватноћу умешаности руског дипломате јер није веровао да би он подржавао „мали и неуспешан устанак“.¹⁴

Бивши кнез Милош Обреновић се никада није помирио са одласком са власти, односно са напуштањем земље. Користећи своје присталице и знатна финансијска средства често је након одласка из Србије припремао завере и побуне како против кнеза Михаила, тако и против кнеза Александра. О свим тим покушајима буна у периоду од 1842. до 1844. године Фонбланк је ревносно обавештавао Форин офис. Средином јуна 1842. је јавио да је из више извора у последње време примио информацију о постојању плана о повратку кнеза Милоша из Беча у земљу у случају да кнез Михаило задржи министре (Протић, Радичевић, Рајовић) које Порта жели да уклони. Фонбланк је том приликом упозорио да су о том плану упознати и у Бечу и на Порти, као и да бивши кнез има довољно пријатеља у Србији који су спремни да формирају снажну фракцију у земљи у случају да дође до избијања кризе.¹⁵

¹¹ MF, S/GB-3, FO 78/484, N° 86, November 26, 1842, Fonblanque to Aberdeen.

¹² MF, S/GB-3, FO 78/524, N° 1, 31, 66, January 4, May 24, November 12, 1843, Fonblanque to Aberdeen.

¹³ MF, S/GB-3, FO 78/484, N° 92, December 22, 1842, Fonblanque to Aberdeen.

¹⁴ MF, S/GB-3, FO 78/524, N° 3, February 10, 1843, Fonblanque to Aberdeen.

¹⁵ MF, S/GB-2, FO 78/483, N° 11, June 17, 1842, Fonblanque to Aberdeen.

Осврћући се на откривање нове велике завере кнеза Милоша против свог сина, Томас де Фонбланк је 9. августа 1842. године забележио да су организатори ухваћени и да је међу њима један младић по имену Ресавац, син једног од чланова Сената (често уместо Савета користи реч Сенат) који има велико богатство и утицај у земљи. Вероватно је мислио на Јована Здравковића, сина Милосава Здравковића Ресавца, члана Савета. У вези са судбином ухапшеног младића проценио је да ће сигурно бити осуђен на смрт и да је јавно мњење у Београду у већини за смртну казну. У извештају који је крцат многобројним информацијама изнео је и податак да је „код једног од ухапшених пронађено двадесет хиљада дуката у циљу дизања револуције“, док су у „заверу укључена и три аустријска племића“. Овом приликом Фонбланк је објавио и план завере по коме је господара Јеврема, генерала Протића и све чланове Савета сем петорице требало убити, јавне зграде у Београду запалити или уништити, а кнеза Михаила са члановима Савета одвести у Крагујевац. Након тога специјални изасланици би посетили царевице Аустрије и Русије од којих би се тражило да признају повратак кнеза Милоша на власт, с образложењем да би он могао да успешно управља народом односно земљом. Према плану завереника млади кнез би после повратка његовог оца на престо путовао и стицао знања како би једног дана био у стању да упраља Кнежевином.¹⁶

О овој завери Томас де Фонбланк је писао опширно и наредних месеци. Најпре је изнео признање једног од учесника завере по презимену Здравковић, вероватно је опет реч о Јовану за кога наводи да има два псеудонима (Чичић и Ресавац), који се приликом боравка у Бечу срео са бившим кнезом Милошем од кога је тражио позајмицу од тристо дуката за трговачке послове. Том приликом му је екс кнез понудио шесто дуката под условом да помогне у организовању револуције у Србији како би се вратио на власт. Здравковић је према писању Фонбланка ту понуду прихватио, а са собом је понео и новац и упутства за извршење преврата. Међутим, ухваћен је и власти су на време сазнале за намеру о тој буни.¹⁷

О учешћу Јована Здравковића и његовог оца Милосава у завери кнеза Милоша постоје контрадикторна мишљења. Војислав Вучковић тврди да је у истрази утврђено да је Јован Ресавац имао задатак да организује буну у циљу Милошевог повратка у земљу.¹⁸ Међутим, његов закључак је гласио да је завера у којој је био Ресавац била намештена да

¹⁶ MF, S/GB-2, FO 78/483, N° 44, August 9, 1842, Fonblanque to Aberdeen.

¹⁷ MF, S/GB-2, FO 78/483, N° 43, August 12, 1842, Fonblanque to Aberdeen.

¹⁸ В. Ј. Вучковић, *Српска криза у Источном питању*, 39.

би се скренула пажња са Вучићеве буне.¹⁹ Драгослав Страњаковић у књизи *Вучићева буна* наводи да је према писању Павловићевих *Српских новина* код саветника Милосава Здравковића Ресавца нађен запечаћен план о убиству неких виђенијих људи, о хапшењу и затварању у апс младог кнеза Михаила и прогласу Милоша за српског кнеза.²⁰ Спорна је и сума коју су завереници добили од старог кнеза, а коју спомиње Фонбланк. И док у извештају од 12. августа наводи да је Здравковић добио шесто дуката, у депеши од 10. новембра исте године записао је да су „Ресавца и други превратници добили четрдесет до педесет хиљада дуката“.²¹

Коначно, енглески дипломата је веома опширно известио лорда Абердина, министра спољних послова и о три буне које су оставиле најупечатљивији траг од 1842. до 1844. године. Ради се о Вучићевој, Рајовићевој и Катанској буни. Вучићева буна или револуција,²² како је један број српских историчара квалификује, која је означила смену династија, наишла је на велику пажњу у дипломатским извештајима британског конзула у Србији. Још док је буна трајала, 3. септембра је записао да откада борави у Србији никада није чуо за побуну таквих размера, али да сматра да ће бити угушена за неколико дана. Иначе, ово је била само једна у низу његових лоших процена. У извештају је даље стајало да се кнез Михаило налази у Крагујевцу где је окружен са близу дванаест хиљада наоружаних људи, не рачунајући регуларну војску, док је Вучић, као вођа побуне, по његовим информацијама располагао са нешто више од седамсто људи што је било нетачно.²³ Обавестио је да

¹⁹ Исто, 50.

²⁰ Д. Страњаковић, *Вучићева буна 1842 год*, Београд 1936, 54.

²¹ MF, S/GB-3, FO 78/484, N° 76, November 10, 1842, Fonblanque to Aberdeen.

²² Историчар Радомир Ј. Поповић Вучићеву буну квалификује као револуцију, док је Драгослав Страњаковић у књизи *Вучићева буна* оцењује као буну, а у делу *Влада уставобранитеља* као револуцију. Р. Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003, 139, Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1853. Унутрашња и спољашња политика*, Београд 1932, 6–23.

²³ Драгослав Страњаковић наводи да је кнез Михаило у логору под Сушичким брдом поред регуларне војске располагао са око петнаест хиљада људи, односно да је у Жабарима окупио двадесет пет хиљада људи и да је према речима самог кнеза Михаила он имао десет пута више људи него Вучић. Бројку од петнаест, односно двадесет пет хиљада људи што је двоструко више него што су биле снаге Томе Вучића истиче и Радомир Ј. Поповић. Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља*, 12, 20. Исти, *Вучићева буна*, 68. Р. Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, 143.

јавни ред није нарушен у Београду, али и упозорио је да у другим деловима Србије постоје гласине о побунама.²⁴

У извештају од 9. септембра написао је да су Шекиб ефендија и Кемал паша примили вође побуњеника, Вучића и Петронијевића, са највишим војничким почастима, при чему је подвукао да је Кемал паша прогласио Вучића и Петронијевића председницима привремене владе. Такође, је написао да су, према извештајима из унутрашности, Вучићеви побуњеници остварили запажене успехе, као и да је дошао крај огромног терора у Србији који је спроводио Вучић, али и да су затвори пуни политичких затвореника.²⁵

Међутим, његове лоше процене и чињеничне грешке су поново дошле до изражаја у извештају од 12. септембра, када је записао да се у Београду дешавају пљачке како је кнез напустио Србију, а да се према противницима уставобранитеља спроводи насиље. На крају је изнео сензационалистичку вест да се „Вучићев смртни непријатељ“ Здравковић, вероватно је опет мислио на Милосава Здравковића Ресавца групише око Београда са дванаест хиљада људи, а што се тиче Вучићевих снага процењивао је да располаже са петнаест хиљада људи и осам топова око Београда.

Овде је спорна оцена да је Здравковић био смртни непријатељ Томе Вучића, као и бројка од петнаест хиљада Вучићевих бораца, ако се узме у обзир да је у једној од претходних депеша навео цифру од око седамсто Вучићевих следбеника.²⁶ На Вучићеву буну се британски конзул освртао неколико пута и након њеног завршетка. Тако је на пример крајем новембра писао да један број људи у власти у Београду и даље верује да је „септембарска револуција 1842“, како је назива, „представљала спонтани револт против руског утицаја у Србији као и против корупције и насиља који су дали печат том времену“.²⁷

Конзул Томас Греније де Фонбланк није одобравао нити гледао са симпатијама на Вучићеву буну. Заједно са аустријским, руским и француским конзулима, након Вучићевог доласка на Врачар, поднео је протестну ноту Ђамил паши у којој се истицало да је уставобранитељски покрет против кнеза Михаила незаконит, да га они не признају и да београдски паша треба да спречи Вучића да уђе у Београд, што је изазвало

²⁴ MF, S/GB-2, FO 78/483, N° 47, September 3, 1842, Fonblanque to Aberdeen.

²⁵ MF, S/GB-2, FO 78/483, N° 51, September 9, 1842, Fonblanque to Aberdeen.

²⁶ MF, S/GB-2, FO 78/483, N° 56, September 12, 1842, Fonblanque to Aberdeen.

²⁷ MF, S/GB-4, FO 78/525, N° 67, November 27, 1843, Fonblanque to Aberdeen.

пашин бес.²⁸ Противио се одмазди коју су уставобранитељи спроводили према политичким неистомишљеницима. Није одобравао ни понашање Шекиб ефендије и Ђамил паше због пријатељског односа двојице турских представника према новим властима. Крајем септембра 1842. се упутио у Цариград да се жали на њихово понашање, али га је амбасадор Стратфорд Канинг дочекао хладно саветујући га да успостави нормалне односе са новим српским представницима.²⁹ Међутим, када је Порта признала новог српског кнеза, Фонбланк као и његова влада су прихватили новонастало стање. Посета кнезу Александру је и формално означила британско признање Вучићеве буне. Основни циљ британске политике у том тренутку у Србији је било успостављање мира и реда, односно на делу је била политика резервисаности и немешања у унутрашње политичке прилике у земљи, што показује и писање њиховог представника у Београду.³⁰ Иначе, у једном од својих извештаја који је 11. децембра 1842. године упутио амбасадору Канингу, Томас Греније де Фонбланк осврћући се на личности Вучића и Петронијевића, записао да „никада у животу није видео две тако различите особе“.³¹

Овде је важно напоменути да је конзул Фонбланк својим лошим и једностраним проценама допринео погрешном тумачењу ситуације у Србији од стране Форин офиса. Не треба занемарити ни чињеницу да је у време када је криза доживела врхунац збацивањем кнеза Михаила самовољно напустио Србију и отишао у Цариград надајући се да ће тамо од амбасадора Стратфорда Канинга добити додатне инструкције како да се постави у новонасталој ситуацији.³²

Посебно детаљно је обратио пажњу на организовање такозване Рајовићеве или смедеревске буне која је откривена јануара 1844. године. Средином тог месеца написао је да су неке присталице Обреновића подстицале народ Смедерева да се подигне на побуну против српског кнеза и његове владе, али да су власти брзо откриле тај покрет и да је члан Сената Пера Поповић морао да побегне код Турака у тврђаву. У том покрету су се веома компромитовали шабачки епископ и други свештеници. Након откривања завере влада је извршила опсежну истрагу

²⁸ В. Ј. Вучковић, *Српска криза у Источном питању*, 47, Ј. Милићевић, *Народне скупштине у Србији 1839–1843 године*. Зборник Филозофског факултета IV–1 (Београд 1955) 167.

²⁹ В. Ј. Вучковић, *Српска криза у Источном питању*, 49.

³⁰ Д. Страњаковић, *Вучићева buna*, 157.

³¹ Р. Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић 1791–1852*, Београд 2012, 149.

³² Ј. Пауновић-Штерменски, *Урквартово виђење међународног положаја Србије*, 142.

и утврдила умешаност седамдесет лица. Према плану револуционарни покрет је требало да букне на пролеће.³³

Неколико дана касније јавио је Форин офису да „уставобранитељска влада врло ригорозно поступа са завереницима, да се хапшења врше широм земље и да је један од ухапшених и бивши министар Цветко Рајовић, који је послат у затвор у Смедерево“.³⁴ Веома заинтересован за дешавања око Рајовићеве буне, тих дана је обавио разговоре са најважнијим личностима у српској влади, на основу којих је дошао до нових сазнања. Тако је сазнао да су завереници одржавали контакте и са присталицама Обреновића у Земуну, где су се срели бивши министар Ђорђе Протић и Цветко Рајовић. Такође, откривено је да је кнез Милош у циљу припреме побуне упутио значајну суму новца своји поверљивим људима на граници.³⁵

О откривању Рајовићеве завере Томас Греније де Фонбланк је лично разговарао и са кнезом Александром. За кнеза је посебно била болна чињеница што је у побуну умешан и бивши министар Рајовић, који је третиран са великим почастима и био у дневној комуникацији са кнезом и његовом породицом.³⁶

Иначе, судбина Рајовића веома је заокупљала пажњу конзула Фонбланка, који је често писао о њему. Почетком марта 1844, обавестио је Лондон да има тајну информацију да је руски генерални конзул у Србији Данилевски саветовао српског кнеза да, ако се установи да је Рајовић крив и да је починио дело велеиздаје не буде осуђен на смртну казну већ да буде послат у егзил у Сибир. Фонбланк износи своје мишљење да би било боље да српски кнез у том случају прибегне акту помиловања него да прихвати руски савет и протера га у Сибир. Ако то прихвати то ће бити акт кршења Устава и узрок новој револуцији.³⁷ У својим наредним извештајима понављао је да је против смртне казне за Рајовића, али и против његовог протеривања у Сибир. Иначе, читава ствар око Смедеревске побуне је искомпликована почетком марта 1844, када је откривена још једна побуна чији је циљ био да се учесници Рајовићеве побуне ослободе из затвора. Уследило је ново суђење у Крагујевцу, при чему је по мишљењу Фонбланка утврђена кривица за седамдесет осумњичених као и да њима следи смртна казна.³⁸

³³ MF, S/GB-4, FO 78/565, N° 3, January 17, 1844, Fonblanque to Aberdeen.

³⁴ MF, S/GB-4, FO 78/565, N° 5, January 20, 1844, Fonblanque to Aberdeen.

³⁵ MF, S/GB-4, FO 78/565, N° 4, February 10, 1844, Fonblanque to Aberdeen.

³⁶ MF, S/GB-4, FO 78/565, N° 3, February 5, 1844, Fonblanque to Aberdeen.

³⁷ MF, S/GB-4, FO 78/565, N° 6, March 2, 1844, Fonblanque to Aberdeen.

³⁸ MF, S/GB-4, FO 78/565, N° 7, 9, 11, March 5, 13, 31, 1844, Fonblanque to Aberdeen.

Последња велика побуна у низу које су потресале Србију у овом кратком двогодишњем периоду је чувена Катанска буна, о којој је Фонбланк ревносно извештавао. Тако је 5. октобра 1844. записао да су Стојан Јовановић, присталица Обреновића, и четрдесет добро наоружаних људи прешли реку Саву са аустријске стране и ушли у Шабац где су убили Марка Лазаревића, председника суда, заменика начелника и још неколико других људи, и покрали пет хиљада дуката из државне касе.³⁹ Овде се број људи који су упали у Србију, а коју наводи Фонбланк не поклапа са цифром коју је изнео Драгослав Страњаковић од двадесет троје завереника.⁴⁰ Што се тиче упада у Шабац за Фонбланка то није представљало изненађење, с обзиром на то да је то град у коме су обреновићевци имали традиционално упориште.

Следећи извештај који је приредио 7. октобра крцат је разним информацијама од које су неке и сензационалистичке, као она да је Стојан Јовановић убеђивао народ Шапца да му се прикључи јер кнез Александар и влада у Београду више не постоје, пошто су сви масакрирани. Истовремено записао је и да је ред у Шапцу успостављен, а да су побуњеници наставили своје нападе ка унутрашњости према Ваљеву. Навео је податак да Вучићеве снаге које су добиле задатак да скрше побуну броје три хиљаде људи и четири топа, док побуњенци имају хиљаду двесто људи, а у Земуну Обреновићи располажу са још две и по хиљаде људи. И овде се бројке не поклапају, пошто Страњаковић наводи да је Вучић на располагању имао петсто људи.⁴¹ На крају извештаја је написао и да је према најновијим вестима Стојан Јовановић убијен заједно са већином својих следбеника, а да су се остали разбежали по шумама. Јавио је и да је откривена завера у Београду, а да је нови устанак у Смедереву спречен.

Иако је би склон предвиђању побуна, Фонбланк је у овом периоду у неколико наврата морао да демантује њихово постојање. Карактеристичан је деманти од 11. јуна 1842. настао поводом писања листа *Ausburg Gazette* о наводној завери која је откривена у Крагујевцу тих недеља. Извештавајући Форин офис да та вест није тачна, ипак је цитирао делове чланка овог листа по коме је циљ завере био да се опљачка град и убије начелник округа који је на себе навукао мржњу због праксе изнуђивања које је увео. Као последица те завере дошло је до стагнације трговине током четири дана, али је мир повраћен у потпуности.⁴²

³⁹ MF, S/GB-4, FO 78/565, N° 32, October 5, 1844, Fonblanque to Aberdeen.

⁴⁰ Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља*, 65.

⁴¹ *Исто*, 67.

⁴² MF, S/GB- 2, FO 78/483, N° 28, June 11, 1842, Fonblanque to Aberdeen.

Поред ових тема веома је занимљива и она врста извештаја Фонбланка у којима су изнете спекулације да би у случају регуларних избора кнез Милош освојио велику већину гласова, као и они о наводним интригама Француске да за владара Србије буде именован кнез Чарторијски. Ту су и занимљиве оцене о спремности српске владе да пружи отпор у случају покушаја да буде збачена с власти.

Иначе, Томас Фонбланк је у својим исцрпним извештајима давао и оцене о најважнијим личностима оновремене Кнежевине Србије. Посебно су интересантни описи кнежева Михаила Обреновића и Александра Карађорђевића, али и Томе Вучића Перишића, Аврама Петронијевића и Илије Гарашанина.

У једној од првих депеша, датираној 29. априла 1842. године дао је занимљив портрет кнеза Михаила Обреновића кога је описао као младог човека који није способан за било какав јавни наступ или деловање. Скромно је било његово знање француског језика, и његова општа знања су веома ограничена. Скренуо је пажњу и на улогу Вашченка, руског генералног конзула у земљи који има апсолутну контролу над свим битним дешавањима у Србији. Фонбланк напомиње да кнез ништа не ради без одобрења или диктата Вашченка. Сенат је подељен између три партије. Једна подржава господара Јеврема Обреновића, друга жели да види поново кнеза Милоша Обреновића у Србији, а трећа партија жели нову династију. Упозорава и да не постоји струја која је за кнеза Михаила.⁴³

Британски конзул није много веровао кнезу Александру Карађорђевићу, кога је презирао и сматрао „неспособним и занесеним младићем“. Новембра 1843. године је записао да је „српски кнез неактиван“ и да му се „пребацује због недостатка способности“. Уз све то сматрао је да „његов интелект никада није дошао до изражаја“.⁴⁴ Колико год је мрзео кнеза Александра, толико се дивио личностима попут Вучића. Вучићу је признавао да је једини од српских вођа који је имун на лакомисленост, која ће уколико се не искорени упропастити државну управу.⁴⁵ Једном приликом је записао да Срби већ неколико година имају обичај да кажу да је Вучић најмоћнија рука у Србији, а Петронијевић најмоћнија српска глава.⁴⁶ Илија Гарашанин је био један од ретких

⁴³ MF, S/GB- 2, FO 78/483, N° 8, April 29, 1842. Fonblanque to Aberdeen.

⁴⁴ MF, S/GB-4, FO 78/525, N° 67, November 27, 1843, Fonblanque to Aberdeen.

⁴⁵ P. Auty, *Необјављени документи енглеског министарства спољних послова о Србији*, 422.

⁴⁶ MF, S/GB, 3, FO 78/484, N° 81, November 21, 1842. Fonblanque to Aberdeen.

српских државника који је успео да му се до одређене границе приближи. Фонбланк је веровао да би Гарашанин као српски кнез био најбољи човек за одржавање равнотеже у Србији између две крајности.⁴⁷

О уставобранитељском покрету, његовим главним представницима и вођама побуне из 1842. године, Вучићу и Петронијевићу, поред конзула Фонбланка писали су и британски путописци који су тих година походили Србију, а пре свега Остин Хенри Лајард, Ендрју Арчибалд Пејтон и Џон Пелгрејв Симсон. Важно је истаћи да су сва тројица, иако су у Србији боравили у различито време, дали позитивне оцене о главним српским побуњеницима тога времена. Остин Хенри⁴⁸, дипломата и археолог је уставобранитеље и његове главне протагонисте представио у студији *Аутобиографија и писма (Autobiography and Letters)*. Он је 1842. боравио у Београду непосредно после доласка уставобранитеља на власт. Према његовим речима Аврам Петронијевић је поседовао „извесно знање и културу, стекао је европско образовање и говорио више европских језика.“ С друге стране Вучића портретише као храброг и грубог војника чистог српског типа. Обојица су уживали велики углед због поштења, способности и родољубља, а сматрани су вођама странке која се противила мешању Русије у српске ствари.⁴⁹ И поред афирмативне оцене главних стубова уставобранитељског покрета, Остин Лајард је сматрао да су сурово поступали са опозиционим политичарима, напомињући да су „Срби у то време били само мало мање варвари и мање нецивилизовани од својих дојучерашњих господара, Турака.“⁵⁰

Ендрју Арчибалд Пејтон, истакнути британски путописац и дипломата посетио је Србију у три наврата. Прво 1839, затим 1843, када је једно време замењивао Томаса Фонбланка као вице-конзул, и коначно

⁴⁷ Foreign Office, 78/1095/26; у даљем тексту FO.

⁴⁸ *Остин Хенри Лајард (Austin Henry Layard)*. Рођен је 1817. Школовао се у Италији, Енглеској, Француској, Швајцарској. Привлачила га је егзотика Истока, и као врло млад је почео да путује у далеке крајеве. Страфорд Канинг га 1842. запошљава као неслужбеног дипломатског представника Велике Британије у европској Турској. То време је искористио и за позамашна археолошка истраживања у Асирији, Нимруду и Мосулу. Године 1852. је изабран, као представник либерала, у британски парламент, а затим кратко време обавља дужност државног подсекретара за спољне послове. Исту функцију обављаће и од 1861. до 1866. Од 1869. до 1877. је британски посланик у Мадриду, а затим до 1880. и у Цариграду. Умро је 1894.

⁴⁹ О. Х. Лајард, *Од Београда до Цариграда за шест дана*, у: Б. Момчиловић, *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, Нови Сад 1993, 62.

⁵⁰ *Исто*, 69.

1844, када је обишао велики део Кнежевине Србије. Изузетно образован и радознао, имао је прилику да приликом свог другог и трећег боравка упозна најзначајније политичке личности ондашње српске кнежевине, Александра Карађорђевића, као и Тому Вучића и Аврама Петронијевића. Оцене и описе двојице најмоћнијих људи ондашње Кнежевине Србије изнео је у делу *Србија. Најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду*. За Аврама Петронијевића је написао да је „најзначајнија личност савремене Србије, мудар по образовању и положају, доброг срца и широког ума“. Пејтон готово пише хвалоспев министру иностраних дела, који је по њему „помирљива и попустљива особа која не испољава уобичајне лоше људске особине“. За британског путописца Петронијевић је у „моралном погледу личио на Макијавелија. У својој променљивој политичкој каријери је увек тежио напретку и цивилизовању Србије, а никада није помишљао да на нечасан начин стекне добит“.⁵¹ Министра унутрашњих дела Тому Вучића Перишића је кратко окарактерисао као „човека велике личне храбрости, енергичног, непоткупљивог, помало гордог и осветољубивог“.⁵²

Џон Пелгрејв Симсон⁵³ је дао занимљиве портрете Вучића и Петронијевића у делу *Писма са Дунава (Letters from Danube)* из 1847. Он је у лето 1844. први пут посетио Београд, када се сусрео са уставобранитељским првацима што му је омогућило да их верно ослика. Тома Вучић Перишић је по Симсону био „српски патриота, лукав, одлучан, опрезан човек, више јунак и војник, а мање политичар и дипломата“. Антипод Вучићу је Аврам Петронијевић, кога је осликао као „простодушног и патријархално једноставног човека, љубазног, срдечног и учтивог, који је о себи скромно говорио, а о Обреновићима одмерено“. Оценио га је као „честитог оца народа“.⁵⁴

Заинтересованост конзула Фонбланка за дешавања у Кнежевини Србији, а посебно за избијање могућих немира била је у основи у складу са основним смерницама британске политике према Балкану и Србији тридесетих и четрдесетих година XIX века да се онемогући руски утицај

⁵¹ Е. А. Пејтон, *Србија. Најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду. И путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843, и 1844. године*, Нови Сад 1996, 222–224.

⁵² Исто, 224.

⁵³ Џон Пелгрејв Симпсон (*John Palgrave Simpson*). Рођен је 1807. Популаран романсијер и драмски писац викторијанске епохе. Умро је 1887.

⁵⁴ Ц. П. Симсон, *У посети Вучићу и Петронијевићу, сремска берба*, у: Б. Момчиловић, *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, 123–126.

на тим просторима. У том смислу подржавано је дистанцирање кнеза Милоша од Русије, али се није гледало са симпатијама на ново руско-српско приближавање до кога је дошло током владе кнеза Михаила. Стога се са задовољством гледало на његову смену јер се мислило да ће доћи до новог смањења руског утицаја у српској кнежевини. Међутим, његов одлазак није подржавао Фонбланк који је због таквог става једно време провео у Цариграду на дипломатском рапорту код амбасадора Канинга који је био познат као жесток противник руског уплива у Источно питање. Нил Попов сматра да Фонбланк није било толико наклоњен кнезу Михаилу колико се плашио да се Аустрија не оснажи јужно од Дунава.⁵⁵ Према новој власти Фонбланк се опходио са резервисаношћу и хладном благонаклоношћу, што је одговарало тадашњој британској политици која је проповедала немешање у српску ствар, односно није исказивала претерану заинтересованост за Кнежевину Србију. Ипак, опседнутост Фонбланка српским бунама није била толико резултат инструкција које је добијао од Форин офиса колико последица његове личне иницијативе као и чињенице да је многе ствари радио на своју руку.

⁵⁵ Н. Попов, *Србија и Русија од Кочине Крајине до Светоандрејске Скупштине* 3, 136, 140–141.

Aleksandar Rastović

**THE ENGLISH ABOUT POLITICAL RIOTS IN THE
PRINCIPALITY OF SERBIA 1842–1844.**

Summary

With reffer of the basic principle of the British policy on the Balkans in the 19th Century that it is nedeeded to disable Russian influence Foreign Office permanently observed what was happened in Serbia after leaving of the prince Miloš Obrenović. Those years featured many riots and uprising against Serbian princes. British consul in Serbia Thomas Grenier de Fonblanque permanently reported to Foreign Office about internal political situation in Serbia. He has described widely three riots which were happened between 1842, and 1844. It was Vučić, Rajović and Katanska riot. But his reports were unreliable and biased. In one moment Foreign Office thought to remove Fonblanque from his diplomatic post from Serbia.

Keywords: Englishmen, riots, Principality of Serbia, Belgrade, London, british diplomats.

Чланак примљен: 24. 04. 2013.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

Урош ТАТИЋ*
Историјски институт
Београд

ИЛИЈА ГАРАШАНИН И ФРАНЦУСКА**

Апстракт: Француско-српски односи педесетих и шездесетих година XIX века добрим су делом везани за односе између Француске и Илије Гарашанина лично. Гарашанин је био први српски државник који је успоставио везе с Французима и заговарао гледиште о ослањању Србије на Француску. У иностранству, његов углед је нарочито порастао после сусрета с Наполеоном III 1852. године.

Кључне речи: Илија Гарашанин, Француска, Србија, Наполеон III, Александар Валевски, Едуар Тувнел, Друен де Лиис, Јован Мариновић, кнез Александар Карађорђевић, кнез Михаило.

Темом француско-српских односа у нашој историографији бавио се мали број аутора. Поред тога, неколицина њих, написала је биографије Илије Гарашанина и непосредно се дотакла веза које је српски државник успоставио са знаменитим Французима тога доба.¹

* uros.tatic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918), подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, Београд 1963; Ј. Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд 1957; Ј. Ристић, *Спољни одношаји Србије новијега времена I–III*, Београд 1887; В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд 1925; Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, Крагујевац 2005; Д. Мекензи, *Илија Гарашанин државник и дипломата*, Београд 1987.

За време владе Уставобранитеља (1842–1858), Србија је била у тешкој политичкој кризи због сукоба између главних уставних чинилаца, кнеза Александра Карађорђевића и Савета. Поред спора око поделе власти, постојало је размимоилажење у погледу вођења спољне политике. Аустријски конзул у Београду Теја Радосављевић трудио се на сваки начин да утиче на Кнеза. Од свог доласка на престо, кнез Александар је водио помирљиву политику према Аустрији и Турској, а Србија се постепено потчињавала вољи аустријског двора.² Супротно од политике коју је водио Кнез, опозиција у Савету, предвођена Илијом Гарашанином, тражила је ослонац у Француској, надајући се да би политика народности коју је водио цар Наполеон III могла да донесе Србији ослобођење и уједињење. Српски саветници имали су јаке разлоге за такво опредељење јер је, у време непосредно пред рат у Италији 1859. године, била приметна нетрпељивост у француско-аустријским односима и на Истоку и на Западу.

Личност Илије Гарашанина тесно је везана за спољну политику Србије готово пуних двадесет година, од 1847. до 1867. године. За време владе кнеза Александра, Гарашанин је само кратко време заузимао положај министра иностраних дела (председник владе и министар иностраних дела био је од 13. септембра 1852. до 14. марта 1853), али је његова реч у питањима спољне политике била одлучујућа.³ Он је био први српски државник и политичар који је непосредно дошао у везу са Французима, заинтересовао их за српске проблеме и заговарао гледиште о ослањању Србије на Француску.⁴

Свестан чињенице да Србија као држава може учинити мало тога на пољу јачања своје државности без потпоре једне велике силе, а да би је ослободио наизменичног утицаја Русије и Аустрије, Гарашанин је тражио подршку Француске. Њени интереси на Балкану нису били у супротности са српским интересима, а у периоду који је трајао до 1860. године, Француска је радила на сузбијању најпре руског, затим аустријског утицаја. Осим аустријских и руских, други страни утицаји нису били опасни по српски народ. Француска није имала територијалних претензија на Балкану. Због тога деловање Француске није било ни агресивно ни грубо, њени утицаји су се испољавали најчешће у виду савета.⁵

² Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила*, 14.

³ Сви датуми наведени у тексту, осим ако то није посебно назначено, дати су према новом календару.

⁴ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 199, 200.

⁵ *Исто*, 130–131.

Утицај француске политике народности на стварање Начертанија Илије Гарашанина

У тајном програмском документу *Савети* (у оригиналу *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*) које је написао вођ пољске емиграције кнез Адам Чарториски и које је подстакло Гарашанина да на основу *Плана* Фрање Заха коначно формулише Начертаније, национални и државни програм Кнежевине Србије, налази се идеја о томе како би требало да се развијају француско-српски односи.⁶ Корене Гарашаниновог Начертанија налазимо најпре у идејама једног Француза, војводе Виктора од Броја (Victor de Broglie). Као министар спољних послова краља Луја Филипа (Louis-Philippe), војвода од Броја је 18. маја 1833. године изјавио пред француском Народном скупштином да је циљ француске политике одржање Отоманског царства. Међутим, ако се то једног дана покаже као немогуће, Француска ће се супротставити политици сила које буду желеле да се дочепају турских провинција и радиће на стварању независних држава на развалинама Турске.⁷ Војводин говор уследио је као реакција на руско-турски Ункјар-Искелески уговор (1833) којим је Турска стављена под протекторат Русије и био је израз нових перспектива у међународним односима које су створене Јулском револуцијом у Француској 1830. године.⁸ Речи војводе од Броја потврдио је убрзо затим француски министар унутрашњих послова Адолф Тјер. Он је 8. јуна 1833. године пред Горњим домом парламента изјавио да влада у Паризу одржањем Османског царства жели да очува равнотежу између великих сила и због тога препоручио успостављање независних држава у Средоземљу.⁹

Илија Гарашанин је у Начертанију прихватио идеју кнеза Милоша Обреновића из последњих година његове прве владе да се, у покушају да за Србију издејствује потпуну независност, ослони на подршку западних сила, пре свега Француске. Претпостављамо да је војвода од Броја дао Гарашанину идеју да у свом националном и државном програму, насупрот Аустрији и Русији као непосредно заинтересованим силама за поделу

⁶ М. Екмечић, *Дијалог прошлости и садашњости* : зборник радова, Београд 2002, 96; Р. Љушић, *Књига о Начертанију*, Београд 1993, 125.

⁷ В. Вучковић, *Српска криза у Источном питању (1842–1843)*, Београд 1957, 10; М. Екмечић, *Дијалог прошлости и садашњости*, 105.

⁸ Љ. Алексић-Пејковић, *Балкан балканским народима – Између легитимистичког и националног принципа*, Београд 1997, 140.

⁹ М. Екмечић, *Дијалог прошлости и садашњости*, 105.

Турског царства, истакне начело „Балкан балканским народима”, са Србијом као средиштем покрета за њихово ослобођење. Гарашанин је, као проницљив државник, уочио подударност између српских националних интереса и интереса Јулске Монархије, која је своју политику народности желела да искористи за излазак Француске из изолације на коју ју је осудио Бечки конгрес. Француска је усмерила политику народности ка Балкану, једином могућем подручју за примену политике која је била у супротности с политичким интересима Русије и Аустрије. Француској и творцу Начертанија било је заједничко то што су, путем осамостаљивања балканских народа са Србијом као средиштем њиховог окупљања, желели да створе баријеру руском и аустријском продирању на Балкан.¹⁰

У погледу настанка Гарашаниновог Начертанија може се претпоставити да је Француска имала посредничку улогу. Вероватно је да је Француска била обавештена о томе, с обзиром на то да је и сама била наклоњена сузбијању руског утицаја на Балкану.¹¹ Политичка активност пољских емиграната чији је вођа био Чарториски била је брижљиво планирана. Они су били организовани у разгранату мрежу канала широм Османског царства и на Западу, где су имали финансијску и дипломатску подршку француске владе. Уз пристанак Француске, Пољаци су усмерили све своје напоре ка дугорочном сузбијању планова Русије и Аустрије, које су заједно с Пруском учествовале у деоби Пољске. Регион где су се интереси ових сила преклапали биле су балканске провинције Османског царства. Намере кнеза Чарториског биле су да успостави независну Пољску користећи Источно питање. Претпостављајући да ће Русија и Аустрија у будућности поделити Балкан, Чарториски и његови сарадници направили су пројекат Велике јужнословенске државе која би требало да се створи око Србије и да се у својој спољној политици ослони на Француску и Велику Британију.

Посредовањем пољских представника у Цариграду и Паризу који су ступили у контакт са представницима српског уставобранитељског режима, кнеза Александра су Француска и Велика Британија признале као законитог владара Србије.¹² Чињеница да су Уставобранитељи признањем кнеза Александра однели победу над проруским снагама у Србији, допринела је да се делатност пољских емиграната уклопи у политичке

¹⁰ Исто, 141–142.

¹¹ Д. Страњаковић, *Како је постало Гарашаниново Начертаније*, Споменик САН 91 (1939) 65–115.

¹² Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Turquie, Direction politique, vol. 292, Fo. 34, no. 12 и vol. 292, Fo. 56, no. 14.

планове француске дипломатије, која је надгледала и подржавала представнике Чарториског преко свог амбасадора у Цариграду. Пошто је делатност пољске емиграције финансирала и усмеравала француска дипломатија, сматрамо да је оправдано уверење да је Француска претходно била упозната са планом *Conseil sur la conduite à suivre par la Serbie* кнеза Адама Чарториског и да га је одобрила. План је одговарао интересима Француске, а општа ситуација у Европи, посебно на Балкану, давала јој је наде да ће тај план моћи да се оствари у догледно време и да ће јој донети користи које је од њега очекивала.¹³ Ослобођење балканских народа и Србије служили су Француској као средство да заустави руско продирање ка Средоземном мору. Заузимањем Цариграда и мореуза Босфора и Дарданела, Русија би загосподарила источним Средоземљем и тиме знатно ојачала свој међународни положај. Слабост Турске која се испољила у рату са египатским намесником Мехмед-Алијом 1832–1833. и 1839–1841. године наметала је потребу да се у случају распада Турске спречи да Русија загосподари Балканом. Француска је у ослобођењу балканских народа видела начин да се спречи продирање Русије, јер због удаљености територије није могла да рачуна на своје учешће у подели Балкана. С друге стране, Србија је због њеног међународног положаја, историје и традиције требало да постане средиште ослободилачког покрета на Балкану. Да је Француска добро проценила значај Србије, потврђено јој је протеривањем династије Обреновића, чиме је нови уставо-бранитељски режим показао своју антируску оријентацију. Француска је у сузбијању аустријског и руског утицаја на Балкану и у Србији имала и економски интерес. Њена средња класа, индустријски и пословни кругови, чији је друштвени успон био неспоран у овом периоду, видели су на Балкану повољно тржиште за пласирање свог капитала.¹⁴

Да је Француска имала утицај на Илију Гарашанина када је стварао Начертаније, а који је вршила посредством пољских и чешких емиграната, као доказ може да послужи то што су сви емигранти имали француске пасоше. То је био случај са Чехом Франтишеком Захом, чији је *План* представљао основу Гарашаниновог списка, пољским агентом Лудвиком Звјерковским који је под псеудонимом Др Луј Леонар посетио Александра Карађорђевића и допринео обезбеђењу његовог првог избора за кнеза, затим, присним сарадником кнеза Чарториског, Украјинцем Михаилом Чајковским, који је био у вези са француским амбасадором у

¹³ Љ. Алексић, *Шта је довело до стварања Начертанија*, Хисторијски преглед 2 (Београд 1954) 70.

¹⁴ Исто, 70.

Цариграду и користио се француском дипломатском поштом, као и са самим вођом пољске емиграције.

Политика кнеза Чарториског поклапала се тада са политиком Француске: сарађивати са хришћанима на Истоку и очувати Османско царство до уједињења Јужних Словена. Са Француском се могу изградити добри односи уважавањем њених савета, унапређивањем трговинских веза и слањем српских студената у Париз. Национални интерес Француске био је да Јужни Словени, у савезу с њом, буду слободни, школовани и уједињени.¹⁵ Главне идеје *Савета* Чарториског биће касније убачене у Гарашаниново Начертаније. Начертаније се појавило из страха пољске емиграције, као и британског и француског залеђа да би нова влада у Србији, након пада кнеза Милоша 1839. године могла да напусти њихову политику јужнословенског окупљања око Србије.¹⁶

Гарашанинове везе с Французима 1848. године

Своје прве везе с Французима Гарашанин је успоставио као министар унутрашњих дела, средином септембра 1848. године. Ради упознавања с унутрашњим стањем Кнежевине, преко Цариграда је у Београд допутовао капетан француске војске Алфред Лефранс. Након разговора с кнезом Александром, Лефранс се, у пратњи конзула Фернана Лимпераниа (Fernand Limperani), сусрео с Гарашанином у Крагујевцу. Капетан и конзул били су веома задовољни радом барутане у Страгарима и похвалили су управника овог војног завода као веома вредног човека. По њиховом мишљењу структура барутане била је једноставно замишљена али је процес производње одлично функционисао. Пролазећи кроз Тополу, двојица Француза били су изненађени бројем ђака тамошње школе за чији је рад средства издвајао сам кнез Александар. Капетан је приметио да се Србија развија у слободном духу и да показује напредак. Он је препоручио властима да наставе рад у овом правцу и предсказивао земљи срећну будућност. Док је конзул Лимперани с Гарашанином углавном разговарао о односима Кнежевине и Порте, Лефранса су више интересовала унутрашња питања. Капетан је препоручио да Србија што пре организује војску и радо давао савете у погледу отклањања недостатака у унутрашњој управи земље. Лефранс се распитивао са колико топова и батерија располаже Србија као и о броју војника који би

¹⁵ Д. Мекензи, *Илија Гарашанин државник и дипломата*, 67.

¹⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*. I–II, Београд 1989, I, 475.

могла да окупи у случају рата. Што се тиче државноправног положаја Кнежевине постигнута је пуна сагласност између Гарашанина и француских званичника. Лимпераниа и Лефранса је највише интересовало зашто Русија има толики утицај на хришћанске народе у Турској. Они су се обавезали да ће радити на побољшању положаја Срба и очекивали да Порта усвоји савете француске владе у том погледу. Гарашанин је закључио да је „на сваки начин нужно с Французима у пријатељству стајати, па шта Бог да; но све опет с неком обавезителностију на сами себе”.¹⁷

Пут у Париз 1852. и сусрет са Лујем Наполеоном и француским политичарима

Илија Гарашанин је сматрао да ће Француска помоћи напредак Србије која се сопственом снагом ослободила турског ропства и да ће омогућити поробљеним народима у Турској да добију своја основна грађанска права и слободе.¹⁸ Гарашанин је у неколико наврата одлазио у Париз, где је тражио подршку цара Наполеона III (Napoléon III) и француских државника за решавање српског питања. Он је први пут отпутовао у Париз са бившим начелником администрације Министарства иностраних дела Јованом Мариновићем, у мају 1852. године, и том приликом је ступио у додир са водећим личностима француске унутрашње и спољне политике. Намера Гарашанина и Мариновића била је да се уз помоћ Француске одупру руском притиску на Србију.

Гарашанин и тадашњи председник Друге републике Луј Наполеон сусрели су се два пута. У Сен Клуу 26. јуна 1852. године Гарашанина је Наполеону представио министар иностраних дела маркиз Луј Тирго (marquis Louis Turgot). Српски државник је наишао на љубазан пријем, а разговор је вођен на немачком језику.¹⁹ Гарашанин је тражио од француске владе да отвори српским младићима своје војне школе и заводе, у којима би се они обучавали за рад у поштанској, општинској, санитетској, грађевинској и полицијској служби.²⁰ Гарашанин је говорио Наполеону и Тиргоу о положају Србије, њеним потребама и улози међу Јужним Словенима и на Балкану. Он је изнео своје мишљење о решењу Источног

¹⁷ Г. Јакшић, *Преписка Илије Гарашанина 1839-1849*. 1, Београд 1950, 284–287.

¹⁸ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 243.

¹⁹ Илија Гарашанин Јовану Мариновићу, Париз 26. јуна 1852, Ст. Ловчевић, *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу I–II*, Београд 1931, I, 29–30.

²⁰ Ј. Ристић, *Спољни одношаји Србије новијега времена I*, 110–111.

питања и описао им стање хришћанских народа под турском влашћу. Гарашанин је нагласио да је од свих хришћанских провинција Турског царства, због свог географског и политичког положаја, Кнежевина предодређена да постане средиште уједињења балканских народа. Гарашанина су охрабрила обећања будућег цара Наполеона III да ће му пружити моралну подршку. Он се уверио да француска влада у својој спољној политици рачуна на Србију, њеног кнеза и владу. Наполеон и Тирго су одобравали дотадашњу мудру унутрашњу и спољну политику српске владе и изразили жељу да Кнежевина у будућности напредује. Француска ће још неко време пружати подршку опстанку Турске, али је будућност Турске више неће занимати. Она је била уверена да се, без обзира на искрену жељу европских дворова, будућност Турске више не може обезбедити. Уместо Турске, Француска ће убудуће подржавати хришћане у Турској и помоћи им да наследе царство „које је толико омражено и коме се коначно врло нагло приуготовљава”. Француски државници су истицали да Србија ужива најбољи политички положај од свих турских провинција и да због тога може највише да допринесе срећнијој будућности, својој и осталих хришћана. Француска ће убудуће посвећивати више пажње Кнежевини него Турској и потпомагаће њене оправдане жеље и намере. Француска својим поступцима неће доводити Србију у неприлику, а са своје стране тражила је да Кнежевина задржи свој досадашњи неутралан став и развија се на унутрашњем плану у духу сопствених интереса. Она ће јој помоћи када год буде могла и кад јој Срби за то пружи прилику. У интересима Кнежевине, француска политика налази и своје интересе, а њене успехе ће сматрати као сопствене. Својим дипломатским представницима француска влада ће дати упутство да помогну Србима у вођењу такве политике. Наполеон и Тирго су истакли да схватају намере Русије и Аустрије које воде политику супротну политици Француске а која наноси штету српским интересима. Аустријски и руски вођи су увидели да она може да осујети њихове покушаје да овладају Балканом. Због свог географског положаја Француска не жели и не може да има претензије на Балкану. За њу би било од највеће користи да види српску будућност „осигурану и утврђену од Турске која се већ од трулежи топи и од Аустрије и Русије које намеравају тамо њино господарство утемељити.” Срби могу да имају независну државу, лишену страног утицаја. Они имају земљу, богату и на лепом месту, народ једне вере и једног језика.²¹

²¹ Архив Србије (АС), Фонд Илије Гарашанина (ИГ) 814, Илија Гарашанин – Александру Ненадовићу, Париз, 1. јула 1852.

Благонаклоно држање Француске према Србији, одговорио је Гарашанин на излагање њених државника, потиче још из Карађорђевог времена. Она је била прва међу великим силама која је признала промену династије 1842. године, што је за Кнежевину било од великог значаја. Када се Наполеон распитивао о кнезу Александру, Гарашанин је рекао да народ воли кнеза, али да љубав према њему почива на заслугама његовог оца. Гарашанин је захвалио француским државницима на њиховом разумевању и пријатељству и уверио их да увек могу да рачунају на Србију. Она ради на унутрашњем развоју тако што шаље своје питомце на школовање у Француску, Аустрију и Пруску. Кнежевина напредује и у економском погледу: она гради путеве да би ојачала трговину и припрема пројекат за пут који ће је повезати с Јадранским морем. Босна и Херцеговина представљале су најосетљивију тачку Гарашаниновог националног програма. Он је у разговору с Наполеоном покренуо питање о присаједињењу Босне и Херцеговине Србији и описао француском владару прилике у овим покрајинама. Војнички дух је у Србији ојачан подизањем Војне Академије 1850. године, одакле ће најспособнији младићи бити послани на усавршавање у Француску. У случају да Србија ојача и Порта стекне поверење у њу, руски планови и планови других сила на Балкану убрзо ће пропасти. Србија ће препустити Француској да у том погледу утиче на Порту, а Срби ће указати хришћанским народима у Турској на њихове интересе. Спас хришћанских народа зависи од њих самих, а не од воље Русије и Аустрије.²²

Гарашанинове изјаве оставиле су добар утисак у Паризу. Направљен је извод из његовог одговора Лују Наполеону са објашњењима о српском питању, положају српског народа и његовом значају, питању хришћана у Турској и решењу Источног питања. Овај извод поднет је у виду меморандума Наполеону. Он је рекао да је упознат са тим да Срби имају добру управу и да ће Француска пружити подршку кнезу Александру и влади у обезбеђењу независности коју Србија заслужује. Будућег француског цара је и раније занимало српско питање и он је уверавао Гарашанина да је послао нова упутства својим представницима у Турској. Њихова дужност је била да обрате посебну пажњу на Србију и да је помажу у њеном раду. Наполеон је овластио Гарашанина да обавести кнеза да ће се француска влада убудуће озбиљно заузети за интересе српског народа. Гарашанин је требало да пренесе Кнезу да он гаји личне симпатије према српском народу и да жели да види „све народе ослобођене и осигуране у једном срећном стању.” Кнез треба да води разумну

²² Исто, ИГ 814.

политику која ће омогућити српском народу да учествује у решавању значајних европских питања. Гарашанин је захвалио Наполеону на подршци коју он и његова влада дају Србији и рекао да ће се Срби трудити да покажу да су је достојни. Када је будући цар упитао каква је помоћ Француске потребна Србији, Гарашанин је затражио да она пружи дипломатску подршку унутрашњим мерама које је увела српска влада као одговор на аустро-руске притиске. Наполеон и Гарашанин су још разговарали о српском народу, војсци, трговини, просветним, културним и економским приликама у земљи. Министар спољних послова Луј Тирго и тадашњи директор политичког одељења Министарства иностраних дела Едуар Тувнел (Edouard Thouvenel), рекли су српском државнику да може да им се непосредно обрати и да ће његово писмо увек бити достављено лично Наполеону.

У току свог боравка у Паризу, Гарашанин се сусрео са француским амбасадором у Цариграду и будућим министром иностраних дела маркизом Шарлом Феликсом Лавалетом (Charles Félix, marquis de Lavalette). Разговарали су о сукобу који је избио између Француске и Русије око покровитељства над црквама у Јерусалиму. Порта која је била господар Свете земље, попуштала је час француским, час руским захтевима. Нешто касније, овај сукоб око светих места био је формалан повод за избијање Кримског рата. Гарашанин је, дакле, од почетка био упознат са разлозима који су довели до сукоба између Русије и Западних сила око утицаја у Османском царству. Из Гарашаниновог писма од 2. јула 1852. године, видимо да је Јован Мариновић покушао да придобије редакцију угледног француског листа *le Journal des Débats* да у француској јавности заступа српске интересе.²³ Овом листу дугују захвалност будуће српске владе, јер је током криза и за време ратова за ослобођење и уједињење верно обавештавао и ширио у француској јавности добар глас о Србији и српском народу. За време Гарашаниновог боравка у Паризу, јуна 1852, француски конзулат у Кнежевини добио је назив генералног конзулата. Ово обавештење Гарашанин је добио од бившег француског конзула у Београду Лимпераниа.

Гарашанин није крио одушевљење пријемом у Француској. Он је тврдио да му поштовање није указано ради њега самог, већ због значаја Србије. Нарочито му је годило то што се уверио да је француска влада спремна да помогне Кнежевини у остварењу политичких циљева, као и у културном, просветном и економском развоју. Она је одобрила слање

²³ Писмо Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, 19. јуна 1852, Ст. Ловчевић, *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу I*, 26–29.

српских ђака у Француску ради усавршавања у војној и административној служби и дала пристанак својим стручњацима да врше обуку у новоподигнутој тополивници у Крагујевцу.²⁴

Илија Гарашанин је стекао добро мишљење о планском управљању тадашњег француског председника и будућег цара Наполеона III. По угледу на Наполеона, Гарашанин је истицао потребу за планом и системом у раду у државним пословима. Гарашанин је наводио као пример будућег цара који је имао свој план, свој систем којим управља и за који се брине, настојећи да му свако служи. Он не ради ништа произвољно, већ по унапред утврђеном плану.²⁵

Српски државник је био противник апсолутистичких режима који су 50-их година XIX века владали у великим европским државама. Наполеон је био оличење таквог начина владавине. Он је на изборима изабран за председника Друге републике, али је државним ударом приграбио сву власт и постао цар. Гарашанин је тврдио да је тај политички систем опасан за мале народе, као и за слободу свих народа уопште. У писму члану Совјета Стевану Петровићу Книћанину Гарашанин криви кнеза Александра што, као Наполеон, жели да себе учини неограниченим владаром. Том приликом, назвао је Наполеона „успешним скоројевићем.”²⁶

Своје мишљење о цару Наполеону као човеку, државнику и војсковођи, које је сасвим супротно од оног мишљења које је заступао 50-их година, Илија Гарашанин је изразио у свом писму Јовану Мариновићу од 30. августа 1870. године. Као велики пријатељ Француске, Гарашанин је са интересовањем пратио догађаје у тој земљи. Сваки њен успех необично га је радовао, а њени неуспеси и порази жалостили.²⁷ Гарашанин је помно пратио догађаје из француско-пруског рата и жалио над судбином Француске и њеног народа. За пропаст највише окривљује Наполеона III: „О шарлатанизму Наполеоновом нећу ништа да говорим... По мом осећању нема горег човека на свету, нити је кад био, од Наполеона, тако званог Трећег, а опет рекао бих да нема лућег народа од француског, који се даде чрез једну хуљу до тог степена упропастити. Не би кадар ни погинути, него се као стрина предаде. Не позва француске солдате, као некад краљеви тог славног народа: кад изгубите заставу, ходајте за мојом перјаницом. Ако је мој суд овако строг, то је зато што ми је од срца жао

²⁴ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 246.

²⁵ Архив САНУ (АСАНУ), бр. 7051/1396, Илија Гарашанин – Стевану Петровићу Книћанину, 11. децембар 1851.

²⁶ АС, ИГ 788, Илија Гарашанин – Стевану Петровићу Книћанину, 1851.

²⁷ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 255.

Француске. Желио сам да их бију, али не да их упропасте. Кад бих имао силе сад бих им је дао.”²⁸ „Француски генерали, тако храбри у биткама, нису имали храбрости да кажу цару да причека боља времена и да боље спреми војску, него пођоше у сватове против једног непријатеља који је одавно кројио план за страшни рат. Француске вође треба да се стиде своје немарности јер су њихови греси велики као што је велика и несрећа која је снашла Француску.”²⁹

Гарашанин је изнео битне карактеристике француске унутрашње политике и државног уређења. Наполеон држи све конце власти у својим рукама, док државни чиновници морају да слушају његове заповести. Српски државник није разумео све детаље везане за функционисање француског државног апарата. По Гарашаниновом мишљењу, кнез Наполеон је водио политику, управљао војском, одлучивао о рату и миру, једном речју – све је зависило од њега.³⁰

Мишљење српског државника о цару временом се мењало као што се мењала и политика Француске према Србији. Ово је постало нарочито упечатљиво од средине 1866. године када је Наполеон покушавао да постигне споразум с Аустријом на рачун интереса Кнежевине.

По повратку из Париза, Гарашанин је до краја владавине кнеза Александра био сматран за човека који је у вођењу политике имао пуну подршку Француске. Француска се трудила да га доведе на власт онда када на власти није био и бранила га од оптужби и напада других сила, нарочито од Русије и Аустрије. Гарашанинова заслуга је била у томе што су се Наполеон III и француска влада заинтересовали за Србију и за решење српског питања. Гарашанин је и у каснијем периоду разговарао са француским министрима спољних послова о разним политичким питањима, нарочито о начину на који би се најповољније решило Источно питање. Французи су у њега имали пуно поверење и сматрали су га као свог човека.³¹

²⁸ Писмо Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, Гроцка 17. августа 1870, Ст. Ловчевић, *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу II*, 272–274.

²⁹ АС, ИГ 1731, Илија Гарашанин – Иполиту Мондену, Гроцка 15/27. новембра 1871.

³⁰ АС, ИГ 814, Илија Гарашанин – Александру Ненадовићу, Париз 1. јула 1852.

³¹ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 247.

**Односи Илије Гарашанина са Русијом
после његовог повратка из Француске
и његова смена с положаја председника владе**

По повратку Гарашанина из Француске и Швајцарске уочи јесени 1852. године, Русија је појачала притисак на Србију. Он је као министар унутрашњих дела, у априлу те године, увео мере које су имале за циљ очување реда у Србији и сузбијање делатности присталица династије Обреновића које су штитиле Аустрија и Русија. Руска влада је желела да се поништи „априлски циркулар” и да се смени Гарашанин.³²

Гарашанин је сматрао да је Русију највише озлоједио његов боравак у Паризу и да је то главни разлог што је она тражила његову оставку.³³ Три дана после Гарашаниновог повратка из Француске, иако је знао да је његов министар унутрашњих дела у немилости код Руса због његовог прозападног става, кнез Александар га је именовао за председника владе и министра иностраних дела. Руски цар Никола I је протумачио Гарашаниново именовање као увреду нанету њему и отворен пркос од стране Србије.³⁴

Потврду за Гарашаниново мишљење да су његови добри односи с Француском били главни разлог за нетрпељивост руске владе налазимо у писму српског капућехаје у Цариграду, његовог кума Константина Николајевића. Николајевић је пренео речи руског специјалног изасланика кнеза Меншикова који је истакао да је Русија у уклањању Гарашанина имала „више интересе.” Меншиков је рекао да Русија не може имати поверења у српског државника који је усвојио западне идеје и који је на гласу као револуционар.³⁵ Ова изјава кнеза Меншикова одражавала је опседнутост цара Николе I да ће револуционарна и националистичка струјања са либералног Запада уморити Руско царство. Гарашанинове блиске везе са Французима и Пољацима и оне које је имао с Лајошом Кошутом у периоду 1848–49. пружиле су цару доказ за такво мишљење.

Под притиском Русије, упркос опирању Кнеза, владе и Савета, Гарашанин је у марту 1853. године морао да поднесе оставку на дужност

³² Д. Мекензи, *Илија Гарашанин државник и дипломата*, 156–158.

³³ Писмо Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, Трст 27. августа 1852, Ст. Ловчевић, *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу I*, 58–59.

³⁴ Д. Мекензи, *Илија Гарашанин државник и дипломата*, 163.

³⁵ АС, ИГ 876, Константин Николајевић – Илији Гарашанину, Цариград 26. фебруара 1853.

председника владе. Он није желео да погази једно од својих главних начела у унутрашњој политици: да очува државну самосталност Србије и да не допусти Русији да се меша у унутрашња питања земље. Приврженост Француској и спремност да послуша њен савет да се Србија развија само у духу сопствених интереса, Гарашанин је платио губитком положаја.³⁶

Мишљење да је Турска болесник на Босфору било је заједничко Николи I, Наполеону III и Илији Гарашанину. Иако се француски цар, пре свега због одржања добрих односа с Енглеском, залагао за опстанак Османског царства, тај опстанак по њему није требало да угрожава права других народа.³⁷ Чини се да је став Илије Гарашанина у том питању био ближи Наполеоновом него ставу руског цара. Гарашанин је, као и Никола I, сматрао да је „смрт Турске извесна“³⁸, али су они различито гледали на то коме треба да припадну њене провинције после распада. Русија је, као и Аустрија, желела да себи припоји део турских територија и да контролише пролаз кроз мореузе Босфор и Дарданеле. Гарашанин је био одлучно против овог решења. Свој став према Турској, он је одредио према интересима Србије и српског народа. Хришћански народи у турским провинцијама ће створити слободне и независне државе у заједници са сународницима који већ имају своје државе (Грчка) или аутономију признату од турске владе (Србија). Гарашанин је своју тактику подешавао тако да Турској помогне да се одржи до момента кад ће хришћански народи бити спремни и способни да је потпуно наследе у Европи.³⁹ Схватања српског државника и Наполеона III готово да су се у потпуности поклапала: француска политика народности на Балкану ишла је у прилог остварењу српских националних интереса.

Приближавање српске владе и Француске је споро напредовало. Гарашаниновој намери да Србија у вођењу унутрашње и спољне политике осигура подршку Француске пружале су потпору Паризлије, група млађих интелектуалаца који су своје образовање стекли на Западу.⁴⁰ Ове присталице председника српске владе су, пре његове оставке, вршиле притисак на кнеза Александра да остане чврст у одбрани народних права, јер је то за њега био једини прави пут у кризи која се приближавала. Паризлије су потпомагали заповедник београдске тврђаве Бесим паша и француски генерални конзул Пјер де Сегир-Диперон (Pierre de Ségur-

³⁶ Д. Мекензи, *Илија Гарашанин државник и дипломата*, 179.

³⁷ АС, ИГ 1036, Илија Гарашанин – Иполиту Мондену, 24. јула 1857.

³⁸ АС, ИГ 1635, Илија Гарашанин – Иполиту Мондену, Гроцка 24. новембра 1867.

³⁹ Д. Страњковић, *Илија Гарашанин*, 206–207.

⁴⁰ Ј. Ристић, *Спољни одношаји Србије новијега времена I*, 113–114.

Dureyon), који је на то место дошао 2. августа 1852. године, после Гарашаниновог одласка у Париз. Гарашанин је био једини политичар старије генерације са којим су Паризлије хтели да сарађују и који је по њиховом мишљењу био спреман да прихвати нове идеје.”⁴¹

Илија Гарашанин је оба своја сина, Светозара и Милутина, школовао у Паризу. По доласку у француску престоницу, Јован Мариновић је Светозара сместио у интернат „јер то може преуредити квасац покварености који се брзо у Паризу уфатити, особито од младог човека може.”⁴² Светозар је касније уписао Политехничку школу (L'Ecole Polytechnique), једну од најпрестижнијих француских војних школа. По повратку у Србију, он је постао капетан српске војске и ађутант кнеза Михаила. Млађи син Милутин, такође је похађао војне школе у Француској. Милутин се у Паризу уписао на лицеј Сен-Барб (Lycée Sainte-Barbe), где је изучавао математику. Он је 1863. наставио студије математике на париској Политехници, а 1865. године је као државни питомац, у чину потпоручника ступио у артиљеријску школу у Мецу (L'Ecole d'application de l'artillerie et du génie de Metz).⁴³

Вест о смени Гарашанина изазвала је огорчење Порте, француског и енглеског амбасадора у Цариграду. Представници Француске и Енглеске су изјавили Константину Николајевићу „да они отказују сваку своју помоћ Србији, њеном правитељству и књазу, да дижу руке од српског народа и остављају га судбини.”⁴⁴ Француска влада такође није крила незадовољство због смене Гарашанина.

У намери да добије што детаљнија обавештења у вези са руско-турским сукобом који је довео до Кримског рата, српска влада је 1853. године донела одлуку да поред своје агенције у Цариграду, оснује тајну агенцију у Паризу. Идеју о оснивању тајне агенције у Паризу дао је српској влади Јован Мариновић, вероватно после договора са Илијом Гарашанином. За шефа агенције изабран је сам Мариновић, коме је због његовог образовања и познавања француског језика највише пристајало да обавља ову дужност.⁴⁵ Није тешко закључити да су Фрањо Зах и

⁴¹ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1990, 190.

⁴² Писмо Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, Београд 8. маја 1854, Ст. Ловчевић, *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу* I, 171.

⁴³ М. Ђ. Милићевић, *Додатак поменику од 1888. Знаменити људи који су преминули до краја 1900. године*, Београд 1901, 26.

⁴⁴ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 212–213.

⁴⁵ Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842-1853*, Београд 1932, 230–231; Д. Мекензи, *Јован Мариновић европски господин и српски дипломата (1821–1893)*, Београд 2006, 19–21.

припадници пољске емиграције одлучујуће утицали на Мариновића и Гарашанина да предложе српској влади оснивање тајне агенције у Паризу. Пољски емигранти предвођени Адамом Чарториским су 1833. године основали у француској престоници главни пољски политички и културни центар. Овај емигрантски центар је незванично представљао пољско Министарство иностраних дела.

Односи Гарашанина и Француске за време Кримског рата. Париски мир, Тенкина завера и Светоандрејска скупштина

За време Кримског рата на политику Француске према Србији утицали су пре свега француско-аустријски односи. У првој фази рата, док је постојала могућност да Аустрија стане на страну Русије у борби против западних сила и Турске, Француска је храбрила Србију да пружи отпор обема силама.⁴⁶ Међутим, у току пролећа 1854. године преговори које су савезници водили с Аустријом у жељи да је придобију за учешће у рату на њиховој страни почели су да напредују. Аустрија је у априлу на Бечкој конференцији прихватила услове које су Француска и Енглеска наметнуле Русији: одржање интегритета Турске, стављање подунавских кнежевина Влашке, Молдавије и Србије под европску гаранцију, осигурање слободне пловидбе Дунавом и уређење положаја хришћана у Турској, а да при томе не буду доведена у питање султанова суверена права. У складу са овом политиком, француска влада и њени представници у Цариграду и Београду саветовали су Србији уздржаност и отклањали све што би у њеном држању могло омести или успорити постизање њеног главног циља, уласка Аустрије у рат против Русије.

Умногосте захваљујући Гарашанину, који је од почетка сукоба гајио мишљење да Србија не може да уђе у рат ни на страни Турске ни на страни Русије, јер би тиме били доведени у питање њени опстанак и будућност, Србија је остала неутрална за време Кримског рата.⁴⁷ Гарашанин је јасно изразио став да је одржање неутралности и мира политика коју треба да следи српска влада.⁴⁸ Гарашанин је у исправност оваквог држања

⁴⁶ Љ. Алексић, *Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата (1853–1856)*, Београд 1961, 71.

⁴⁷ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 163.

⁴⁸ Писмо Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, Баден 18. августа 1853. и Гарашанин Мариновићу, Београд 20. јуна 1854, Ст. Ловчевић, *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу I*, 156, 195.

уверавао Кнеза и владу како пред сам рат, тако и 1854. године када је вршен велики притисак на Србију од стране западних сила и Порте да се придружи Турској, као и од стране Русије да њој помогне. Анализирајући новостворену ситуацију, саветник Јован Мариновић је указао да Србија има право на неутралност у Кримском рату и да би њено одржање за Кнежевину представљало корак више ка независности.⁴⁹ Определивши се за неутралност, Србија је успела да отклони опасност окупације од стране аустријских трупа која би се десила да је пришла Русији и непријатељски и претећи став Русије да је пришла Турској.⁵⁰

Иако је био одан Французима, Илија Гарашанин је 1854. године оштро критиковао поједине ставове француске владе и конзула у Београду Сегира, јер они нису одговарали интересима српског народа. Гарашанин је нарочито био љут на Сегира што је тражио од Србије да се приклони Аустрији и Турској и да заузме непријатељски став према Русији. Он је оптуживао конзула да је осујећивао све добре намере српске владе и да је кумовао одлуци Француске да опозове мајора Иполита Мондена (Hippolyte Florentin Mondain), чија је делатност на пољу одбране територије од евентуалног напада Аустрије за време Кримског рата била од велике користи за Србију. Гарашанин је жалио што су из Србије отишли сви Французи који су јој били наклоњени. Гарашанин је подсећао да је један од главних разлога што се Србија приближавала Француској било то што су њени представници признавали Србе као посебан народ и стављали им временом у изглед стварање државе. Главни разлог за промену политике према Србији било је то што је Француска сумњала да ће Срби стати уз Русију ако она победи у Кримском рату. Гарашанин је сматрао да је овакав исход немогућ.⁵¹

Гарашанин се раније надао да се Србија може ослонити на Француску да би избегла опасност од окупације која јој је претила од Аустрије и Русије. У току 1854. и 1855. године Гарашанин се разочарао у Француску коју је сматрао најбољим пријатељем Србије и њеним главним заштитником. Француска дипломатија је повлађивала Аустрији, покушавајући да је придобије за сарадњу против Русије. Спољна политика француске владе постајала је све више аустрофилска.⁵² Порта је у јулу 1854. године склопила споразум с Аустријом и попустила њеном захтеву

⁴⁹ В. Lory, *La Serbie et la Guerre de Crimée*, Илија Гарашанин (1812–1874): зборник радова, Београд 1991, 85.

⁵⁰ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 208.

⁵¹ *Исто*, 252.

⁵² Д. Мекензи, *Илија Гарашанин државник и дипломата*, 197.

да Србија престане са даљим наоружавањем. Покушаји Кнежевине да се избегне овакво решење доживели су неуспех, јер су француска и енглеска влада желеле да подрже Аустрију, чији им је чврст став у опхођењу с Русијом у то време одговарао.⁵³ Српски посланик Константин Николајевић писао је из Цариграда да му посланици западних сила нису пружили никакву подршку и да је наишао на нарочито лош пријем код саветника француског посланства грофа Венсана Бенедетија (Vincent Benedetti, comte Benedetti et de l'Empire). Бенедети је чак запретио Николајевићу да ће Србија бити враћена под непосредну султанову власт ако не буде прихватила Портину одлуку о обустављању наоружавања.⁵⁴ Ова вест изазвала је огорченост Илије Гарашанина. Гарашанин је био љут због тога што се он највише залагао за то да се Србија у питањима спољне политике ослони на Западне силе. Сада се Европа сложила с тим да Аустрија одлучује о свему што се односи на Србију.⁵⁵ Гарашанин је оптуживао Француску да се потпуно предала у руке Аустрији, свом новом пријатељу и савезнику. Ако Аустрија уђе у рат против Русије, Француска ће, због савезничких обавеза обраћати још мање пажње на Србију. Гарашанин је закључио да би Француска жртвовала Србију Аустрији, чак и да је српска влада водила политику која је била у потпуној сагласности са француским интересима. Срби треба да жале само због тога што их је разочарала сила од које су толико очекивали и којој су тако дуго веровали. Питање је шта ће до тада бити са Србијом, али је Гарашанин веровао да ће се Запад у будућности вратити на прави пут.⁵⁶

Неспремност српске владе да јавно изрази своју намеру да задржи неутралан став за време Кримског рата допринела је томе да изгуби поверење и Русије и Запада. Гарашанин је предвидео да ће западне силе због тога лоше поступати према Србији. Његови покушаји да предупреди ове кораке доживели су неуспех, јер западни конзули нису били спремни да саслушају чињенице које не иду у прилог њиховом новом савезнику Аустрији.⁵⁷

Због тајног споразума који су западне силе потписале са Аустријом, у коме је предвиђена могућност окупације Србије од стране аустријских трупа и њиховог притиска на српску владу да разоружа своју

⁵³ Љ. Алексић, *Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије*, 70.

⁵⁴ Ј. Ристић, *Спољни одношаји Србије новијега времена* I, 191.

⁵⁵ Д. Мекензи, *Илија Гарашанин државник и дипломата*, 198.

⁵⁶ Писмо Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, Београд 4. јуна 1854, Ст. Ловчевић, *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу* I, 187–188.

⁵⁷ *Исто*, 261–262; С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 349.

војску, француски утицај у Кнежевини је 1854. године претрпео тежак ударац. Удаљавање ратног попришта од Србије после повлачења руских трупа из Влашке и Молдавије, умањило је интересовање француске владе за Кнежевину. Док је конзул Сегир инсистирао на повратку Гарашанина на власт, француска влада је због неспремности Аустрије да прихвати споменуту идеју одлучила да се даље не ангажује у овом питању.⁵⁸

Љутња Илије Гарашанина на француску владу због њеног проаустријског става је већ крајем јула 1854. године почела да јењава и он се заједно са Јованом Мариновићем вратио политици која је имала за циљ приближавање Француској. У својству српског специјалног изасланика у Паризу, Мариновић је тражио од посланика у Цариграду Константина Николајевића и државног саветника Ацике Ненадовића да српска влада учини нешто у интересу западних сила.⁵⁹ Он је тада предложио да се у циљу очувања поново задобијене наклоности француске владе, Илија Гарашанин постави на место министра без портфеља или кабинетског саветника.⁶⁰ Гарашанин је био против овог предлога. Велики српски државник био је свестан да његово ступање у службу зависи од сагласности Аустрије и није желео да пристане на то. Гарашанин је сазнао од француског конзула да је тадашњи представник Алекса Симић био спреман да му уступи своје место, под условом да Француска и њени савезници поново поклоне поверење Србији. Говорећи о својој болести, Гарашанин је молио Мариновића да затражи од француске владе да не инсистира толико на његовом повратку на власт.⁶¹

Иако је француска влада пристала на идеју о поновном именовању Гарашанина и обећала тражену подршку у Бечу, она је упозорила Сегира да о томе говори само када се укаже прилика.⁶² Гарашанин је сматрао да француски конзул греши у томе што жели да наметне Кнезу његов избор. Било је познато да Александар није имао добро мишљење о њему.⁶³ Гарашанин није оспоравао чињеницу да би Запад имао више поверења у Србију када би он дошао на власт, али се постављало питање докле би то поверење трајало. Његов избор требало је да послужи Западу

⁵⁸ Љ. Алексић, *Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије*, 74.

⁵⁹ Ј. Ристић, *Спољни одношаји Србије новијега времена* I, 199.

⁶⁰ Љ. Алексић, *Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије*, 72.

⁶¹ Писмо Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, Београд 27. јула 1854, Ст. Ловчевић, *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу* I, 232.

⁶² Љ. Алексић, *Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије*, 73.

⁶³ Писмо Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, Београд 2. августа 1854, Ст. Ловчевић, *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу* I, 234.

као јемство за промену правца српске спољне политике. Гарашанин је мислио да у Србији не постоји воља да до те промене дође, па би због тога ишчезло и поверење Запада. Он није желео да се прихвати државне службе док се не буде уверио да ће земља поћи политичким правцем који би јој донео стварне користи.⁶⁴

После Гарашаниновог одбијања да заузме висок државнички положај, Јован Мариновић је у Паризу имао састанак са министром спољних послова Друеном де Лиисом (Edouard Drouyn de Lhuys). Када је министар покренуо питање Гарашаниновог повратка на власт, Мариновић му је објаснио да је неразумно и штетно наваљивати на њега и пренео му шта је сам Гарашанин о томе писао. Међутим, де Лиис, који је лично познавао Гарашанина, сматрао је и даље да он треба да се прихвати службе.⁶⁵

Борба између кнеза и Савета узимала је све озбиљније размере. Огорчени због кнежеве самовоље, саветници су почели да размишљају о његовој смени. Ову идеју код противника кнеза Александра подстакао је и предлог о уједињењу кнежевина Влашке и Молдавије под кнезом изабраним између владајућих династија Европе или из редова домаћих бојара, који је дао француски пуномоћник барон Буркне (François Adolphe baron de Bourqueney) на Бечкој конференцији у марту 1855. године. Акција за Гарашанинов повратак у службу била је врло жива. На томе су највише радиле Француска и Енглеска преко својих конзула у Београду и Турска преко београдског паше.⁶⁶ У јесен 1855. године Гарашанин је отишао у Париз као тајни изасланик председника Савета и већине његових чланова, да покуша да уз помоћ француске владе издејствује смену кнеза Александра. Он је министру спољних послова грофу Александру Валевском (comte Alexandre Colonna Walewski) усмено и у писаној форми изложио унутрашњеполитичку ситуацију у Србији. Гарашанин је сматрао да се тешко политичко стање у земљи може поправити само ако турска влада буде захтевала од кнеза да поштује Устав и законе. Гарашанин је желео да Срби убудуће воде самосталну политику. Гарашанин се бојао да борба између кнеза и Савета не изазове страну интервенцију. Он је оптужио кнеза да се потпуно предао аустријском утицају, а саветници руском. Кнежеви поступци даће повода за страну интервенцију у Србији, а тада, „зло ће бити не само по кнеза и Савет, него по несрећи за сву земљу.”⁶⁷

⁶⁴ Исто, 234, 243.

⁶⁵ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 56.

⁶⁶ Исто, 56–57.

⁶⁷ АС, ИГ 1003, „Шта има ући у договарање комисије и о чему је распра”; „Уставна борба” (Гарашанинов састав).

По извештајима француског конзула из Београда, Гарашанинов углед у јавном мњењу јако је порастао, јер је он једини који је у тадашњој политичкој кризи сачувао храброст и разум и дао доказа свом патриотизму.⁶⁸ Насупрот томе, Кнез је оптуживао Гарашанина и Мариновића да су тражили од Француза да се заузму за њихов улазак у владу. Такав њихов поступак Кнез је назвао издајничким.⁶⁹

Француска влада је желела Гарашанина на челу српске владе, али није намеравала да руши кнеза Александра. Њој је било у интересу да се Кримски рат што пре оконча, за шта је било одлучујуће држање Аустрије. Француска влада није желела да квари своје добре односе с Аустријом због стања у Србији. У писму министра Валевског француском конзулу у Београду, не спомињу се Гарашанинови предлози о новом кнезу. Основно начело којим се водила француска влада у Источном питању било је да се не меша у унутрашње послове турских провинција. Знајући да ће се Аустрија и Турска супротставити смени Кнеза, Француска је подржавала долазак Гарашанина на власт, али у служби кнеза Александра.⁷⁰

При крају Кримског рата Гарашанин је, у ишчекивању да европска дипломатија нађе решење којим би се окончало искључиво руско покровитељство над Кнежевином, био веома забринут за будућност Србије. Он је страховао што европски дворови не доносе решење које ће у будућности онемогућити страно мешање у унутрашња питања Кнежевине. Гарашанин се надао да ће Србија, због свог неутралног држања, добити веће повластице на Париском конгресу. Гарашанин је сматрао да Париским миром нису на прави начин решена политичка питања на Истоку. Гарашанинов непријатељски став према западној дипломатији био је изазван њеним држањем према Турској. Она се увек залагала за одржање и одбрану Турске, што је било у супротности са главном Гарашаниновом идејом о истеривању Турака из Европе и стварању слободних и независних балканских држава.⁷¹

Гарашанинов пут у Париз 1857. вероватно је, као и 1855. године, био у вези са намераваном променом владајућег кнеза у Србији.⁷² При његовом одласку у Париз, француски конзул из Београда известио је министра иностраних дела да Гарашанин жели да га посети и да са њим

⁶⁸ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 546.

⁶⁹ *Исто*, 173.

⁷⁰ Љ. Алексић, *Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије*, 76–78.

⁷¹ АС, ИГ 1686, Илија Гарашанин – Иполиту Мондену, Гроцка, 29. новембра 1868.

⁷² Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, 188.

разговара о српским пословима.⁷³ Кад је откривена Тенкина завера, француска влада је узела Гарашанина у заштиту, бранећи га од оптужби да је саучесник у њој. Француски конзул је јављао из Београда да је Гарашанинов положај уочи Светоандрејске скупштине био врло тежак. По његовом мишљењу, Гарашанин је морао да прихвати чланство у привременој народној управи да би се очувао ред у Србији. Кад се говорило о обарању кнеза Александра и избору новог кнеза, Французи су истицали Гарашанина као најозбиљнијег кандидата.⁷⁴ Сам Гарашанин је радо примао помоћ француске владе јер је сматрао да је она најмање штетна по интересе Србије.

**Гарашанин на месту председника владе
и министра иностраних дела кнеза Михаила
и његови односи с Француском**

У својству председника владе и министра иностраних дела кнеза Михаила, Гарашанин је у децембру 1861. послао у Париз трговца Јокића који је имао задатак да преговара са званичним представницима Француске о набавци оружја за Србију. Јокић се у француској престоници састао са министром спољних послова Едуаром Тувнелом са којим је разговарао о политичким питањима. Министар му је рекао да Французи мрзе Турке више него Срби и интересовао се да ли ће Србија на пролеће да нападне Турску. Тувнела је занимало да ли ће Срби повести заједничку акцију са осталим хришћанима у Турској и какав ће облик управе успоставити после рата. Он је нарочито желео да сазна да ли ће Србија и Црна Гора склопити савез или ће образовати једну државу. Јокић је одговорио да су све припреме за устанак завршене и да устанак може да подигне само кнез Михаило, од кога хришћани очекују позив. Једини начин да се искорени руски утицај у Србији је да Француска пружи Кнежевини помоћ у оружју.⁷⁵

Гарашанин је у јулу 1862. године послао у Париз начелника министарства иностраних дела Милоја Лешјанина. Његов одлазак у Француску уследио је одмах после турског бомбардовања Београда. Лешјанин је имао задатак да обавести владу у Паризу о положају у коме се Србија нашла после турског бомбардовања, као и да сазна какав је став

⁷³ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 247.

⁷⁴ *Исто*, 247.

⁷⁵ АС, ИГ 1228, Јокић – Илији Гарашанину, Париз, 8/20. децембра 1861.

заузела Француска по овом питању. Тим поводом, Лешјанин је водио неколико дугих разговора са министром спољних послова Тувнелом. Министар је љубазно примио Лешјанина а српски изасланик је стекао уверење да ће се француска влада не само заузети за решавање српског питања, него ће убудуће пружати подршку Кнежевини у вођењу политике. Лешјанин је рекао Тувнелу да је Порта бомбардовањем Београда повредила Париски уговор, не обазирјући се на мишљење сила које су потписале овај уговор. Он је истакао немогућност будућег заједничког живота Срба и Турака у градовима Србије и подсетио да народ стално напушта Београд, иако је од бомбардовања прошло месец дана. Лешјанин је замолио Тувнела да се на Конференцији у Канлици, где ће се решавати о српско-турском спору, Француска заузме за Србију. Сукоба између Срба и Турака ће бити и убудуће, што ће Турци искористити да сруше најближу и најбогатију српску варош. За Србе је од највеће важности да се Турци иселе из Београда, јер се њима више не може веровати.⁷⁶ За Лешјанина је било важно да сазна какво ће бити држање Француске ако Србија не буде задовољна решењем Конференције и да ли ће велике силе које буду заступале српске интересе сматрати као обавезу спровођење одлука конференције.⁷⁷

Лешјанин је рекао Тувнелу да му је влада дала налог да у разговору са њим буде потпуно искрен, на шта га обавезује наклоност коју цар Наполеон показује према Србима. Изасланик није крио да је Порта изненадила српску владу бомбардовањем усред њених припрема за могући сукоб. Правитељство није имало времена да спроведе обуку народне војске и да се снабде потребним наоружањем. Улазак Србије у рат са Турском зависи пре свега од подршке коју она буде добила од влада великих сила које су јој наклоњене, нарочито од француске владе. Срби желе да се увере да ће у претстојећем рату као противника имати само Османско царство и да неће бити нападнути од Аустрије која је према њима непријатељски расположена. Влада у Бечу је видела велику опасност у јачању словенске државе у њеном суседству, јер би она постала центар који привлачи аустријске Словене. Лешјанин је указао на важност коју кнежево Правитељство придаје саветима царске владе, што потврђује и његов долазак у Париз. Треба имати у виду тежак положај Срба у Србији, којима њихова браћа из Црне Горе и Турске пребацују да у миру уживају тековине независности и стечена богатства, да немају

⁷⁶ АС, ИГ 1279, Милоје Лешјанин – Илији Гарашанину, 9. и 30. јула, 8, 25. и 29. августа 1862.

⁷⁷ Д. Страњакловић, *Илија Гарашанин*, 248.

разумевања за њихове патње и да угађају Турцима. Лешјанин је уверавао Тувнела да српска влада неће направити ниједан лакомислен потез. Правитељство је сматрало да ће потпора царске владе бити већа уколико оно буде верније представило свој тежак положај. Стање Турске било је такво да се решавање Источног питања није могло још дуго одлагати.⁷⁸ Лешјанин је рекао француском министру да је држање Турске према Србији такво да ће између њих неизбежно доћи до сукоба и навео му као доказ гомилање турских трупа дуж српске границе. Срби не траже да силе које су им наклоњене пошаљу Кнежевину у помоћ војску, али траже да им пруже моралну подршку и да дипломатским путем спрече оне силе које су непријатељски расположене према Србима да их сатру. Они су сматрали да ће бити заштићени ако им Француска и Русија, са којима је сигурно и Италија, пруже уверење да ће се и у Турској, као што је то било раније у Италији, поштовати принцип немешања.⁷⁹

Тувнел је рекао Лешјанину да ће успех Конференције зависити умногоме од умерености и разборитости српске владе и њене спремности да не тражи нешто што је тренутно немогуће добити. Француски министар сматрао је да је могуће постићи да у Београду више не буде капија и шанчева, да у граду постоји само српска управа, да се Турци иселе из Србије и да Срби добију градове у унутрашњости, али ће бити великих тешкоћа око тога да Турци уступе Србима Београд. Тувнел је дуго разговарао са енглеским министрима о српској ствари. Они су се у другим питањима сложили са Тувнелом, али су у питању Београда били непопустљиви, сматрајући да би уступање града Србима било велико понижење за Порту. Тувнел је сматрао да ће турско-српски сукоби бити онемогућени ако у Београду не буде друге власти осим српске. Он је предложио Лешјанину да Срби чувају град у султаново име, а да Porta само у случају рата са неком страном силом може да запоседне Београд својом војском. Тувнел је затим предложио да се Порти уместо Београда усупи неки град у близини бугарске границе. Министар је сматрао да Срби не треба да се боје напада Аустрије јер то неће дозволити Русија и Француска. Поред тога, Аустрија је због унутрашњеполитичких прилика спречена да било кога напада, а Турска није спремна да одобри њену интервенцију у Србији. Ипак, Француска не може да саветује Србији да сада предузме неку акцију. Озбиљна влада и велика сила не може то да саветује једној сили много мањој од ње, а да не преузме одговорност за успех таквог подухвата. Француска може да пружи Србији само моралну

⁷⁸ АС, ИГ 1279, Милоје Лешјанин – Илији Гарашанину, Париз 9. јула 1862.

⁷⁹ АС, ИГ 1279, Милоје Лешјанин – Илији Гарашанину, Париз, 30. јул 1862.

подршку. Тувнел је сматрао да положај Србије није толико лош да треба све да ризикује. Влада у Паризу саветује Србији да прихвати одлуке Конференције. Европски заплети са којима је Правитељство упознато, односи с Енглеском које она не може без посебних разлога да квари, и ангажовање француске војске у Мексику, спречавају царску владу да покреће велико Источно питање и да пружи Србији другу помоћ осим моралне. Русија је, са своје стране, толико заузета унутрашњим проблемима да Србији не може да пружи војну помоћ. Кнежевина остаје усамљена ако се упусти у борбу. Она с правом рачуна на подршку Француске која ће се на Конференцији трудити да Срби добију што веће уступке. Тувнел је поручио Лешјанину да обавести владу у Београду да ће се Француска заузети за српску ствар, да она саветује Србима да не кваре свој добар положај и да прихвате оно што се тренутно може добити.

У разговору са Лешјанином 30. јула 1862. године Тувнел је рекао српском изасланику да је Порта одлучила да не преда Београд Србима и да се тај циљ може постићи само ратом. Међутим, сукоб би сигурно прерастао у европски рат, а то не желе ни Француска ни Русија. Тувнел је рекао да Србија неће лоше урадити ако настави да обучава своју народну војску и наоружава се, ако покуша да склопи савез са Црном Гором и придобије за себе хришћане у Турској, али не треба да је чуди што Порта, која зна за њене припреме, предузима са своје стране неопходне мере. Француска и Русија не могу учинити за Србе оно што би хтеле, јер против себе имају Енглеску и Аустрију које стоје уз Порту. Енглеска и Аустрија деле са Турском мишљење да се Срби спремају за рат против ње и зато подржавају Порту у оптужбама против Срба. Ако Кнежевина, упркос свему, жели да уђе у рат са Турском, Русија је та која треба да учини за њу оно што је Француска учинила за Италију.

Лешјанин је у писму Гарашанину навео да су му „и друга господа у министарству која су у стању да знаду мисли свог правитељства неколико пута до сад рекла: Русија је позвана да буде ваша главна потпора у остварењу ваши жеља у Турској.” Српски изасланик је писао да не зна какав споразум постоји између Француске и Русије, али је извесно да Француска препушта Русији иницијативу на Истоку и да ће се залагати само у вези са питањима о којима је претходно постигла сагласност с њом. Француска се не може сагласити са одлукама које Конференција буде донела, а да Србима саветује да раде нешто друго. Све што они буду предузели супротно саветима Француске и одлукама Конференције, учиниће на свој ризик. Срби ће погрешити ако се неспремни упусте у тешке подухвате, јер ће тиме не само ризиковати свој садашњи положај,

него ће се и у моралном погледу потпуно упропастити. Они ће бити задовољни оним што добију на Конференцији ако не буду размишљали о ономе што су желели да добију.⁸⁰

Лешјанин је из разговора са Тувнелом и службеницима француског министарства спољних послова извукао закључак да Срби не треба да се упуштају у рат са Турском пре него што за њега изврше опсежне припреме и у договору са хришћанским народима покрену општи устанак на Балкану. Грчком изасланику пуковнику Димитрису Боцарису који је боравио у Паризу у исто време као и Лешјанин, министар Тувнел је рекао следеће: „Када будете и ви и Срби довољно спремни, кад се између христијански земаља у Турској учини споразумење и произведе општи устанак у једанпут, онда ће ваша ствар ићи добро”. Лешјанин је сматрао да ће општи устанак хришћана у Турској, у чији се успех верује, обезбедити да у исто време преовлада „начело немешања” европских сила у њена унутрашња питања.⁸¹

Због неслагања у вези са пољским питањем дошло је 1863. године до захлађења у односима између Француске и Русије. Илија Гарашанин је писао кнезу Николи да за Србију и Црну Гору није добро што је поремећено пријатељство између двеју сила, јер су обе показивале наклоност према кнежевинама. Русија и Француска напустиле су српске кнежевине и сетиће их се тек када им буду потребне за остварење њихових интереса. За Србију и Црну Гору била би још већа опасност ако би Француска или Русија направиле савез са Турском. У том случају Турска ће, свакако, као услов да приђе једној од сила, тражити да њена власт над хришћанима у царству буде осигурана. У случају рата између Француске и Русије, српски интереси неће долазити у питање. У случају, пак, да избије европски рат, Србија и Црна Гора треба да буду спремне да, ако се укаже повољна прилика, учине са своје стране све што буде потребно и да се договоре о заједничкој акцији. Без претходног договора кнежевине не треба да прихватају предлог ниједне од великих сила. Оне ће само на тај начин бити у стању да отклоне опасност која им прети. Гарашанин је скренуо пажњу кнезу Николи на један говор Наполеона III из кога може да се закључи да се Француска удаљава од Аустрије. То је повољна вест за Србе. Аустрија је заједнички непријатељ Србије, Црне Горе и свих Јужних Словена. Због тога Кнежевине треба да буду обазриве када је у питању „тај важан непријатељ њихове будућности.” Српска

⁸⁰ АС, ИГ 1279, Милоје Лешјанин – Илији Гарашанину, Париз 9. и 30. јул, 8. и 28. август 1862.

⁸¹ *Исто*, 29. август 1862.

влада једнако поштује и Русију и Француску: прву због православља, а другу због слободе. Влада ће такав став задржати и у будућности, али ће увек деловати у складу са интересима Србије.⁸²

Документи из 1866. и 1867. године сведоче о Гарашаниновом разочарању у француску политику на Истоку и његовом одустајању од профранцуске оријентације. Гарашанин саветује да Србија и Црна Гора остану са великим силама у добрим односима, али да не траже од њих помоћ, јер ће то само изазвати суревњивост међу силама, а неће донети користи двома кнежевинама. Искуство је научило кнежевине да тако поступају. Да би успела у својим намерама, Француска употребљава сва средства да разједини хришћанске народе, јер је то једини начин да окрене ствари у своју корист. Гарашанин је рекао француском конзулу у Београду виконту Ботмилиу (*vicomte Adolphe François Botmiliau*) да су неосноване сумње његове владе да Србија делује у споразуму с Русијом. Србија није под утицајем ниједне од великих сила и следи само сопствене планове. Срби ће сматрати за пријатеља само онога ко не осујећује њихове намере, а биће захвални ономе ко им пружа моралну подршку. Кад Француска увиди да сви народи на Истоку размишљају на исти начин, она ће престати да пружа подршку Турској.⁸³ После аустро-пруског рата 1866. године, много се говорило о томе да ће Наполеон III помоћи Аустрији да прошири своје границе ка Истоку. Гарашанин није веровао у те гласине, јер је то по њему била политика без основа. Цар Наполеон је био довољно вешт владалац да би својом политиком ишао на руку јачању руског утицаја међу аустријским Словенима. Аустрију треба оставити њеној судбини, а Источно питање треба решити у корист хришћанских народа Турске. Другачије решење не постоји, као ни могућност даљег опстанка Турског царства. При свему томе, нажалост, бивши француски амбасадор у Турској и нови министар иностраних дела Леонел Мутје (*marquis Léonel de Moustier*) је при крају свог боравка у Цариграду показивао наклоност према Турцима.⁸⁴

Грци су устанак на Криту 1866. године искористили да обнове преговоре са Србијом о заједничкој акцији против Турске. У обећањима француске владе да ће помоћи грчке претензије, Гарашанин је видео другу намеру. Французи се не би сетили Грчке да се нису прибојавали српско-

⁸² АС, ИГ 1416, Илија Гарашанин – кнезу Николи, Београд, 9. новембар 1863; Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 342–343.

⁸³ *Исто*, ИГ 1587, Илија Гарашанин – Нићифору Дучићу, Београд, 15. децембар 1866.

⁸⁴ *Исто*, ИГ 1581, Илија Гарашанин – Иполиту Мондену, Београд, 16/28. септембар 1866.

грчког савеза. Француска је после битке код Садове била потпуно усредсређена на проблем очувања њених источних граница и решавање њеног спора с Пруском. Француска није желела измену *statusa quo* на Истоку због немогућности да учествује у догађајима. Осим тога, Аустрији, њеном једином могућем савезнику у борби против Пруске, није било у интересу ослобођење балканских народа од Турске и остварење националног програма српске владе. Француска је дала обећање Грчкој да би омела српско-грчке преговоре и добила у времену, на чему је тада највише радила.⁸⁵

Гарашанин је оптуживао Румуне да не воде политику по сопственом убеђењу, већ да се поводе за онима који по сваку цену желе да одрже Турску и спрече споразум међу хришћанским народима. Француска тражи извесне повластице за хришћане, али то чини само у намери да одржи Турску до погоднијих времена, када ће је напустити из сопствених интереса.⁸⁶

Гарашанин је писао кнезу Николи да Француска наговара Порту да учини уступке хришћанским народима, јер се противи њиховој идеји да подигну општи устанак против Турске. Француска се нарочито плаши савеза који ће склопити словенски народи. Француска је била наклоњена Грчкој јер се надала да би грчки народ могао да оствари превагу над другим хришћанским народима на Истоку, што би довело до тога да ослабе везе које постоје између њих. То би Француској дало могућност да делује у корист својих интереса и да на рачун уступака које ће дати на Истоку оствари одређене предности на Западу. Осим тога, одвојивши Грчку од словенских народа, Француска би је приморала да увек буде уз њу и следи француске интересе. Ипак, Гарашанин се надао да се Грчка неће уплести у овакве замке и да ће остати у савезу са народима Истока, који једни другима представљају највећу потпору. Гарашанин је писао кнезу Николи да Србија води рачуна о томе да не увреди Француску, али јој сваком приликом указује на симпатије које гаји према хришћанским народима и на жељу да се они ослободе. Француска ће, ако се увери да кнез Никола подржава ову политику, пружити подршку Србији и Црној Гори. Она ће увидети да српски народ зна који су његови интереси и да није склон веровању у туђа обећања, која се никада до сад нису испунила.⁸⁷ Архимандрит Нићифор Дучић тврдио је да је француски конзул у Дубровнику Емил Виет (Emile Wiet), по налогу своје владе, радио на томе да не дође до споразума између Србије и Црне Горе. Конзул

⁸⁵ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 289.

⁸⁶ АС, ИГ 1638, Илија Гарашанин – Кости Магазиновићу, Београд, 2. и 23. марта 1867.

⁸⁷ АС, ИГ 1646, Илија Гарашанин – кнезу Николи, Београд, 28. фебруар 1867.

је изнео кнезу Николи могућност да цар Наполеон узме у заштиту Црну Гору и прорицао јој сјајну будућност. Иако је Виетова акција била уперена против закључења савеза између двеју српских држава, до њега је ипак дошло у јесен 1866.⁸⁸

Француско-српски односи 50-их и 60-их година XIX века добрим су делом везани за односе између Француске и Илије Гарашанина лично. Гарашанинов углед у иностранству нарочито је порастао захваљујући његовим састанцима са царем Наполеоном III. Он је био једини српски државник поштован у круговима влада великих сила. Гарашанин се сусрео са француским министрима иностраних дела Тиргоом, Друеном де Лиисом, грофом Валевским и Тувнелом који су о њему имали високо мишљење и трудили се да на сваки начин омогуће његов повратак на власт у периоду када он није вршио никакву важну државну функцију. Од свих странаца, Гарашанин је био у најприснијим везама са Французом Иполитом Монденом, првим српским министром војним. Гарашанин је био поносан што му је Монден, иако странац, био пријатељ у чију искреност није сумњао.⁸⁹ Како за време кнеза Александра, тако и за време кнеза Михаила, када је обављао дужност председника владе и министра иностраних дела, Гарашанин је, уз Јована Мариновића, био државник који је градио и одржавао везе Србије са Француском. Француски конзул Бернар Дезесар (Louis Gustave Bernard Des Essards) је писао министру Валевском о Гарашаниновом родољубљу и честитости и истакао да се за време боравка у Србији уверио у његово здраво и праведно расуђивање и искреност. Пред Светоандрејску скупштину, Дезесар је приметио да Гарашанин није ни за кнеза Александра, ни за Обреновиће, ни за Вучића. Конзул је сматрао да Гарашанин мудрошћу далеко превазилази друге српске државнике и није веровао у тврдње да он намерава да постане кнез. Ако то околности буду налагале, Гарашанин ће се без устезања жртвовати да би се избегао раздор у земљи и пружиће подршку кандидату за кога верује да испуњава потребне услове. Монден је познавао Гарашанина као храброг, вредног, поштеног и некористољубивог човека.⁹⁰ Гарашанинова заслуга је у томе што је 1852. године будућег цара Наполеона III и француску владу заинтересовао за Србију. Гарашанин је разговарао с Наполеоном о више политичких питања, а нарочито о најбољем начину да се реши Источно питање. После бомбардовања Београда, Милоје

⁸⁸ АС, ИГ 1648, Изјава Нићифора Дучића, забележио Милутин Гарашанин; Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, 309.

⁸⁹ *Исто*, 484.

⁹⁰ *Исто*, 546–547.

Лешјанин, начелник Министарства иностраних дела, послан је у Париз да упозна француску владу са жељама Србије да се повољно реши српско-турски спор. Гарашанин је имао заслуге за то што је Француска заузела благонаклоно држање према Србији за време Конференције у Канлици 1862. године. Документи из 1866. и 1867. године сведоче о Гарашаниновом разочарању у француску политику и његовом напуштању профранцуске оријентације. Упркос томе, он је заувек остао велики пријатељ Француске. Французи су у њега имали пуно поверење и сматрали су га за свог човека.⁹¹

⁹¹ *Исто*, 544.

Uroš Tatić

ILIJA GARASANIN AND FRANCE

Summary

Ilija Garasanin was the first serbian politician who acquainted French with Serbian foreign politics problems and establish connection with them. Garasanin traveled to the Paris for the first time in May 1852 and met leading French internal and foreign affairs representatives. Being aware that Serbia can not do much without support of one of the great world powers on one hand and wishing to free Serbia from the alternating influences of Russia, Austria and Turkey on the other, Garasanin had been seeking from french support. French and Serbian interests in the Balkans were not in the collision for that moment, and in the period up to 1860. converged completely, when the France had been working on suppressing Russian and Austrian influence in the Balkans. Garasanin's trip to Paris in 1857, as the previous visit in 1855, was connected to attended takeover on the Serbian trone. In one hand, since the return of Obrenovic dynasty on the Serbian trone, Garasanin had been in good relationship with the prince Mihailo. On the other hand confidence that French have in Garasanin, and advice that Russian gouvernement gave to Marinovic during his stay in St. Petersbourg influenced prince's Mihailo decision to return Garasanin to the active stay duty. Prince Mihailo has accepted Garasanin idea of making Balkan union that had been elaborated within Načertanije document from 1844. According to this idea, Serbia was given role to the unite deliberating efforts of Balkan people and to be their stronghold. After deliberation from Turks, armed force of Balkan people should prevent other great world force to replace Turkey and conquer the Balkans. During the second period of Mihailo administration this concept has been established as foreign doctrine of Serbian principality, in which all Serbian political parties contributed.

Keywords: Ilija Garasanin, France, Serbia, Napoleon III, prince Alexander Karadjordjevic, prince Mihailo Obrenovic, Alexandre Walewski, Edouard Thouvenel, Edouard Drouyn de Lhuys, Jovan Marinovic.

Чланак примљен: 06. 11. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

Катарина ЈОВАНОВИЋ*
Београд

ПОГЛЕД ИЗ БУКУРЕШТА: КАРОЛ I ХОЕНЦОЛЕРН О МИЛАНУ ОБРЕНОВИЋУ И СРБИЈИ

Анстракт: Предмет овог рада је личност и владавина српског кнеза и краља Милана Обреновића на страницама *Сећања*, *Дневника* и *Приватне преписке* Карола I Хоенцолерна. Од раних седамдесетих година 19. века до смрти краља Милана, однос двојице владара је прошао кроз различите фазе. Поглед румунског владара на свог српског савременика је анализиран у склопу српско-румунских односа и политичке и дипломатске историје Балкана друге половине 19. века.

Кључне речи: Карол I Хоенцолерн, Милан Обреновић, Румунија, Србија, српско-румунски односи.

Историја српско-румунских односа представља једно од слабо истражених подручја новије историје Балкана. Вишевековна социјална и културна прожимања двају суседних народа, заједничка православна вера и упућеност на борбу против Османског царства као и процес националног уједињења током 19. столећа, указују нам, међутим, на значај проучавања многоструких веза између њих.

Средишње место у српско-румунским односима друге половине 19. века припада Милану Обреновићу и Каролу I Хоенцолерну. Током периода њихових владавина Србија и Румунија су одржавале складне односе, а од немалог значаја су биле и породичне и друштвене везе између српских и румунских високих кругова. Циљ овог рада је да покаже како је Карол I видео личност и владавину кнеза и краља Милана Обреновића, а самим тим и неке од кључних момената српске историје: раздобље велике националне акције на Балкану које је Милан Обреновић „наследио“

* kaja.jovanovic@hotmail.com

од свог претходника кнеза Михаила; српско-турске ратове 1876–1878. и процес стицања независности; период осамдесетих година у коме су и Србија и Румунија биле у орбити аустроугарске спољне политике; српско-бугарски рат 1885. године; Миланову абдикацију и долазак Александра Обреновића на престо. Полазећи од личности Милана Обреновића, предмет нашег истраживања у једној широј равни захвата Каролов поглед на румунско-српске односе, правце националног развоја двеју Кнежевина и потом Краљевина, питање њиховог спољнополитичког курса и унутрашњег политичког живота у другој половини 19. века.

Рад је замишљен као анализа три примарна извора: *Сећања*, *Дневника* и *Приватне преписке* краља Карола I.

Недовољно примећена у српској историографији, *Сећања* су изворно објављена на немачком језику у четири тома под називом *Aus dem Leben des König Karls von Rumänien. Aufzeichnungen eines Augenzeugen (1866–1881)*, Stuttgart, Cotta, 1894–1900.¹ У овом раду смо користили издање на француском језику *Notes sur la vie du roi Charles de Roumanie, par un témoin oculaire*, 1–4, L’Imprimerie de l’Indépendance Nationale, Bucarest 1894–1901, као и скраћено, једнотомно издање на енглеском језику *Reminiscences of the King of Roumania*, edited from the original with an introduction by Sidney Whitman, New York and London, Harper&Brothers 1899.² Иако у основи наративни извор, *Сећања* имају посебну форму: Наиме, она су произишла из редиговања и развијања већ постојећих Каролових белешки које је узорно и методично водио. Посебно место у *Сећањима* заузима обимна Каролова преписка са најистакнутијим политичким личностима епохе (канцелар Бизмарк, цареви Вилхелм I, Вилхелм II, Наполеон III, Александар II, краљица Викторија и други), а која је интегрално унета у текст ових успомена. Неопходно је казати да је њихова припрема потрајала више година и да су *Сећања* имала јасну амбицију да „канонизују“ владавину Карола I, нарочито у очима међународне политике и јавности.³

¹ Главни приређивач *Сећања* је Мите Кремниц (право име Марија фон Барделебен [1852–1916]), књижевница и публициста. Осим Мите Кремниц у приређивању Каролових *Сећања* учествовао је и Георг Шефер, професор историје уметности на Универзитету у Дармштату, иначе Каролов лични учитељ из детињства.

² Сидни Витмен (1845–1925) био је британски новинар, публициста и историчар.

³ Овом усмерењу можемо приписати и следеће публикације: Démètre A. Sturdza, *Charles Ier, roi de Roumanie. Chronique, actes, documents I–II* (1866–1877), Bucarest 1899–1904; *Trei-Deci de ani de domnie aî regelui Carol I. Cuvintâri si acte* (1866–1896), Bucarest 1897.

Дневник је објављен 2007. године (Carol I, *Jurnal. Volumul I: 1881–1887*, București 2007) и представља први том који је приредио Васил Дочеа. У питању је превод са немачког оригинала, а у припреми су и наредни томови који ће ићи до 1914. године. У *Дневнику* препознајемо Каролову лапидарну реченицу, али и откривамо богатство детаља до којих не можемо доћи путем других извора.

Приватна преписка се односи на три и по деценије од стицања независности до Балканских ратова (*Carol I: Corespondența privată (1878–1912)*, București 2005). У питању је Каролова преписка са члановима породице, а коју је из збирке од четири стотине писама личног фонда Карола I у Националном архиву Румуније у Букурешту приредио румунски историчар Сорин Кристеску. Реч је о следећим кореспондентима: краљев отац кнез Карл Антон, сестра Марија од Фландрије, браћа Фридрих и Леополд Хоенцолерн, супруга Елизабета, престолонаследник Фердинанд и принцеза Марија.

Србија на страницама ових извора није досад представљала тему посебног истраживања. Важно је приметити, међутим, да је Владан Ђорђевић почетком 20. века у књизи *Европа и Румунија*⁴ користио *Сећања* Карола I Хоенцолерна. Неопходно је истаћи радове Миодрага Милина и Милана Ванкуа посвећене српско-румунским односима.⁵ Потребно је, такође, указати на познату књигу Николае Јорге о спољној политици Карола I,⁶ као и на књигу румунског историчара млађе генерације Богдана Катане о румунско-српским односима од 1880. до 1913.⁷

⁴ В. Ђорђевић, *Европа и Румунија*, Београд 1911.

⁵ М. Milin, *Relații politice româno-sârbe în epoca modernă: (secolulul al XIXlea)*, București 1992; Исти, *Вековима заједно: из историје српско-румунских односа*, Темишвар 1995; Милан Ванку, *Српско-југословенско-румунски односи*, Београд 2005.

⁶ N. Iorga, *Politica externă a Regelui Carol I*, București 1923. Ова студија настала је на основу грађе Архива Министарства спољних послова Румуније коју је Јорга прикупио 1915. године. Како је она пренета у Санкт-Петербург, а после рата није враћена, Јорга је из својих исписа објавио изузетно важну збирку извора, богату и за историју Србије шездесетих и седамдесетих година XIX века, *Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles Ier (1866–1880)*, Bucarest 1923, 1938².

⁷ B. Catana, *Relații diplomatice româno-sârbe (1880–1913)*, Craiova 2009.

ВРЕМЕ ВАЗАЛНИХ КНЕЖЕВИНА (1866–1878)

Нови румунски кнез и Србија (1866–1868)

Карол Хоенцолерн–Зигмаринген (1839–1914) владао је Румунијом од 1866. до 1914. године. Његова породица припада јужнонемачкој, католичкој грани куће Хоенцолерн; Каролов отац Карл Антон био је истакнути политичар и пруски премијер (1858–1862). Захваљујући томе, Карол је стекао доста знања о дипломатији и добро се упознао са спољном и унутрашњом политиком европских земаља. Школован за артиљеријског официра пруске војске учествовао је у пруско-аустријском рату против Данске 1864. године. Као млади немачки принц, Карол је у високом друштву Берлина стекао солидну репутацију. Питање његове кандидатуре за румунски престо отворено је одмах по абдикацији кнеза Кузе у јануару 1866. године. Због веза са пруским и француским двором,⁸ Карол се румунској политичкој елити чинио као идеалан кандидат.

Почетак владавине Карола Хоенцолерна био је обележен доношењем Устава 1866. године. Устав је предвиђао дводомни систем и то на залагање самог кнеза. Иако ограничена, у поређењу са периодом кнеза Кузе, овлашћења новог кнеза била су значајна. Имао је одлучну улогу у законодавном процесу јер је могао да предложи законе или да стави вето, могао је да сазове или разреши Скупштину и Сенат. Он је именовао и разрешавао ministre, укључујући и председника Владе. Заједно са Владом кнез је обављао извршну власт, али за разлику од министара он није подлегао одговорности за своја дела. Ипак, ниједан кнежев акт не би био пуноважан без потписа одговарајућег министра.⁹

Програм ауторитарне модернизације кнеза Карола допринео је развоју законодавства, државне управе, образовног система, војске и привреде. Он је подразумевао крупне системске „реформе одозго“ у складу са државним и националним интересима. Иако је у првим годинама био изложен бројним искушењима, Карол се већ седамдесетих година наметнуо као кључна фигура политичког живота Румуније. Вешто је одржавао равнотежу између две најјаче политичке струје у земљи:

⁸ Каролова баба по оцу била је принцеза Мира (Murat), а баба по мајци Стефанија Боарне, усвојена ћерка Наполеона I (*Reminiscences of the King of Roumania*, edited from the original with an introduction by Sidney Whitman, New York and London, Harper&Brothers 1899, Introduction, X).

⁹ K. Hitchins, *Rumania 1866–1947*, Oxford 1994, 17–19.

конзервативне и либералне. Румунија ће под Каролом остварити и један од најважнијих циљева националне политике: стицање државне независности. Проглашен за краља 1881. године, Карол ће значајно утицати на приближавање Румуније силама Тројног савеза. Ипак, његова визија развоја Румуније је била елитистичка. Озбиљни друштвени проблеми, нарочито положај сељака, потресали су његову владавину.¹⁰

За време владавине Карола I у Румунији, на српском престолу променила су се четири владара. На почетку тог полувековног периода стоји личност кнеза Михаила Обреновића, већ врло добро позната европској политици. У спољнополитичким плановима српског владара о стварању балканског савеза за борбу против Турака Румунија је имала важну улогу, о чему сведочи и блиска сарадња са Кароловим претходником, свргнутим кнезом Александром Јоном Кузом.¹¹

Иницијатива за наставак блиских односа стигла је најпре од стране кнеза Карола коме је недостајала подршка у борби за признање кнежевског достојанства од стране Порте.¹² До сусрета између Карола и Михаила дошло је приликом Михаиловог повратка из Цариграда априла 1867. године.¹³ Према Кароловим *Сећањима*, српски кнез није крио да је задовољан оним што је постигао у Цариграду али је уједно сматрао да је дошло време да Србија и Румунија више не буду вазали Османског царства. Стицање пуне независности по Михаилу је било могуће само ако

¹⁰ Вид. Charles and Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, Seattle and London 1993, 123-127, 178-184 ; K. Hitchins, *Rumania 1866-1947*, Oxford 1994, 11-54, 136-154 ; C. Durandin, *Histoire des Roumains*, Paris 1995, 139-204 ; P. E. Michelson, *Romanian politics 1859-1871. From Prince Cuza to Prince Carol*, Oxford 1998, 165-181; L. Boia, *La Roumanie: un pays à la frontière de l'Europe*, Paris 2003, 103-122.

¹¹ На улазу у Главни салон румунске краљевске палате Котрочени у Букурешту налази се сабља коју је кнез Александру Јон Куза примио на поклон од кнеза Михаила Обреновића 1863. године. Ова почасна сабља опточена златом и драгим камењем, урађена по нацрту Анастаса Јовановића, била је дар српског кнеза владару Уједињених кнежевина Влашке и Молдавије. Симбол савезништва и узајамног поштовања, она је дарована у тренутку наглашене блискости двеју балканских држава. *Amicus certus in re incerta* – натпис је на сабљи који верно преноси дух епохе и сажима националне, антиосманске планове на Балкану средином 19. века.

¹² Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд 1963, 235.

¹³ Ј. Ристић, *Спољашњи односи Србије новијега времена 1860-1868*. 2, Београд 1887, 591.

две суседне кнежевине буду тесно сарађивале на остварењу својих циљева. Карол се у начелу слагао са идејама српског владара, уосталом и сам је истакао да је потчињеност Турској понижавајућа, али је саветовао обазривост, бар док се не спроведе реорганизација војске.¹⁴

Преговори о склапању савеза су настављени да би резултирали потписивањем „Уговора о пријатељству“ 1. фебруара 1868.¹⁵ Документ је имао четири члана и наглашавао је добре пријатељске везе.¹⁶ У случају да Србија зарати са Османским царством Румунија би заузела став благонаклоне неутралности. По Каролу, овим споразумом створен је „платонски“ савез са намером да „чува узајамне интересе двеју земаља...и да развија њихов просперитет сагласно њиховим легитимним и аутономним правима.“¹⁷

Приближавање Србије и Румуније на њиховом заједничком путу ка стицању независности нагло је прекинуто 11. јуна 1868. убиством кнеза Михаила Обреновића. Николае Јорга приметио је да „Михаилова смрт није само догађај балканске политике, већ крај једног поглавља историје Полуострва.“¹⁸

На путу ка независности (1868–1875)

Намесништво новоизабраном малолетном кнезу Милану Обреновићу наставило је политику добросуседских односа са Румунијом.¹⁹ У Кароловим *Сећањима* забележено је и да је мајка новог српског кнеза била Румунка, што је везама међу Кнежевинама могло бити само од користи.²⁰

Више него у време кнеза Михаила, Србија се на спољнополитичком плану, 70-их година 19. века, налазила у сфери утицаја Аустро–Угарске и Русије. Намесницима и кнезу Милану било је јасно да не могу у исто време одржавати добре односе са обе ове силе. У почетку су односи

¹⁴ У својим *Сећањима* Карол види Михаила као „човека од 43 године, симпатичне фигуре, танког струка, лица окруженог црном брадом, живих и искричавих очију“ (*Notes sur la vie du roi Charles de Roumanie, par un témoin oculaire*, I, Bucarest 1894, 87).

¹⁵ Сви датуми су по новом календару.

¹⁶ *Notes* I, 117; Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила*, 519–521.

¹⁷ *Reminiscences*, 61.

¹⁸ N. Iorga, *Politica externa a Regelui Carol I*, Bucarest 1923, 74.

¹⁹ *Notes* I, 137.

²⁰ *Isto*, 135.

са Аустро–Угарском били добри, а са Русијом неповољни, али се то променило у августу 1871. када је кнез Милан Дунавом отпутовао у Ливадију, у посету руском цару Александру II. Током путовања прошао је кроз Турну–Северин, Ђурђево и Галац. Свуда је свечано дочекан и поздрављен. Пун утисака није пропустио да румунском владару пошаље писмо у којем му се захваљује на свој пажњи коју је имао приликом проласка дуж румунских обала.²¹ Овога пута, међутим, није дошло до сусрета Милана и Карола. То ће се догодити тек три године касније након Миланове посете Цариграду.²²

Српски кнез је у Цариград кренуо у пратњи председника владе Јована Мариновића у пролеће 1874. године. У Турну–Северину их је 26. априла дочекао ујак кнеза Милана Ласкар Катарџи,²³ да би их два дана касније, по приспећу у Рушчук, свечано поздравио румунски министар спољних послова Василе Бореску који се ту налазио по изричитом Кароловом налогу.²⁴ Још док је боравио код турског султана, у Букурешт је стигла вест да је кнез Милан добро примљен у Цариграду, али да није успео да реши питање Зворника. По повратку из престонице Османског царства, Карол је српску делегацију сачекао у Ђурђеву. У пратњи Ласкара Катарџија Милан је свечано ушао у град. Исте вечери посетио је кнежевску палату Котрочени и положио венац на гроб принцезе Марије, кћерке кнеза Карола и кнегиње Елизабете, која је преминула месец дана раније.²⁵ Смрт јединог детета кнежевског брачног пара бацила је сенку на Миланов боравак у Букурешту. Будући да је био у жалости, румунски

²¹ *Notes II*, 101.

²² Боравак српског кнеза у Ливадији изазвао је велико незадовољство Порте. Султан је био увређен јер је Милан, иако вазал Османског царства, прво отишао у посету руском цару. Због тога је неколико година одбијао да Србији преда Мали Зворник и реши питање места на ком ће се спојити српска и турска железница. Тек 1874. Порта је попустила дозволивши да се повезивање изврши код Ниша. Зворничко питање остало је и даље отворено. Милан је био готово сигуран да ће посетом Цариграду и тај проблем решити у српску корист. Види: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, Сабрана дела Слободана Јовановића, Београд 1990, 199–200.

²³ Не треба га мешати са румунским политичарем Ласкаром Катарџијем (1823–1899), који је у време посете кнеза Милана Букурешту био на положају председника владе. Види: *Historical Dictionary of Romania*, ed. By Kurt W. Treptow and Marcel Popa, European Historical Dictionaries, N°15, Lanham 1996, 65.

²⁴ М. Milin, *Les rapports roumains-serbes-montengrins (1870–1874)*, *Balkan studies* XXV, 1 (1984) 74–75.

²⁵ *Notes II*, 187.

владар није присуствовао свим свечаностима приређеним у Миланову част али га је често позивао на вечеру.²⁶

О Милановом боравку у Букурешту писао је Карол свом оцу Карлу Антону. У писму од 26. маја 1874. доноси занимљив опис српског владара и своје виђење ситуације у Србији: „С нестрпљењем очекујемо Леополдов²⁷ долазак, који је најављен за понедељак. Српски кнез ће нас до тада напустити; он заиста има источњачке идеје о гостопримству! Држимо се по страни од свих јавних дешавања у његову част, и само га понекад позовемо на вечеру или чај. Кад год дође у Котрочени, доноси венац и полаже га, сам или то чини неко у његово име, на гроб нашег детета. Он је врло пријатан, бистар и леп човек, изврсни козер; има природан дар разумевања, али му недостаје виша култура. Његова овдашња посета начинила је велики утисак у Цариграду, који је он бесан напустио. Срби сада стоје лошије са Турском него ми, јер нису добили Зворник.“²⁸

Карол је донео одлуку да српског кнеза именује за команданта једног румунског пука. Тај чин имао је и политички значај. На банкету који је тим поводом био приређен румунски владар није био присутан, али је у његово име здравицу одржао генерал Флореску. Милан је узвратио наздрављајући у Каролову част.²⁹ Осим са Миланом Карол је дуго разговарао и са Јованом Мариновићем. Тема тог сусрета био је план о стварању Балканске конфедерације, што говори о подударности политичких интереса двеју кнежевина.³⁰ Ова успешна посета окончана је након осам дана, 29. маја, када се српска делегација вратила у Београд.³¹

Кнежев пут у Цариград донео је само невоље Мариновићевој влади. Јован Ристић и либерали оптужили су председника владе да је одласком на подворење турском султану показао да не осећа „ново доба пробуђене народне снаге и поноса“.³² Био је то одјек национализма либералне опозиције која се осетила увређеном „актом учтивости“ према султану.³³ Овакав развој догађаја довео је до пада Мариновићеве владе у новембру 1874. године. Унутрашње неприлике у којима се нашла нису

²⁶ В. Ђорђевић, *Европа и Румунија*, 274.

²⁷ Овде се мисли на Леополда Хоенцолерна, старијег брата кнеза Карола.

²⁸ *Reminiscences*, 198–199.

²⁹ *Notes II*, 189.

³⁰ *Isto*, 187.

³¹ О боравку кнеза Милана у Букурешту 1874. године види и: В. Ђорђевић, *Путничке црте. Цариград и Букурешт* 3, Београд 1874, 143–190.

³² С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 202.

³³ *Исто*.

промакле Каролу. У писму које је упутио свом оцу 29. октобра записао је следеће: „У Србији ствари не иду добро, кнез је веома забринут; можда ће ова земља морати да прође кроз борбе³⁴ кроз које је прошла Румунија.“³⁵

Желећи да има што тачније податке о политичкој ситуацији у Србији, Карол је наложио свом дипломатском агенту у Београду, Александру Стурдзи, да му поднесе детаљан извештај. Сазнања до којих је дошао Стурдза представљају занимљив и значајан извор о стању српских трупа 1874. године. У предговору је истакао тешкоће са којима се суочио у настојању да дође до тачних информација јер „шовинизам и љубав према претеривању чине да су странци у мраку“.³⁶ На основу података које је сакупио, закључио је да малобројна и слабо наоружана српска војска не може бити названа армијом. Цифра од пет хиљада војника по Стурдзином мишљењу није била довољна ни за одржавање реда у земљи. Један ескадрон коњице и, од артиљерије, само топови које су им Турци оставили, тешко да су им могли обезбедити успех у неком великом сукобу. На народну војску се тек није могло рачунати. Услед недостатка било какве војничке обуке она је била у још лошијем стању од стајаће војске. Румунски агент је кнезу Каролу писао и о политичком стању у Србији. Криза Миланове владе потицала је од проблема које је имао у односу са великим силама. Са Аустро–Угарском односи су затегнути јер је српска штампа позивала на побуну њене поданике Хрвате, Славонце и Србе из Угарске. Немачка није била задовољна због наклоности коју је Милан показивао према Француској, док је Енглеску љутило непријатељство према Османском царству. Са Русијом је такође било несугласица. Иако је у почетку подржавала српску владу, Русија није могла да пређе преко чињенице да се Милан у Цариграду консултовао са француским амбасадором по питању Малог Зворника. Због овога је гроф Игњатијев саветовао Порту да нипошто не пристаје на српске захтеве.³⁷

Према Стурдзином мишљењу, само понашање кнеза Милана допринело је да ствари у Србији крену лоше. У извештају се помиње кнежева пристрасност и каприциозност која је његов опстанак на престолу довела у питање. Стурдза није пропустио да напише и то да су кнежев „дуги боравак у Паризу 1874, заједно са његовом неограниченом екстраваганцијом довели до најнепријатнијих коментара“.³⁸ Миланови

³⁴ Мисли се на сукоб кнеза са радикалним либералима 1870–1871. године.

³⁵ *Notes II*, 203.

³⁶ *Reminiscences*, 206.

³⁷ *Исто*, 206–207.

³⁸ *Исто*.

дугови су додатно компликовали његов положај. Стурдза тврди да су они једнаки вредности читаве кнежевине имовине, да је његово имање у Влашкој због тога угрожено, као и да је кнежева цивилна листа потрошена „шест месеци унапред“.³⁹

Велика источна криза 1875–1878

Раздобље Велике источне кризе 1875–1878. представља један од кључних периода модерне историје Балкана. Односи Румуније и Србије били су у овим годинама стављени пред немала искушења. Две вазалне кнежевине трагале су за независношћу, али пред њима није стајало само Османско царство већ и велике силе. Планови Румуније и Србије који су ишли у овом правцу значајно су убрзани дизањем Херцеговачког устанка 1875. године. Дипломатија удружена са ратним напорима довела је 1878. године до коначног остварења њиховог најважнијег циља.

О српском устанку у Херцеговини који је избио јула 1875. Карол је био редовно извештаван. Врло важна обавештења стизала су из Београда. Стурдза је тако средином августа јављао како му се кнез Милан „отворено пожалио“ да не може да састави одговарајући кабинет који би допринео стабилности земље у тренутку Херцеговачког устанка.⁴⁰ Од значаја је било и Стурдино уверење да Срби прецењују своју војну снагу.⁴¹

Из писма кнеза Карла Антона од 14. септембра 1875. сазнајемо доста о ставовима румунског кнеза. Карл Антон пише: „Питање Херцеговине је истински *pierre de touche* виталности Порте и споразума великих Сила. Честитам ти на одличном ставу твоје владе по овом питању. Ваша политика чекања и уздржаности, која се састоји у томе да се ни за кога не залажете, не може бити мудрија и ваша пасивност је, у суштини, активна.“⁴² Месец дана доцније, Карол је писао оцу: „Немири на Балканском полуострву, иако тренутно утишани, још увек су далеко од смиривања. Устанак све више тајно напредује и задобија снагу бујице. Како његов првобитни узрок није био политички ни национални, већ побуна против репресивног опорезивања којег су хришћански сељаци желели да се ослободе оружјем, мир неће бити успостављен док радикалне реформе не окончају лошу управу паша... Дипломатија је

³⁹ Исто, 208.

⁴⁰ Notes II, 234–235.

⁴¹ Исто.

⁴² D. A. Sturdza, *Charles Ier, roi de Roumanie. Chronique, actes, documents I*, 961.

неспособна да реши Источно питање; Исток сам може да га реши на бојном пољу савезом нација које су непосредно заинтересоване! Наша тренутна политика је да чекамо повољне догађаје; финансијска пропаст Турске ће нам даље помоћи. У Србији све иде горе–доле, и крај ће бити или рат или револуција. У сваком случају, озбиљна времена долазе за нас, и нико не зна када ћемо моћи да добијемо јасан увид у ову збрку. Што се мене лично тиче, желим да добијем на времену да уредим различита економска питања...Желео бих, такође, да увећам војну снагу земље. Наше ново оружје ће бити испоручено тек на пролеће.“⁴³ Слично је Карол писао и немачком престолонаследнику, не без примеса ироније: „Велико узбуђење сада влада у Србији; мислим да млади кнез иде ка рату или револуцији! Тачно је да је сада на меденом месецу са својом лепом женом, која је у блиском сродству са свим великим породицама у Молдавији. Срби би сигурно више волели да се њихове амбиције остваре избором „праве принцезе“ као кнежеве супруге...“⁴⁴

Почетком 1876. године у односима Румуније и Србије дошло је до нових момената. У писму оцу од 8. фебруара, Карол је давао предност црногорском кнезу Николи сматрајући да је, за разлику од кнеза Милана, добро виђен не само у Русији и Аустрији, него и у очима становништва Србије и другог словенског света на Балкану.⁴⁵ У томе ваља, поред начелне Каролове политике уздржаности, тражити корене хладном пријему Милановог позива на заједничко дејство против Турака од 6. априла 1876.⁴⁶ Српска страна је рачунала на помоћ у виду преноса оружја и муниције и позивала се на уговор из 1868. Братијану је, пак, предлагао умереније кораке, имајући у виду испоруку једне количине оружја румунске војске.⁴⁷

Каролова позиција нам постаје јаснија ако размотримо писмо упућено Карлу Антону 26. априла: „Овде преовлађује највеће узбуђење, и појављују се гласине о заверама и револуцијама, које ме, међутим, не плаше. Идем напред и извршавам своју дужност. Моје главне бриге су стање наших финансија и озбиљна ситуација на Истоку... Србија је у стању велике агитације, и плови са свим једрима према рату. Упозорио сам кнеза Милана да не излаже свој трон и земљу опасности исхитреним корацима; али је он узвратио да више није у стању да контролише

⁴³ *Reminiscences*, 219–220.

⁴⁴ *Isto*, 223–224.

⁴⁵ *Notes* III, 4.

⁴⁶ *Isto*, 9.

⁴⁷ M. Milin, *La Roumanie et la Serbie à la veille de l'indépendance (juin 1876 – juin 1877)*, Balcanica XVI–XVII (1985–1986) 72.

ситуацију, и да мора да бира између рата и револуције! Сасвим недавно, позвао сам га да одложи акцију, и обавестио га да не сме рачунати на Румунију, која би желела стриктну неутралност. Овај предлог је примио врло лоше.⁴⁸ Непосредно пред улазак Србије у рат против Османског царства, Карол је (24. јуна) писао оцу: „Срби неће чекати дипломатске одлуке за ‘зеленим столом’; они ће сами одлучити своју судбину...Србија је спремна на рат, и занима је шта ће бити румунски став ако турски бродови крену узводно Дунавом? Штавише, Срби нису у најбољим односима са Румунијом, због наше стриктне неутралности. Немачка, с друге стране, сматра да су Турци, упркос њиховом финансијском стању, још увек способни за значајне војне напоре и да ће уништити Србе у рату“.⁴⁹

У тренутку уласка Србије и Црне Горе у рат, Румунија се, дакле, држала политике неутралности.⁵⁰ Осим тога, у румунском јавном мњењу није постојало тако изражено антитурско расположење, те је и Карол имао више маневарског простора. Како је тврдио Николае Јорга, постојала је „велика разлика у ставу Румуна и ставу Словена на Балканском полуострву. За Словене на Балкану, Турчин је био господар, или је барем био сусед; у Румунији је био невидљив.“⁵¹

Међутим, влада Јона Братијануа оформљена јуна 1876. заузео одлучан став којим ће настојати да искористи развој ситуације. Она је начелно гледала са симпатијом на српску борбу и дозволила рад комитета на прикупљању добровољаца који су прелазили у Србију. Ипак, Јован Ристић је истицао да је ова акција наилазила на бројне препреке.⁵² Велики број руских добровољаца прелазео је преко румунске територије. Иако румунска влада није одступала од политике неутралности, румунски кнез и његови министри су у рату Србије са Турском видели прилику да, под руским окриљем, делују активно према Порти.⁵³ До средине октобра, број руских добровољаца који су румунском железницом стигли у Србију износио је око 5.500.⁵⁴ Такође, једна румунска амбуланта Црвеног крста је била смештена у Србији, код Ћуприје.⁵⁵

⁴⁸ Notes III, 12.

⁴⁹ *Reminiscences*, 234–235.

⁵⁰ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*. I, Београд 1896, 163.

⁵¹ Цит. према: С. Durandin, *Histoire des Roumains*, 154.

⁵² Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*. I, 169–170.

⁵³ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007, 179.

⁵⁴ М. Milin, *La Roumanie et la Serbie*, 73.

⁵⁵ *Isto*, 70.

Карол је у вестима о слому српске војске, које су до њега стигле 1. новембра 1876, видео потврду свога уверења о преурањености и неоснованости српске акције.⁵⁶ Ускоро је, међутим, и сам румунски владар доспео у врло незавидну позицију, и то у тренутку у коме се одлучивало о судбини земље којом је владао.

У јулу 1876. закључен је тајни Споразум у Рајхштату између Аустро–Угарске и Русије. Њиме је предвиђено да се одржи *status quo* уколико Србија изгуби рат; у случају српске победе, не би било дозвољено стварање велике словенске државе на Балканском полуострву, већ би Аустро–Угарска добила део Босне и Херцеговине, а Русија јужну Бесарабију и поседе у Малој Азији.⁵⁷ У октобру 1876. у Ливадији, на Криму, Братијану је започео преговоре са Русима, а они су настављени у децембру у Букурешту, управо у тренутку неуспеха Конференције у Цариграду.⁵⁸ Иако су преговори били тешки, румунска страна је од Русије доследно захтевала поштовање територијалног интегритета и неутралности Румуније. У том правцу су је усмеравале и дипломатије Енглеске и Аустро–Угарске.⁵⁹ Лорд Биконсфилд је говорио о неминовном ратном сукобу и залагао се за спречавање преласка руске армије преко румунске територије.⁶⁰ За румунски избор пресудна је била Каролова одлука. Иако су руски захтеви за Бесарабијом били очигледни, румунски кнез и Братијану су веровали да једино уз подршку руског цара могу од Порте добити уступке. Покушаји који су чињени у Бечу и Лондону са циљем да се споразум Румуна са Русима избегне, нису донели резултате.

Изгледи да је прелазак руских трупа преко територије Румуније неминован олакшали су Каролову одлуку о споразуму. Британска дипломатија је била упозната са румунским војним припремама и плановима кнеза Карола да узме титулу краља уколико то пре њега учини Милан Обреновић.⁶¹ Почетком 1877. године, он је истицао два своја начела: закључење уговора са Русијом и, евентуално, учешће на њеној страни у рату против султана. Каролу је у овим замислима, сада недостајала

⁵⁶ *Notes* III, 38.

⁵⁷ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа*, Београд 1995, 86. Видети више: В. М. Хвостов, И. И. Минц, *Историја дипломатије 2: Дипломатија новог доба (1872–1919)*, Београд 1949, 35; М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 188–189.

⁵⁸ С. Durandin, *Histoire des Roumains*, 155.

⁵⁹ Н. Carrère d'Encausse, *Alexandre II. Le printemps de la Russie*, Paris 2008, 309–310.

⁶⁰ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 229.

⁶¹ *Исто*, 240.

Србија.⁶² Уверавао је кнеза Карла Антона да су велике силе начиниле грешку што нису деловале за време српско–турског рата 1876.⁶³

Русија, пак, није губила време, већ је Будимпештанским конвенцијама из јануара и марта 1877. потврдила поделу интересних сфера на Балкану са Аустро–Угарском.⁶⁴ Румунија је уговор са Русијом потписала 16. априла 1877, а руске трупе су, под гаранцијом неповредивости румунске територије, прешле границу 23. априла.⁶⁵ Карол је додатно захтевао да се, независно од руске команде, нађе на челу румунске војске од 60.000 бораца. Лепо је примећено да су се у овом настојању сусрели „романтизам и Realpolitik“.⁶⁶ На годишњицу Кароловог ступања на румунски престо, 22. маја, ратификована је одлука о проглашењу независности, коју је Скупштина донела дан раније. Руска војска је у јулу прешла Дунав и почела опсаду Плевне. Притичући у помоћ руској војсци, Карол је одсудно допринео коначном успеху вишемесечних борби, 10. децембра 1877. године.⁶⁷

У априлске догађаје 1877. у Румунији настојала је да се укључи и Србија. Изасланик кнеза Милана био је његов ујак Ђорђе Катарци. Он је 18. априла пренео Игњатијеву, а дан касније и Александру II, вољу Србије да се укључи у предстојећи рат.⁶⁸ Савет руског цара ишао је за тим да се Србија уздржи од уласка у рат док руска војска не пређе Дунав.⁶⁹ Карол је преко Катарција као посредника био упознат са намерама и могућностима кнеза Милана. Тако је српски изасланик 15. маја 1877. Каролу пренео Миланову поруку да Русија захтева српско мировање током предстојећег сукоба.⁷⁰ До сусрета између Карола и Милана дошло је у Плоештију 17. јуна, а у Милановој пратњи су били и Ристић, Протић и Лешјанин. Дан раније се кнез Милан срео и са руским царем.⁷¹ Александар II је тада поновио да Србија може узети учешћа у рату након

⁶² *Reminiscences*, 243–244.

⁶³ *Isto*, 244–245.

⁶⁴ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа*, 87.

⁶⁵ С. Durandin, *Histoire des Roumains*, 155–156.

⁶⁶ *Isto*.

⁶⁷ В. Поповић, *Источно питање. Историски преглед борбе око опстанка Османлиске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1928, 141; L. Voia, *La Roumanie: un pays à la frontière de l'Europe*, 115.

⁶⁸ М. Milin, *La Roumanie et la Serbie*, 78.

⁶⁹ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*. II, Београд 1898, 35.

⁷⁰ *Notes III*, 87.

⁷¹ *Isto*, 102.

што руска војска пређе Дунав, али да је евентуална сарадња руске и српске војске могућа искључиво ван територије Србије.⁷² Катарци је Карола 10. новембра известио о спремности Србије да ступи у рат.⁷³ Променљивост односа са Русијом огледа се и у епизоди коју Карол не испушта из својих *Сећања*: на састанку у Порадиму, 14. децембра, Александар II је Каролу прочитао Миланову депешу са честиткама, као и свој одговор у коме „захваљује на закаснелим жељама и жали што он (Милан – К. Ј.), није раније ушао у акцију, како би Србија купила своју независност крвљу своје деце, као што је то учинила Румунија“.⁷⁴ Два дана доцније, кнез Милан је телеграфисао Каролу о уласку Србије у рат.⁷⁵

Примирје закључено 31. јануара између Русије, Румуније и Србије, с једне, и Турске с друге стране омогућило је одржавање Санстефанског конгреса. Како је српски агент у Букурешту, Милан Петронијевић, јављао Јовану Ристићу: „Тражење Русије да јој Румунија врати део Бесарабије који јој је припао у след Кримског рата наишло је на најживљи отпор.“⁷⁶ Ово је за извесно време закупило пажњу румунске политике и јавности, те су и односи са Србијом остали у сенци великог спора између Румуније и Русије. Румунска дипломатија инсистирала је на неповредивости свог територијалног интегритета. Ипак, питање евентуалне накнаде за румунску страну односило се не само на Добруцу него и на Видин што је Србија настојала да осујети. Такође важно питање била је и линија разграничења српске и румунске војске.⁷⁷

Одлукама Санстефанског мира од 3. марта 1878. Румунији, Србији и Црној Гори је призната независност, али је Русија Букурешту наметнула обавезу уступања јужне Бесарабије у замену за Добруцу. На Берлинском конгресу који је уследио у лето 1878, потврђена је независност балканских кнежевина, али је Румунија била додатно условљена: њена независност могла је бити призната само уступањем јужне Бесарабије и давањем политичких права Јеврејима у Румунији.⁷⁸ Ова друга ставка била је остварена до почетка 1880. године, до када су велике силе признале

⁷² М. Milin, *La Roumanie et la Serbie*, 86.

⁷³ *Notes* III, 185.

⁷⁴ *Isto*, 212–213.

⁷⁵ *Isto*, 217.

⁷⁶ М. Петронијевић Ј. Ристићу из Букурешта 28. јануара/9. фебруара, *Србија 1878. Документи*, приредили М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978, 42.

⁷⁷ *Isto*, 43.

⁷⁸ К. Hitchins, *Rumania 1866–1947*, 50.

њен нови статус. Једно недатирано Каролово писмо оцу, негде с почетка 1879. године, наглашавало је тренутну ситуацију: „Бизмарк је тај који од нас одвраћа оне силе са којима немамо дипломатске односе. Предлог да се призна Србија послат је из Берлина другим силама, са назнаком да треба правити разлику између оних земаља које испуњавају своје обавезе и оних које желе да их избегну!“⁷⁹

Исход борбе за независност Румуније и Србије у Великој источној кризи показао је и одређене сличности. Чином стицања независности, Румунија и Србија су постигле крупан корак у свом националном и државном развоју. Међутим, док је Румунија од 1866. до 1878. настојала да одржи равнотежу на спољнополитичком плану између Аустро–Угарске и Русије, њен избор је сада био недвосмислен. Напори Аустро–Угарске да „погура своје пионе у Србији, Бугарској и Румунији где је охрабривала антируска осећања Румуна“⁸⁰ учинили су да се Румунија и Србија нађу у још ближејем споју. Узајамна одликовања највишим државним орденима, као она из маја 1878. када је Каролу уручен Орден таковског крста⁸¹, као да су наговештавала једну нову епоху блиских и савезничких односа. Сусрети *à trois* у Јашију из августа 1880,⁸² као и они у Ишлу, између цара Франца Јозефа и кнежева Карола и Милана симболично су одсликавали нове токове у спољној политици Румуније и Србије.⁸³

ВРЕМЕ НЕЗАВИСНОСТИ (1878–1901)

Каролова *Сећања* завршавају се његовим проглашењем за краља 1881, чином који је требало да учврсти и уздигне стечену независност. Стога их сада затварамо и окрећемо се *Дневнику* и *Приватној преписци* како бисмо уочили развој Каролових погледа на Милана Обреновића и Србију у два последњим деценијама 19. века. У њима су се сусрели и Каролово осећање престижа, извесно неповерење које је гајио према српском владару, обзири према политици великих сила, али и начелни добросуседски и пријатељски односи до којих је Карол доследно држао.

⁷⁹ *Reminiscences*, 330.

⁸⁰ H. Carrère d'Encausse, *Alexandre II. Le printemps de la Russie*, 337.

⁸¹ *Notes* IV, 26.

⁸² *Isto*, 175.

⁸³ Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, Београд 1998, 443.

Проглашење Румуније и Србије за краљевине

Прва крупна вест коју је после Берлинског конгреса Петронијевић пренео српској влади било је проглашење Румуније за краљевину 26. марта 1881. године. Био је то резултат опсежног Братијануовог деловања на великим европским дворovima. Иако су Берлин и Петроград дали свој пристанак, Беч је био уздржан. Поново се приступило политици свршеног чина па је на крају и аустроугарска влада то морала да прихвати. И док су у Букурешту вршене припреме за овај важан догађај, Братијану је уверавао Петронијевића да Карол нема ни најмању намеру да се прогласи за краља и да је то интрига опозиције.⁸⁴

Упркос Братијануовим неискреним уверавањима протокол је испоштован. Краљ Карол је у суботу, 2. априла примио Петронијевића који му је честитао.⁸⁵ Милан Петронијевић је остао на положају дипломатског агента до краја 1881, а већ средином јануара наредне године Каролу је акредитиве предао нови српски опуномоћеник Љубомир Каљевић.⁸⁶

Уздизање Румуније на ранг краљевине подстакло је поново ту идеју и у Србији.⁸⁷ Идеја о проглашењу Србије краљевином први пут се јавила 1872. године приликом прославе кнежевог пунолетства. Овај покушај, као ни наредни 1876, није био успешан. Чак ни пред крај Другог српско-турског рата, почетком 1878, када се страним дипломатским представницима чинило да ће српска влада остварити овај план, то се није догодило.

Подстицај који је стигао из суседства учврстио је кнеза Милана у одлуци да се прогласи за краља. Крах Генералне уније и Бунтуова афера убрзали су овај чин. Србија је проглашена краљевином 6. марта 1882. Истог дана Карол је послао телеграм честитке српском владару.⁸⁸ У исто време је изразио велику радост што је Србија пронашла своје место међу

⁸⁴ М. Milin, *Entre les sphères d'intérêt et les aspirations nationales: la Roumanie et la Serbie à la fin du XIX siècle (1878–1885)*, Balcanica XVIII (1987) 240–241.

⁸⁵ *Jurnal. Carol I al României*, ed. Vasile Docea, Iași 2007, 59.

⁸⁶ *Isto*, 122.

⁸⁷ Г. Јакшић, *Тајна конвенција (1881–1889)*, Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе, Београд 1953, 140; М. Самарџић, *Његово краљевско височанство Кнез Милан: о настојању српске владе да српском кнезу буде призната титула „Краљевско височанство“ 1878. године*, Зборник МС за историју 74 (2006) 37–47; С. Рајић, *О новим аспектима прогласа Србије краљевином поводом стотридесетогодишњице (1882–2012)*, Српске студије 3 (2012) 371–392.

⁸⁸ *Isto*, 132.

европским народима којима је од давнина припадала по својој традицији али и по својим жртвама које је поднела неколико година раније.⁸⁹

Карол је био добро упознат са политичком кризом у Србији проузрокованом банкротством Генералне уније. И сама Румунија је била у сличној ситуацији неколико година раније када ју је погодила афера Строузберг због које је положај румунског кнеза био озбиљно угрожен.⁹⁰ Међутим, знао је да ће Аустро–Угарска, првенствено због тога што је имала пресудан утицај на економску ситуацију у Србији, подстицати кнеза Милана да уздигне државу на ранг краљевине по угледу на Румунију. Ипак, начин на који је српска влада, подржана од стране Беча, требало да спасе Србију од финансијске пропасти узнемирио је Карола. Штавише, Каролови лични ставови о Србији као краљевини налазили су се у супротности са званичним обраћањем, честиткама и исказаном радошћу упућеним краљу Милану.⁹¹ Карол је био незадовољан јер је поново био у истом рангу са Миланом сматрајући да се Обреновићи никако не могу поредити са Хоенцолернима нити „унук чобанина“ са потомком једне старе европске династије.⁹² Према Каролу, Миланово проглашење за краља представљало је „деградацију идеје краљевства“.⁹³ Више му се нимало није допадало румунско порекло српског владара због чињенице да ће се све бојарске породице Влашке и Молдавије, са којима је Милан био у сродству, сада китити изненада стеченом „племенитошћу“.⁹⁴ Негативно је реаговао и када је сазнао да је Аустро–Угарска одмах признала нови статус Србије. У Кароловом писму од 27. фебруара 1882, упућеном сестри Марији од Фландрије, стоји: „Постоји нада да ће на овај начин бити уклоњена [из Србије] панславистичка пропаганда, у шта ја сумњам.“⁹⁵ Непуних месец дана касније, 13. марта, писао је брату: „Њена творевина [Аустро–Угарске] ће јој ускоро окренути леђа.“⁹⁶

Каролове ставове о ситуацији у Србији делила је и његова околина. Кнез Оболенски, шеф руске комисије које је била задужена за решавање питања одштете коју је Русија имала да исплати Румунији за војну сарадњу током 1877. и 1878. године, рекао је једном приликом

⁸⁹ M. Milin, *Entre les sphères d'intérêt et les aspirations nationales*, 243.

⁹⁰ C. Durandin, *Histoire des Roumains*, 179–180.

⁹¹ S. Cristescu, *Carol I și politica României (1878–1912)*, București 2007, 38.

⁹² C. Durandin, *Histoire des Roumains*, 169.

⁹³ S. Cristescu, *Carol I și politică României*, 38.

⁹⁴ *Isto*.

⁹⁵ S. Cristescu, *Carol I: Corespondența privată (1878–1912)*, București 2005, 118.

⁹⁶ *Isto*, 120.

Каролу да сматра да је проглашење Србије за краљевину смешно.⁹⁷ Румунски краљ је, пак, знао да мишљење које је сам имао о Милану не сме довести до нарушавања пријатељских односа са Србијом. У циљу потврде пријатељства на двору је 21. марта организована вечера у част српског дипломатског представника којој је присуствовало педесет људи.⁹⁸

Политичка криза у Србији

Озбиљност политичке кризе у Србији у пролеће 1882. није измакла Кароловој пажњи. Он је у свом *Дневнику* забележио да је Србија решила питање железнице, али да се политичка ситуација није поправила упркос проглашењу краљевине.⁹⁹ Незадовољство напредњачком владом запретило је Аустро–Угарској да лако може изгубити скупо плаћени утицај који је имала у Србији.¹⁰⁰ Лоше стање ће потрајати све до октобра 1883. године када за председника владе буде именован Никола Христић.

Лета 1882. краљ Милан је боравио у Бечу где је разговарао са грофом Калнокијем о преусмеравању српске спољне политике са Босне и Херцеговине на Стару Србију и Македонију. Миланов циљ био је да српску спољну политику што потпуније саобрази Тајној конвенцији потписаној са Аустро–Угарском годину дана раније.¹⁰¹ Милан се из Беча вратио тек у октобру те године. Занимљива је кратка забелешка у *Дневнику* румунског владара од 19. октобра где стоји да је „краљ Србије инкогнито у Букурешту“.¹⁰² Који год да је био разлог Миланове посете, морао је напустити румунску престоницу после неколико дана и вратити се у Београд „где су духови веома окренути против њега“.¹⁰³ Карол је био добро информисан и о догађајима који су уследили по Милановом повратку у Србију, укључујући и покушај атентата на српског краља, познатији као „Илкин атентат“.¹⁰⁴

Напредњачка влада Милана Пироћанца није налазила решење којим би спречила увећање моћи Радикалне странке. У септембру 1883,

⁹⁷ *Jurnal*, 132.

⁹⁸ *Isto*, 134.

⁹⁹ *Isto*, 139.

¹⁰⁰ S. Cristescu, *Carol I și politica României*, 40.

¹⁰¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 158.

¹⁰² *Jurnal*, 177.

¹⁰³ *Isto*.

¹⁰⁴ *Isto*, 178.

упркос притисцима владајуће странке, радикали су освојили већину на изборима. Не обазирјући се на изборни резултат Милан је мандат за састављање нове владе поверио некадашњем управнику града Београда и министру унутрашњих дела Николи Христићу.¹⁰⁵

Каролу су у о догађајима у Србији стизали извештаји и из Беча које је слао опуномоћени министар Петре Карп. По његовом мишљењу, у тренуцима велике узнемирености на балканском подручју, Румунија је због стабилне политичке и економске ситуације с правом могла имати улогу помирителја међу земљама у окружењу.¹⁰⁶ Ипак, Карп је сматрао да ће влада Николе Христића успети да заустави политичку кризу и среди стање у Србији. Новог српског председника владе описао је као „сјајног полицајца“ који ће добро штитити краља Милана. Увидео је да Србију тек чекају велики задаци економске и политичке модернизације земље кроз које је и Румунија пролазила. По Карпу, за Србију би најопасније било увођење нових пореза које сиромашно српско становништво не би могло да поднесе. Румунског министра краљ Милан је највише подсећао на кнеза Кузу пред крај владавине јер „идејама приступа са ентузијазмом, средствима с равнодушношћу, а људима с цинизмом“¹⁰⁷. Због тога је, по Карповом мишљењу, Милану било потребно много више од подршке коју је имао у Аустро–Угарској.¹⁰⁸

Ипак, процена Петра Карпа да ће нова власт стабилизovati ситуацију у Србији није сасвим одговарала стварности. Једна од првих одлука владе Николе Христића било је разоружавање народне војске што је за последицу имало избијање Тимочке буне у новембру 1883. Очигледно добро упућен у дешавања у Србији Карол је у свом *Дневнику* забележио: „У Србији ствари иду веома лоше, немири су свуда. Милан, који се понаша као деспот, у опасности је.“¹⁰⁹

Није само Карол знао шта се дешава у суседној краљевини, о томе је била обавештена и румунска јавност. Лист *Universul* писао је 4. новембра о сиромаштву српских сељака који зими због беде умиру од глади.¹¹⁰ Влада Николе Христића организовала је Преки суд и послала војску на побуњенике, а буна је угушена средином новембра 1883. О репресалијама које су потом уследиле писао је и Карол у *Дневнику*. Није

¹⁰⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 179–180.

¹⁰⁶ S. Cristescu, *Carol I și politica României*, 65.

¹⁰⁷ Цитирано према М. Milin, *Entre les sphères d'intérêt et les aspirations nationales*, 249.

¹⁰⁸ *Isto*.

¹⁰⁹ *Jurnal*, 262.

¹¹⁰ B. Catana, *Relații diplomatice româno-sârbe (1880–1913)*, 112–113.

одустајао од става да је стање у Србији последица политике једне деспотске владе.¹¹¹ Ипак, када је један део радикала оптужених да су учествовали у буни избегао на територију Румуније, власти у Букурешту су пристале да их ставе под строги надзор и контролу не желећи да угрозе пријатељске односе са Београдом.¹¹²

Због српских емиграната, учесника буне, затегли су се и српско-бугарски односи. Радикали који су уточиште пронашли у Бугарској наставили су одатле да организују акције против српске владе. Ситуација се додатно погоршала када је у пролеће 1884. због промене тока Тимока један српски посед припао бугарској страни. Не само да Бугари нису имали намеру да признају српско власништво над овим поседом већ су са њега протерали српски погранични гарнизон.¹¹³

У кризи која се наслућивала румунски краљ је донео одлуку да остане неутралан. Ипак, тој одлуци није био доследан. Његове симпатије су од самог почетка биле на страни Александра Батенберга. Чврсте пријатељске везе између румунског и бугарског владара развиле су се још 1880. када је Батенберг био у посети Букурешту. Интиман пријем на румунском двору, као и чињеница да је Карол недуго потом посетио бугарског кнеза у Рушчуку изазвали су велико негодовање српских власти. Ни објашњење Јона Братијануа да је Карол посетио Рушчук само да не би морао да иде у Софију, и да је готово био приморан на долазак од стране Бугара јер је Батенберг због њега дошао чак до Дунава, нису била довољна да умање незадовољство Београда.¹¹⁴

Каролова посета Србији 1884. године

Поред незадовољства због сусрета у Рушчуку, српског краља је додатно онеспокојавало и то што је прошло готово десет година од његовог званичног пријема на двору румунског владара, а да Каролова узвратна посета још увек није била уприличена. Два врло важна спољнополитичка фактора утицала су на Каролову одлуку да Београд посети у лето 1884. године. На првом месту, радило се о процени румунског министра спољних послова Димитрија Стурдзе, иначе германофилски расположеног, да би Бугарска исто као што је угрожавала

¹¹¹ *Jurnal*, 263.

¹¹² M. Milin, *Entre les sphères d'intérêt et les aspirations nationales*, 252.

¹¹³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 219–220.

¹¹⁴ S. Cristescu, *Carol I și politica României*, 66.

Србију у области Тимока, могла угрозити Румунију по питању територијалног разграничења у Добруци.¹¹⁵ Осим тога, посета Србији која се налазила у политичкој орбити Аустро–Угарске могла је у очима Тројног савеза изгледати и оправдано и пожељно.¹¹⁶

Потреба учвршћивања пријатељских односа кроз посету Карола Србији истицана је у септембру 1883. у разговорима између Стурдзе и српског дипломатског представника у Букурешту, Љубомира Каљевића. Када је одлука донета, остало је још да румунски краљ одреди датум. Карол је решио да у Београду борави од 29–31. августа 1884. године. Два месеца пре него што ће кренути на пут Каролу је од румунског агента у Београду стигла депеша у којој је истицан благонаклон однос српске јавности према предстојећој посети.¹¹⁷ О овом догађају су обавештени и српски дипломатски представници у Бечу, Берлину, Санкт Петербургу, Паризу, Атини и Цариграду.¹¹⁸

У четвртак, 28. августа 1884, у осам сати увече, краљ Карол је кренуо на пут. Он је у *Дневнику* уредно забележио околности под којима се одвијало његово путовање. У делагацији која га је испратила са железничке станице у Букурешту, одакле је требало да се посебним возом пребаци до обале Дунава, налазио се и српски опуномоћеник Љубомир Каљевић. Следећег дана, у девет сати ујутро краљу је приређен свечани дочек у Турну–Северину, а потом је бродом *Стефан Велики* кренуо према Ада Калеу где су га поздравиле аустријске трупе. Карола су, затим, у свим српским местима поред којих је пролазио, пратили свечаном паљбом. У Базијашу је око 18 часова примио српског председника владе Милутина Гарашанина, генерала Николића, поручника–ађутанта Симоновића и поручника Шафарика који су га поздравили у име краља Милана. Гарашанин је Каролу уручио Миланово писмо и одликовао га орденом Белог орла. После ноћи проведене у Смедереву, Карол је 30. августа око 11 часова стигао у Београд. У пристаништу на Сави га је дочекао краљ Милан, а топови са београдске тврђаве најавили су дуго очекиваног госта.¹¹⁹

Чини се да је Каролов први утисак о Београду био веома повољан.¹²⁰ Сустрет са краљем Миланом и највишим званичницима протекао је у пријатној атмосфери, а целокупном Кароловом боравку у

¹¹⁵ M. Milin, *Entre les sphères d'intérêt et les aspirations nationales*, 254.

¹¹⁶ S. Cristescu, *Carol I și politica României*, 66.

¹¹⁷ *Jurnal*, 309.

¹¹⁸ M. Milin, *Entre les sphères d'intérêt et les aspirations nationales*, 254.

¹¹⁹ *Jurnal*, 316.

¹²⁰ *Isto*.

престоници Србије дат је високи значај. Са пристаништа су се Карол и Милан кочијом упутили према Двору. На улицама их је чекало много света, читав град је био украшен, свуда су се вијориле румунске и српске заставе. Трупe постројене дуж пута којим је пролазила кочија салутирале су владарима двеју држава. Госта је у Двору дочекала краљица Наталија. У наставку дана Каролу су представљени чланови дипломатског кора. Приликом представљања команданата свих родова војске румунски краљ је именован за команданта шестог пешадијског пука. Предвече је организован дефиле пука који се налазио под Кароловом привременом командом, а том приликом је на краља јак утисак оставио предиван поглед на град, Саву и Дунав.¹²¹

На свечаној вечери приређеној у част цењеног госта присуствовало је осамдесет људи. Здравнице су одржали и српски и румунски владар. Бал, који је након тога организован, био је одлична прилика да Карол разговара са истакнутим личностима српског политичког живота.¹²²

Дневни распоред румунског краља је и сутрадан био брижљиво предвиђен. Одлазак на јахање са краљем, краљицом и дворском свитом, разгледање, дефиле војске укључујући и Каролов пук и војни доручак са здравицама били су окончани до један сат. Послеподне је Карол искористио да посети кућу кнеза Милоша у Топчидеру. Поред природног окружења, на румунског суверена јак утисак је оставила и краљица Наталија, за коју је забележио да је „очаравајућа“.¹²³ Пре опроштајне вечере Карол је у присуству министара и политичара уручио краљу Милану орден Румунске круне. Осим Милана одликовао је и чланове Двора и српског председника владе Милутина Гарашанина.¹²⁴

Румунски владар је из Београда кренуо 31. августа у десет увече. До пристаништа га је испратио краљ Милан. После срдечног опроштаја са српским сувереном Карол се укрцао на брод *Стефан Велики*. Из српске престонице отпутовао је праћен ватрометом и свечаним поздравом постројених трупа.¹²⁵

Може се рећи да је посета краља Карола испунила свој циљ. И румунска и српска јавност налазиле су да ће она само позитивно утицати на развој пријатељских веза двеју краљевина, док је у *Службеном гласнику Румуније*, 4. септембра 1884, објављено да су Србија и Румунија

¹²¹ *Isto.*

¹²² *Српске новине*, 22. август 1884. године.

¹²³ *Jurnal*, 317.

¹²⁴ *Isto.*

¹²⁵ *Isto.*

„две земље које немају ниједну тачку размимоилажења која их може удаљити једну од друге“.¹²⁶

Кратка форма дневних забелешки карактеристична за *Дневник* краља Карола није оставила могућност спознаје стварног утиска који румунски владар стекао о боравку у Београду. Каролово писмо оцу од 16. септембра 1884. много речитије говори о томе: „Краљ Милан се једва осећа сигурним у земљи у којој је привидно мирно, али у тајности тиња жар побуне. Увек је окружен мерама безбедности које су у време моје посете биле умањене. Полиција је обавештена да, док сам ја присутан, не постоји никаква опасност. На пријему је била присутна целокупна опозиција, а на свечаној поворци са бакљама коју ми је организовала општина заступници радикала су виђени у свечаној одећи. Када се будемо видели...моћи ћу да вам испричам многе интересантне ствари које нисам желео да поверим хартији.“¹²⁷

Српско-бугарски рат 1885. године

Недуго потом, уследио је и прави изазов српско-румунским односима. У септембру 1885. проглашено је уједињење Бугарске и Источне Румелије. Краљ Милан је био незадовољан кршењем одлука Берлинског конгреса због чега је на хитној седници Народне скупштине тражио или да се врати стање прописано Берлинским уговором или да Србија добије територијалне надокнаде. Краљ је највећу наду полагао у помоћ Аустро–Угарске. Настојања Беча да Србији обезбеди надокнаду нису била успешна због противљења Русије и Немачке.¹²⁸

Вест о заостравању односа између Србије и Бугарске Карола је затекла у једној немачкој бањи. Због озбиљности ситуације влада у Букурешту је позвала краља да се хитно врати у земљу. Неколико дана пре Кароловог доласка Русија је, незадовољна проглашењем Уније, повукла све своје официре из Бугарске и Источне Румелије. У Београду краљ Милан је прогласио мобилизацију.¹²⁹

Приликом повратка у Букурешт Карол се неколико сати задржао у Бечу. Ту је од румунског дипломатског представника Маврогенија сазнао за Миланову намеру да уђе у рат и жељу да Румунија буде

¹²⁶ S. Cristescu, *Carol I și politica României*, 66.

¹²⁷ S. Cristescu, *Correspondența privată*, 188.

¹²⁸ Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 250–151.

¹²⁹ S. Cristescu, *Carol I și politica României*, 71.

савезница Србије.¹³⁰ У Београду се очекивало да ће и Румунија тражити територијалне надокнаде од Бугарске. Српски председник владе Милутин Гарашанин разговарао је о могућности заједничке акције са Емилом Гиком. Са истим циљем у Букурешт је отишао специјални изасланик Ђорђе Катарци.¹³¹ Међутим, у разговорима Јона Братијануа и Бизмарка одлучено је да у предстојећем сукобу између Бугарске и Србије Румунија остане неутрална.¹³²

Румунска влада је постала још одлучнија када су Аустро–Угарска и Немачка подржале Русију на амбасадорској конференцији великих сила, сазваној 6. новембра у Цариграду, са циљем да се спречи евентуално проширење сукоба на Балкану које би довело до поновног отварања Источног питања. Још раније, Карол је у писму својој сестри Марији од Фландрије (21. октобра) писао: „Бугарска и Србија су преузеле велику одговорност и на крају ове опасне игре изгубиће више него што ће добити. Ми пуштамо да ствари иду својим током и ни у којем случају не доливамо уље на ватру. Европа је захвална због оваквог нашег става.“¹³³

Како учесници конференције у Цариграду нису донели одлуку о поништењу Уније између Бугарске и Источне Румелије, краљ Милан је 14. новембра 1885. објавио Бугарској рат. Недовољно војнички припремљена, српска војска је прешла на бугарску територију где је убрзо доживела тежак пораз на Сливници (19. новембра). Прелазак бугарске војске у Србију и освајање Пирота изазвало је оштру реакцију Аустро–Угарске. Претња аустроугарског посланика у Београду, грофа Кевенхилера, да ће Беч интервенисати у корист Србије приморала је бугарског кнеза да пристане на примирје.

До привремене обуставе ратних дејстава дошло је 28. новембра. Тог дана Карол је у свом *Дневнику* записао: „Потписано је примирје између Бугарске и Србије. Чини се да је краљ Милан потпуно пропао, говори о својој абдикацији.“¹³⁴ По Кароловој процени, Аустро–Угарска ће пустити Милана да падне са власти и он више неће моћи да се врати у

¹³⁰ *Jurnal*, 394.

¹³¹ Ђорђе Катарци се у Букурешту састао са румунским министром спољних послова Кампињаном. Српска страна је, у случају војне сарадње против Бугарске, предлагала да би се Румунија могла проширити до линије Рушчук – Варна. Вид. В. Ј. Вучковић, *Дипломатска историја српско-бугарског рата (1885–1886)*, Београд 1956, 28.

¹³² M. Milin, *Entre les sphères d'intérêt et les aspirations nationales*, 260–261.

¹³³ S. Cristescu, *Correspondența privată*, 200.

¹³⁴ *Jurnal*, 406.

Београд.¹³⁵ Упоредо са вестима из Београда румунском краљу су стизале вести из Софије. Ту је постојало уверење да је Русија била та која је Србију подстакла на рат. Осим тога, по Кароловом мишљењу и Енглеска је имала свој део одговорности јер више није била заинтересована за одржавање Берлинског уговора па се чинило да ће конференција у Цариграду бити окончана без резултата. Склапање мира са Бугарском још није било извесно, а Миланов положај је био све критичнији.¹³⁶

Карол није крио своју радост због таквог развоја ситуације. Почетком децембра писао је својој сестри: „Србија је добила добру лекцију за свој понос и Бугарска је морала да распусти најбоље снаге [руске] да би сачувала макар персоналну унију. Након бугарске победе велике силе неће моћи да одбију да награде кнеза Александра чијем се војном успеху од срца радујем. За српско-бугарски рат је једино Енглеска одговорна. Без њених интрига имали бисмо више мира и тишине овде. Ови острвљани су потпуно индиферентни према убијању људи на Континенту.“¹³⁷ Своје мишљење о успеху Александра Батенберга изнео је и у писму брату Фридриху Хоенцолерну 28. децембра 1885. Карол каже да је бугарска победа „овде поздрављена са симпатијама као и свугде... Краљ Милан је заслужио пораз због хвалисања и још више због кукавичлука. Био је километрима далеко од линије фронта и један француски официр ми је рекао да, док су се војници борили, он је шетао у цивилу. Неће се то дуго одржати у Србији. Уједињење Бугарске ће бити широко прихваћено“.¹³⁸ Из овако неповољног Кароловог мишљења може се закључити да он није предвиђао да ће се Милан још неколико година задржати на власти. Ипак, његова процена о Милановом паду и резултатима успеха Александра Батенберга није била сасвим исправна. Милан ће са власти отићи тек три године касније, док је због политичких расправа које су у Софији уследиле након рата и утицаја Русије популарност Александра Батенберга знатно опала, што ће само убрзати његов пад у септембру 1886. године.

Мировни преговори између Србије у Бугарске отпочели су крајем јануара 1886. у Букурешту. Пре почетка преговора 2. фебруара Порта је признала Александра Батенберга за гувернера Источне Румелије. Истог дана у Букурешт је стигао Чедомиљ Мијатовић, српски представник на конференцији мира.¹³⁹ Одмах сутрадан примљен је код Карола заједно са

¹³⁵ *Isto*.

¹³⁶ *Isto*, 407.

¹³⁷ S. Cristescu, *Corespondența privată*, 202.

¹³⁸ *Isto*, 203.

¹³⁹ S. Cristescu, *Carol I și politica României*, 76.

Мецид-пашом, заступником турских интереса и Иваном Гешовим, представником Бугарске. Румунски краљ је том приликом изразио наду да ће мир између Србије и Бугарске бити успостављен.¹⁴⁰

Четврти фебруар био је датум почетка мировне конференције којом је председавао румунски министар спољних послова Михаил Ферекиде. У преговорима су сва спорна питања остала су по страни. Силе су признале уједињење Бугарске и Источне Румелије док је за узврат Бугарска одустала од исплате ратне одштете. На предлог српске владе цео уговор је сведен на само једну тачку – мир између Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске је поново био успостављен.¹⁴¹ Једино чему се српска влада противила било је уношење речи *пријатељство* у уговор о миру. Карол је у *Дневнику* то прокоментарисао: „Није могуће потписати мир зато што Србија не жели да у тексту стоји реч *amitié*, чиста тврдоглавост.“¹⁴² На крају су Порта и Бугарска одустале од тог захтева како би мир био што пре потписан.¹⁴³ То се догодило 3. марта 1886. године. Тим поводом Карол је писао свом брату Фридриху 6. априла да је српско-бугарски рат на крају имао „срећан завршетак, али морали смо и ми да извршимо притисак да бисмо добили овај резултат.“¹⁴⁴

Разлаз краља Милана и краљице Наталије. Миланова абдикација

Углед краља Милана био је озбиљно уздрман због пораза у рату против Бугарске. Његов положај ће додатно отежати затегнути односи са краљицом Наталијом. До отвореног сукоба дошло је у априлу 1887. када је краљица са престолонаследником отпутовала у Русију.

У таквим околностима, посао Емила Гике, дипломатског представника Румуније, био је отежан. И он и његов рођени брат и зет краљице Наталије Григор Гика, који се у то време налазио на положају генералног директора румунског Министарства спољних послова, покушали су да интервенишу код краља Милана у циљу смиривања сукоба са краљицом, али без успеха. Када је у лето 1888. свађа између краља и краљице достигла врхунац, Емил Гика је морао да напусти место румунског

¹⁴⁰ *Jurnal*, 420.

¹⁴¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 276–277.

¹⁴² *Jurnal*, 423.

¹⁴³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 277.

¹⁴⁴ S. Cristescu, *Corespondența privată*, 205.

посланика.¹⁴⁵ Краљица Наталија је, пак, тајно у мају 1887. боравила у Букурешту. Иако су надлежни органи власти били обавештени о њеном боравку у Румунији, било им је наложено да о томе јавно не говоре.¹⁴⁶

Краљ Карол је у Букурешту лично разговарао са краљичином сестром Маријом Гика о несугласицама српског краљевског пара, а писмом од 26. јула обавестио је своју сестру Марију од Фландрије да је краљица Наталија била принуђена да напусти Србију и да се никакав договор између ње и краља више не може постићи. Такође је истакао да је у овом сукобу подржава Наталију.¹⁴⁷ Симпатије румунског краља биле су на страни „лепе и несрећне“ краљице и у лето 1888. године када је поново боравила у Букурешту.¹⁴⁸

Размирице између краљевског пара које су за последицу имале њихов развод у октобру 1888. додатно су нарушавале углед краља Милана.¹⁴⁹ Породични скандал био је један од разлога који су Милана навели на спровођење уставне реформе. Нови устав којим је у Србији успостављен парламентаризам, загарантована грађанска права и слободе и регулисан систем локалне самоуправе, по Кароловом мишљењу није много тога донео самом краљу Милану.¹⁵⁰ Остављајући намесништво либералима а владу Радикалној странци краљ Милан је 6. марта 1889. године абдицирао у корист свог сина Александра. О абдикацији краља Милана Карол је рекао да је то „инцидент, али не и несрећа. Позната су ми господа регенти који ће посао водити мудро. На Истоку, опозиција је увек руска, али када стекну власт и одговорност онда раде у интересу земље.“¹⁵¹

Од абдикације до смрти

Промена на српском престолу није пореметила српско–румунске односе. Ипак, у наредном периоду Карол ће се у својим писмима само

¹⁴⁵ B. Catana, *Relații diplomatice româno-sârbe (1880–1913)*, 153.

¹⁴⁶ *Isto*.

¹⁴⁷ S. Cristescu, *Corespondența privată*, 225–227.

¹⁴⁸ *Isto*, 241–242.

¹⁴⁹ Види: С. Рајић, *Влада Николе Христића 1888–1889*, Београд 2003, 133.

¹⁵⁰ *Исто*, 243.

¹⁵¹ S. Cristescu, *Corespondența privată*, 245. Последњи редови овог писма односе се на опозицију у Румунији из времена Братијануове владе, која је важила за русофилску, али након Братијануовог пада дошли су на власт иако се владајући кругови Берлина и Беча нису са тиме у потпуности слагали. (S. Cristescu, *Carol I și politica României*, 104)

спорадично освртати на догађаје везане за Србију. Октобра 1896. Карол је у Букурешту примио краља Александра и са њим разговарао о бугарским претензијама у Македонији.¹⁵² Два владара су се срела и маја наредне године у Абацији. Карол је тада забележио да су делили исте погледе по питању грчко–турског рата који је избио као последица устанка Грка на Криту.¹⁵³

Личност краља Милана, међутим, није ишчезла из видокруга Карола I. У марту 1898. Карол је свог брата Фридриха још једном подсетио на једну од навика краља Милана. Упознајући брата са ситуацијом на Балкану писао му је да „у Србији ствари иду лоше, сиромашна земља нема новца а Милан кошта много“.¹⁵⁴ Карол се противио могућем настањењу краља Милана у Букурешту 1900. године.¹⁵⁵ Румунски владар је једном приликом Титу Мајорескуу, истакнутом румунском политичару и научнику, навео један од разлога који су утицали на неповољно мишљење о краљу Милану. По Кароловим речима, Милан је пристао да прими новац руског цара Александра III и заувек напусти Србију, али се после само две године вратио у земљу изазивајући на тај начин љутњу руског владара. Да је Карол био добро упознат са односима у српској краљевској породици сведоче и његове речи Мајорескуу о коначном разлазу Милана и Александра и Милановој одлуци да буде сахрањен у Аустро–Угарској.¹⁵⁶

Због мишљења које је имао о краљу Милану, Карол је вест о његовој смрти примио равнодушно. Није било вишедневних помена ни жалости на двору као неколико деценија раније када је у Букурешт стигла вест о убиству кнеза Михаила. По мишљењу краља Карола, смрт бившег српског краља била је „драматичан догађај који ће се једино у Аустрији дубоко осетити: његов нестанак са политичке сцене је као божанска казна за њега и његовог сина“.¹⁵⁷

¹⁵² С. Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова: сукобљени светови*, Београд 2011, 213–214; S. Cristescu, *Carol I și politica României*, 172.

¹⁵³ S. Cristescu, *Corespondența privată*, 364.

¹⁵⁴ *Isto*, 377.

¹⁵⁵ С. Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова: сукобљени светови*, 356, нап. 299.

¹⁵⁶ S. Cristescu, *Carol I și politica României*, 234.

¹⁵⁷ S. Cristescu, *Corespondența privată*, 395.

* * *

У закључку се може рећи да је поглед на владавину Милана Обреновића на страницама *Сећања*, *Дневника* и *Приватне преписке* румунског владара био одређен, најпре, личношћу самог Карола. Представник старе немачке династије, конзервативног васпитања и животних навика, али са истанчаним осећајем за политички живот, Карол се учврстио као румунски национални владар и одржао на престолу пола века.

Од првог сусрета два владара у Букурешту 1874, преко контаката током Велике источне кризе, затим раздобља независних краљевина и унутрашњих потреса у Србији, Милан Обреновић у очима свог румунског савременика стиже до слике непопуларног и компромитованог бившег владара са краја 19. века који више није пожељан у румунској престоници. Ако је Румунију и Србију у времену Велике источне кризе, па и у два деценијама које су уследиле, много тога повезивало, тако нешто би се тешко могло рећи за личности Карола I Хоенцолерна и Милана Обреновића. Различитог порекла, карактера и темперамената, Карол је и довољно старији да већ седамдесетих година критички уочи неке важне одлике Миланове владавине.

Питање првенства међу балканским кнежевинама, које се могло појавити и деценију раније, сада је додатно наглашено. Карол тако почетком осамдесетих не крије престиж свог династичког имена у односу на порекло српског владара. Ипак, на његове погледе утиче и неповољно мишљење о Милановој „деспотској“ владавини, као и о његовом приватном животу. У том смислу, српско-бугарски рат је важна вододелница; ако је дотад, као приликом своје посете Београду 1884. године на Милана могао гледати и са извесним сажаљењем, такав траг се губи након 1885. године. Штавише, ова неповољна слика биће присутна у Кароловим размишљањима и у годинама када српски владар више не буде на престолу.

Katarina Jovanović

**A VIEW FROM BUCHAREST:
CAROL I HOHENZOLLERN ON MILAN OBRENOVIĆ AND SERBIA**

Summary

This article takes into consideration the personal view that Romanian prince and king Carol I Hohenzollern (1866-1914) had on the personality of his Serbian contemporary Milan Obrenović (1868-1889) and his politics. Our research is based on private sources of Romanian ruler including his memoirs, diaries and private correspondence covering the second half of the 19th century, but also relevant literature on the Balkan history of this period.

From their first encounter in the early 1870's the relation between two Balkan monarchs had passed through several phases. Early years correspond to the period of vassal position of Romania and Serbia in the Ottoman Empire and they describe two young princes of different origins, characters and political talents. The Eastern Crisis (1875-1878) leads towards the establishment of independent Balkan states which are soon proclaimed kingdoms. The 1880's are thus the phase in which the relations between Serbia and Romania preserve once established closeness which culminates with Carol's official visit to Serbia in 1884. However, Carol I becomes more critical towards the Serbian sovereign in these years. He contests the "despotic" character of king Milan's reign and has no sympathy for his private life. According to Carol, Milan's position is seriously challenged after the war between Serbia and Bulgaria in 1885. This is an important turn in Carol's views: in the next decade he will show no understanding for Milan's political and personal choices. Nevertheless, this evolution in Carol's private considerations did not affect the nature of Serbian-Romanian relations.

Keywords: Carol I Hohenzollern, Milan Obrenović, Romania, Serbia, Serbian-Romanian relations.

Чланак примљен: 07. 09. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

Бојана МИЉКОВИЋ-КАТИЋ*
Историјски институт
Београд

СЕОСКО ПРОФЕСИОНАЛНО ЗАНАТСТВО КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ (1834–1866)**

Апстракт: Указано је на чињеницу да су у сеоским насељима Србије, поред вештих сељака који су израђивали занатску робу, постојале и професионалне занатлије већ у време прве владавине кнеза Милоша Обреновића. Показано је да се сеоско занатство споро развијало, далеко спорије од варошког, али да је током тридесетак година, до средине шездесетих година 19. века, успело да се скоро у потпуности професионализује и да на основу тога у неким селима настану мали занатски центри. Ти центри су, са својим проточаршијама у којима су већину дућана имале занатлије, поговарали трансформисању сеоског насеља у градско, посебно уколико је село имало градску традицију из времена пуне турске владавине над Београдским пашалуком, уколико је у њему било неко државно надлештво (среска канцеларија, састанак, карантин) или се налазило на раскршћу локалних и регионалних путева. Такође је приказан број занатлија и врсте заната којима су се бавили.

Кључне речи: сеоско занатство, Србија, 19. век, професионализација, оријентални занати.

Првих година после устанка нешто више занатлија било је једино у Београду. У градским насељима у унутрашњости, чак и у варошима какве су биле Јагодина, Шабац или Пожаревац, било их је веома мало. У мањим градским насељима, посебно у варошицама, занатство је било

* bojana.miljkovic.katic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

већином на прелазу из аматерског у професионално, јер су се занатом бавили мајстори којима занат није био једино или основно занимање.¹ Ипак, стварањем Кнежевине Србије (1830/33) и општим привредним напретком који је уследио обезбеђивањем аутономије и укидањем феудалних односа (1835) формиран је током прве владавине кнеза Милоша Обреновића танак слој професионалних занатлија у градским насељима, па и на селу.

На низак степен развоја занатства у време прве владавине кнеза Милоша указује број занатлија и врсте заната којима су се бавиле. У Србији су 1836. године, према *потпуним* подацима Тихомира Ђорђевића, регистроване 6.302 занатлије и 74 врсте заната. Само су у Пожаревачкој и Београдској нахији занатлије чиниле нешто значајнију друштвену групу – у првој их је било 1.540, а у другој 714. У осталим нахијама ретко када их је било више од 400, а у четири нахије и мање од 100. На селу је живело и радило око петине тада регистрованих занатлија (најмање 1.392), које су упражњавале 27 заната.² Највише сеоских занатлија регистровано је у Пожаревачком округу/нахији, мада то не мора да значи да их је ту и било највише, будући да је то био једини округ у коме су за сваки срез/капетанију издвојене сеоске занатлије.³

Сеоско становништво бавило се занатством претежно у оквиру домаће радиности, која је у условима аутархичне привреде била релативно развијена. Чланови домаћинства сами су производили готово све што им је било потребно за свакодневни живот и обраду земље – прерађивали су дрво, кожу, вуну, воће, лан и конопљу, израђивали алатке, покућство, конструкције за куће и економске зграде, гасили креч итд.⁴ Посебно вешти сељаци постајали су сеоске занатлије. Они су се бавили нарочитом врстом

¹ Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до Еснафске уредбе 1847. године* (=Архивска грађа за занате и еснафе), Српски етнографски зборник XXXIII, Друго одељење, Живот и обичаји народни 15, Београд 1925, XXX–XXXI, 130; Р. Ускоковић, *Ивањица (положај, развој, порекло становништва, привреда)*, Гласник Српског географског друштва 6 (1921) 139.

² Реч је о занатима који су несумњиво регистровани на селу. Због неуједначеног начина прикупљања података, у неким административним областима нису издвојени подаци за сеоска, односно градска насеља (Т. Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе*, табела на крају књиге уз док. бр. 158, стр. 62).

³ У Пожаревачкој нахији сеоским занатима бавило се 1.259 занатлија (*Исто*).

⁴ Д. Милић, *Развој привреде у Јадру до 1914. године*, Јадар у прошлости, Лозница 1985, 362; Љ. Протић, *Развитак индустрије и промет добара у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, Београд 1953, 34; Ч. Мијатовић, *Један конзулски извештај о Србији године 1837*, Споменик СКА 17 (1892) 36.

домаће радиности, тзв. кућном радиношћу. Била је то врста занатске производње самоуких мајстора који су производили код куће, од домаћих сировина, али за продају. Њихова производња обично није излазила из оквира производње по поруџбини и за познатог купца – комшију или сусељанина, мада су повремено производе продавали и на вашарима. Занатом су се бавили као допунским занимањем. Ове занатлије углавном су се бавиле прерадом дрвета (израдом алатки, сандука, опреме за воловска кола и слично), израдом тканина (покривци, ћилими, сукно и слично) и земљаног посуђа.⁵

На селу су радиле и професионалне занатлије. Мада је тешко просудити да ли су били самоуки или су занат учили код неког мајстора, чињеница да су називани занатлијама одређеног заната и да је у пописима становништва њихово занимање идентификовано као занатско говори у прилог закључку да су ти људи и у својој животној средини и од стране администрације сматрани професионалним занатлијама.⁶ Сеоске занатлије ипак су се разликовале од варошких. Оне нису биле професионално организоване ни пре ни после доношења *Еснафске уредбе* 1847. године, осим дунђера и ћерамиџија који су имали тајфе – привремена удружења. То, међутим, није значило да сеоске занатлије нису следиле одређена правила у раду и друштвеном опхођењу, јер су она обичајима била утврђена и знала су се из праксе.⁷ У срединама у којима се већи број занатлија бавио истом или сличном занатском делатношћу и сеоске занатлије биле су заинтересоване за организовање еснафа. Државна администрација, међутим, ретко је излазила у сусрет њиховим жељама.⁸

Распрострањеност домаће радиности оставила је мало простора за развој сеоског занатства, а рад изван еснафске организације додатно је

⁵ Р. В. Ћунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд [1990], 19–21; М.-Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941, успорени напредак у индустријализацији*, Београд 2004, 91–92.

⁶ У неким селима занатлије су биле изучени мајстори. Тако је неког Милету Милићевића, који је био рођен у Медвеђи, а 1823. године живео у Милутовцу, „пређе пет година“ мајка „дала на занат ћурчилук у Јасики“ (*Књажевска канцеларија. Јагодинска нахија II*, 1823–1830, приредили З. Марковић, Љ. Поповић, Јагодина 2008, 31).

⁷ Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе*, XXIII–XV.

⁸ Крајем четрдесетих година XIX века воденичари Ресавског среза, већином настањени у Свилајнцу, покушали су да оснују еснаф, али су били одбијени, с образложењем да њихова делатност не спада у еснафске занате (АС, ДС, 1848, Но 249, 299; Б. Перуничкић, *Горња Ресави 1804–1918*, Београд 1989, 59; Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији I*, Београд 1954, 61).

маргинализовао сеоске занатлије, којима еснаф није могао да осигура ни цене, ни сировине, ни тржиште. Први систематски подаци о броју занатлија у селима Кнежевине Србије прикупљени су пописом становништва из 1834. године. Нажалост, од пописних књига из тог времена сачувано је само седам и само се на основу тог фрагментарног узорка може стећи увид у распрострањеност професионалног занатства на селу. У већини села у капетанијама чије су пописне књиге сачуване није било професионалних занатлија. То је нарочито било изражено на истоку земље, где их у неким капетанијама није уопште било, као у Кључкој и Пећкој капетанији. У то време најчешће је тек у сваком десетом селу живео понеки занатлија, обично само један. У знатно мањем броју села била су стално настањена двојица.⁹

У јужним и југозападним областима Кнежевине Србије била су бројнија села у којима су стално живеле сеоске занатлије. Тако је у 42 села Темнићке капетаније сеоских занатлија било у једанаест, обично по један у селу, а у три села и више. Двојица занатлија регистрована су у селу Бела Вода и Бачина. Село Јасика, у коме је било чак девет занатлија, било је по много чему специфично. Наиме, Јасика је до померања на југ границе према Турској (1833/34) била паланка на прелазу скелом преко Мораве и то, према мишљењу Ота Дубислава Пирха, развијена погранична

⁹ На основу сачуваних коншкрипционих протокола, број села и занатлија био је следећи: у Туријској капетанији Београдске нахије било је 21 село, а занатлија свега у четири (по један у Сибници, Бељини и Стојнику, а три у Рогачи); у Моравској капетанији Подунавског сердарства (у ствари, Пожаревачког округа/нахије) било је 49 села, али је сачуван само један пописни протокол са 24 села, од којих је само у једном – Великом Селу – било сеоских занатлија; у Темнићкој капетанији Јагодинске нахије, у којој су била 64 села, али је сачуван само део коншкрипционог протокола са 42 села, сеоских занатлија било је у 11 села – највише у Јасики; у Крајинској капетанији Крајинског округа било је 47 села, а само у једном – Сиколама – један занатлија, у Посавској капетанији Шабачке нахије било је 35 села, од којих је у 10 било сеоских занатлија, у сваком по један, док у Кључкој капетанији Крајинског (неготинског) округа и Пећкој капетанији Пожаревачког округа, у којима је било по двадесет и једно село, уопште није било професионалних сеоских занатлија (Архив Србије (=АС), Министарство финансија (=МФ), Главно казначејство (=ГК), Протокол главне коншкрипције, 1834, капетанија темнићка, инв. бр. 35; капетанија крајинска, инв. бр. 36; капетанија кључка, инв. бр. 37; капетанија печка, инв. бр. 38; капетанија посавска, инв. бр. 39; капетанија туријска, инв. бр. 40; капетанија моравска, инв. бр. 41; Л. Цвијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 13 (1984) 22–25, 39–41, 45, 59–62, 67, 106–107).

паланка.¹⁰ Померање границе значајно је смањило трговачки саобраћај и јасички трговци су се иселили, а насеље се претворило у село. Оно се од осталих села разликовао једино већим бројем занатлија. Изгледа да је средином тридесетих година 19. века у сеоским насељима Србије више занатлија било само у селима која су у време пуне турске владавине над Београдским пашалуком била варошице, паланке или касабе, па су током владавине кнеза Милоша претворена у села. У таквим условима замирала је трговина и занатска производња, о чему сведочи податак да је већ приликом пописа из 1834. године неким од јасичких занатлија занат постао допунска делатност, а основно занимање пољопривреда, па су пописани као земљорадници, и само је из њиховог патронимика јасно да су се раније бавили занатом.¹¹ Ипак, градска традиција је стварала услове да се део занатлија одржи у некадашњим паланкама или касабама, што је, поред осталих фактора, повољно утицало на развој ових села наредних деценија, па се и у Јасики занатство одржало до почетка шездесетих година. Иако више није била село с најразвијенијим занатством у срезу, са својих седам занатлија Јасика је 1862. године била на трећем месту.¹²

Један од добрих примера утицаја некадашње градске традиције на развој села и занатства у њему јесте и село Паланка, некадашња Хасан Пашина Паланка, која је 1783. имала 40 турских и 15 хришћанских кућа. Иако после стварања аутономне кнежевине није била ни по броју кућа ни по броју становника највеће село – од ње су били већи Стари Ацибеговац, Селевац, Кусадак и Азања – Паланка је ипак била најпогоднија да постане срески центар, јер је иза себе имала традицију важне насеобине из времена пуне турске власти, а не само добар географски положај. У њој се из времена пуне турске владавине одржала чаршија с данас непознатим бројем занатлија (можда и трговаца), која је 1837. године пресељења на погодније место да би се додатно обезбедили услови за развој.¹³ Стварањем

¹⁰ О. Д. фон Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1899, 131–132.

¹¹ Тако је, на пример, у већ поменутој Темнићкој капетанији уписано 35 земљорадника с презименом изведеним из имена заната, што указује да се домаћин раније бавио неким занатом. Од њих је само за једног ковача у примедби уписано да се бави ковачким занатом, односно да је ковач (АС, МФ, ГК, Протокол главне коншкрипције, 1834, округ јагодински, капетанија темнићка, инв. бр. 35, филм. трака 35).

¹² АС, МФ, Административно одељење (=А), Пописне књиге становништва (1840–1863) (=Пописне књиге), 1863, јагодински округ, срез темнићки, пописна књ. инв. бр. 155, филм. трака 13 (=инв. бр. 155).

¹³ Да је и у старој чаршији било занатлија, сведочи спор око три механе које су остале у старој чаршији, од којих су две биле подигнуте након пресељења осталих

среског средишта и отварањем нове чаршије, Паланку су почеле насељавати занатлије и трговци, па су се стицали услови да постепено прерасте у варошицу (већ 1839. године ту је радило 25 механа, а 1843. помиње се и 17 пекара). Када је 1844. године извршен попис, Паланка је била „варош“, тачније – варошица, која је имала 160 кућа и 845 душа.¹⁴

Не само у овом случају, већ и иначе, села с већим бројем занатлија, односно села с рудиментарном чаршијом, настојала су да се пред централним властима представе довољно развијеним да добију статус варошице. Све до 1870. године и доношења *Закона о сеоским дућанима*, сеоске занатлије су биле претежнији фактор у настојању да њихово село добије статус варошице, јер по важећим законима број занатлија у селу није био ограничен, а број дућана јесте и то на један дућан. Због тога су захтеве за мењање статуса насеља општинска већа подносила централним властима на иницијативу месних занатлија. Већ је број од десетак занатлија био довољан да се у другој половини 19. века нека сеоска насеља обраћају властима са захтевом да, поред осталог и због чињенице да у селу постоје занатлијски дућани, место буде проглашено градским насељем. Тај образац следила су, на пример, села Милошевац (1870) и Орашац (1874) у Јасеничком срезу Смедеревског округа. Оба су истицала добар микрогеографски и микроекономски положај. Милошевац је захтев додатно аргументовао „с тим пре што јошт и сада у истом селу 8 разни дућана постоји“, а Орашац чињеницом да у „селу нема баш ни једног дућана у коме би се могло продавати оно што се дозвољава законом, него само зграде празне у којима [би] се радње отпочети могле, а има мајстора који упражњавају: ковачлук, дуваницу, коларску, шустерску, мутавијску, шлосерску, ужарску и асурцијску радњу. Има три механе по плану I, а четврта по плану II класе“.¹⁵ Добијање статуса варошице обезбеђивало је привредницима – како занатлијама, тако и трговцима, поред осталог, и право на еснафско организовање и заштиту професионалних интереса.¹⁶

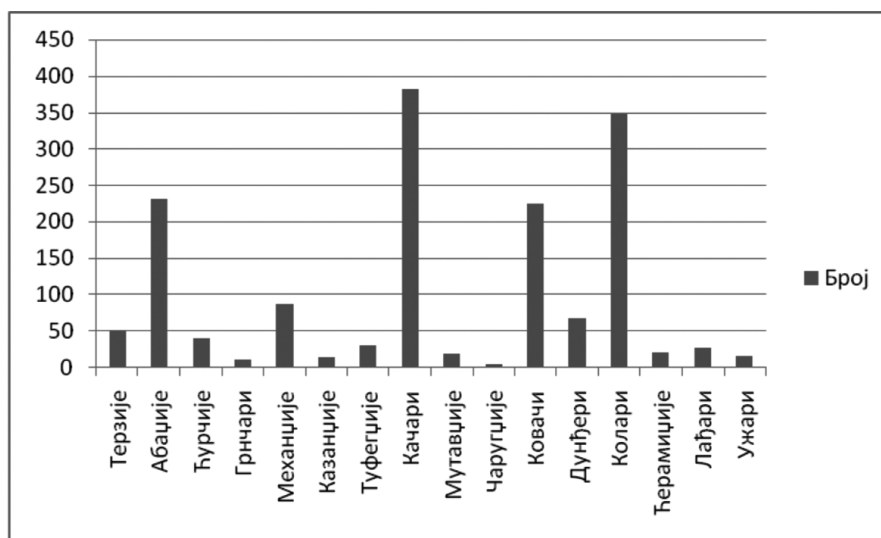
дућана у нову чаршију, а једна раније, али није пресељена због процене да је власник сувише сиромашан да би то било изводиво (Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, Београд 1980, 70).

¹⁴ Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 18, 50–51, 60, 68, 70, 433–434, 542, 544; Ј. Гавриловић, *Речник географско-статистички Србије*, прир. М. Радевић, Београд 1994, 118.

¹⁵ Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 863–864, 898.

¹⁶ Само неколико година по стицању статуса градског насеља, у Смедеревској Паланци су организовани први еснафи – чак четири 1852–1853. године, а до краја истраживаног периода укупно шест (Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији I*, 67).

На основу пописа из 1834. године и података Тихомира Ђорђевића (из 1836. године) може се утврдити којим су се занатима најчешће бавиле сеоске занатлије у време прве владавине кнеза Милоша. Најбројније су биле занатлије услужних, односно производно-услужних заната – занатлије чије су услуге биле потребне у транспорту робе и људи: механџије, ковачи, колари и качари. Релативно бројни били су и дунђери. При томе су ковачи, често Цигани, поред производа потребних у транспорту, израђивали и металне делове сеоских алата, као и цртала и раонике плугова, и то не само у првој половини 19. века, већ и до стицања независности Кнежевине Србије.¹⁷

Графикон 1:

Врсте сеоских заната 1836. године са пет и више регистрованих занатлија

Извор: Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе*, 62, док. бр. 158

(табела на крају књиге уз док. 158).

Од занатлија производних заната најбројнији су били они чији су се производи могли продати и изван насеља – ћурчије и абације. Њих је у мањој или већој мери било у свим окрузима.¹⁸ Међутим, неки од

¹⁷ *Тежак*, год. II, бр. 9, (Београд, 15. март 1870) 106.

¹⁸ У Темнићкој капетанији, на пример, када се изузму занатлије чији занат у попису није наведен, већ су одређене само термином „занатлија“, највише је било механџија и ужара, потом ћерамиџија, ћурчија и туфегџија (АС, ГК, Коншкрипциони протокол, 1834, округ јагодински, капетанија темнићка, инв. бр. 35).

производних заната, попут качарског, били су развијени само у појединим областима Србије. Много качара, на пример, било је 1836. године у Пожаревачком и Београдском округу, пољопривредно развијеним деловима земље с повољним географским положајем у односу на најзначајније тржиште Србије – Хабзбуршку монархију. То би, вероватно, требало приписати повољном утицају извозне трговине, будући да је качара у другим деловима Србије било мало, а у шест округа их није ни било.¹⁹ Занимљиво је да у Шабачком округу, иако је био у граничној области према Хабзбуршкој монархији, није било качара, а и осталих сеоских занатлија било је мало.²⁰

Број грнчара у одређеним деловима Србије, напротив, био је у већој мери условљен природним погодностима, које су стварале посебну традицију бављења тим занатом. Тако је, на пример, у околини Ужица, у селу Севојну, на темељу „добре земље за цигље, ћерамиду и лонце“ био развијен грнчарски занат, како у време прве владавине кнеза Милоша, тако и касније.²¹ Слично је било и с ливцима олова. Наиме, с обе стране планине Јагодње, главног рудишта олова у Србији, олово су експлоатисали тзв. оловокопачи, сељаци из неколико села. Они су још у време прве владавине кнеза Милоша вадили руду и топили је на лицу места. По цени од 100 пара по чаршијском курсу за оку олова продавали су олово држави, која је имала искључиво право откупа. Судећи по томе да без исплаћеног новца за предату робу нису могли да плате данак, рударство им је било примарна делатност.²² Под уставобранитељима су копачи олова, добили право да олово продају на тржишту, након што би, као и власници рудника, држави платили десети део на име права експлоатације руде.²³ Шездесетих година XIX века држава је детаљно испитала рудне

¹⁹ Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе*, 62, док. 158 (табела на крају књиге уз док. 158).

²⁰ Према подацима Т. Ђорђевића, у Шабачком округу је, изузимајући окружну варош, било 205 занатлија (*Исто*). У Посавској капетанији тога округа, која је обухватала 35 села, било је 1834. године свега десет сеоских занатлија и ни у једном селу двојица (АС, МФ, ГК, Протокол главне коншкрипције, 1834, капетанија посавска, инв. бр. 39), док их је 1836. било 28.

²¹ В. Јовић, *Одговори окружних лекара на геолошку анкету Друштва српске словесности из 1860*, Флогистон 12 (2002) 150.

²² Д. Милић, *Привреда у Рађевини у XIX веку*, Рађевина у прошлости, Београд 1986, 288–290; Д. Симић, *Развој рударства од 1814. до 1941*, Рађевина у прошлости, 310; АС, МФ, Одељење промишљености (=П), 1840, РН 117; 1843, ф. V, РН 46.

²³ АС, ДС, 1844, Но 479; 1845, Но 372.

жиле и каквоћу руда у Подрињу, што је довело до отварања рудника и нестајања овог сеоског заната.²⁴ Теже је, међутим, схватити због чега се у одређеним сеоским насељима стварала традиција бављења неким занатом који није захтевао посебне природне погодности нити су производи тог заната коришћени у транспорту робе и људи, а ни тражња за њима начелно није значајније осцилирала. Такав је био случај с коритарским занатом у селу Избеница у Темнићком срезу, у коме је 1863. године регистровано 20 занатлија, од којих су 19 били коритари.²⁵

Трговина, односно транспорт робе и људи, били су основ и за развој механског заната, најразвијенијег сеоског заната средином 19. века. Механисање је сматрано занатом, иако се радило о трговини пићем и храном у посебним „дућанима“ – механама и кафанама, којих је било и на селу и у градским насељима. Сеоске механе биле су подељене на сеоске механе у ужем смислу и друмске механе, мада су се разликовале само по томе да ли су биле смештене у неком селу или су се налазиле поред пута у атару неког села. Сматра се да почетком 19. века у Србији није било механа на селу, док их је у градским насељима било мало. Међутим, до краја прве владавине кнеза Милоша њихов број већ је премашио хиљаду.²⁶

Механски занат био је једина занатска делатност на селу коју је, ма како оскудним мерама, држава стимулисала у време прве владавине кнеза Милоша. Наиме, од 1834. године аренда за сеоске механе била је упола нижа од таксе за варошке и износила је само 5 талира годишње.

²⁴ Видом рударства сматрано је и испирање злата на златоносним рекама, посебно у Тимочној крајини, на Млави, Пеку и Тимоку. Њиме су се бавили тзв. испирачи и сељаци из околних села (В. К. Мишковић, *Рударство у обновљеној Србији*, Финансијски преглед 10 (1901) 266; Д. Милић, *Привредни развој Тимочке крајине после 1833. године*, Тимочка крајина у XIX веку : зборник радова, Књажевац 1988, 68).

²⁵ АС, МФ, А, 1863, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез темнићи, инв. бр. 155. Занимљиво је поменути да су коритари обично били стално настањени Цигани, који „лети разлилазе се где горе нађу да корита праве“ (Б. Перуничић, *Смедеревска Паланка*, 642–643). Да ли су и избенички коритари били Цигани тешко је претпоставити, будући да нису били муслиманске вере. Ниједан није имао имање, као ни већина осталих коритара у Србији, који су управо због тога што немају земљу изузети од давања хране у сеоске кошеве (*Исто*). На основу тога, могло би се претпоставити да су били Цигани православне вере.

²⁶ *Српски рјечник истумачен њемачијем и латинскијем ријечима*, скупио В. Стефановић Караџић, Биоград 1898, 320; Б. Перуничић, *Смедеревска Паланка*, 68, 70. Механа је 1836. године било већ 1.281; 1837. године 1.216, а 1838. – 1.166 (М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842 I (=Финансије и установе)*, Београд 1901², 353).

Била је то изузетно повољна мера подстицаја, посебно ако се упореди са политиком државе према сеоским дућанима.²⁷ Међутим, државни подстицаји окончани су већ 1840. године, када је уместо аредне уведено плаћање тзв. акциза, односно таксе према количини крчмљеног пића.²⁸ За владавине уставобранитеља и током следеће деценије, државне власти настојале су да сузбију механско-кафански занат, уверене у лош утицај кафана и механа на морал и радну дисциплину, нарочито сеоског становништва. Под различитим изговорима захтевано је затварање механа или ограничавање њиховог броја, а 1857. године прописано је да се нове механе морају градити типски, а постојеће прилагодити прописаном типу, чиме су веома отежани услови за добијање дозволе за рад, поготово на селу, где је већина механа радила у нехигијенским условима и у здањима лошег квалитета, па је било скоро немогуће без градње нових механа ускладити рад с прописима.²⁹ Рок за прилагођавање фиксиран је 1861. на четири године. И друге одредбе *Уредбе о механама* имале су циљ да отежају отварање и рад механа и кафана. Такса за издавање дозвола за тзв. месно механско право утврђена је за најнижу класу механа на 20, а за највишу на 50 талира. Упоређене с приходима сеоских и друмских механција оствареним 1863. године, те таксе биле су високе.³⁰ *Додатком*

²⁷ Само неколико година раније (1831) укинута је забрана отварања сеоских дућана и уведена такса за отварање дућана од 50 талира годишње (М. Петровић, *Финансије и установе* I, 387).

²⁸ *Речник закона, уредба, уредни прописа и пр. и пр. издани у Књажесству Србији од 1827. до половине 1854. год.*, израдио Ђ. Петровић, Београд 1856, 230; М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842* III, Београд 1899, 77; *Зборник закона и уредаба у Књажесству Србији* (= *Зборник закона*) 30, Београд 1877, 117. Аренда је плаћана сеоским општинама, а акциза уз аренду (*Зборник закона* 1, 1840, 67; *Зборник закона* 2, 1845, 8).

²⁹ У консултованим пописним књигама из 1863. године ниједна сеоска механа није била грађена од тврдог материјала – све су биле од слабог, а неке и од „веома слабог“ материјала. Механе прве класе морале су да имају најмање пет соба, од којих су три собе морале да имају намештај, друге класе морале су да имају четири собе, од којих су две морале да имају намештај, док су механе треће класе такође морале да имају четири собе, али је само једна требало да буде намештена. Ненамештене собе планиране су за „ручавање и преноћиште људи нижег реда“. Поред просторија за госте, механе су морале да имају кухињу, ар и друге потребне помоћне просторије (чл. 3), а сеоске механе и „фуруну за печење леба“ и бунар или други извор пијаће воде (чл. 7). *Уредба о меанама*, *Зборник закона* 15, 1863, 220.

³⁰ Приходи механција у Темнићком срезу 1863. године кретали су се од 6 талира (у Варварину) до 26 талира (у Бачини), а просечан месечни приход био је око 13 талира.

к *Уредби о механама* из 1864. године забрањено је отварање кафана на селу, а већ 1865. године прописане су нове таксе, како за лично, тако и за месно механско право, које су биле три до четири пута више за власнике који до тада нису имали та права.³¹ Тим мерама држава је даљи развој ове делатности настојала да задржи на досегнутом нивоу, нарочито на селу, где су због малих зарада тешко могли да буду компензовани увећани трошкови за отварање механа. Због недостатка капитала за инвестиције, власници сеоских механа – посебно друмских – у седмој деценији 19. века били су све чешће трговци, који су, попут Фердинанда Крена из Чачка, имали довољно новца да успешно послују поштујући нове прописе.³²

И поред деценијског притиска на ову делатност, механски занат на селу ипак се одржао. Оно што га је чинило атрактивним, свакако је добра зарада. Наиме, механције су, према резултатима пописа из 1862. године, имале приходе међу највишим у сеоској средини. У Темнићком срезу, на пример, механције и кафедије имале су готово увек месечни приход виши од 10 талира, а они најуспешнији и 20 талира. Истина, тако високе приходе имала је и већина коритара, а тек нешто ниже имали су и ковачи, али је механско-кафански занат захтевао неупоредиво мање радног ангажовања, због чега је сигурно био атрактивнији.³³

Иако држава није успела да у потпуности сузбије механски занат на селу, мере привредне политике неповољно су утицале на ову делатност и ограничиле њен развој. О томе речито сведочи податак да су пописом становништва по занимању из 1866. године регистрована свега 1.083

Мањи број механција бавио се поред механског заната и „шпекулацијом“, односно трговином (АС, МФ, А, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез темнићки, пописна књ. инв. бр. 156; инв. бр. 157).

³¹ *Зборник закона* 17, 1865, 172. Механције и власници механа који дотада нису имали механско право плаћали су за планове према којима је требало да подигну механу 600 гроша за механу прве класе, 360 за механу друге класе и 240 гроша за механу треће класе, док су власници механа који су имали механско право плаћали 180, 120 и 60 гроша за механе/кафана истих класа. Поред тога, сви су плаћали још по 120 гроша за уверење за лично механско право (*Закон о таксама, Зборник закона* 18, 1865, 120). Уз месно механско право плаћало се и лично механско право: 5 талира за оне који почињу да се баве том делатношћу, односно 3 цванцика за оне који су се до издавања уредбе бавили овим занатом (*Уредба о меанама*, 221–223, 226; посебно чл. 17 и 18).

³² Историјски архив Чачак, Лични фонд Фердинанда Крена, кут. V, 40 (2); АС, МФ, П, 1841, ф. III, РН 25.

³³ АС, МФ, А, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез темнићки, попис. књ. инв. бр. 155.

крчмара (механције) изван окружних вароши³⁴ и 83 кафеџије, који су радили са 1.095 помоћника.³⁵ То је приближно једнако броју ових занатлија крајем владавине кнеза Милоша.

Табела 1:

*Број занатлија, њихових помоћника и становништва
које је издржавано занатском производњом 1866. године*

ЗАНАТЛИЈЕ	ПРЕДУЗЕТНИЦИ	ПОМОЋНИЦИ	Број особа издржаваних занатском производњом
Градска насеља	22.771	15.216	88.678
Села	6.892	5.112	32.605
Србија	29.663	20.328	121.283

Извор: *Попис људства Србије по занимању на крају године 1866.*
(продужено из свезске XII), 402–403.

Као што је познато, до почетка шездесетих година 19. века у градским насељима Србије занатство се развило у толикој мери да су занатлије постале најбројнији самостални привредници у тој средини, бројнији и од трговаца и од земљорадника. Они су чинили средњи слој грађанске класе у Србији.³⁶ На селу је, међутим, било другачије. Сеоске

³⁴ Попис људства Србије по занимању на крају године 1866. (продужено из свезске XII), *Државопис Србије* 13, 1884 364. У издвојеним табелама с подацима о занимањима у варошицама, многа занимања су груписана у једну колону према сличној делатности, али ниједном није дато објашњење која занимања су укључена у одређену групу, па није могуће ни прецизно праћење броја и врста занатлија у варошицама. Тако су, на пример, једну групу чинили „обућари“, иако су у основном попису поред обућара регистровани и чизмари. То је значајно због тога, што у главном попису нису издвојене варошице, већ само окружне вароши и Мајданпек, који је због значаја у рударској производњи имао статус вароши. У варошицама је регистровано 515 крчмара, лебара и воденичара и 535 њихових помоћника (Исто).

³⁵ Попис људства Србије по занимању на крају 1866, *Државопис Србије* 12, Београд 1883, 32–34, 44–47; Попис људства Србије по занимању на крају године 1866. (продужено из свезске XII), *Државопис Србије* 13, 1884, 118–120, 130–133.

³⁶ Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд 2002, 122.

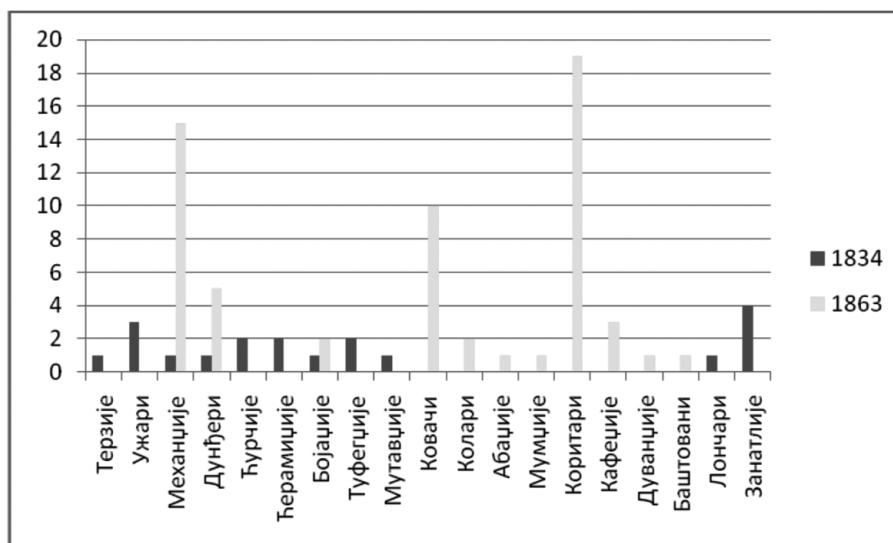
занатлије чиниле су незнатан део сеоског становништва. Према попису становништва из 1862. године, на пример, у селу Варварин била су 162 домаћинства (са сеоском црквом и општином), а само шест занатлија и један механцијски слуга, колико и у Катуну, који је имао 113 домаћинства; у Бошњанима је само један занатлија и један механцијски слуга долазио на 161 домаћинство итд. Чак и у селима с највећим бројем занатлија домаћинства занатлија била су малобројна. Попис по занимању из 1866. године то такође потврђује. Тада су изван престонице и окружних вароши регистроване само 6.892 занатлије (видети Табелу 1).³⁷ Као што се види, након више од три деценије развоја сеоског занатства било је тек нешто више сеоских занатлија него пред крај прве владавине кнеза Милоша. Тај податак је сигуран показатељ стагнатности ове привредне делатности.

Општи утисак о успореном развоју сеоског занатства потврђују и анализе броја занатлија и врста заната у истим селима током тридесетак година – између 1834. и 1862. године. У селима Темнићког среза, на пример, уочава се да се број заната који су упражњавани на селу није битније мењао, а да је број занатлија ипак повећан. Темнићки срез обухватао је 1863. године 33 села од којих је у 14 било занатлија (њих 72 на броју). Највише их је било у Избеници (20) и Бачини (13). По седам занатлија било је у Јасики и Великој Дренови, по шест у Катуну и Варварину, четири у Белој Води, три у Милутовцу, а по један у још шест села.³⁸ Међутим, због честих административних промена и премештања села из једног у други срез или округ, само је у седамнаест села могао да буде праћен развој сеоског занатства и упоређени број занатлија и врсте заната. Једино су та села пописана и 1834. и 1863. године. У тих седамнаест села било је првим пописом регистровано 19 занатлија, а другим 60, док се број практикованих заната није променио: занатлије из тих села упражњавале су десетак врста заната и средином тридесетих и почетком шездесетих година. У седам од тих села уопште није било професионалних занатлија, у четири се у међувремену појавио по један, док су из три села нестале. Само у четири села (Јасика, Бачина, Катун и Орашје) постојао је континуитет занатске производње од средине тридесетих до почетка шездесетих година 19. века. Неким занатима сеоске занатлије престале су да се баве, док су се други у међувремену

³⁷ Попис људства Србије по занимању на крају године 1866. (продужено из свезске XII), 402–403.

³⁸ АС, МФ, А, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез темнићки, пописна књ. инв. бр. 156; инв. бр. 157.

појавили, па је обично само механички занат дужи низ година упражњаван у истом месту, због чега је и био најзаступљенији почетком шездесетих година 19. Века (видети Графикон 2).³⁹

Графикон 2:

Број занатлија у селима која су 1834. и 1863. године припадала Темнићком срезу Јагодинског округа

Извор: АС, МФ, ГК, Протокол главне коншкрипције, 1834, капетанија темнџка, инв. бр. 35; АС, МФ, А, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез темнићки, пописна књига инв. бр. 155, филм. трака 12 и 13; инв. бр. 156, филм. трака 13 и 14.

Као што се види, континуирано бављење занатима у сеоским насељима пре је било изузетак него правило. Обично су дужи низ година радили занатски дућани чији су власници паралелно држали дућан са ситничарском робом.⁴⁰ Неке сеоске занатлије радиле су на селу од стицања мајсторског писма, а неки мајстори су дошли из вароши где су

³⁹ Темнићки срез имао је 1863. године 33 села. Од њих је 17 села и 1834. године било у том срезу; десет их је у међувремену придодато, а 20 села која су 1834. чинила део Темнићке капетаније пребачено је до 1863. године у друге административне јединице (АС, МФ, А, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез темнићки, пописна књ. инв. бр. 156; инв. бр. 157).

⁴⁰ АС, МФ, П, 1841, ф. VI, РНo 39.

претрпели пословни неуспех. Таква пресељења била су учесталија у другој половини 19. века. Делом су сеоске занатске дућане држале изучене калфе без мајсторских испита. Иако су сеоске занатлије углавном радиле без помоћне радне снаге, занатлија је на селу било више него дућана, јер знатан део уопште није имао дућан, већ је радио код куће или код наручиоца посла, за храну или храну и новчану накнаду. Једино су механције повремено имале слуге. Уколико се на селу и помиње неки калфа или шегрт, реч је о младићу који је домицилно на селу, где му је имање, а обучава се и ради у неком градском насељу.⁴¹

С доласком уставобранитеља на власт и сеоско занатство искористило је општи привредни напредак, па је период њихове владавине време најинтензивнијег отварања сеоских занатских дућана: од 122 занатска дућана регистрована 1852. године, 96 је било отворено после 1838.⁴² Занатство ипак није успело да се укорени у сеоским областима Србије ни у другој половини 19. века, чак ни они занати чија је делатност била потребна пољопривредном становништву. Вероватно је развијена домаћа радиност и средином века била препрека за знатнији развој занатства на селу. Стога ни тада није било занатлија у највећем делу сеоских насеља Србије, а малобројна су била и села у којима је радило више од једног или двојице занатлија.⁴³

И тако мали број занатлија тешко је налазио тржиште на селу, па су сеоске занатлије производе доносиле и у чаршију. То је сматрано нелојалном конкуренцијом, због које су варошке занатлије тражиле да се сеоске занатлије учлане у варошке еснафе и тако стекну право на продају робе у чаршији. Деценијама су ти захтеви одбијани као неутемељени, али су деценијама и обнављани, јер се и варошко занатство од средине 19. века успорено развијало услед конкуренције увозне мануфактурне и индустријске робе и сопствених ограничења еснафске организације, па је и невелик број сеоских занатлија доживљаван као озбиљна конкуренција у борби за малобројне купце у вароши и њеној најужој околини. Тим пре, што су и сеоски занати, као и варошки, припадали групи оријенталних заната (видети Табелу 2). У селима Млавског среза Пожаревачког

⁴¹ АС, МФ, А, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез темнићки, попис. књ. инв. бр. 155, ред. бр. домаћинства 1181.

⁴² Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији* I, 344–345, табела без пагинације (уз стр. 344); М. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1845*, 90.

⁴³ Према статистици из 1852. године, између 5 и 10 занатлија било је свега у два среза: Тамнавском – 5 и Јасеничком – 8 (Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији* I, табела без пагинације, уз стр. 344).

округа, на пример, постојало је почетком шездесетих година једанаест оријенталних заната и само један тзв. западни занат – шустерски. Радио га је, међутим, мајстор који се занатом бавио у Хабсбуршкој монархији, а стално пребивалиште имао у Србији. У селима Врачарског среза Београдског округа, пак, западне занате радила су само двојица пинтера. У Темнићком срезу није било ниједног занатлије западног заната, као ни у Левачком.⁴⁴

Табела 2:

Врсте заната и број занатлија изван окружних вароши Кнежевине Србије 1866. године^a

Ред. бр.	ЗАНАТЛИЈЕ	ПРЕДУЗЕТНИКА	ПОМОЋНИКА	УКУПНО
1	Барутари	3	4	7
2	Бојације	169	98	267
3	Бравари	7	5	12
4	Бријачи	41	23	64
5	Воденичари	34	12	46
6	Гребенари	87	39	126
7	Грнчари	59	35	94
8	Гуњари	410	270	680
9	Дограмације	1	0	1
10	Дрндари	17	1	18
11	Зидари	50	20	70
12	Златари	12	8	20
13	Зобничари	105	66	171
14	Калајџије	14	10	24
15	Калдрмџије	1	0	1
16	Каменорезачи	2	0	2
17	Карличари и коритари	1137	344	1481
18	Кафџије	83	66	149
19	Качари	90	24	114
20	Ковачи	1649	1056	2705

⁴⁴ Б. Перуничић, *Петровац на Млави*, 465–1280; АС, МФ, А, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез левачки, попис. књ. инв. бр. 157; АС, МФ, П, 1863, срез врачарски, округ београдски, попис. књ. инв. бр. 145.

Сеоско професионално занатство Кнежевине Србије (1834-1866)

Ред. бр.	ЗАНАТЛИЈЕ	ПРЕДУЗЕТНИКА	ПОМОЋНИКА	УКУПНО
21	Кожари	2	0	2
22	Кожухари	183	116	299
23	Колари	74	27	101
24	Котлари	125	41	166
25	Кречари	19	7	26
26	Кројачи	409	244	653
27	Крчмари	1083	1029	2112
28	Лебари	35	18	53
29	Ножари	3	0	3
30	Опанчари	103	79	182
31	Поткивачи	40	16	56
32	Пушкари	83	40	123
33	Решатари	20	11	31
34	Рогозијачари	9	5	14
35	Свећари	61	39	100
36	Седлари	33	26	59
37	Столари	43	28	71
38	Стругари	10	3	13
39	Тесачи	303	194	497
40	Ткачи	5	9	14
41	Угљари	2	2	4
42	Ужари	16	13	29
43	Фишегџије	10	2	12
44	Цигљари	43	69	112
45	Чизмари	118	103	221
УКУПНО		6803	4202	11005

Извор: *Попис људства Србије по занимању на крају 1866, 1–175.*

Објашњење: а) Број занатлија обухвата све занатлије изван окружних вароши, како сеоске тако и занатлије у варошицама. Због тога није идентичан с бројем из Табеле 1, мада су одступања мала. Ова табела урађена је на основу основних пописних колона, а збирни подаци Табеле 1 на основу збира који је добила статистичка служба. Није било начина да се провери који су занати издвојени као сеоски занати, као ни који су убројани у варошке, јер су варошки груписани по врсти занатске делатности, а не по врстама заната.

И поред очигледног одсуства континуитета занатске производње у сеоским насељима, сеоско занатство се у неким местима одржавало. Најчешће у селима која су у време прве владавине кнеза Милоша имала већи број занатлија, нарочито ако су раније имала и градску традицију. Уочљиво је и да су се током три деценије сеоске занатлије постепено концентрисале у неким насељима, формирајући мале занатске центре производних и услужних заната. Најчешће су ти центри настајали у седишту локалне управе, док се механски занат развијао не само у тим локалним занатским центрима, већ и на фреквентнијим регионалним и локалним путевима.⁴⁵ Управо у том концентрисању занатске производње у малим локалним занатским центрима огледа се напредак сеоског занатства током тридесетак година.

Примере тог концентрисања налазимо у многим срезовима. Тако је у Млавском срезу, који је 1848. године имао 34 општине, од којих се већина састојала од једног села, занатлија било само у осам општина/села, најчешће један у селу. Највише је било мутавџија, јер су поред домаћих долазили и из Турске на печалбу. Поред мутавџијског, био је нешто развијенији и абацијски занат. У истом срезу, који је 1863. обухватао 44 села, занатлије су живеле већ у 26 села. Поред Петровца, среског средишта, где су занатлије чиниле значајну групу од 22 мајстора, створена су још два центра сеоског занатства – Рањевац и Божевац, где се занатом бавило осам, односно седам мајстора. И надаље је у већини села са занатском производњом живео један мајстор или двојица (у 16 села), али је већ у осам села радило до пет мајстора. Сличне прилике биле су и у Врачарском срезу, где је 1863. године у Вишњици било 17 занатлија, од којих се чак 15 бавило баштованством. У осталим селима радио је један до три мајстора, осим у селу Жарково, где их је било седам, док у шест села овога среза сеоских занатлија није било.⁴⁶

⁴⁵ Значај локалних путева огледа се у броју занатлија услужних заната. У Млавском срезу, на пример, највише је било ковача (56). Осталих занатлија било је осетно мање: ћурчија 22, грнчара 12, абација 8, а осталих и мање – дунђера, бојација, дрндара, мумџија, ужара, папуџија, касапа и шустера (Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 465–1280).

⁴⁶ АС, МФ, П, 1863, попис. књ. инв. бр. 145, срез врачарски, округ београдски; Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 92–116; 465–1280. У 17 од 44 села Млавског среза тада није живео ниједан занатлија.

Ма како успорен, развој сеоског занатства у међувремену је довео скоро до потпуне професионализације занатлија на селу.⁴⁷ Шездесетих година је бављење занатом као допунском делатношћу било ограничено углавном на грнчарски и ковачки занат, иако се већина ковача, па чак и Цигани-ковачи, бавила искључиво ковачким занатом, а не и земљорадњом. Тако је, на пример, у Темнићком срезу само један лончар био истовремено и земљорадник. У Млавском срезу, где је 1863. године радио 91 занатлија, свега четворици је занат био допунско занимање и допунски извор прихода. У Врачарском срезу Београдског округа све су занатлије већ биле професионални мајстори. Тада је у 14 села Врачарског среза живело 37 занатлија. Највише је било баштована (21), јер је близина престонице омогућавала успешан развој баштованства, потом ковача и дунђера, а ниједан мајстор није се пред пописном комисијом изјаснио као земљорадник и занатлија.⁴⁸ Да је реч о професионалним занатлијама сведочи и податак да је већина сеоских занатлија била способна да на селу живи само од заната, због чега није ни поседовала обрадиво земљиште, јер су почетком шездесетих година занатском производњом могли да остваре довољан приход да не морају обрађивати, односно поседовати земљишни посед. Они који су имали некретнине, обично су поседовали кућу с окућницом, а неки и радионицу. Сасвим мали број поседовао је неки мањи комад земље.⁴⁹ Околност да већина занатлија није имала земљишни посед упућује, између осталог, на закључак да већина није потицала из села у којима су засновали егзистенцију, већ да се доселила, па се, дакле, није радило о занатима који су настали развојем из некадашње кућне радиности.

Потпуна професионализација сеоских занатлија у неким срединама довела је и до формирања еснафа, иако *Еснафском уредбом* нису биле обухваћене и сеоске занатлије. Према истраживањима Николе Вуча, средином 19. века било је у малом броју сеоских насеља већ довољно мајстора да се организује занатлијски или мешовити трговачко-занатлијски еснаф: у Петровцу (на Млави) организован је 1856. године Абацијско-терзијско-кројачки еснаф, у Александровцу Трговачко-терзијски (1847), у

⁴⁷ У пописним књигама из 1862/63. године готово да и нема занатлија с двојним занимањем – занатлија и земљорадник. Једини уочени пример у Темнићком срезу је један „надничар и дунђерин“ у Варварину, што се може тумачити и као дунђерин који ради за надницу, а не по погодби („ђутуре“).

⁴⁸ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 465–1280; Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави 1863. године*, Београд 1990, на више места; АС, МФ, П, 1863, попис. књ. инв. бр. 145, пописна књига округа београдског, среза врачарског.

⁴⁹ Видети, на пример, Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави*, 72, 144.

Брусу Трговачко-занатлијски (1858), у (Соко) Бањи, која је стицала и губила статус градског насеља, три еснафа – Терзијско-абацијски, Ћурчијски и Хлебарски еснаф (основани 1850) и у Жагубици 1866. Трговачко-занатлијски еснаф.⁵⁰ Процес стварања еснафа у селима релативизује нејасан статус насеља, односно нејасна хронологија прерастања насеља из сеоског у градско пре доношења тзв. *Закона о местима* из 1866. године, када је први пут законом одређен њихов статус.⁵¹ Ипак, чињеница да су занатлије захтевале, а у неким случајевима и формирале еснафе упућује на закључак да се радило о професионалним занатлијама. Поред тога, ма колико малобројни, еснафи у сеоским насељима показују да су се развојне могућности професије виделе у интегрисању сеоских занатлија и сеоских заната у постојећи еснафски систем и да сеоске занатлије нису биле свесне његових ограничења. Оне су све до 20. века настојале да формирањем еснафа и обезбеђивањем статуса градског насеља обезбеде повољније услове за развој, без обзира на то што је у последњој четвртини 19. века еснафска организација била у дубокој кризи.

⁵⁰ Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији* I, 32–33, 57, 63.

⁵¹ *Закон о томе, која су места у Србији окружне вароши, варошице, а која села*, Зборник закона 19, 1866, 102–103; Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије*, 32 (табела са списком варошица 1834–1874. године).

Bojana Miljković-Katić

**PROFESSIONAL RURAL HANDICRAFTS
IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA (1834–1866)**

Summary

Professional rural handicrafts were present back in the period of the first rule of Prince Miloš Obrenović, although both villages with established handicraft production and craftsmen in them were low in numbers. In the course of the next three decades the total number of craftsmen increased, but crafts they were involved in remained almost the same in numbers. These were the Oriental crafts which were present in the urban environment as well, and that was the situation causing jealousy between urban and rural craftsmen. Notwithstanding that rural artisanship mostly met the needs of rural population and that the rural handicraft market was limited mostly to surrounding villages, their access to the respective nearby town markets resulted in the long standing effort, made by both urban craftsmen and their guilds, aimed at getting rural craftsmen incorporated into guilds or moved to towns.

Rural craftsmen played a marginal role in economic life of Serbia, both in numbers and regarding their economic power measured by its share in the economic system of the country. In the economy of local communities, however, they were principal promoters of endeavors aimed at getting the status of towns granted to villages with more notable numbers of craftsmen, and therefore aimed at giving them a chance to develop faster. These endeavors were distinct until the middle of 19th century, when rural artisanship became fully professional, being already developed enough to make rural craftsmen able to support themselves almost entirely by handicraft production. In the course of thirty years or so (from 1834 to 1866) the structure of rural handicrafts remained unchanged – the majority of craftsmen were involved in the Oriental crafts, working in service industry without ancillary labor engaged, as they used to in the times of Prince Miloš. Total number of craftsmen, however, increased, and they gradually concentrated into little craftsmanship centers, set up mostly within municipality centers or inside settlements that had already been towns back in the times of full Ottoman rule in the Belgrade Pashalic.

Keywords: rural handicrafts, Serbia, 19 century, professional, Oriental crafts.

Чланак примљен: 09. 05. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

Сузана РАЈИЋ*
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

НЕСУЂЕНИ СКУП СЛОВЕНА У БЕОГРАДУ 1869. ГОДИНЕ**

Апстракт: На основу извора руске провенијенције реконструисани су догађаји из 1868. и 1869. године, који се односе на нереализовани план о окупљању Словена на годишњи скуп у Београду. У циљу боље контекстуализације у раду ће бити расветљена позадина тог плана – спољна политика Другог намесништва и српско-руски односи који су после убиства кнеза Михаила 1868. године доспели у стање напетости.

Кључне речи: намесници, Јован Ристић, Миливоје Петровић Блазнавац, митрополит Михаило, Николај Павлович Шишкин, Нил Попов, Николај Павлович Игњатијев, словенофили, Словенски благотворни комитет, Србија, Русија.

Руски извори од 1867. године окружење кнеза Михаила двоје на проруски и противнички, западњачки круг. У присталице западњака су убројани значајни представници интелигенције, а као њихов вођа је обележен министар војни и потоњи први намесник Миливоје Петровић Блазнавац.¹ Ова подела је за Русију била од значаја, посебно у односу на Источно питање. Односи Србије и Турске за време кнеза Михаила били

* srajic@f.bg.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. бр. 177014).

¹ Научно-исследователский отдел рукописей (НИОР) – Российская государственная библиотека (РГБ), даље: НИОР РГБ, Ф. 169, к. 36, д. 63, л. 27–28.

су на ивици рата. Међутим, од предаје градова 18. априла 1867. године ситуација се смирила. Уместо општебалканског устанка, дошло је до промена у државном врху Србије – Илија Гарашанин је новембра месеца уклоњен са позиције министра иностраних дела, а преовладало је мишљење Блазнавца да Србија није спремна за рат. Такав став се одразио негативно на, до тада добре, односе са Русијом, која је помагала и подржавала Србију у ратним припремама.²

У време Етнографске изложбе у Москви у јуну 1867. Словенски комитет у Москви³ активирао је своје акције не би ли се том догађају дао јак израз свесловенске узајамности, а код Јужних и Западних Словена пробудиле што бурније емоције према Русији, племенској и верској заштитници. Међутим, тада су на површину избили бројни неспоразуми око политичких планова Русије и њених империјалних амбиција, које су захтевала беспоговорну послушност „млађих“ према „старијима“.⁴

После убиства кнеза Михаила у Кошутњаку 10. VI 1868. године на српски престо је дошао четрнаестогодишњи Милан Обреновић. Током кнежевог малолетства, у његово име државом је од 11. VI 1868. до 22. VIII 1872. управљало трочлано, тзв. Друго намесништво (Миливоје Петровић Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић). Однос снага у Намесништву није ишао у руску корист, услед доминантнијег положаја првог намесника Миливоја Блазнавца. На измаку 1868. године руски конзул у Србији је са жаљењем писао да се руска странка налази у стању растројства и да он са нестрпљењем очекује да изађе из тог незавидног положаја. Конзул Николај Павлович Шишкин могао је само да констатује

² Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, докторска теза, рукопис; Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за време кнеза Михаила. Први Балкански савез*, Београд 1963, 270 и даље; А. С. Медяков, *Югославянская политика Андраши (1868–1871)*, Центральная Европа в новое и новейшее время, Москва 1998, 152–160.

³ Петроградско добротворно друштво наследио је Московски словенски комитет (1858). Петроградско добротворно друштво је наставило са постојањем још наредних неколико година, настављајући да помаже православне храмове и школовање Бугара и Срба ван граница Кнежевине Србије на Богословији у Београду, И. В. Чуркина, *Протоиерей Михаил Федорович Раевский и Югославяне*, Москва 2011, 104–107.

⁴ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, Москва 1860, 192–258; Утисци српских делегата објављени у: *Срби о Русији и Русима од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010)*, прир. М. Јовановић, Београд 2011, 107–151; И. В. Чуркина, *Протоиерей Михаил Федорович Раевский и Югославяне*, 135–159.

да се први намесник Блазнавац тесно повезао са мађарском владом, те да су преговори око уступања Босне и Херцеговине Србији увелико у току.⁵

Мађари су за своју, по Србију несигурну и ничим поткрепљену понуду, у виду територија Босне и Херцеговине, тражили исувише – поред дела Босне до Врбаса, још и обавезу да Србија потпуно и заувек одстрани руски утицај из земље и да се беспоговорно приклонио Монархији, мислећи под тим да буде блиска Пешти, а насупрот Бечу.⁶ По Ристићу то је била превисока цена за непоуздану понуду.

Кључни човек иностраних послова Русије канцелар Александар Михайлович Горчаков, током шездесетих година 19. века истрајавао је у ставу да је најзападнија турска провинција Босна и Херцеговина у компетенцији Хабзбуршке монархије, што због њеног геостратешког положаја, али ништа мање и услед недовољне зрелости српског народа да управља њоме. Званична руска политика је била двострана и парадоксална: с једне стране је подржавала склапање балканског савеза чији је циљ био антиосманска борба, док се са друге стране Петроград изражавао оштро против присаједињења Босне и Херцеговине Србији. Тамо су нагињали тешко остварљивом решењу, административној аутономији Босне, коју не би могле да апсорбују ни Аустрија, ни Србија. И када је после 1867. године наступила нова етапа руске политике на Балкану, Горчаков је и даље писао цару Александру II да Русија треба да се придржава начела немешања када су у питању Турска и њени поданици, чак и по цену отуђења хришћана и њиховог потпадања под утицај непријатељског Запада. Такав став био је изазван руско-пруским преговорима, вођеним поводом очекиваног француско-пруског рата. Русија је требало да упути ка аустријској граници 100.000 војника, како би спречила Монархију да се придружи Француској, а за узврат је тражила пруску подршку у отказу неутрализације Црног мора и спречавању Аустрије да уђе у Босну и Херцеговину. Отуда, на експлицитно питање о ставу Русије поводом преговора које су намесници водили са аустроугарским конзулом Калајем

⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, к. 21, д. 54, л. 1–2, Шишкин – Н. Попову, 12/24. децембар 1868, објављено у: *Москва-Србија, Београд-Русија. Документа и материјали 2: Друштвене и политичке везе 1804–1878*, прир. М. Јовановић, Л. В. Кузмичева, А. Тимофејев и Е. Иванова, Београд – Москва 2011, 353; Архив внешней политики Российской империи, (даље: АВПРИ), Ф. 166, Миссия в Белграде, Оп. 508/1, Но. 2, 1868, л. 372; АВПРИ, Ф. 161/1, СПб Главный архив V–A2, Оп. 181/2 (Политические донесения по Ближнему Востоку) Но. 2546, год. 1868, л. 553.

⁶ I. Armour, *Apple of Discord: Austria-Hungary, Serbia and the Bosnian Question 1867–1871*, *Slavonic & East European Review*, Vol. 87, No. 4 (October 2009) 653.

и мађарским председником владе Ђулом Андрашијем поводом преузимања управе над Босном, Горчаков је проследио неопозив, одричан одговор. Руски Академик В. Н. Виноградов пактирање Русије са Пруском објашњава потребом да се руски интереси на Балкану, и шире, заштите дипломатским путем. Русија се, за разлику од Француске, није окористила аустро-пруским ратом 1866, те је у сукобу Гала и Германа до ког је дошло 1870. године, видела нову шансу која се није смела пропустити.⁷ Међутим, иако се у тек отвореном Босанском питању Горчаков крајем 1868. године определио за пут сарадње и договора са Аустро-Угарском, он је имао бројне опоненте у реализацији зацртаног правца. Министар војни Милјутин, амбасадор у Цариграду Игњатијев, публициста Катков, секретар Московског словенског комитета Нил Попов, М. Ф. Рајевски, духовник при руском посланству у Бечу, па и сам конзул у Београду Шишкин, те секретар посланства Александар Степанович Тројански, сматрали су да треба придобити српске политичке и јавне раднике и не противити се томе да се, макар у духовном погледу, Босна и Херцеговина подвргну јурисдикцији Београдске митрополије и митрополиту Михаилу.⁸

Према намеснику Јовану Ристићу у Петрограду је постојало извесно неповерење, пре свега због његове вечите обазривости у спољној политици и одбијања да се приклони искључиво једној великој сили. Његово искуство приликом добијања градова 1867, учило га је да Србија највише профитира у супротстављеним интересима гарантних сила.⁹ Стога није видео оправданог разлога нити да се безрезервно везује за Хабзбуршку Монархију, нити да сасвим отуђује Србију од Русије.

Од октобра 1868. Ристић, уз помоћ митрополита Михаила, започиње акцију на поправљању односа са Русијом. Као ђак Духовне академије у

⁷ М. В. Хевролина, *Босния и Герцеговина в балканской политике России (1865–1874 гг.)*, Балканские исследования, вып. 13, Москва 1991, 130–138. Ту обавезу Горчаков је поновио и 1870. у јуну месецу, али је тада руски цар Александар II спремио чак 300.000 војника да упути ка аустријској граници и, ако треба, да упадне у Галицију, А. Р. Андреев, *Последний канцелар российской империи Александр Михайлович Горчаков. Документальное жизнеописание*, Москва 1999, 75–76; В. Н. Виноградов, *Балканская эпопея князя А. М. Горчакова*, Москва 2005, 169.

⁸ Л. Пахомова, *Руска политика према Босни и Херцеговини 1875–1908*, Москва 2011, 53–69. Москва – Србија, Београд – Русија. *Документа и материјали* 2, 234.

⁹ Утркивање Беча и Петрограда у Цариграду да се удовољи српском захтеву за исељавањем турских гарнизона било је очито крајем 1866. и почетком 1867. Тада је свака од ових великих сила настојала да, пред Србијом, исељавање турских гарнизона припише себи у заслугу, Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за време кнеза Михаила*, 310–313.

Кијеву (1849–1853), митрополит је био у контактима са истакнутим руским политичким и јавним радницима. Одржавао је везе са многим словенофилима, окупљеним око Словенског благотворног комитета у Москви, чији је члан и сам постао 28. фебруара 1868. године. Те и током наредних неколико година, све до 1874, митрополит није најбоље стајао код дипломатских представника Русије у Србији, углавном због пролибералне политичке оријентације, а и због тога што је имао и користио могућности бројних познанстава у Русији, те је заобилазио званичне путеве општења, преко конзулата.¹⁰ Ипак, митрополит није био искључив, већ је спремно подржавао напоре дипломата да поврате руски утицај у Србији.¹¹ Измењана су писма између Блазнавца и Горчакова, у којима су обе стране покушале да објасне своје намере и позиције.¹² Између двојице намесника и руског дипломатског представника Шишкина владали су још увек напети односи, мада је Ристић био спреман на уступке који би довели до смиривања тензија.¹³ Истовремено су пронађени други путеви преко којих се и у Србији и у Русији деловало на поправљање међусобних односа. Они су били полужванични и незванични, а на челу им се налазила руска интелектуална елита окупљена око словенских благотворних комитета.

Ристић је искористио своје пријатељство са руским амбасадором у Цариграду, генералом Игњатијевим, да му предочи правилно схватање природе односа између Србије и Мађарске.¹⁴ Са истим циљем задужио је

¹⁰ Л. В. Кузьмичева, *Открытие Сербского Подворья в Москве в 70-е годы XIX века*, Историки-слависты МГУ, кн. 8: Славянский мир: в поисках идентичности, Москва 2011, 301–313.

¹¹ Из сачуване преписке митрополита Михаила, из руских архива, сазнајемо да је митрополит, заједно са грофицом Блуодом, од почетка 1868. године настојао да отклони ралаз Србије и Русије, више у: *Преписка митрополита Михаила и грофице А. Д. Блудове о догађајима у Србији 1868. године*, прир. Ј. Блажић и Ј. Владимировна Ивановна, Мешовита грађа (Miscellanea) 34 (2013), (у штампи).

¹² Государственный архив Российской Федерации (даље: ГАРФ), ф. 828, оп. 1, д. 1448, л. 298–300; АС, ПО, к. 28, д. 211, 212; АВПРИ, Ф. 161/1, СПб Главный архив V–A2, Оп. 181/2 (Политические донесения по Ближнему Востоку) Но. 2546, год. 1868, л. 242.

¹³ АВПРИ, Ф. 161/1, СПб Главный архив V–A2, Оп. 181/2 (Политические донесения по Ближнему Востоку) Но. 2546, год. 1868, л. 242, 344–346, 351; *Москва-Србија. Београд-Русија. Документи и материјали* 2, 231–232, 34; Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Фонд Јована Ристића, XXVI/13, док. 1060.

¹⁴ Јован Ристић је био капућехаја у Цариграду у периоду 1861–1867, а Игњатијев је постављен за руског амбасадора у Цариграду 1864. године. Боравак у турској престоници обележен је плодном сарадњом двојице дипломата; Писма Ристића

митрополита Михаила да, у његово име, пише грофици А. Д. Блудовој. У том писму намесник је отворено признао принцип заштите „старије браће“ Руса над Србијом као традиционални али још више као политички, а носилац тог принципа је сам руски цар Александар II.¹⁵ Тако је на измаку 1868. године лед био пробијен.

Ипак, управо је крај 1868. и почетак 1869. године донео нове изазове за руску балканску политику. Критско питање је тада улазило у завршну фазу. Словенофили и њима блиски дипломатски персонал на челу са Игњатијевим, били су резигнирани због тога што се Русија повлачи, а својим опонентима оставља одрешене руке и препушта им балканске хришћане за чију се независност управо Русија изборила. Прокламовање начела немешања у критској кризи од стране Русије стишало је тензију међу великим силама, али је изазвало оштре критике на рачун Горчакова и званичног спољнополитичког курса.¹⁶

Нимало случајно, баш у то време долази до предлога секретара Московског благотворног комитета Нила Попова да се 1869. године у Београду одржи свесловенски збор. Опасност од јењавања руског утицаја на Балкану међу хришћанима навела је Комитет на живље деловање. Тиме би се наставила традиција годишњих словенских скупова, почев од оног у Москви 1867. и тајног саветовања у Прагу 1868. године, који нису задовољили очекивања руских словенофила. То се види и из кратког извештаја о делатности Комитета који је штампан крајем 1868.¹⁷

Игњатијеву објављена у: *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859–1874*, прир. В. Вучковић, Београд 1965, 390–395.

¹⁵ Блудова Антонина Дмитриевна (1813–1891) грофица, јавни радник и списатељица, кћерка државника и књижевника Д. Н. Блудова. Била је у добрим везама са славенофилима, а као дворска дама од 1863. Заступала је њихове ставове у највишим дворским круговима; АСАНУ, Фонд Јована Ристића, XXVI/13, док. 1062.

¹⁶ ГАРФ, Ф. 828, оп. 1, д. 1448, л. 1, 183–193. Игњатијев је писао Горчакову и цару 17/29. децембра 1868. Тражио је да Русија заузме одлучнији став и да, ако је потребно, ступи у рат са Турском и тако поврати свој углед међу хришћанима. Горчаков се пак бранио, тврдећи да Источно питање не може бити решено ратом и да Игњатијев живи у илузијама ако мисли да би рат био једини и прави одговор Русије на притиске које трпи од стране других великих сила. Никада не треба губити из вида руски поглед на ствари, писао је Горчаков амбасадору, упозоравајући га да не охрабрује неосновано хришћане у отпору према Турској, јер они морају са Турском пронаћи „modus vivendi“; Игњатијев је још оштријим тоном извргао критици руску спољну политику у својим мемоарским белешкама, *Записки графа Игњатјева*, Исторический вестник 1 (Москва 1914) 49–75.

¹⁷ Москва 1868.

У сваком случају, као што је то било и ранијих година, руски канцелар Горчаков је био упознат са уређивачком политиком Словенског благотворног комитета у Москви, који је 1868. одлучио да пословима Комитета са словенским земљама руководе српски митрополит Михаило, руски конзули и Рајевски, свештеник руског посланства у Бечу.¹⁸ У активности Комитета био је упућен и цар, који је управо тада наредио министру финансија да се из државне благајне Рајевском и цркви при посланству у Бечу исплаћује годишња помоћ од 2.000 рубаља, у наредних дванаест година. Тиме је рад словенофила имао и цареву подршку.¹⁹ Отуда не чуди чињеница да је српски митрополит добио у задатак да преговара са намесницима и да од њих добије одобрење за планирану акцију.

Јован Ристић је свакако желео да има одступницу у преговорима око Босне, вођеним посредством Калаја. Такође је желео да ослаби притисак на Намесништво изнутра, јер је у Србији било тешко одржати се са антируском политиком, па макар она била у државном интересу. С друге стране, Ристић је желео да српске захтеве боље позиционира између супротстављених тежњи Беча и Пешта с једне и Беча и Петрограда, с друге стране. Њему, такође, није могло остати непознато негативно расположење босанских Срба према преговорима с Мађарима које је водила српска влада. То лавирање је наводило посматраче да закључе да су Срби растрзани између руских притисака и амбиција у Босни, а јавност у Србији нити је схватала, нити је подржавала спољну политику Намесништва. Међутим, када је митрополит изложио Ристићу план о словенском скупу који је требало да се одржи у Београду на јесен 1869, он је у тренутку заћутао. Прекидање добрих односе са Аустро-Угарском и изазивање те велике силе нису били у његовом плановима.²⁰

Поуздано се зна да су намесници о планираном окупљању Словена били обавештени још почетком фебруара 1869.²¹ Митрополит Михаило је тек два месеца касније, 12. априла 1869, известио Н. Попова да се после дужег размишљања „господа“, тј. намесници, начелно нису изразили

¹⁸ *Москва – Србија, Београд – Русија. Документа и материјали* 2, 234.

¹⁹ Отдел письменных источников (даље: ОПИ), Государственный Исторический музей (даље: ГИМ), Ф. 347, оп. 1, д. 53, л. 47.

²⁰ *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива*, прир. В. Н. Кондратјева, Нови Сад 1977, 86–89.

²¹ ОПИ ГИМ, Ф. 347, оп. 1, д. 49, л. 101–102. Митрополит Михаило је већ 31. јануара/12. фебруара 1869. звао Рајевског на словенски скуп у Београду, наговестивши му да ће се он највероватније одржати у септембру или октобру месецу. То значи да није сумњао да би одлука намесника могла бити супротна плановима словенофила.

против предлога о окупљању Словена у Београду. То је истовремено значило да нису дали ни сагласност. Када је од њих тражио да објави тачан датум и време скупа, они су од митрополита захтевали да им се предлог достави у писаној форми. Ј. Ристић се љутио зато што се Руси „сами позивају“ и намећу се. На крају су га позвали и саопштили му да се слажу са предлогом. Наговорили су му могућност да се скуп одржи крајем јула – почетком августа, или крајем септембра – почетком октобра. О томе је истог дана известио Рајевског.²² Очигледно је било да су намесници намерно остали неодређени око тачног датума. С једне стране су хтели да прекину непријатно ћутање које би се могло негативно протумачити у Русији, а са друге су настојали да добију на времену и да дефинитиван одговор одгоде што је дуже могуће. Повода за одуговлачење пронашли су у непредвидивим роковима за завршетак радова на изградњи Народног позоришта. Отварање те институције од великог културног и националног значаја требало је да им послужи као покриће за специјалне званице и окупљање Словена у српској престоници.²³

Митрополит је само кратко време могао да буде срећан што је саопштио да ће, по жељи самог Попова, скупа ипак бити. Већ после девет дана, писао је Попову знатно уздржаније. Молио је угледног руског професора универзитета и научника да се обрати писмом Српском ученом друштву и да му предочи циљеве и задатке скупа, како се малобројан српски учени свет не би посрамио, већ на време припремио. Митрополит намерно наглашава да је сама манифестација већини пријатеља словенске узајамности непозната, те да би требало појаснити да у њој нема ничега противног влади и властима у Београду. Зближавање, упознавање, размена мисли, утврђивање узајамног поверења и ширење словенске идеје кроз литерарне форме, главни су задаци предстојећег скупа, писао је митрополит, наизглед наивно, док се заправо намерно оградао од могућих политичких претензија организатора и гостију.²⁴

Под изговором недовршених радова на новоподигнутој згради Народног позоришта, иако скуп није званично одложен, предосећало се да до њега неће ни доћи. Намесници су били презаузети израдом уставног пројекта, а затим и скупштинским пословима у Крагујевцу, који су трајали од 24. јуна до 11. јула 1869. Митрополит, који је у тим збивањима активно учествовао као вирилни кнежев посланик, по повратку у Београд

²² *Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века*, составители В. Матула, И. В. Чуркина, Москва 1975, 299. М. Ђ. Милићевић, *Дневник (1. јануар 1869–22. септембар 1872)*, Београд 2011, приредио П. В. Крстић, 59–60.

²³ НИОР РГБ, Ф. 239, к. 13, д. 44, л. 13–14.

²⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, к. 13, д. 44, л. 7–8, писмо објављено у: *Москва – Србија, Београд – Русија. Документа и материјали* 2, 354.

послао је Попову текст новог Устава, службене *Српске новине*, а потом и скупштинске протоколе, уверавајући да је унутрашње стање у Србији сасвим стабилно и да су умерене либералне реформе намесништва биле државна потреба, а не приклањање западноевропском помодарству.²⁵

У преписци између митрополита и Нила Попова више нема помена о планираном скупу у Београду. Напротив, најчешћи предмет њихове кореспонденције односио се на озбиљне сукобе прекосавских Срба са митрополитом карловачким и захтевима за реформом Православне цркве на простору Хабзбуршке монархије. У последњој декади августа 1869. године митрополиту Михаилу је већ било познато да се уместо у Београду, окупљање Словена планира у Хусинцу крај Прага, поводом велике свечаности посвећене петстогодишњици од рођења Јана Хуса. Српско учено друштво је већ одредило два делегата за ту прилику.²⁶

До свечаног отварања Народног позоришта дошло је 11. новембра 1869. када је премијерно изведена представа „Посмртна слава кнеза Михаила“. Међутим, од манифестација свесловенства се одустало. Иако се на први поглед може учинити да је до отказивања свесловенског скупа у Београду дошло једино услед резервисаног става Намесништва и лоших српско-руских односа, дубље сагледавање разлога који су довели до промене планова указују на постојање других битних фактора.

Замашна дипломатска акција Русије ради укидања одредби о неутрализацији Црног Мора приморала је политичке званичнике да умере славенофиле и убеде их да је то штетно по државне интересе. Знајући да би окупљање Словена довело велике силе у стање неспокојства, Русија није хтела да им да повода да се удружују против ње.²⁷ Сем тога, то би могло да угрози њене снажне тежње да се опозову одредбе Париског мира из 1856. о забрани пловидбе руских бродова Црним Морем. Горчаков, Гирс, највећи део дипломатског кора размештен у Лондону, Бечу, Берлину, Паризу, сматрао је да је поновно успостављање руске контроле над Црним Морем један од најважнијих спољнополитичких задатака Русије.²⁸

²⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, к. 13, д. 44, л. 21–22.

²⁶ *Исто*, л. 23; М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, 59, 104.

²⁷ *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа. 1860–1869*, том 1, прир. Н. Петровић, Сремски Карловци – Нови Сад 1968, 633–635, инструкције новом руском амбасадору у Бечу, кнезу Орлову о политици Русије према Аустро-Угарској.

²⁸ Е. П. Кудрявцева, В. Н. Пономарев, *Закрытие Проливов для военных судов: от Лондонских конвенций до Берлинского трактата (1840–1878 гг.)*, Россия и черноморские проливы (XVIII–XX столетия), ответственные редакторы Л. Н. Нежинский и А. В. Игнатъев, Москва 1999, 121–221; Д. Ковачевић, *Русија у међународним односима 1856–1894*, Београд 2012, 42–44.

Уместо конгреса Словена, историчар слависта Нил Попов је у 1869. години објавио врло значајно дело (прерађену докторску дисертацију) „Србија и Русија од Кочине крајине до Св. Андрејевске скупштине“, у којем није пропустио да истакне изузетну улогу Русије у државном осамостаљењу Србије.²⁹ Од какве је важности било то дело види се из писма оберпрокуратора Св. Синода Константина Победоносцева, који скреће пажњу императорском височанству, будућем цару Александру III, не само на књигу једног од двојице најбољих слависта (поред Гиљфердинга), већ му указује на важност чињенице да су српски послови вишеструко значајни за Русију.³⁰

Летњи месеци 1869. протекли су у знаку учесталих посета обојице намесника руском конзулату, мада су у њему остали само чиновници, јер је Шишкин у мају отишао на вишемесечно одсуство. Ристић је успео да приволи Блазнавца да сам тражи руску заштиту за Србију, под условом да Русија не подржава српску Омладину у Хабзбуршкој монархији, због њеног антиправославног наступа на црквенонародном сабору у Карловцима.³¹ Због одласка Шишкина из Србије, аустроугарски посланик Калај био је уверен у слабе позиције Русије у Србији. Конзул Шишкин је, међутим, напустио Србију 27. маја 1869. на захтев свог Министарства, које је добро знало да тај дипломата ради на своју руку, делује врло каприциозно и зато исувише „открива“ Русију и компромитује је.³² Пре него што је напустио Београд, Шишкин се састао са Блазнавцем. Вратио се тек крајем септембра 1869.³³ Калај је те догађаје тумачио као пораз руске балканске политике и свој успех у придобијању намесника за промађарску опцију, за коју је нудио помоћ у преузимању администрирања над Босном и Херцеговином. Блазнавца је окарактерисао као отвореног противника руског утицаја у Србији и као искреног заговорника прозападног курса.³⁴ Међутим, радило се о исхитреном закључку.

После априла 1869. уследили су вишемесечни застоји у преговорима између намесника и Калаја по питању Босне. Цар Фрањо Јосиф и Ђула Андраши су били заузети путовањима поводом отварања Суецког

²⁹ Преведена и објављена на српском језику, Београд 1870.

³⁰ *Письма Победоносцева к Александру III*, том I, с предисловием М. Н. Покровского, Москва 1924, 9–10.

³¹ *Уједињена омладина српска. Грађа из совјетских архива*, 109–112, 116–118.

³² *Исто*, 96–97; ГАРФ, Ф. 828, оп. 1, д. 1447, л. 5, 12, 38, 72, 107.

³³ *Дневник Бењамина Калаја [аустроугарског конзула у Београду] 1868–1875*, прир. А. Раденић, Београд 2002, 186.

³⁴ *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1*, 611–612.

канала, тако да се скоро до измака 1869. није макло са полазне тачке. Није случајно да су намесници баш тада у пуном замаху пласирали резервни план о духовној управи над Босном.³⁵ Управо је током летњих месеци 1869. дошло до заокрета у спољној политици Намесништва. Русија је наговестила повратак на европску политичку позорницу, после више од десет година изолације. Ристић је то осетио, те није желео да тај тренутак дочека у лошим односима са Петроградом. Као могуће решење Ристићу се нудило обнављање руске заштите над хришћанима у Турској, па и у Босни. Знајући да његов негдашњи колега у Цариграду, Игњатијев, ради на самосталности бугарске цркве, Ристић је оправдано помислио да је до Босне сигурнији пут преко духовне јурисдикције, него преко државне администрације.

Шишкинов повратак у Београд праћен је предусретљивошћу намесника. У константној борби Мађара и Руса за наклоност Србије и за њену неутралност у предстојећем аустро-руском рату, прижељкиваном од Андрашија, Русија је била у предности. Јован Ристић је нову и јачу позицију задобио вештим маневром којим је обухватио измирење са најистакнутијим представницима Омладине, њиховим упошљавањем у државна надлештва и поравњањем рачуна са тзв. руском странком и њеним челницима Гарашанином и Мариновићем. Усамљен, Блазнавац му се приклонио.³⁶

Јован Ристић се није ту задржао. Од Шишкиновог повратка у Београд крајем септембра 1869, било је видљиво да је Намесништво уредило своје односе са Петроградом, те да упадљиве хладноће која је дуже времена била доминантна, више нема. На такав закључак, наводили су следећи показатељи: српски митрополит Михаило отпутовао је, сигурно уз Ристићев благослов, у Кијев, Москву и Петроград, где је био примљен са највећим почастима; Илија Гарашанин, који је сматран првим човеком руске партије у Србији, добио је посебан третман код намесника са којима се сусрео у Београду само неколико недеља пошто су га ти исти намесници ставили под полицијску присмотру у Гроцкој. Даље, истакнути људи руске странке Јован Мариновић и Коста Цукић, који су били

³⁵ British National Archives, Foreign Office, (даље: ФО), 78, 2088, Извештај Лонгворта из Београда, 29. новембар 1869.

³⁶ *Уједињена омладина српска. Грађа из совјетских архива*, Београд, 12/24. јула 1869, Начелник генералног царског руског конзулата у Србији Тројански – директору Азијског департмана П. Н. Стремоухову, 109–111; *Исто*, Београд, 21. јула/2. августа 1869, 117; *Исто*, Београд, 27. јула/8. августа 1869, 119; *Дневник Бењамина Калаја*, 78, 216, 226, 229, 230.

резигнирани намесничким режимом, задовољени су тако што се Мариновић нашао на челу Државног савета, док је Цукић послат за отправника послова у Румунију. То је указивало да је мир између Намесништва и Русије углављен.³⁷ Сudeћи по ономе што је по митрополитовом повратку британски конзул закључио, сигурно је да је поравњање уследило на обострани захтев.³⁸

Руси су се уверили, како су сами подвлачили, да Јован Ристић никада није имао конкретне планове са Мађарима. Почетком августа он је једном руском конзулском заступнику отворено казао да нови дуалистички систем на северу много више одговара Србији, јер је Аустрија вековима угрожавала српску државу, претећи њеном опстанку. Мада је после Нагодбе 1867. притисак отуда ослабио, Ристић је подвукао да Намесништво не жели да ступа ни у какве савезе и договоре са Мађарском, осим да са њом дође до трговинског уговора. На крају, Ристић се препоручио руским саветима и заштити.³⁹

Пут који је Ристић трасирао у том правцу, уз помоћ главе српске цркве митрополита Михаила, одмах је уништио доминантан положај аустроугарског конзула Калаја у Србији, као и његов план у чијој се реализацији ослањао првенствено на намесника Блазнавца.

Словенофили нису остварили главни циљ, а то је увлачење званичне Русије у рат против Турске на страни балканских хришћана. Године 1869. превагу је однела званична спољнополитичка линија, која се држала чврсто политике договора са великим силама, у решавању сукоба на Балкану мирним путем. Тај курс је импоновао плановима Намесништва, који су покушавали да без потреса, унутрашњих и спољних, преброде кризни период за време кнежевог малолетства. Стога намеснике није плашила претња славенофила да ће, ако не пристану, уместо у Београду скуп Словена бити одржан на Цетињу. До подривања започетог процеса, превазилажења српско-црногорских спорова на којем је Намесништво радило по саветима званичне Русије, није смело доћи.⁴⁰

³⁷ ФО, 78, 2088, Извештај Лонгворта из Београда, 30. октобар 1869; О путу митрополита Михаила у Русију 1869. г. види: *Москва – Србија, Београд – Русија. Документа и материјали* 2, 277–279.

³⁸ ФО, 78, 2088, Извештај Лонгворта из Београда, 30. октобар 1869; *Москва – Србија, Београд – Русија. Документа и материјали* 2, 280.

³⁹ *Уједињена омладина српска. Грађа из совјетских архива*, 118–119.

⁴⁰ Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878*, Цетиње 1977, 183–185.

Тако су, привремено, утихнула негодовања словенофила, а Ристић је наставио да следи руске савете за што бољим односима између Србије и Црне Горе.⁴¹

⁴¹ Ј. Пауновић-Штерменски, *Филип Христић – дипломата и политичар (1819–1905)*, Београд 2013, докторска теза одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 175–177; *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868–1880)*, прир. Г. Јакшић, Београд 1953, 1–2, 40–41, 47; *Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880*, Београд 1931, 30–36.

Suzana Rajić

**THE UNHELD CONVENTION OF THE SLAVS
IN BELGRADE IN 1869**

Summary

Russian proclamation of the principle of non-interference in the Cretan crisis abated the tension between the great powers, but sparked criticism to the Chancellor A. M. Gorchakov and official course of foreign policy. Slavophiles and close to them diplomatic's staff, led by General N. P Ignatyev, were resigned by the fact that Russia was withdrawing and leaving free hands to its opponents and left them Balkan Christians. The risk of slowing of Russian influence in the Balkans among Christians led Slavic Benevolent Committee in Moscow in vivid action. Soon was created the plan of Nil Popov, the secretary of Moscow Slavic Benevolent Committee, to held Pan-Slavic congress at 1869 in Belgrade. The regents were deliberately vague about the exact date, because the gathering of Slavs in Belgrade could lead to conflict with Vienna. On the one hand they wanted to break the awkward silence that could be negatively construed in Russia, and the other sought to gain time and delay a definitive answer as long as possible. Slavophiles did not achieve its main goal, which is the official retraction of Russia in the war against Turkey on the side of the Balkan Christians. In 1869 prevail was took by the official foreign policy line, which was held firmly policy of the agreement with the great powers and advocated for a peaceful resolution of the conflict in the Balkans. The course was pleased by the Regency in Serbia, which strived to overcome the crisis period during the minority of the Prince (1868–1872), free of the internal and external crises. Despite the unrealized plan of Pan-Slavic gathering, relations between Regency and Russia were increasingly better. This was the result of mutual efforts of the officials.

Keywords: regents, Jovan Ristić, Milivoje Petrović Blaznavac, metropolitan Mihailo, Nikolai Pavlovich Shishkin, Nil Popov, Nicolai Pavlovich Ignatiev, slavophiles, Slavic Beneficial Committee, Serbia, Russia

Чланак примљен: 09. 05. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

Јована ШАЉИЋ*
Историјски институт
Београд

**ИСЛАМСКА ЗАЈЕДНИЦА СРБИЈЕ:
првих десет година (1868–1877)****

Апстракт: Година 1868. узима се као година у којој је указом кнеза Михаила Обреновића озваничена исламска вероисповест у Кнежевини Србији као постојећа, а потребе исламске заједнице стављене на терет државног буџета. Овај догађај је уско повезан са обновом београдске Бајракли џамије исте године. У раду је приказан живот и организација муслиманске заједнице, као и проблеми и изазови са којима се сусретала током прве деценије свог постојања.

Кључне речи: Србија, кнез Михаило, Бајракли џамија, муслимани, Исламска заједница.

Деветнаести век на Балканском полуострву обележили су национално-ослободилачки покрети балканских хришћана против вишевековне османске управе. Рођене су нове хришћанске државе Србија, Црна Гора, Бугарска, Грчка, Румунија, а током читавог периода, муслиманско становништво је, услед бројних политичких, економских или верских разлога, напуштало њихове територије. Они који су остали, у Србији су и даље називани „Турцима“ али не по етничком већ искључиво верском

* jovana.saljic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

принципу. Њихов укупан број је био нешто већи од шест хиљада душа, углавном по градовима.¹

Србија је своју пуну независност стекла на Берлинском конгресу 1878. године када су Берлинским уговором први пут прокламована и верска права мањина. Та права су подразумевала пре свега да се однос према неправославном становништву базира на слободи и видном практиковању свих облика вере, свим домаћим и страним лицима, како је прописивао Берлински уговор. Ипак, чињеницу да постаје вишеверска држава, Србија није дочекала неспремна. У њој је већ постојала и била активна јеврејска црквено-школска општина, католичка општина, општина аугсбуршког исповедања,² а захваљујући одлуци кнеза Михаила, од 1868. године, дакле читаву деценију пре одредаба Берлинског уговора, и муслиманска заједница са својим верским апаратом који се финансирао из буџета Кнежевине.

Све је започело 9/21. априла 1868. године,³ писмом које је тадашњи министар просвете и црквених дела Димитрије Црнобарац упутио министру грађевина Миливоју Петровићу Блазнавцу, обавестивши га да је по налогу кнеза Михаила изабрао београдску „Барјак-цамију“, као и једну кућу за становање хоће, да се оправе и оспособе за муслиманску заједницу у граду.⁴ На основу овога донет је предрачун у износу од 15.500 гроша пореских који би се издвојили из годишњег буџета предвиђеног за оправке.⁵ Државни Савет, на седници од 12/24. априла исте године, донео

¹ Према попису становништва из 1874. године у Србији је живело 6.176 муслимана, од тога највише у Алексиначком округу – 1.242, затим у Књажевачком 1.101, Подринском 973 и Шабачком 688. У осталим окрузима их је било мање. У вароши Београд живело је 36 муслимана. Осим ових 36 београдских, сви се према попису воде као Цигани, *Државопис Србије* IX, Београд 1879, 152.

² Још 1853. године кнез Александар Карађорђевић донео је указ о вероисповедној слободи разних хришћанских вероисповеди (Архив Србије (=АС), Државни Савет (=ДС), 1853, 433). Општина аугсбуршког исповедања је из буџета добијала редовну месечну помоћ у износу од 300 гроша пореских (АС, Министарство просвете и црквених дела – Просветно одељење (=МПс-П), Деловодни протокол за 1872. годину, општина аугсбуршког исповедања даје признаницу, бр. 3571, 4350, 5660), док је за потребе јеврејске црквено-школске општине често издвајао новац из државне касе (АС, МПс-П, 1868 II 266; 1868, III, 307).

³ Сви датуми у главном, као и тексту у напоменама, дати су паралелно по старом и новом календару.

⁴ АС, МПс-П, 1868 VIII 1871, министар просвете и црквених дела Д. Црнобарац – заступнику министра грађевина М. П. Блазнавцу, 9/21. априла 1868. у Београду, бр. 981.

⁵ АС, ДС, 161/868, заступник министра грађевина М. П. Блазнавац – Државном Савету, 10/22. априла 1868. у Београду, бр. 980.

је одлуку да се џамија може оправити као и да се поменути износ може издвојити из буџета за ту намену.⁶ Услед малог броја, углавном сиромашних припадника муслиманске заједнице решено је да се из државног буџета издваја и новац за плаћање хоџе и муџезина, и то 240 и 120 талира годишње, као и за редовне џамијске трошкове на годишњем нивоу 1.800 гроша пореских, почев од 1. јуна текуће године.⁷ Ове одлуке потврдио је и сам кнез својим указом 18/30. маја 1868. године чиме је заједница и озваничена а исламска вероисповест призната као постојећа у Кнежевини.⁸ Остало је да се уреди још неколико ствари пре него што је заједница могла отпочети са својим, пре свега верским активностима. У кући која је издвојена за становање хоџе, а која је припадала Правитељству, становао је извесни Вилхелм Шосберг, кројачки мајстор, кога је требало одмах иселити како би се што пре отпочело са радовима. За то је такође издвојен новац из буџета као надокнада поменутог кираџији.⁹ Потом је требало наћи одговарајућег хоџу који ће предводити заједницу, као и муџезина и стога је издат налог управитељу вароши Београда да то учини „у договору са овдашњим Мухамеданцима“.¹⁰ Позвани су хоџа и муџезин из Сарајева, Мехмед-ефендија Хацимехмедовић и његов брат Узеир Хацимехмедовић који су у Београд стигли 1/12. јуна 1868. године.¹¹ Преостала је још и оправка џамије и хоџине куће што је поверено предузимачу Фердинанду Розелту уз услов да оправка мора бити завршена, те џамија и кућа за своју намену оспособљене у року од шест недеља, и то рачунајући од 20. априла до 2. јула текуће године.¹² И заиста, оправка је завршена у предвиђеном року. На дан 21. јула састала се комисија коју су чинила два инжењера и представник министарства просвете и црквених дела са задатком да извршене оправке прегледају и приме и да муслиманској заједници и њеном хоџи предају џамију на употребу.¹³

⁶ АС, ДС, 161/868, решење Државног Савета од 12/24. априла 1868. у Београду.

⁷ АС, ДС, 216/868, решење Државног Савета од 15/27. маја 1868. у Београду, бр. 480.

⁸ АС, МПС-П, 1868 VIII 1871, решење српског кнеза Михаила М. Обреновића III од 18/30. маја 1868. у Београду, бр. 1398.

⁹ АС, ДС, 259/868, решење Државног Савета од 7/19. јуна 1868. у Београду, бр. 567.

¹⁰ АС, МПС-П, 1868 VIII 1871, министар просвете и црквених дела Д. Црнобарац – Управитељу вароши Београда, (без датума), у Београду.

¹¹ АС, МПС-П, 1868 VIII 1871, рађено у Министарству просвете и црквених дела, 26. августа/7. септембра 1868. у Београду, бр. 2958.

¹² АС, МПС-П, 1868 VIII 1871, заступник министра грађевина М. П. Блазнавац – министру просвете и црквених дела Д. Црнобарцу, 3/15. маја 1868. у Београду, бр. 1062.

¹³ АС, МПС-П, 1868 VIII 1871, заступник министра грађевина Ј. Б. Марковић – министру просвете и црквених дела П. Јовановићу, 11/23. јула 1868. у Београду, бр. 2022.

Током наредних месеци, на захтев београдских муслимана, извршене су још неке оправке. Подигнута је још једна кућа у хоцином дворишту за складиштење намирница као и чување џамијских предмета, изравнато је џамијско двориште, на прозорима су постављени гвоздени капци и подигнут је зид око хоцине куће да не би „*кроз тарабу који иште у авлију вирио...*“.¹⁴ За ово је одобрено још 13.035 гроша пореских из буџета Кнежевине за 1869. годину.¹⁵ Такође, дата је хоци на управу и једна кафана близу џамије за смештај Турака који путују кроз Београд.

Након овога, све до смрти првог хоце обновљене Бајракли џамије Мехмеда- ефендије Хаџимехмедовића шест година касније, заједница је живела у миру и без већих проблема. За хоцу и муџезина је сваког месеца, уредно, издајана плата у износу од 240 тј. 120 гроша пореских, зашта су они, исто тако уредно, сваког месеца подносили признанице, док је самом хоци, од 1871. године, плата повећана на 300 гроша пореских месечно.¹⁶ Такође, на тромесечном нивоу је, током читавог периода, издајано по 360 гроша пореских за џамијски огрев као и 375 гроша

¹⁴ АС, ДС, 399/868, заступник министра грађевина Ј. Б. Марковић – Државном Савету, 21. септембра/3. октобра 1868. у Београду, бр. 2044.

¹⁵ АС, ДС, 399/868, решење Државног Савета од 7/19. октобра 1868. у Београду, бр. 841.

¹⁶ АС, МПс-П, Деловодни протокол за 1868. годину: плата давана хоци београдском у години 1868. бр. 3023-3626-4405-4756-5297; плата давана служитељу џамије београдске у години 1868. бр. 3024-3627-4404-4757-5302; Деловодни протокол за 1869. годину: плата давана у 1868/69 рач. год. београдском хоци, бр. 387-837-1256-1645-2127-2453-3046-3862-4489-5015-5660-6086; плата давана у 1868/69 рач. години муџезину, бр. 388-838-1257-1644-2128-2454-3047-3754-4486-5016-5661-6085; Деловодни протокол за 1870. годину: плата давана хоци београдском у год. 1870, бр. 302-739-1219-1599-2000-2397-3047-3717-4368-4899-5534-6030; плата давана послужитељу џамијском у 1870. р. год, бр. 303-740-1220-1600-2002-2398-3048-3718-4367-4900-5535-6031; Деловодни протокол за 1871. годину: плата давана хоци београдском у 1871. рач. години, бр. 408-904-1353-1758-2174-2606-3215-4022-4634-5109-5760-6200; плата давана муџезину џамијском у 1871. рачунској години, бр. 409-905-1354-1760-2175-2607-3216-4023-4635-5110-5759-6199; плата давана оци београдском у 1872. рач. год. 1873 II 85; плата давана муџезину џамије овд. у 1872. рач. год. 1873 II 85; плата давана оци београдском за 1873. рач. год. 1883 II 232; плата давана муџезину џамије овдашње за 1873. рач. год. 1883 II 232; плата издавана оци џамије београдске из касе министарства просвете за 1874. г. 1883 II 232; плата издавана помоћнику оцином из касе Министарства просвете за 1874. г. 1883 II 232.

пореских за џамијско осветљење,¹⁷ посебно током рамазанских празника.¹⁸ Инцидентата ни у самој заједници ни са окружењем никаквих није било, осим што је у једном тренутку изгорела кафана намењена турским путницима па је хоџа тражио да му се уступи нова,¹⁹ што је, додуше након његове смрти, и учињено.²⁰

Једини прави проблем, муслиманска заједница у Београду, на челу са својим хоџом, имала је са шабачким муслиманима који нису хтели да признају надлежност београдског хоџе и били су упорни у намери да сами доведу и плаћају свога. Први овакав захтев они су изнели још у мају 1868. године, у писму које је начелништво округа шабачког упутило министру просвете и црквених дела. У писму се наводи да у Шапцу живи 65 фамилија мухамеданског закона и да они чине једну махалу од неких 40 кућа. Наводећи како „*нема когод обрезати новорођено дете нити уосталом извршити дужности као: венчања, опела, молитве у болести...*“,“²¹ шабачки муслимани моле министарство да им се дозволи да доведу једног хоџу из Босне кога би они издржавали о свом трошку. Министар просвете и црквених дела одговорио је позитивно на овај захтев наводећи „*да нема ништа против што ће они хоџу наћи и довести за потребу своје*

¹⁷ АС, МПс-П, Деловодни протокол за 1869. годину: трошкови Барјак џамије у Београду за 1868/69 рач. г. бр. 792-1025-2378-5322-5649; Деловодни протокол за 1870. годину: трошкови овдашње џамије бр. 738-1598-2001-3716; трошкови џамије овдашње за 1871. рач. год. бр. 5536-5537; Деловодни протокол за 1871. годину: трошкови џамије београдске за 1871. годину, бр. 1757-1759-2173-4022-5761-5762; Деловодни протокол за 1872. годину: трошкови учињени за огрев и осветљење џамијско за 1872. рач. год. бр. 947-2033-2482-4347-6265; Деловодни протокол за 1873. рач. год: трошкови џамије београдске за 1873. рач. год. бр. 839-1669-2499-4417; Џамијски трошкови учињени у рачунској и 1873. и 1874. години из касе мин. прос. 1883 II 232; Деловодни протокол за 1875. годину: трошкови џамијски за 1875. годину бр. 412-1776-1778-1779-6977; Деловодни протокол за 1876. годину: огрев и трошкови џамије београдске бр. 1120-2962-2963-3560.

¹⁸ „*Хоџа подноси признаницу да је примио 488 гр. пор. у име трошка потребног за осветљење џамије за празник Рамазан*“, АС, МПс-П, Деловодни протокол за 1869. годину: трошкови Барјак џамије у Београду за 1868/69 рач. г. бр. 4492.

¹⁹ АС, МПс-П, 1872 XIV 77, хоџа београдски М. Хаџимехмедовић – српском кнезу М. М. Обреновићу IV, 25. августа/6. септембра 1872. у Београду.

²⁰ АС, МПс-П, 1875 V 102, начелник А. Јовановић, по наредби министра грађевина, – министарству просвете и црквених дела, 14/26. маја 1875. у Београду, бр. 2111.

²¹ АС, МПс-П, 1868 II 214, начелство округа шабачког – министру просвете и црквених дела Д. Црнобарцу, 2/14. маја 1868. у Шапцу, бр. 4277.

вероисповеди...“²² Ипак, све до 1873. године шабачки муслимани се нису оглашавали када су, преко начелника округа шабачког, послали молбу министру просвете да им се дозволи да себи за хоџу узму извесног Абидима Аџиазерова који је прешао из Босне. Такође у молби напомињу да у њиховој махали има 61 кућа те да би га сви заједно плаћали 2.000 гроша чаршијских на име хоџине плате. У истом писму, начелник шабачког округа наводи да Абидим Аџиазеров није поднео никаква документа којима би могао доказати да је он заиста хоџа и да је способан за вршење ове дужности па, износећи бојазан „да се не би под именом оџе, какво лице од стране Турака амо упутило које би могло имати сасвим друге цели...“ моли министра за мишљење, као и даља упутства по овој ствари.²³ Министар је у своме писму начелништву шабачког округа решио да се Абидим Аџиазеров не може примити за хоџу шабачким муслиманима, а проблем вршења верозаконских обреда муслиманима из других крајева Србије решен је очито још неколико година раније тиме што је београдски хоџа био задужен да повремено иде у различите округе да обавља ове врсте дужности зашта је био званично прописан и новчани износ као надокнада за извођење оваквих обреда.²⁴ Ипак, сам београдски хоџа Мехмед-ефендија Хацимехмедовић је неколико месеци пред своју смрт, вероватно услед болести и немогућности да путује по Србији, покушао да испослује код министра намештење у Шапцу и Лозници за свог колегу Мехмеда Нишлића, родом из Ужица,²⁵ међутим, српска власт ни овом приликом није изашла у сусрет захтеву.²⁶ Нарочито пошто су и

²² АС, МПс-П, 1868 II 214, министар просвете и црквених дела Д. Црнобарац – начелништву округа шабачког, 11/23. маја 1868. у Београду, бр. 1243.

²³ АС, МПс-П, 1874 IV 538, начелник округа шабачког М. Луњевица – министру просвете и црквених дела С. Новаковићу, 16/28. октобра 1873. у Шапцу, бр. 15629.

²⁴ „Молим за наредбу окружном начелнику да скупи веру мухамеданску за венчање, сунет, ођу ли узет драговољан прилог од њи. Рад сам даље путовати по Србији овим послом“ АС, Министарство унутрашњих дела, полицијско одељење (=МУД-П), 1869, XI, 124, хоџа београдски М. Хацимехмедовић – министру унутрашњих дела Р. Милојковићу шаље телеграм, 5/17. августа 1869 у Пожаревцу; „Хасан ефендија, хоџа београдске џамије, полази у округ шабачки и подрински ради верозаконских послова својих, и код тамошњих Турака да неке обреде изврши, за које ће му они ову таксу плаћати: а) за нађах-параси-20 гр. чар. б) за сунећење-12 гр. чар.“ АС, МПс-П, 1874 XI 728, објава министра просвете и црквених дела Ф. Христића од 17/29. августа 1874. у Београду, бр. 4301.

²⁵ АС, МПс-П, 1874 IV 538, хоџа београдски М. Хацимехмедовић – министру просвете и црквених дела Ф. Христићу, 4/16. фебруара 1874. у Београду.

²⁶ АС, МПс-П, 1874 IV 538, решење министра просвете и црквених дела Ф. Христића од 4/16. фебруара 1874. у Београду, бр. 418.

сами шабачки муслимани упорно одбијали хоџу из Београда говорећи да „*београдски оца није оца нама већ београдским Турцима...*“.²⁷ Сам Мехмед Нишлић ипак је отишао у Шабац и Лозницу без одобрења српских власти, представљајући се тамо као званичан хоџа постављен од стране београдског, а у усменом договору са српским властима, настављајући безуспешно да покушава да добије потврду из Београда.²⁸ Након смрти Мехмеда Хаџимехмедовића покушао је да се наметне властима и за следећег београдског хоџу.²⁹ Ипак, ни то му није пошло за руком, а следећи изабрани београдски хоџа, Хасан Дорић, захтевао је од министарства његово склањање и кажњавање као узурпатора.³⁰

Мехмед-ефендија Хаџимехмедовић, први хоџа обновљене Бајракли џамије у Београду, умро је почетком 1874. године од туберкулозе.³¹ Убрзо након његове смрти, његов брат, мујезин Бајракли џамије, Узеир Хаџимехмедовић, захваливши се на повереној му служби, тражио је дозволу од српских власти да може са породицом отићи у родно Сарајево, жалећи се на симптоме исте болести од које је и његов брат умро.³² Молба му је одобрена и издата му је двомесечна плата за путне трошкове. Више се није враћао, а након одласка ове двојице, места хоџе и мујезина остала су упражњена, па је међу београдским муслиманима настала права навала. Неколико београдских муслимана, на челу са њиховим незваничним представником Баба-џан Хаџимустафићем, локалним трговцем, упутило је писану молбу министру просвете и црквених дела. Изабран је Смајо Хаџиасановић, локални сарачки мајстор, као привремено решење до доласка школованијих лица за ове послове, на каквима је српска влада очито инсистирала.³³ Нови хоџа Хасан Дорић пристигао је у Београд већ

²⁷ АС, МПс-П, 1874 XVI 732, начелник округа шабачког М. Луњевица и начелник округа подринског П. Петровић – министру просвете и црквених дела Ф. Христићу, 2/14. новембра 1874. у Шапцу, бр. 19243.

²⁸ АС, МПс-П, 1874 IV 538, М. Нишлић – министру просвете и црквених дела Ф. Христићу, 25. фебруара/9. марта 1874. у Шапцу, бр. 1109.

²⁹ АС, МУД-П, 1874 XIII 119, М. Нишлић – начелнику округа шабачког М. Луњевици, 3/15. априла 1874. у Шапцу, бр. 3482.

³⁰ АС, МПс-П, 1874 XVI 732, хоџа београдски Х. Дорић – министру просвете и црквених дела Ф. Христићу, 12/24. новембра 1874. у Београду, бр. 6877.

³¹ АС, МПс-П, 1874 XV 623, управитељ вароши Београда А. Јокић – министру просвете и црквених дела Ф. Христићу, јавља да је умро хоџа, 11/23. марта 1874. у Београду, бр. 6540.

³² АС, МПс-П, 1874 V 728, мујезин београдски У. Хаџимехмедовић – министру просвете и црквених дела Ф. Христићу, 4/16. априла 1874. у Београду, бр. 1754.

³³ АС, МПс-П, 1874 VI 773, Баба-џан Хаџимустафић – министру просвете и црквених дела Ф. Христићу, 11/23. априла 1874. у Београду, бр. 1905.

маја месеца 1874. године из Бусоваче у околини Сарајева „*по позиву учињеном од стране кнежевске владе*“ и одмах ступио на дужност.³⁴ За свог мујезина изабрао је извесног Мухарема Хаџиберберовића.³⁵

Ипак, да је српска власт погрешила при избору новог хоџе показало се врло брзо. Са новим хоџом наступио је и нешто бурнији период у првој деценији постојања младе муслиманске заједнице окупљене око београдске Бајракли џамије. Прва званична жалба на хоџу Хасана Дорића стигла је министру просвете и црквених дела већ у новембру исте године од извесног Калимана Усеиновића, трговца из Охрида. Жалби се придружило још неколико београдских муслимана. Само писмо пак, има далеко већи значај за сагледавање ситуације по питању верских права у Србији тих година, од саме тужбе на неизвршавање дужности од стране београдског хоџе. Писмо Калимана Усеиновића почиње следећим речима: „*Србија, зове се иста „Вазална земља“ али благодетни закони и сваковрстне установе њене, узвисиле су је до тога, да се између јевропских држава, а нарочито на Истоку, као прва сматра. Ово је доказана и непобитна истина, јер блажено почивши књаз Мијајло М. Обреновић III, поред осталог добра што Србији принесе и стече, остави богомоље и за све вероисповеди, иноверце, тако да сваки своју веру слободно исповедати може, па у тој цели постави за нуждне богомоље, набави за сваку вероисповед нуждне свештенике, кои се и данас државном касом плаћају...Знајући за овако постојећу благодет закона у Србији, нас смо се неколицина, бивши на путу трудили дан и ноћ, хватајући 24 сахата за 12, да дођемо у престоницу Србску, и да ту по нашој мухамедовој вери прославимо обред нашег верозакона...*“³⁶ Даље се у писму наводи жалба на првог представника мухамедове вере у Београду, хоџу Хасана Дорића, како их није дочекао, како је џамија била закључана, а он, ни на позив што гостију што локалних муслимана, није хтео да дође да обави службу за Бајрам, те да су сви заједно мишљења да му се треба одузети и служба и плата због невршења дужности. Ипак, хоџа се у министарству оправдао болешћу те се прашина самим тим привремено слегла. Јула следеће године уследила је нова жалба на београдског хоџу потписана од стране четрнаест београдских муслимана. У њој се наводи како хоџа Хасан Дорић малтене ни не долази

³⁴ АС, МПс-П, 1874 VII 951, рађено у министарству просвете и црквених дела, 22. маја/3. јуна 1874. у Београду, бр. 2479.

³⁵ АС, МПс-П, 1874 XII 903, решење министра просвете и црквених дела Ф. Христића од 1/13. септембра 1874. у Београду.

³⁶ АС, МПс-П, 1874 XV 623, К. Усеиновић – министру просвете и црквених дела Ф. Христићу, 4/16. новембра 1874. у Београду, бр. 6783.

у џамију, пет дневних молитви никада не чини, не уповава мртве по прописима, новац за осветљавање џамије троши за своје потребе те џамија није никада осветљена, и користи се џамијским стварима као личним. На крају наводе да је неморалан, да је блудник те да блуд врши у џамијској огради и да, док је он хоџа, београдски муслимани неће ићи у џамију нити дозволити да им он мртве уповава.³⁷ Након овога, власт је одлучила да се више заинтересује за случај београдског хоџе. Послат је допис београдској полицији која шаље извештај након испитивања „квартовног старешине и најотличнијих грађана који живе близу хоџе и џамије: Наводи тих четрнајесторице мухамеданаца што су изјавили у жалби г. Министру просвете и црквених дела, противу хоџе турског, у свему су истинити. Ми знамо те њихове богомоље још док су Турци становали у Србију и кад треба хоџа и колико пута дневно да служи у џамију... Поред тога, додајемо ми и то: да он прима којекакове скитнице и лопове-нераднике на квартиру и ако који од њих нема да му да извесну суму, тог опада код власти обманувши је речима: „Да је тај шпијун и да је рад тога и дошао у Србију”, но ако му који даје новац на његов захтев наравно, говори: да он никакву плату од владе српске нема до то, што од муслимана добија који овде долазе, и напослетку, да је он од владе српске овлашћен и да може њих и приморати на плаћање, и пошто ови приморани то учине, онда их он – хоџа – приведе нашој влади представивши их за поштене људе и тако ти неваљалици и нерадници добију трошак који са њим деле. Но кад овај – хоџа – наиђе на мухамеданца вишег реда онда им он стане разлагати како он само прима новац од владе српске а међутим остаје Турчин па Турчин и тако са поуздане стране можемо рећи да је он сам Шпијун; и да Турци неће отићи у џамију док он – хоџа Хасан Ефендија – буде њом управљао...“.³⁸ Није прошло много а хоџа је пресудом Управе вароши Београда „осуђен на два дана затвора или девет џванџика... по тужби Јелене, жене Јована Царановића, што је њену кћер девојку увредио...“.³⁹

³⁷ АС, МПс-П, 1875 XV 13, Смаил-ага Хасановић, Мустафа Ејуповић Пеливан, Омер Алијић, Пајазит Хусејин, Ахмет Лампа, Ахмет Аџалијић, Мујо Турковић, Хасан Салић, Идрис Зејнеловић, Мехмет Еминовић, Ахмет Хамза, Сулејман Ејуповић, Алија Хасановић, Мехмед Омеровић – Министарству просвете и црквених дела, 9/21. јул 1875. у Београду, бр. 3236.

³⁸ АС, МПс-П, 1875 XV 13, Димитрије Млакић, Риста Ђ. Деда, Стојан Танасковић, Тодор Андрејевић – старешини кварта дорћолског Н. Богдановићу, 26. јула/7. августа 1875: у Београду, бр. 3824.

³⁹ АС, МПс-П, 1877, I, 55, старешина кварта дорћолског Н. Богдановић – министру просвете и црквених дела С. Новаковићу, 9/21. августа 1875, у Београду, бр. 13431.

Након свих ових догађаја Хасан Дорић бежи из Србије да би се неколико месеци касније писмом обратио београдском митрополиту у коме каже да је против њега учињена завера у којој су се локални Срби и Турци удружили са његовим муџезином, те да је он наврат-нанос морао услед бројних претњи да побегне, због чега су му остали неисплаћени неки рачуни, па предлаже митрополиту да издејствује његов повратак на место београдског хоџе као и да тај новац наплати и пола себи задржи.⁴⁰ Митрополит се, и поред великодушне понуде, оглушио о његов захтев, па је тако каријера овог београдског хоџе, бар што се Србије и српских муслимана тиче, била завршена.

Након овога, обновили су се и захтеви за постављање тудора џамији који ће водити бригу о џамијским приходима и расходима „*као што је обичај при свима џамијама па и онима које сама држава одржава као што је и овде случај*“.⁴¹ Први пут је такав један захтев послат министарству од стране београдских муслимана још почетком 1871. године, док је први хоџа Мехмед-ефендија Хаџимехмедовић управљао џамијом. Министарство је и тада препоручило управи варошкој да се изабере једно лице међу мухамеданцима које ће ову дужност обављати, међутим, муслимани су одлучили да им тудор ипак није неопходан те да „*власт ако нађе то да је добро нека постави тудора; а нама је у оваквом стању са нашој џамијом добро*“.⁴² Године 1875. пак, после немиких догађаја са следећим хоџом Хасаном-ефендијом Дорићем, захтев је поновљен како би се могло „*свакој хоџиној самовољи на пут стати*“.⁴³ Муслимани су изабрали три лица из заједнице која ће обављати дужност тудора београдске џамије, руковати новцем џамијским, водити бригу о рачунима и о томе подносити извештај Министарству просвете и црквених дела. Изабрани су Мехмед Еминовић, локални бозација, Исмаил Хаџиасановић,

⁴⁰ „...молим да ми дозволите и јавите да се опет повратим са својом фамилијом и својим зетом муџезином... Молим за ове паре нека се наплате, половицу ви задржите, а половицу да имам за путни трошак којим би се вратио.“ АС, МПс-П, 1877 I 55, X. Дорић – митрополиту београдском М. Јовановићу, 1/13. новембра 1875, у Сарајеву.

⁴¹ АС, МПс, 1877 I 55, министар просвете и црквених дела Д. Матић – управи вароши Београда, 21. јануара/2. фебруара 1871, у Београду, бр. 297.

⁴² АС, МПс, 1877 I 55, управа вароши Београда – министру просвете и црквених дела Д. Матићу, 16/28. марта 1871, у Београду, бр. 1325.

⁴³ АС, МПс, 1877 I 55, Мехмед Еминовић, Дедо Џонлић, Хасан Харамидија и Ахмет Харамидија – министру просвете и црквених дела, 23. септембра/5. октобра 1875. у Београду, бр. 5362.

сарачки мајстор и Ахмет Исмаиловић, дуваницаја.⁴⁴ Пописане су и све ствари које су припадале џамији а које претходни хоџа, приликом бега из Србије није „растурио, неке оставио а неке и однео“.⁴⁵ Међу предметима који су у џамији нађени било је: пет асура и три стазе, један фењер, једна стара канта за гас, две тестије, три столице, четрдесет пет књига џамијских, три плехане фуруне, један долап, једна скамија, шест клупа и кључеви џамије.⁴⁶ Такође, београдски муслимани, чије су захтеве подржали и Срби са Зерека, све више су инсистирали да се следећи хоџа и мујезин изаберу у самој заједници, „а не они који привремено из Босне пређу и живе за интерес, привремено, и доцније натраг поврате се.“⁴⁷ Одмах након постављења турора, муслимани су, овога пута заједно са својим православним комшијама, саставили молбу у којој за новог београдског хоџу траже џамијског мујезина Деду Џонлића, сматрајући га најбољим службеником којег је џамија до тада имала.⁴⁸ Ипак, да ни све ово није донело мир заједници, сведочи писмо управо Деде Џонлића, мујезина и главног кандидата за хоџу Бејракли џамије, неколико дана касније, у коме се он жали на џамијске туторе, у чијем је избору, само месец дана раније, и сам учествовао. То је чак отишло дотле да је тражио од министарства да му

⁴⁴ АС, МПс, 1877 I 55, рађено у кварту дорћолском, 6/18. октобра 1875, у Београду.

⁴⁵ АС, МПс, 1877 I 55, управник вароши Београда Ј. Ђ. Авакумовић – министру просвете и црквених дела А. Васиљевићу, 6/18. октобра 1875, у Београду, бр. 6615.

⁴⁶ АС, МПс, 1877 I 55, управник вароши Београда Ј. Ђ. Авакумовић – министру просвете и црквених дела А. Васиљевићу, 6/18. октобра 1875, у Београду, бр. 23200.

⁴⁷ АС, МПс-П, 1875 XVI 48, С. Хациасановић – српском кнезу М. М. Обреновићу IV, 1/13. новембра 1875. у Београду; „Пошто сам родом овдашњи и пошто суд овдашњи јамчи за моје владање, надам се да Господин Министар неће имати воље дозволити да се за ову службу ко год други са стране прими...“, АС, МПс-П, 1875 XIII 116, А. Мустафић – министру просвете и црквених дела С. Бошковићу, 30. јуна/12. јула 1875. у Београду, бр. 9669.

⁴⁸ „Ми сви покорнејши овде живећи Мухамеданци, узимамо себи слободу Министарству нашу најпонижнију молбу принети, да смо ми сви са данашњим овдашњим мујезином Дедом Џонлићем у сваком смислу потпуно задовољни... Ми смо се уверили... и да наша џамија није се никад тако уредно држала, као данас од стране његове... и будући да ми овде сви живећи Турци желимо да он данас упражњено место овдашњег Оџе постигне, за које је потпуно способни да неби опет несрећу повторително ми Турци могућно доживели, опет другога непознатог човека за хоџу добити, који би нас могао као последњи осрамотити...“ АС, МПс-П, 1875 XVI 32, Халим Асановић, Халим Узеровић, Ахмед Хасановић, Сулејман Ибраимовић, Риста Ђ. Деда – министарству просвете и црквених дела, 28. октобра/9. новембра 1875, у Београду, бр. 6318.

прихвати оставку на место мујезина, сматрајући да му је угрожен живот од стране џамијских татора.⁴⁹ Овим је Бајракли џамија привремено опет остала без хоџе и мујезина а министарство се услед ових догађаја одлучило да ипак поново доведе некога са стране. Почетком децембра 1875. године представљени су у министарству иностраних дела Хаци Махмуд-ефендија и Ахик Кадрић, такође из Босне, и одмах су почели да врше дужност џамијских службеника.⁵⁰ Шта се десило са поменутиим мујезином није познато, углавном, шест месеци касније, хоџа Хаци Махмуд жали се на свог мујезина Ахмета Исмаила за кога наводи да се одао пороку пијанства, да скита ноћу и њега, хоџу, буди и узнемирава, те да га треба отпустити.⁵¹ Министарство је отпустило поменутог мујезина и на његово место, на препоруку самог хоџе,⁵² и након провере од стране српских власти,⁵³ довело Мустафу Ахметовића из Новог Пазара.⁵⁴ Ни служба овог мујезина није била дугог века али овога пута не због његовог рђавог владања већ због српско-турског рата, услед чега су сви муслимански житељи Београда, осим самог хоџе и мујезина, напустили град. У решењу министра просвете и црквених дела од 10/22. новембра 1876. каже се да „од како је наступио рат између Срба и Турака сви су овдашњи мухамеданци оставили варош и џамију нико не посећива осим јединога хоџе и мујезина. Тиме је издржавање џамије у Београду постало

⁴⁹ АС, МПс-П, 1877 I 55, мујезин београдски Дедо Џонлић – министру просвете и црквених дела С. Бошковићу, 10/22. новембра 1875. у Београду, бр. 6609.

⁵⁰ АС, МПс-П, 1877 I 55, рађено у Министарству просвете и црквених дела, 1/13. децембар 1875. у Београду, бр. 7091.

⁵¹ „Познато је господину министру да је мујезин Ахмет узет привремено док се бољи за мујезина не нађе и ја сам свагда пазио да се врши дужност наше мухамеданске вере. Владање Ахметово не одговара ни најмање чину мујезина... : он није и скита се и ноћу доцкан долази па и мене узнемирава, што ја то трпети никад не могу. Достављајући ово господину министру предлажем да се Ахмет дужности мујезина разреши и ја подписани хоџа примам се да и његову дужност привремено вршим док се за то време прави и за то ваљан и учен мусломан за мујезина наше Бајрак џамије не нађе.“ МПс-П, 1876 X 95, хоџа београдски хаци Махмуд-ефендија – министру просвете и црквених дела, 12/24. јула 1876. у Београду.

⁵² АС, МПс-П, 1877 I 97, хоџа београдски хаци Махмуд ефендија – Министарству просвете и црквених дела, 24. јула/5. августа 1876. у Београду, бр. 3429.

⁵³ АС, МПс-П, 1877 I 97, начелство среза карановачког – министру просвете и црквених дела А. Васиљевићу, 7/19. новембра 1876. у Карановцу, бр. 4702.

⁵⁴ АС, МПс-П, 1877 I 97, решење министра просвете и црквених дела А. Васиљевића од 13/25. октобра 1876. у Београду, бр. 3453.

сасвим излишно. С тога, а у интересу итедње, влада Његове Светлости решила је да се досадашњи хоџа Хаџи Махмуд-ефендија и његов мујезин Мустафа, као непотребни отпусте, и да се хоџи, у име награде један пут за свагда, изда дванаест дуката цесарских из кредита одређенога на плату његову и одржавање џамије...“.⁵⁵ Хоџа је чак добио и званично уверење од министра просвете и црквених дела да је „вршио своје дужности према џамији уредно, а према властима и грађанству понашао се онако како доликује његовом свештеном положају“.⁵⁶ Све џамијске ствари уредно су пописане⁵⁷ а сама џамија је 7/19. фебруара 1877. затворена и запечаћена до даљег.⁵⁸

Следеће, 1878. године, Кнежевина Србија је и формално постала независна. Један од услова признавања независности Србији, као уосталом и у другим балканским државама, било је гарантовање положаја и заштите верских мањина. Мада је акценат стављан пре свега на јеврејско питање, уговором су биле обухваћене и друге мањинске верске заједнице, а нарочито исламска. На муслимане се посебно односио члан 39. Берлинског уговора којим су се регулисали имовинско-правни односи у крајевима припојеним Србији.⁵⁹ Са друге стране, члан 35. Берлинског уговора

⁵⁵ АС, МПс-П, 1877 I 97, решење министра просвете и црквених дела А. Васиљевића од 10/22. новембара 1876. у Београду, бр. 3563.

⁵⁶ АС, МПс-П, 1877 I 97, уверење министра просвете и црквених дела А. Васиљевића од 10/22. новембара 1876. у Београду, бр. 3563.

⁵⁷ У џамији су се у тренутку пописа налазиле: „1. три велике старе простирке 2. два мала стара сицадета 3. један барјак и једна чохана простирка за басамаке 4. два чирака од туча и један од плеха 5. један сат дуварски, четири старе иконе 6. две клупице, двоје басамаке мале 7. једна кадионица, 50 чаша за кандила 8. једна тестија и једна метла стара 9. 34 књиге турске 10. три сандука за мртвачки погреб – проба 11. једне веће мердевине 12. један орман за књиге 13. три столице...“ АС, МПс-П, 1877 I 97, старешина кварта дорћолског Р. И. Поповић – управи вароши Београда, 15/27. новембра 1876. у Београду.

⁵⁸ АС, МПс-П, 1877 I 97, управа вароши Београда – министру просвете и црквених дела А. Васиљевићу, 7/19. фебруар 1877. у Београду, бр. 18379.

⁵⁹ Члан 39. Берлинског уговора: „Муслимани који поседују имовину у крајевима припојеним Србији, а који одлуче да живе изван граница Кнежевине, моћи ће да задрже своје поседе тако што ће их дати у закуп или ће њима управљати трећа лица. Турско српска комисија биће задужена да за рачун Високе Порте, у року од три године, реши сва питања која се односе на начин отуђивања, коришћења или употребе државних имања и верских задужбина (вакуфа) као и друга питања која се односе на интересе појединца.“ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*. I, priredio M. Stojković, Beograd 1998, 127.

гарантовао је сва грађанска и политичка права у земљи без разлике у вери и вероисповести, чиме је заштита мањинских права, иако неспорно већ присутна, подигнута на ниво међународног јавног права.⁶⁰ Србија је обавезана да својим унутрашњим правним актима регулише и заштити положај верских мањина на својој територији што је и учинила тиме што је одредбе чланова 32–42. Берлинског уговора обнародовала у облику посебног закона, давши му чак и карактер уставног закона, јер је члан 35. примењиван као каснији законски акт.⁶¹ Србија је, ипак, била добро припремљена за члан 35. Берлинског уговора. И поред тврдње о потреби протеривања свега што је „турско“, за оне муслимане који су остали, од 1868. године организован је верски апарат који ће им помоћи да обављају своје верозаконске обреде, а српска влада је, током читавог периода, инсистирала на довођењу ученог муслиманског свештенства, махом из Босне. Разлог за ово могао би да лежи у једноставној чињеници да је преостало муслиманско становништво у Београду и Србији, осим што је било малобројно, било пре свега сиромашног и стања и образовања, мада су се локални муслимани често бунили због оваквих одлука а и оваква пракса је очигледно представљала одређени безбедоносни ризик, и поред провера које су вршене над таквим лицима. Ипак, Берлинским уговором је верским мањинама у Кнежевини Србији зајамчена посебна заштита коју су сада и званично уживале. У пракси је таква заштита очито примењивана и раније када је муслиманска верска мањина тј. њен свештенички апарат у питању, а настављена је да се примењује по практично истом принципу и у годинама након Берлинског конгреса.

⁶⁰ Члан 35. Берлинског уговора: „У Србији разлике у вери и вероисповести неће моћи да буду сметња да неко из тог разлога буде искључен или спречен да ужива своја грађанска или политичка права, да не буде примљен у јавне службе, на положаје и да му се не указују почасте, или да не обавља разне занате и занимања, ма у ком месту то било. Слобода и јавно вршење црквених обреда свих вероисповести биће зајамчени свим грађанима Србије и странцима, и никакве сметње неће се моћи правити хијерархијском уређењу разних вероисповести нити њиховим односима са својим духовним старешинама.“ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*. I, priredio M. Stojković, Beograd 1998, 126.

⁶¹ К. Јочић, *Берлински конгрес и питање мањина у Србији и на Балкану*, Зборник радова „Србија у завршној фази Источне кризе 1877–1878. године“, Београд 1980, 346.

Jovana Šaljić

**ISLAMIC COMMUNITY OF SERBIA:
first ten years (1868-1877)**

Summary

Serbia gained its full independence at the Congress of Berlin in 1878 when religious rights of minorities in the new independent Balkan states were proclaimed for the first time. The first and foremost, these rights meant that the attitude towards non-Orthodox population was based on freedom and outward exercise of all forms of worship, for all domestic and foreign entities, as prescribed by the Treaty of Berlin. However, Serbia was not unprepared for the fact that it was becoming a multi-religious country. The Jewish church-school, Catholic Municipality, the Municipality of the Augsburg confession already existed and were active in Serbia. Since 1868, so a decade before provisions of the Berlin Treaty, the Islamic faith was also officially recognized in Serbia, as well as the Muslim community with their religious apparatus which has been financed from the budget of the Principedom thanks to the vision of Prince Mihailo, regardless the popular claims about the need for the expulsion of everything that was „Turkish“. Today's Islamic Community of Serbia as the date of its establishment and early religious and social work takes May 18, 1868, in accordance with the decree of Prince Mihailo Obrenovic, which officially recognized the Islamic religion in the Principedom of Serbia. This paper presents life and organization of the young Muslim community as well as the problems and challenges it was facing in the first decade of its existence.

Keywords: Serbia, Prince Mihailo, Bajrakli mosque, Muslims, Islamic Community.

Чланак примљен: 24. 04. 2013.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

Душан ФУНДИЋ*
Београд

**ИСМАИЛ КЕМАЛ – ПРЕОБРАЖАЈ
ОСМАНСКОГ СЛУЖБЕНИКА
У ВОЂУ АЛБАНСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ПОКРЕТА****

Апстракт: У раду је изложена каријера Исмаила Кемала Вљоре у администрацији Османског царства и његов рад на албанском националном покрету. Посвећује се посебна пажња периоду између 1865. и 1903. године током којег је службеник империје постао један од вођа албанске емиграције. Кроз пример Исмаила Кемала наглашен је развој идентитета албанске муслиманске елите током друге половине 19. века.

Кључне речи: албански идентитети, национализам, 19. век, Исмаил Кемал.

На примеру каријере Исмаила Кемала, османског службеника, потом и првог председника владе независне албанске државе, у раду је приказан у основним цртама настанак и развој албанског националног покрета. Издана бројне и утицајне породице албанских бегова из Валоне Исмаил Кемал је провео скоро четири деценије у служби Османског царства а 28. новембра 1912. године у Валони, прогласиће независну Албанију и стати на чело њене прве владе. Захваљујући наведеном догађају Исмаил Кемал заузима место „оца нације“ у идеологији албанског национализма. Коначна хронолошка граница рада је 1903. година када се

* dusanfundic@gmail.com

** Аутор је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије на пројекту *Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. Бр. 177031).

Исмаил Кемал након Младотурског конгреса у Паризу, после дугог колебања, окренуо пре свега албанском националном покрету заговарајући аутономију Албаније, ако је могуће и независност, у што ширим границама. Такође, у досадашњој литератури о Исмаилу Кемалу највише места је посвећено догађајима око 1912. године и деценији која јој је претходила те је један од циљева рада да пружи још једно виђење његове улоге у албанској историји.¹

Најважнији извор на коме се овај чланак заснива су мемоари Исмаила Кемала. Као стар човек, али још увек не без амбиција, диктирао је мемоаре двојици британских новинара, 1918–1919. године. Настали су са циљем да се читав албански национални покрет прикаже као искључиво постигнуће Исмаила Кемала. Исмаил Кемал је настојао да покаже како су сви остали тежили разједињавању и водили се личним интересима док је он радио за добро Албаније. И поред недостатака, уз озбиљну критику извора, мемоари су одличан материјал, не само за разумевање идеја Исмаила Кемала или њихово (не)примењивање у пракси, већ и за албанску историју 19. века.

Прво, носиоци идеологије модерног албанског национализма били су припадници албанске елите муслиманских бегова и неколико православних и римокатоличких интелектуалаца у Османском царству. Мотивација елите за остваривање националистичких циљева налазила се у страху од експанзије суседних амбициозних балканских држава у којима не би било могуће сачувати постојећи, високи друштвени статус. Уз то поглед ка независним државама указивао је и на могућност стицања политичке моћи у националној држави уместо служења империји. Такође, стални притисак великих сила на Османско царство и мешање у његова унутрашња питања наговештавао је могућност комадања територија које

¹ На албанском језику најскорија дела о Исмаилу Кемалу су албум слика посвећен њему, у част 100 година проглашења независности албанске државе: *Ismail Qemali* : album, per. K. Frashëri, Tiranë 2012. Приликом писања чланка, нажалост, нису биле доступне биографије Исмаила Кемала: K. Frashëri, *Ismail Qemali*, Tiranë 2012, настала истим поводом као и албум; K. Xoxi, *Ismail Qemali* : jeta dhe vepra, Tiranë 1983; С друге стране у делу S. Luarasi, *Ismail Qemali* : (Jetha dhe vepra), Tirane 1972, превладава слика Исмаила Кемала као „оца нације“ и борца за слободу Албаније. На неалбанским језицима постоје чланци: I. B. Birecekli, *Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Siyasi Faaliyetleri (1870–1908)*, Akademik Bakış 3–5 (2009) 95–122; N. P. Alpan, *Arnavutluğun Bağımsızlığı ve Avlonyalı İsmail Kemal*, Ankara 1982; R. Falaschi, *Ismail Qemal Bey Vlora and the Making of Albania in 1912, Perspectives on Albania*, ed. by T. Winniffrith, New York 1992.

су чланови елите почели да посматрају као албанске земље. Кроз пример Исмаила Кемала је указано на постојање двојног, османског и албанског идентитета припадника муслиманске елите, односно одбацивања првонаведеног, општијег, као кључног процеса за настанак и развој албанског националног покрета. Како би се приказао развој различитих идентитета, у истраживању су коришћени одговарајући теоријски приступи.

Интеракционистички приступ уз усвајање критика, пре свих етносимболиста, представља основу теоријског приступа коришћеног у раду. Заједничко за оба приступа је осетљивост за историјску епоху и њене карактеристике, разликовање етничких група и нација и истицање значаја национализма. Етносимболисти подвлаче значај етноисторије за настанак нација, сложеност скупа митова и историје, уврежених у колективном сећању заједнице, попут мита о заједничком пореклу или златном добу, која потом служи националистима за политизацију етничког својства. Интеракционистички приступ је изузетно користан јер је једини који обраћа довољно пажње на контексте међуетничких односа у којем се разлике јављају, а ипак оставља места и за изучавање културних одлика сваке од заједница. За разлику од етносимболиста који виде континуитет између етничких група и нација, интеракционисти скрећу пажњу на границу, термин у коме етнички идентитет, настаје, долази до изражаја у односу две групе, одржава се али и мења. Граница наставља да постоји управо захваљујући постојаности културних црта.² Етнички идентитет се посматра као нешто између могућности избора и императива наметнутог споља.³ С обзиром на то да интеракционисти инсистирају на осетљивости за историјску епоху и њене карактеристике уз разликовање етничких група и нација и истицање значаја национализма, прихваћене су и одређене идеје Б. Андерсона и Е. Гелнера.⁴

² За оснивача интеракционистичких теорија сматра се Фредрик Барт, а у раду је коришћен и рад Т. Х. Ериксена, још једног интеракционисте. Оснивач етносимболизма је енглески социолог Ентони Д. Смит чији се одређени ставови усвајају све до његовог заокрета у посматрању настанка и развоја нација: F. Bart, *Etničke grupe i njihove granice*, u: F. Putinja, Ž. Stref-Fenar, *Teorije o etnicitetu*, Beograd 1997; T. H. Eriksen, *Etnicitet i nacionalizam*, Beograd 2004; A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 1997; *Nationalism*, ed. by A. D. Smith, J. Hutchinson, Oxford 1994. О Смитовом заокрету у: J. Bakić, *Teorijsko-istraživački pristup etničkoj vezanosti (ethnicity), nacionalizmu i naciji*, Sociologija 43 (2006) 243–244.

³ Т. Н. Ериksen, *Etnicitet i nacionalizam*, 101.

⁴ В. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Beograd 1999; Е. Гелнер, *Нације и национализам*, Нови Сад 1997.

*

Укљученост у државни систем Османског царства везала је албанску елиту, коју су чинили бегови-земљопоседници за интересе Порте, отежавајући развијање етничког својства код Албанаца. Дефинишући етничке категорије, Ентони Смит их је описао као несвесне групе без колективног идентитета и осећања солидарности без обзира на то што их неки неприпадници могу сматрати засебним културно-историјским групацијама.⁵ Када се Смитов модел примени на албански случај, треба додати значај двостраног одређивања идентитета групе. Процес у коме чланови групе одређују сами себе, заједно са перцепцијом нечланова значајно утиче на процес самопоимања заједнице.⁶ Настављајући излагање о етничким категоријама, Смит за пример узима анадолске Турке, све до око 1900. године несвесне сопственог идентитета, у корист османског или још општијег, исламског.⁷ Сличан процес одигравао се и код осталих муслиманских народа у Царству, па и Албанаца. Од посебне важности за Албанце је однос према суседима и обратно, нарочито због особеног језика.⁸

Етничку границу засновану на лингвистичким разликама, ојачао је друштвени положај о коме је било речи. Нечланови управљачке групе, попут хришћанских сељака, били су јасно подређени албанским беговима. Такође, налазили су се у лошијем положају од Албанаца са којима су делили припадност сељачком слоју, али не и оданост истој вери. Албанску одвојеност од суседа снажила је и разлика у односу према цариградској власти, јер су албански муслимани гајили осећање искрене оданости султану.⁹ У наведеним околностима, може се закључити да су се до краја прве половине 19. века образовала два „крuga“ албанског друштва. На северу и делу данашње средње Албаније, доминирало је племенско друштво чији су се припадници спуштали на простор Метохије и Косова, допревши коначно до Куршумлије и Топлице. Тамо се организовао

⁵ A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, 39–40.

⁶ Ј. Бакић, *Теоријско-истраживачки приступ етничкој везаности (ethnicity), nacionalizmu i naciji*, 250.

⁷ A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, 40.

⁸ За другачији теоријски приступ изучавања развоју албанског национализма, заснованом пре свега на ширењу штампе и књига по угледу на Бенедикта Андерсона види: N. Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais. La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, Paris 2007.

⁹ L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453*, Beograd 2001, 477.

мешовити систем фисова и утицајних бегова. На југу, богате и утицајне беговске породице, биле су најукљученије у османски систем обављајући и послове великих везира у више наврата. Посебно важан, био је крак, пре свега јужњачке популације насељене у Цариграду који ће играти кључну улогу у националистичком покрету.¹⁰

Припадници албанске елите укључени у управљачке структуре Османског царства ускоро су се нашли пред тешким изборима. Углавном јужњаци, суочени са немогућношћу реформи у Османском царству, притиском нових хришћанских балканских држава и страхом од комадања османских територија између великих европских сила почели су да траже спас од неумитног губитка положаја и друштвеног утицаја који су имали. Свој зачетак, албански национализам и зачеци идеологије савременог албанског националног идентитета имају управо у деловању поменуте елите којој је без сумње припадао и Исмаил Кемал.

*

Исмаил Кемал је рођен у Валони, 16. јануара 1844. године у време честих побуна албанског беговата против танзиматских реформи султана Абдулмецида. Због учешћа његовог оца, Махмуд-бега, господара валонског краја, у побуну против централне власти 1848/49. године породица је раздвојена. Отац и стриц завршили су у Манастиру (Битољу), а Исмаил Кемал са остатком уже породице у Солуну. Тамо је стицао основно образовање и још као дечак савладао османски турски језик. Након повратка у Валону научио је италијански од једног емигранта.¹¹ Прелазак у грчку, Зосимеа гимназију у Јањини био је важна прекретница у обликовању Исмаилове личности. Порекло и образовање Исмаил Кемал је у најважнијим општим цртама делио са неколико најважнијих будућих вођа албанског националног покрета. Исту гимназију у Јањини завршили су још и Абдул, Наим и Сами Фрашери, Јани Врето и Константин Кристофорици.¹² Школовање у грчкој гимназији имало је великог утицаја

¹⁰ Средином 19. века у Цариграду је живело око 60.000 Албанаца. Поређења ради, највећи град у матици био је Скадар са 45.000 становника, у: С. Драшкић *Европа и албанско питање*, прир. за штампу Д. Т. Батаковић, Београд 2000, 18.

¹¹ Ismail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, edited by Sommerville Story, London 1920, 18.

¹² *Historia Letërsisë Shqiptare*, red. S. Hamiti, Prishtinë 1989, 176. Тамо је био једини муслиман, посветио се арапском и француском, али уз то, старогрчком и латинском језику. Класично европско образовање, из хуманистичких и природних наука, често

на политичке идеје Исмаила Кемала. Засећеност античком прошлошћу Грчке, представљаће зачетак доцнијих ставова о сарадњи са грчком краљевином у борби за остварење албанских права како их је сам замишљао.

Средиште утицаја породице било је у Валони, граду по којем су носили презиме.¹³ Све до појаве Али-паше Тепеленија били су део слоја богатих и утицајних породица албанских бегова које је поменути ајан уклонио са свог пута до моћи. У периоду између његовог пада, 1822. године и раних година Исмаила Кемала породица Вљоре покушавала је да врати пређашњи утицај. Замисли османских државника о успостављању реда биле су нешто сасвим друго у односу на њихове жеље. Централизација и сламање моћи локалних званичника које ће султан примењивати нису одговарали албанском беговату на југу земље.¹⁴ Деценијама касније Исмаил Кемал записао је у својим мемоарима да султанови поступци нису били у складу са прошлошћу Царства у коме је требало унапредити систем самоуправе.¹⁵ Заправо, албански беговат, укључујући ту и претке Исмаила Кемала осећао је како се његова моћ осипа и да нова, бирократска елита прети да их истисне са најважнијих позиција у држави.¹⁶ За разлику од осталих, доминантно хришћанских балканских народа, који су због муслиманске превласти остали изван империјалне поделе моћи, Албанци су задобили њен, више него значајан део. Веома брз прелазак у ислам највећег дела албанског становништва, најчешће се објашњава предностима које су имали као муслимани у Царству, затим и непостојањем јаке црквене организације и државне традиције.¹⁷ Током 17. и 18. века миграцијама,¹⁸ које су прерастале у насилно приморавање на

дружење са Британцима са Крфа значајно га је, према сопственом мишљењу, окренуло прихватању либералних идеја, у: Ismail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, 19.

¹³ Још 1930. године у време неуспеле аграрне реформе краља Зогуа, породица Вљоре поседовала је око 60.000 хектара земље, у: П. Бартл, *Албанци: од средњег века до данас*, Београд 2001, 204.

¹⁴ S. Skendi, *The Albanian National Awakening 1878–1912*, Princeton 1967, 21–26.

¹⁵ Ismail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, 2.

¹⁶ Крајем 18. века држава је имала око 2.000 службеника, а 1908. године на значајно умањеној територији, 35–50.000, у: D. Quataert, *The Ottoman Empire 1700–1922*, Cambridge 2005, 62.

¹⁷ П. Бартл, *Етничке групе и њихове границе*, 47; G. DeJzings, *Religija i identitet na Kosovu*, Beograd 2005, 30.

¹⁸ Пресељења су постала масовнија од краја 17. века, дакле након преласка у ислам, у: Д. Т. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Београд 2006, 25.

исељавање српског или грчког становништва на које су Албанци наилазили, оформио се простор где се налазило становништво са сличним етничким својствима.¹⁹

Пре свега, особеност албанског етничког својства био је говорни језик. Иако распарчан у више дијалеката, био је довољно различит од свих који су га окруживали чиме је постао значајан елемент етничке границе.²⁰ Укљученост у државни систем Царства везала је албанску елиту, укључујући и породицу Исмаила Кемала, за Османско царство чиме је значајно отежавано развијање етничке везаности код Албанаца. Беговско порекло „одређивало“ је животни пут Исмаила Кемала, уско везан за политички живот Османског царства. Тиме је његов либерализам ограничен на услове османске државе и значио је пре свега борбу за ограничење моћи владара коме је дуговао поседе у валонском крају, али и место у друштву. Без обзира на то што је већ од 1871. године почео да се укључује у иницијативе за организовање и образовање Албанаца, провешће највећи део живота као одани поданик империје којој је почео да служи са свега 16 година.²¹ Отишао је у Цариград 1860. године, где почиње своју каријеру у јавној служби, као преводилац у министарству спољних послова. У исто време креће на студије права код Емин-ефендије, који је потицао из Пруске.²² Своје образовање окончаће већ 1861/62. године када постаје део пратње свог рођака санџак-бега Трикале.

Обављање секретарске дужности у Тесалији (1862–1865) и рад у министарству спољних послова била су почетничка искуства Исмаила Кемала у редовима османске бирократије. Након тога одлази у Дунавски вилајет на позив тамошњег валије, Мидхат-паше. Његов заменик био је стриц Исмаила Кемала, Мустафа. На младог османског службеника који се до тада мало чиме издавао од осталих румелијских колега, сусрет са Мидхат-пашом био је судбинског карактера. У наредне две године, 1865–1867, Исмаил Кемал је постао ватрени и одани присталица идеја Мидхат-паше који ће му бити узор у политичком деловању и чије ће успоне и падове доживљавати као сопствене. Узвратно, Мидхат-паша је у Кемалу

¹⁹ Етничким својствима се сматрају особености групе које су важне у обликовању њене самосвети попут језика, религије коју заједница исповеда, митова о заједничком пореклу, писма... Пре свега су значајна јер националистима или државним установама служе као извор за политизацију чиме се ствара или јача, у модерном периоду, национални идентитет.

²⁰ F. Bart, *Etničke grupe i njihove granice*, 221.

²¹ I. B. Birecekli, *Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Siyasi Faaliyetleri (1870–1908)*, 99.

²² İsmail Kemal, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, 21.

нашао „човека од поверења“ којег ће до краја своје каријере желети да има у блиском окружењу. Постављање Мидхат-паше на чело Државног савета значило је промену за Исмаила Кемала који је најпре добио место известиоца нове институције о молбама које су јој упућиване.²³ Државни савет, основан 1867. године требало је да буде централно законодавно тело. Припремао би све предлоге закона, усклађивао рад законодавне и извршне власти и пратио рад министара који су у пракси чинили све да избегну саветничку институцију.²⁴ До 1869. године успео се до положаја државног саветника када је требало да прати Мидхат-пашу у Багдад. Међутим, тадашњи велики везир, Али-паша одлучио је да га врати у Дунавски вилајет, као санџак-бега Добруџе и члана Дунавске комисије за контролу пловидбе. Први пут, Исмаил Кемал је стекао извесну аутономију у управљању и могућност да донесе промене.

Уверен у идеје о напретку народа путем образовања, Исмаил Кемал је саставио план о развоју санџака који му је поверен. Међутим, убрзо се суочио са ироничним питањем Али-паше поводом предлога о оснивању школа. „Шта ће бити са свима њима? Хоће ли сви постати адвокати и мислиоци као у старој Грчкој?“. Био је то неугодан сусрет са свакодневицом Царства којем је служио. Како сам признаје, до тог тренутка Исмаил Кемал је био „... млад, пун ентузијазма, за слободу и напредак народа...“.²⁵ Већ 1872. године нашао се под истрагом због кршења верских права у свом санџаку, највероватније као отворени Мидхатов присталица у сукобу са великим везиром Махмуд Недим-пашом. Све сумње су одбачене када је последњег дана јула 1872. године патрон Исмаила Кемала постављен на Недимово место. Даља Кемалова каријера све до 1877. године била је тесно везана за догађаје у Цариграду и судбину Мидхат-паше. Прве године Исмаила Кемала у османској служби указују на важне одлике односа између албанске елите и османске државе. Најпре, прва два постављења у локалној администрацији која је Исмаил Кемал имао, добијена су путем рођачких веза у областима где су већ управљали његови блиски сродници. Важно је уочити корумпираност бирократије и кратко време које су службеници проводили на повереним положајима што је било карактеристично за Османско царство 19. века чиме је спровођење реформи практично било немогуће.

²³ *Isto*, 40.

²⁴ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge 1977, 79–81.

²⁵ Ismail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, 57.

*

Као последица нестабилности државне управе и спорих реформи, јуна 1865. године у Цариграду је оформљена организација „Младих Османлија“ састављена од људи упослених у државној администрацији који нису сасвим благонаклоно гледали на танзиматске промене. До 1867. имала је око 250 чланова чије су се идеје кретале од захтева за уставним уређењем до конзервативног исламизма, стварања свеопштег османског идентитета и зачетака турског национализма.²⁶ Такође критиковали су Танзимат који су видели као капитулацију европском диктату и као превише економских уступака османским хришћанима.²⁷ Покрет Младих Османлија био је одраз промена које су дошле у судар са отпором муслиманских поданика Царства.

Најважнији задатак танзиматских реформатора управо је било спровођење промена међу муслиманским становништвом. Уз то, стално обраћање пажње на решавања религијских питања скренула су пажњу са националистичких покрета као највећег противника османизације. Недостатак школа и правог образовног система као и висока неписменост изазвали су негативне реакције код становништва са периферије, попут Албанаца и Курда, који су веровали да је реч о туркизацији империје. Пример курдске заједнице је захвалан за поређење са албанским када је реч о развоју национализма. Током векова османске владавине, локалне албанске и курдске вође су зарад повластица и зараде од плачке током војних похода често учествовале у гушењу побуна и „довођењу у ред“ суседних хришћанских заједница (нарочито српске у албанском и јерменске у курдском примеру) или бунтовних муслиманских угледника. Но, у времену осипања османске моћи, у недостатку повластица албанска и курдска елита окреће се националном покрету.²⁸

Након сукоба са Портом чак и протеривања из Царства, Младе Османлије су се 1871. године вратили у престоницу.²⁹ Како се незадо-

²⁶ М. Ş. Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton 2008, 103–104; И. Ортајли, *Хајдужки век империје*, Београд 2004, 227–229.

²⁷ М. Ş. Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, 103; К. Н. Karpat, *The Politization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*, Oxford 2001, 96.

²⁸ Н. Özoğlu, *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties and Shifting Boundaries*, Albany 2004, 69.

²⁹ М. Ş. Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, 103.

вољство муслиманских угледника ширило на припаднике периферних заједница османске државе, и бројни Албанци у Цариграду су осетили могућност за изношење својих идеја. Исмаил Кемал отпочео је делатност у „албанским питањима“. Наиме, заједно са још 33 Албанца, послао је Порти молбу да се што већи број њихових сународника школује у престоници како би се смањила изражена неписменост. Међу њима су били Константин Кристофорици, Јани Врето, Васа-ефенди, Сами Фрашери, будуће вође албанског националног покрета.³⁰ Албанци у Цариграду тиме су показали прве знаке албанског национализма унутар Османског царства. Строго речено, Албанци насељени у Јужној Италији објављивали су прве националистичке списе позивајући на јединство, борбу за слободу и стварање јединственог алфавета у чему је предњачио Јероним де Рада (1814–1903).³¹ Објављиване су песме посвећене Скендербегу, рађено је на албанској граматици. Међутим утицај италијанске дијаспоре, или оне која се налазила у Румунији, Бугарској, Грчкој, САД-у и Египту био је прилично ограничен на највећи део албанског становништва у матици.³² Тако је буквар који је у Букурешту штампао Наум Већилихарци, 1844. године у Албанију стигао само у једном примерку.³³

Поред тога, 99% неписменог становништва није могло да чита албански па ни италијански или грчки на којима су књиге или памфлети дијаспоре у највећој мери и писани.³⁴ Огроман број неписмених свакако је један од најважнијих разлога за инсистирање Исмаила Кемала на образовању становништва. Занимљив је податак који је навео Љуиђ Гуракући, близак сарадник Исмаила Кемала и ученик Јеронима де Раде. У време проглашења независности Албаније, 1912. године ни међу тадашњом албанском елитом није било никога ко је чуо за де Раду и његова дела.³⁵ С обзиром на то, Калеси оправдано поставља питање: „Како је онда Јероним де Рада могао да утиче на формирање албанске националне свести?“³⁶ Где су онда покретачи албанског националног

³⁰ S. Pollo, A. Puto, *Histoire de l'Albanie, des origines à nos jours*, Lyon 1974, 135.

³¹ S. Skendi, *The Albanian National Awakening 1878–1912*, 215–237; С. Драшкић, *Европа и албанско питање*, 18–20.

³² Н. Калеси, *Напредне идеје неких идеолога албанског националног покрета у другој половини XIX века о сарадњи балканских народа*, у: *Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата*, Београд 1976, 227.

³³ С. Драшкић, *Европа и албанско питање*, 22–23.

³⁴ M. Vickers, *The Albanians: a modern history*, London 2006, 27.

³⁵ Н. Калеси, *Напредне идеје неких идеолога албанског националног покрета у другој половини XIX века*, 238.

³⁶ *Isto*, 239.

покрета? Највероватније се налазе међу бројним беговским синовима који су изграђивали каријеру у Царству које се мењало. Изложеност снажној жељи централне власти да их у потпуности „османизује“ није спречила настанак албанског национализма. Први јавни иступ националиста биће скуп првака у Јањини. Организовао га је Абдул Фрашери, 24. априла 1877. године када је захтевано формирање јединственог албанског вилајета, са албанским чиновницима, школама, да регрути не напуштају вилајет и да се порески приходи у највећој мери ту и троше.³⁷ Важно је уочити да се скуп одржао у времену Велике источне кризе на дан руске објаве рата Османском царству. Верујући у слабост османског положаја беговска елита почела је да се спрема за неизвесну будућност.

Захтеви које је обликовао Абдул Фрашери израз су процеса започетог радом на стварању албанског писма, подухвата којег су се прихватили албански интелектуалци током седамдесетих година 19. века. Беговска елита залагала се за коришћење арапског писма које је већ користила за османски турски. Јани Врето је водио групу наклоњену грчком писму док су Пашко Васа и Исмаил Кемал предлагали латинско. Пре свега Исмаил Кемал је прижељкивао латински алфавет како би указао на европски идентитет Албанаца, такође практичан и лак за штампање, самим тим и за ширење њиме написаних идеја.³⁸ Поред начелних сукоба у питању одабира писма први албански националисти били су свесни снаге коју је језик имао за стварање албанског националног идентитета. Био је другачији од језика суседа и владара.

*

Захваљујући смени Мидхат-паше са места великог везира, у годинама пред почетак Источне кризе (1872–1875), Исмаил Кемал отпутовао је у Албанију како би се одморио од обавеза у администрацији одбивши претходно место гувернера Ниша. Нарочито занимљива епизода је путовање Исмаила Кемала у Италију, Француску и Велику Британију, између јула 1875. и маја 1876. године. Главни циљ пута било је изучавање локалне самоуправе у Великој Британији како би се неки од модела применили у османском државном уређењу. У Лондону и северној Енглеској Исмаил Кемал је провео скоро три месеца одушевљен гостопримством и животом људи. Са пута се, како каже, вратио још убеђенији

³⁷ С. Драшкић, *Европа и албанско питање*, 51–52.

³⁸ S. Skendi, *The Albanian National Awakening 1878–1912*, 139.

у исправност либералних начела сматрајући их кључним за британски успех. Пред сам одлазак, неформално је позван на разговор са министром спољних послова Велике Британије, лордом Дербијем, коме је дао увид у ситуацију у Царству и нагласио како султан и Porta у његовој земљи виде најважнијег савезника.³⁹ Након напуштања Британије, и двомесечног боравка у Француској Исмаил Кемал се вратио у Валону где је сазнао за смрт султана Абдулазиза.

По повратку у престоницу Исмаил Кемал је од Мидхат-паше упуслен у уставној комисији и још неколико мање важних места. После невољног свргавања Мурата V изазваног султановом менталном неспособношћу Мидхат је практично приморао Абдулхамида II да пре ступања на престо прихвати доношење устава.⁴⁰ Чинило се да искусни државник има све конце османске политике у својим рукама. Међутим, упркос успешном рату против Србије Porta је морала да прихвати сазивање међународне конференције коју су велике силе организовале у Цариграду. Непосредно пред почетак конференције Исмаил Кемал је послат у Бугарску где је испитивао околности под којим су чињени злочини. Процењујући број мртвих на око 6000 људи сматрао је да су власти одговорне за распиривање насиља због слања агената који су муслимане плашили доласком Руса. Последица је био злочин над бугарским становништвом.⁴¹

Почетком децембра 1876. започети су преговори о аутономији Бугарске између британског изасланика маркиза Солзберија и руског, грофа Игњатијева.⁴² Мидхат-паша је искористио притисак странаца да обезбеди довољно подршке за доношење устава у којем је наглашено да је Османско царство „недељива целина“.⁴³ Устав је наизглед сврставао Османско царство међу државе Западне Европе и постао једини одговор свим захтевима за реформом. Представници сила су се разишли, 20. јануара 1877. године,⁴⁴ што је Султан Абдулхамид искористио да већ у фебруару смени и протера Мидхат-пашу. Владару се нису допадале његове блиске везе са Младим Османлијама као ни намера да се османским хришћанима отворе врата Војне академије. Ваља навести и да је Мидхат планирао промене у администрацији Босне и Херцеговине и Бугарске

³⁹ Ismail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, 104–108.

⁴⁰ L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453*, 372–374.

⁴¹ Ismail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, 124–129.

⁴² М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007, 246–247.

⁴³ L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453*, 373.

⁴⁴ M. Anderson, *The Eastern Question: A Study in International Relations*, London/Melbourne/Toronto/New York 1966, 191–192.

независно од одлука великих сила. И не само то, већ је у плану имао и оснивање вилајета „Косово“ за Албанце и „Архипелага“ за Грке на егејским острвима. Изгледа да је Исмаил Кемал очекивао, да ће се он наћи на челу „албанског вилајета“.⁴⁵

Пад ментора Исмаил Кемал није могао лако да прихвати. Поред разлога личне оданости, заједно са нестанком Мидхат-паше са политичке сцене престала је да постоји и могућност постављења Исмаила Кемала на чело административне јединице коју је посматрао као албанску. Његова даља судбина још више ће га гурнути ка албанском националном покрету. У мају 1877. године док је трајао рат са Русијом организовао је чланове Парламента, њих 90, да траже повратак Мидхат-паше. Затражено је и образовање посебног комитета који би се бавио питањима рата.⁴⁶ Султан је одлучио да искористи право које је по уставу имао: да протерује људе опасне по државу. Унапред знајући шта га чека, Исмаил Кемал је отишао пред Порту и тражио да буде постављен било за посланика у Атини, или на место намесника у Валони. Султан га је уместо тога протерао у мало анадољско место, Кутахију.⁴⁷ Исмаил Кемал није имао избора осим да борави у прогонству, где је провео седам година, што ће га спречити да на било који начин заузме став према Албанској лиги.

Албанска лига (1878–1881) је била организовани покрет међу Албанцима у оквиру Османског царства настао као одговор на резултате Велике источне кризе и производ страха албанског становништва од суседа и великих сила због могућег распада државе у којој су живели.⁴⁸

⁴⁵ Ismail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, 148.

⁴⁶ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 185.

⁴⁷ I. B. Birecekli, *Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Siyasi Faaliyetleri (1870–1908)*, 100.

⁴⁸ Постојећи ставови о Албанској лиги углавном су супротстављени по питању односа Лиге и Порте. За теорију да је подстицај дошао из Цариграда залаже се: Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1912*, Београд 1995, 95, а да је пре свега реч о творевини Албанаца коју је Порта користила док је то одговарало њеним интересима, у: В. Ступић, *Албанско питање (1875–1882)*, *Rad JAZU* 318 (1952) 330–331; М. Војводић, *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000, 30–31. С. Терзић, *Стара Србија: драма једне цивилизације*, Београд 2013, 116–119, сматра Лигу делом панисламског покрета подстакнутом од стране Османског царства, но ипак на крају долази до сукоба када су Албанци тражили већу аутономију; М. Војводић наводи да је централна власт била благонаклона према Лиги док је одговарала званичним интересима одбране територије, а слично је било и држање Велике Британије и Аустроугарске: М. Војводић, *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, 23; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, 19. Потребно је обратити пажњу на двојако

Највећи део свог постојања провела је у борби националиста, углавном јужњака, који су Лигу желели да окрену ка борби за аутономију или независност и муслиманских конзервативаца лојалних османском султану чије су редове чинили бегови из средње Албаније и Косовског вилајета пре свега забринути за губитак свог друштвеног положаја и земљопоседничких привилегија.⁴⁹ Без праве подршке неке од великих сила Албанска лига је поражена у сукобу са османском војском 1881. године. Пре тога треба приметити да се покрет радикализовао и све више преобликовао у складу са циљевима националиста. М. Екмечић је приметио да се у оквиру панисламског покрета који се управо тада развијао „кристалише независтан албански национални покрет“ са одвојеним „муслиманским“ и „националним“ крилом.⁵⁰ Управо у чињеници да Албанци у већини „знају шта неће а не шта хоће“⁵¹ стоји зачетак успешније политизације етничког својства коју су желели да спроведу албански националисти.

Томе је свакако допринео осећај несигурности, угрожених граница, у коме су биле могуће промене односа снага између балканских држава са једне и Османског царства са друге стране јер етнички идентитет поседује особину да добија на важности у „... нејасним ситуацијама, у времену промена, надметања око ресурса и угрожених граница“.⁵² Међутим, поред брзе војничке реакције османске владе један од разлога пораза Албанске лиге лежи у лакој предавању муслиманских бегова средње Албаније испред османских трупа као последица њиховог, већ наглашеног конзервативизма, али и сређивања политичке ситуације на Балканском полуострву.⁵³ У деценијама које су уследиле а нарочито током 20. века и постојања независне државе Албанска лига је послужила као један од „камена темељаца“ у изградњи идентитета савремене нације.

држање Османског царства према конзервативним албанским главарима и националистима попут Фрашерија или Врета који су поднели теже последице, у: М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, 24–25; Ј. Хаци-Васиљевић, *Албанска лига-арнаутска конгра-и Српски народ у Турском Царству 1878–1882*, Београд 1909, 47–48.

⁴⁹ Снажан исламски и проосмански карактер првих докумената који су донети у Призрену је јасан: *Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare, 1878–1912*, Tirana 1978, 40–48; *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*. I, prir. M. Stojković, Beograd 1998, док. 27; S. Skendi, *The Albanian National Awakening 1878–1912*, 38; С. К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, Београд 2004, 219.

⁵⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије II*, Београд 1989, 326–331.

⁵¹ *Исто*, 331.

⁵² Т. Н. Eriksen, *Etnicitet i nacionalizam*, 174.

⁵³ S. Skendi, *The Albanian National Awakening 1878–1912*, 100–101.

Помало парадоксално, отац будуће независности није имао удела у искрама које су отпочеле развој албанског национализма. Занимљиво је да у мемоарима Исмаила Кемала нема јасног осврта на Лигу. Сујета албанског патриоте је вероватно утицала да изостави тако важан догађај изузев коментара да „... од 1877–1878. Албанци почињу јасно да исказују своју посебност“.⁵⁴ Пошто је прогонством и физички био спречен да заузме став према Албанској лиги и тако на ризичан начин „докаже“ свој патриотизам Исмаил Кемал се трудио да прикрије тај недостатак у односу на неке од познатих припадника албанског националног покрета.

*

Исмаил Кемал је враћен у државну службу 1884. године.⁵⁵ Вест је осим самог Кемала обрадовала и присталице Мидхат-паше. Веровало се да ће његово враћање у султанову милост бити следећи корак. Супротно очекивањима, два дана по доласку у Цариград Исмаил Кемал је сазнао за убиство Мидхат-паше. Заједно са нестанком његовог политичког узора, умрла је и нада Исмаила Кемала у могућност либералних промена у Османском царству.⁵⁶ Нешто више од петнаест година Исмаил Кемал ће обављати дужности управитеља различитих провинција у Азији и Африци.⁵⁷ Као приврженик Велике Британије био је заштићен од отвореног непријатељства власти. Његова постављења за управника Бејрута (Либан) и Триполија (Либија) показују жељу да буде уклоњен из центра збивања. Такође, Абдулхамид II је држао Исмаила Кемала „у шаџи“. Од другог почетка рада у администрацији Исмаил Кемал се упоредо бавио приватним финансијским пословима. Његови подухвати на том плану доносили су му велику зараду и био је оптужен за проневеру. Султан је искористио своју тајну полицију и ослободио кривице Исмаила Кемала. Тим потезом, Абдулхамид је од могућег државног непријатеља добио поузданог слугу.⁵⁸

⁵⁴ Ismail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, 364.

⁵⁵ Како би контролисао Албанце, султан Абдулхамид је узимао у службу припаднике најугађенијих албанских породица, а са простора Косовског вилајета за личну гарду, у: N. Clayet, *Aux origines du nationalisme albanais. La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, 263.

⁵⁶ *Isto*, 172.

⁵⁷ Слање утицајних Албанаца на место управника у провинције удаљене од крајева из којих су потицали постало је пракса у време Абдулхамида II, у: N. Clayet, *Aux origines du nationalisme albanais. La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, 362–63.

⁵⁸ J. Hanssen, *Fin de Siecle Beirut. The Making of an Ottoman Provincial Capital*, Oxford 2005, 66.

Избор за прву службу био је Бејрут где је Исмаил Кемал стигао јануара 1891. године.⁵⁹ Међу грађанима Бејрута остао је у одличном сећању с обзиром на то да је био први гувернер који је почео са радовима на бољој комуникацији између градских насеља и луке.⁶⁰ Током боравка у Либану Исмаил Кемал се жалио британском конзулу на „општу централизацију“ коју власти спроводе.⁶¹ У овој изјави већ се виде назнаке незадовољства које ће ускоро и јавно исказати. Опозван је после свега седам месеци. Наредних пет година његовог живота обележени су управљањем над неколико санџака у Анадолији и састављањем два важна меморандума упућена султану али и османској јавности.⁶² Први меморандум (1892) тиче се пре свега спољне политике Османског царства. Најважнији део текста посвећен је плану о оснивању велике Оријенталне државе. Била би организована као „free entente“ између Османског царства, Румуније, Србије, Црне Горе, Грчке и Бугарске. Првенствени циљ савеза било би јединство у заједничкој одбрани од Аустроугарске и Русије.⁶³ Исмаил Кемал је и даље покушавао да „помири“ османске интересе са амбицијама везаним за Албанију јер је стварање једног оваквог савеза највероватније водило стварању нових територијалних јединица. Меморандум из 1897. године више је посвећен унутрашњим питањима. Исмаил Кемал, као неопходне услове опстанка државе, султану „оцу свих Османлија“, означава одстрањење корупције и враћање на снагу устава из 1876. Свакако, текст би био измењен због промена које су се одиграле у протеклих двадесет година. Измене ће одредити представништво престонице и провинција које мора бити сазвано што пре. Таква институција, заправо Уставотворна скупштина, поднела би текст одлука султану. Подршка великих сила независности Османског царства биле би осигуране, сматрао је Исмаил Кемал.⁶⁴ Пошто предаја меморандума султану није наишла на позитиван пријем, Исмаил Кемал је

⁵⁹ Ismail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, 192.

⁶⁰ J. Hanssen, *Find de Siecle Beirut. The Making of an Ottoman Provincial Capital*, 67.

⁶¹ M. Ş. Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford 1995, 64.

⁶² Током 1895. године Француска је извршила велики притисак на Порту да Исмаил Кемал, као отворени присталица Велике Британије не буде постављен за намесника Триполија, у: M. Ş. Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford 1995, 64.

⁶³ Ismail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, 216. У плану се види сличност са предлозима Мидхат-паше из 1872. године о сличном повезивању са Србијом и Румунијом, у: Д. Ђорђевић, *Огледи из новије балканске историје*, Београд 1989, 120.

⁶⁴ Ismail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, 387–397.

основао лист „Ток идеја“ са намером да упозна што већи број људи са својим плановима, али су власти спречиле објављивање. Писац је међутим био упоран у томе да његов меморандум не прође без одјека. Успео је да га објави у париској и лондонској штампи.⁶⁵

Исмаил Кемал је тиме желео да изазове реакцију великих сила надајући се њиховој интервенцији. Док је османско-грчки рат још увек трајао, Исмаил Кемал је задобио подршку и у делу саме Порте. Међутим, успех у рату са Грчком, 1897. године пореметио је све његове планове. Био је то последњи покушај следбеника Мидхат-паше да подстакне промене у Османском царству либералним реформама. Наредне три године, захваљујући подршци британске амбасаде Исмаил Кемал је провео на месту државног саветника под строгом султановом контролом. Није више било места за напредовање у османској служби. На британском броду одлази у Атину, 1900. године.⁶⁶ После разговора са грчким краљем и председником владе пут се претворио у сусрет са албанском емиграцијом,⁶⁷ чиме се Исмаилу Кемалу се отворила нова шанса за успех: албански национални покрет. После скоро 40 година службовања у Османском царству Исмаил Кемал је одлучио да самовољно иступи из царске службе. Разочаран у аутократску владавину Абдулхамида II, веровао је да она води ка неумитном распаду државе. Без могућности да промени ствари изнутра, и оствари лични успех и скоро нескривену жељу за вођством међу Албанцима уз подршку османске власти Исмаил Кемал се окренуо албанском национализму сада као противник Порте.

Овде је нужно да се за тренутак пажња окрене на неколико теоријских питања. Одлука Исмаила Кемала да се посвети албанском националном покрету наводи истраживача на важну тему. Да ли постоји и где се налази мера између „објективног“ и „субјективног“ у национализму и обликовању нације? У раду је прихваћено схватање интеракционистичког приступа да се мора инсистирати подједнако на „објективним“ (где спадају језик, писмо, религија, митови, симболи, обичаји...) и „субјективним“ (принцип самоодређења припадника) мерилима националног самоодређења.⁶⁸ Национализам је пре свега политички покрет, при чему

⁶⁵ M. Ş. Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, 65.

⁶⁶ *Ismail Kemal Bey's Escape*, The New York Times, 3 May, 1900; *Ismail Bey Succeeds in Escaping*, The New York Times, 4 May, 1900.

⁶⁷ I. B. Birecekli, *Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Siyasi Faaliyetleri (1870–1908)*, 104.

⁶⁸ J. Bakić, *Teorijsko-istraživački pristup etničkoj vezanosti (ethnicity), nacionalizmu i naciji*, 249.

се мора обратити пажња и на његову културну страну.⁶⁹ Пре свега културни аспекти се односе на процес политизације етничке везаности и етничког својства. Смит оправдано указује на снагу коју имају национални симболи, обичаји и церемоније.⁷⁰ Иако национализам и нација јесу модерни феномен, они су сачињени од елемената историјске традиције. Особеност националног идентитета, у односу на етнички, лежи у његовом претендовању на апсолутни приоритет.⁷¹

Албански национализам има своје извориште на просторима данашње јужне Републике Албаније и међу административном елитом Османског царства потеклом из тих крајева. За разлику од сународника из Косовског вилајета и севера Албаније који су чували своје старе повластице, јужњаци су били у снажној интеракцији са османским властима.⁷² Непостојање државне традиције у предосманском периоду довело је до везаности албанских идеолога за митове о древном пореклу и одбрани земље од освајача у лику Скендербега. За разлику од заједнице исељеника у Италији, Арбереша, чији су интелектуалци обликовали у својој поезији и традицији Скендербега као борца за хришћанство јер су и сами били приморани на напуштање матичних територија испред Османлија, у Албанији је у списима националиста настао лик Скендербега као борца против страних освајача, јер би антимуслиманска нота била неприхватљива за већинско становништво али и елиту.⁷³ Овај лик Скендербега, настао у матици, налази се у идеологији модерног и савременог албанског национализма.

Пример колеге Исмаила Кемала из Државног савета, Самија Фрашерија, који је у Букурешту објавио спис „Албанија, шта је била, шта јесте и шта ће бити?“, 1899. године одличан је за упоредно истраживање идентитета албанске елите.⁷⁴ Попут Исмаила Кемала, у раној фази живота

⁶⁹ A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, 119. Е. Гелнер је дефинисао национализам као политички принцип који захтева истовестност политичких граница, у: Е. Гелнер, *Нације и национализам*, Нови Сад 1997, 11. Национализам као форму политике тумачи и: J. Breuilly, *Nationalism and State*, Manchester 1982.

⁷⁰ A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, 125.

⁷¹ Х.-У. Велер, *Национализам: историја – форме – последице*, Нови Сад 2002, 45–47.

⁷² С. К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, Београд 2004, 221.

⁷³ *Albanian Identities: Myth and History*, ed. by: S. Schwandner-Sievers, B. J. Fischer, London 2002, 43.

⁷⁴ S. Frashëri, *Shqipëria: Ç'ka qënë, ç'është e ç'do të bëhetë? Mendime për shpëtimt të mëtdheut nga reziket që e kanë rethuarë*, Prishtinë 2009. Као и личност самог аутора, спис је предмет спорења турске и албанске историографије, у: B. Bilmez, *Sami*

Сами Фрашери веровао је у суживот Албаније и османске државе. Фрашери је посматрао прву као “посебну/вољену домовину” а Царство као „општу домовину”.⁷⁵ Овде ће делови текста поменуте књиге Самија Фрашерија послужити за указивање на један од митова албанског национализма, древно порекло кроз који се уједно може видети и промена става према Османском царству, процес који је прошао и Исмаил Кемал. „Ми нисмо Турци, нисмо стигли из дивљина Азије. Ми смо најстарији народ Европе. Ми имамо више права да живимо у Европи него било ко други.”⁷⁶ Цитат је уједно и одличан пример „унутрашњег оријентализма” односно оптерећености албанске елите својим источњачким наслеђем у жељи да од европских великих сила добију подршку за своје циљеве.⁷⁷

Исмаил Кемал је делио мишљење Самија Фрашерија. Наилазећи на рушевине старих цивилизација у Албанији повезивао их је са несталом пелашком цивилизацијом „коју Албанци са пуним правом сматрају својом”.⁷⁸ Спис Самија Фрашерија симболично одсликава страхове и наде албанских националиста, укључујући ту и Исмаила Кемала. Поред истицања албанских права наведено је да „Турска не може да преживи још дуго нити би требало” али да Албанија не сме да „чека” јер ће је поделити Грци и Словени.⁷⁹ Неопходно је изборити се за аутономију, слободно

Frasheri or Semsedin Sami? Mythologization of an Ottoman Intellectual in the Modern Turkish and Socialist Albanian historiographies based on selective perceptions, *Balkanologie* 7–2 (2003) 19–46. Турски историчари често одбацују могућност да је Сами Фрашери уопште написао поменути текст, док албански стручњаци игноришу постојање његових дела посвећених турском језику. Илбер Ортајли је покушао да пронађе средњи пут називајући га „двојним националистом”. Сматра да је Сами Фрашери развио и турску и албанску националну свест, у: И. Ортајли, *Најдужи век империје*, 200.

⁷⁵ G. W. Gawrych, *Tollerant Dimensions of Cultural Pluralism in the Ottoman Empire: The Albanian Community 1800-1912*, *International Journal of Middle Eastern studies* 15–4 (1983) 523.

⁷⁶ S. Frashëri, *Shqipëria: Ç'ka qënë, ç'është e ç'do të bëhetë? Mendime për shpëtimt të mëmëdheut nga reziket që e kanë rethuarë*, 76.

⁷⁷ Такође и да „докажу” своју „цивилизацијску и културну припадност Европи” јер су од стране највећег броја путописаца али и државника великих сила посматрани као варвари и завађени планински кланови, у: N. Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais. La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, 168. За поимање оријентализма: E. Said, *Orientalizam*, Beograd 2000; M. Bakić-Hayden, *Varijacije na temu „Balkan”*, Beograd 2006.

⁷⁸ Ismail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, 25.

⁷⁹ S. Frashëri, *Shqipëria: Ç'ka qënë, ç'është e ç'do të bëhetë? Mendime për shpëtimt të mëmëdheut nga reziket që e kanë rethuarë*, 69–71.

коришћење албанског језика у школама, штампати књиге. Како би се придобили албански хришћани важно је увести њихов матерњи језик у богослужење. „Албанци морају бити спашени јарма грчких, бугарских и српских свештеника, треба да имају своје албанске свештенике и Библију на албанском језику. Христ није био ни Грк ни Србин.“⁸⁰ Дакле, првенствени циљ албанских националиста била је аутономна Албанија. Тек тада, кроз описмењавање и образовање створила би се албанска нација.⁸¹ Последње две деценије свог живота Исмаил Кемал је посветио борби за аутономију своје земље. Сматрао је да решење тог проблема није у самосталној борби Албанаца већ у подршци великих сила. Иако и даље одани поданик султана, Османлија, Исмаил Кемал је увидео неумитну пропаст Царства. „Пошто сам изгубио сву наду да ћу моћи да урадим било шта корисно за Турску, сви моји напори... и осталих албанских патриота посвећени су покушају да се Албанија спасе од неизбежног.“⁸² Пресудне у овој одлуци биле су амбиције Исмаила Кемала али свакако не треба одбацити ни искрени патриотизам и страх за судбину родне земље. Човек који је читав живот провео у сенци других, служећи и поштујући ауторитет, осетио је могућност да се стави на чело младог националног покрета.

Стицање нових положаја био је мотив Руританаца за одвајање од Мегаломанске империје у моделу који је осмислио Е. Гелнер. Највећи део будуће руританске елите није се могао надати тако високим положајима у некадашњој империји.⁸³ Слични мотиви јавили су се и код креола у Јужној Америци приликом одвајања од Шпаније,⁸⁴ али и у периодима нестајања великих државних заједница попут Хабзбуршке монархије. Применивши Гелнеров модел на албанско-османске односе јасно је да би рушење Османског царства оставило Албанце без икаквих привилегија у евентуалном оквиру осталих балканских држава. Ако упоредимо Исмаила Кемала који је читавог живота био само један од империјалних службеника, са још једним Албанцем, Есад-пашом Топтанијем, османским војним заповедником, видећемо тек двојицу од многобројних чланова османског државног апарата. У новој албанској држави они ће наступати као главни такмаци за највишу власт. Стога не треба искључивати ни свестан избор

⁸⁰ *Isto*, 81.

⁸¹ Албански националисти су били свесни чињенице да је ширење националне свести на шире друштвене слојеве процес а не догађај, у: *Nationalism*, ed. by A. D. Smith, J. Hutchinson, Oxford 1994, 158.

⁸² Ismail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, 314–315.

⁸³ Е. Гелнер, *Нације и национализам*, Нови Сад 1997, 91–92.

⁸⁴ B. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, 55–57.

напуштања „брода који тоне“, односно службе Османском царству, приликом преломних одлука припадника албанске елите. У складу са овде усвојеним ставом да се теорија етничког такмичења и уопште елементи инструменталистичких поставки могу укључити у интеракционистичку теорију,⁸⁵ јасно је да су припадници албанске елите поред идеолошког поседовали снажан рационални аспект окретања националној идеји.

У овим околностима након напуштања службе Исмаил Кемал одлази у Атину, где је почео са објављивањем прогласа који су позивали на спасавање Албаније од „националне катастрофе“.⁸⁶ У њима је објавио и напуштање службе у Османском царству. Уз финансијску подршку грчког двора, искористивши тренутну могућност савеза са тим албанским ривалским суседом, Исмаил Кемал је отпутовао у Западну Европу. Недуго затим у албанским крајевима Царства ширене су вести о њему као државном непријатељу и издајнику.⁸⁷ Прва станица био је Брисел. Ту се упознао са Фаиком Коницом, познатим албанским националистом. Наредне две године (1900-1902) њих двојица су сарађивали и објављивали чланке у листу „Албанија“. Исмаил Кемал у својим чланцима позива на албанску слогу, отварање школа и економски напредак.⁸⁸ Иако одушевљено дочекан, његове идеје о ослоњу на Грчку нису добро дочекане у емиграцији. Највећи број избеглих Албанаца потицао је са југа земље где је постојала јака нетрпељивост према Грцима због могуће борбе за територије у могућем албанско-грчком разграничењу у будућности. Чинило им се да је Исмаил Кемал само агент атинске владе.⁸⁹ У исто време, 1900-1901. често је путовао у Лондон како би добио подршку Велике Британије, али није било успеха.⁹⁰ Захлађење односа са највећим делом албанских националиста и неуспех у Британији, навели су Исмаила Кемала да се одазове позиву изгнаних османских принчева Сабахатина и Луфтулаха и прихвати позив на младотурски конгрес у Паризу, 1902. године. Пристанак је био условљен захтевом да буду заступљени сви „етнички елементи“ Османског царства.⁹¹

⁸⁵ J. Bakić, *Teorijsko-istraživački pristup etničkoj vezanosti (ethnicity), nacionalizmu i naciji*, 245–246.

⁸⁶ Ismail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, 296.

⁸⁷ В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси*, Нови Сад 1994, 202.

⁸⁸ S. Skendi, *The Albanian National Awakening 1878–1912*, 184.

⁸⁹ *Isto*.

⁹⁰ M. Ş. Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, 149.

⁹¹ *Isto*, 180.

*

На конгресу је Исмаил Кемал наступио агресивно, предлажући рушење султана Абдулхамида II уз помоћ стране интервенције. Испоставило се да ће то бити једно од главних питања око којег ће се цео покрет поделити.⁹² Врло брзо принц Сабахатин, уз подршку Исмаила Кемала водио је струју која се залагала за децентрализацију, устав и страну интервенцију.⁹³ Уз програм су стали представници Грка, Јермена и Албанаца. На супротној страни централистички програм и одбијање било каквог страног мешања биле су главне идеје групе коју је водио Ахмед Риза.⁹⁴ Расправе међу учесницима су биле тешке и осећала се могућност националистичких сукоба. Јерменски посланици су на крају одустали од договора управо због појаве турског национализма међу Ризиним присталицама. И Исмаил Кемал је био оптужен за мањак османског патриотизма. Ахмед Ферид, централиста, у једном тренутку га је револтирано упитао: „Да ли су ‘твоје Османлије’ само Албански комитет?“⁹⁵ Писма која је Кемал слао у јавност током рада конгреса, о неопходности стране интервенције показују да је он Османско царство сада видео као нужно зло. Конгрес је показао да се почетком 20. века унутар Османског царства формирао низ националистичких организација које су се спремале за тренутак распада државе у којој су се налазиле и већ стварале основу за стицање што бољег положаја за будуће стварање независних држава.

Без обзира на расцеп који се одиграо у Паризу, Сабахатинова група је наставила припреме за преузимање власти у Цариграду. Током 1902–1903. дошло је до покушаја реализације њихових планова.⁹⁶ Захваљујући договору Османског царства и Немачке око Багдадске железнице, почетком марта 1903. године Велика Британија је дала подршку Исмаилу Кемалу. Лондону је одговарала промена власти у Цариграду, мада није довољно јасан опсег подршке коју су завереници добили.⁹⁷ Исмаил Кемал је потом отпутовао у Египат, који се од 1882. године налазио под британском окупацијом, где је добио новац за куповину бродова у Атини

⁹² S. Skendi, *The Albanian National Awakening 1878–1912*, 336.

⁹³ Ismail Kemal, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, 307.

⁹⁴ M. Ş. Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, 187.

⁹⁵ *Isto*.

⁹⁶ M. Ş. Hanioglu, *Preparation for a Revolution, The Young Turks, 1902–1908*, Oxford 2001, 17; I. B. Birecekli, *Avlonyalı Ismail Kemal Bey'in Siyasi Faaliyetleri (1870–1908)*, 109.

⁹⁷ M. Ş. Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, 18–25.

којим би била превезена војска из Либије. Када се чинило да све иде по плану, дошло је до пропасти завере. Иако је Али Хајдар Мидхат-паша, син његовог некадашњег „ментора“ сваљивао кривицу на Исмаила Кемала, оптужујући га за крађу новца, прави разлози леже у захтеву принца Сабахатина да након преврата сви остали припадници династије буду побијени. Његови сарадници вероватно су схватили да би рушењем старог султана само променили лице на трону, али не и начин владавине. Исмаил Кемал је сместа отпутовао у Италију и тамо се, 16. августа 1903. године изјаснио у штампи као „албански патриота“.⁹⁸

*

Албанска муслиманска елита, углавном пореклом из беговских, јужњачких породица чинила је срж чланова националног покрета који је настао и развијао се током друге половине 19. века. Унутар Османског царства, притисак реформи које су подразумевале централизацију, регрутovanje у модернизовану војску и редовно плаћање пореза донеле су са собом и губитак привилегија а самим тим пољуљале и осећај лојалности Албанаца. Покушај централних власти да уједначе права својих поданика без обзира на верску припадност под плаштом идеје османизма деловале су муслиманским заједницама широм Османског царства као покушај туркизације. Ипак, све до почетка 20. века, Исмаил Кемал и већина албанских националиста веровали су да бити Османлија и Албанац не искључује једно друго. Међутим, појава турског национализма и напуштање идеологије османизма изазвали су реактивни процес међу албанском муслиманском елитом.

Уочљиво на примеру Исмаила Кемала и упоредном случају Самија Фрашерија, постепено је дошло до одбацивања османског и готово потпуног прихватања албанског идентитета. Везаност за Османско царство опстајала је искључиво као нужност политичке ситуације. Напетости између албанске, и осталих муслиманских заједница са Османским царством достићи ће свој врхунац током Младотурске револуције (1908) када ће настати низ политичких клубова са националним предзнаком и најавити међусобне сукобе.

Прилика за напредовање у османској служби било је све мање, а империјалне амбиције великих сила и територијалне претензије словенских и грчке државе у окружењу стварале су атмосферу несигурности. Из ње

⁹⁸ *Isto*, 26.

је настала реакција и организовање националиста који су почели борбу за аутономију или независност земаља које су посматрали као албанске. Такође су указивале на очигледну чињеницу, да постојеће привилегије не би преживеле распад Османског царства. У раду је коначно, пре свега кроз интеракционистичке теорије етничке везаности, албански национализам и национални покрет, стављен у контекст општијег изучавања поменутих идентитета и идеологија.

Dušan Fundić

**ISMAIL KEMAL: THE TRANSFORMATION
OF OTTOMAN BUREAUCRAT
IN THE ALBANIAN NATIONAL MOVEMENT LEADER**

Summary

The paper presents the career of Ismail Kemal, one of the leaders of the Albanian national movement with a focus on the period between the 1865th and 1903. Using, first of all interactionist theories of ethnic identity and nationalism, the paper considers the development of Ismail Kemal's identity as one of the most important members of the Albanian Muslim elite. During this period, Ismail Kemal has crossed a long way from the imperial bureaucrat to one of the leaders of the Albanian national movement. As a result of reforms in the Ottoman Empire and the growing fear of the neighboring Balkan states and the interests of European great powers, Albanian elite, including Ismail Kemal gradually rejected the Ottoman Empire that now served only as a political necessity. From humble beginnings in the local administration Ismail Kemal managed to become trusted man of Midhat Pasha and administrator in several provinces of the Ottoman Empire. Even in the early years he was close to circles of Albanian nationalists and like most members of the Albanian Muslim elite until the early 20th century he believed to be Albanians and Ottoman are not mutually exclusive. Growing pressure of sultan Abdulhamid's regime, increasingly uncertain political situation in the lands which were regarded as Albanian by Ismail Kemal and inability to advance in Ottoman service completely turned him towards ideas of Albanian nationalism.

Keywords: Albanian identities, nationalism, 19th century, Ismail Kemal

Чланак примљен: 08. 04. 2013.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

Мария АЛЕКСЕЕВА*
Казанский (Приволжский) федеральный университет
Казань
Россия

СЕМЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ КОНФЛИКТ В СЕРБИИ В ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XIX ВЕКА ПО МАТЕРИАЛАМ РУССКОЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ПЕРИОДИКИ

Аннотация: В статье рассматриваются основные моменты конфликта в семье королевской четы Обреновичей в последней трети XIX в. и их отражение в русской периодике. Особое внимание уделяется положению королевы Наталии, которая родилась в России и пользовалась благосклонностью русской общественности.

Ключевые слова: Русская периодика, Сербия, XIX век, политика, Милан Обренович, Наталия Обренович, Регентство, бракоразводный процесс.

Необходимо сразу пояснить, что наше исследование базируется на материалах трёх периодических изданий XIX в. – «Вестник Европы», «Наблюдатель» и «Русское Обозрение». Это литературно-политические журналы, имевшие примерно одинаковую структуру и служившие для русского читателя своеобразным путеводителем в мире искусства, науки, экономики, деловой жизни. Новости международной политики помещались в особом разделе, который имел различные названия и занимал в среднем около 10 страниц (как правило, он располагался в конце книги и имел самостоятельную нумерацию).

Несмотря на то, что после Берлинского конгресса отношения Петербурга и Белграда заметно похолодели, ни одно важное политическое событие в Сербии не прошло незамеченным русскими обозревателями.

* maria.alex0704@gmail.com

Наиболее пристальным вниманием пользовались особенности внутривнутриполитической жизни Сербии. В этой связи конфликт Милана Обреновича с его супругой, королевой Наталией, нашёл особый отклик в русской периодике, которая на протяжении нескольких лет внимательно следила за развитием этой истории.

Первые сведения о королеве Наталии мы обнаруживаем в скупой заметке газеты «Гражданин»; сообщение о состоявшемся 5 (17) октября 1875 г. бракосочетании Милана Обреновича вплеталось журналистом в общую канву внешнеполитических событий. Сербское княжество в то время находилось в довольно сложном международном положении: обязанное соблюдать строгий нейтралитет по отношению к Турции, оно не могло оказать поддержку восставшим «несчастливым единоплеменникам» в Боснии и Герцеговине, в то время как сербские рубежи регулярно подвергались нападениям вооружённых турецких отрядов. Это невольно наводило читателя на мысль, что скорая свадьба в разгар боснийско-герцеговинского кризиса была отнюдь не случайна и носила явно политический подтекст. Посредством женитьбы на «русской девице», происходившей из семьи полковника русской службы Петра Ивановича Кешко (в русской периодике встречаются разные варианты фамилии – Кечко, Кишку) и выросшей в России, с которой к тому же он состоял в близком родстве, князь Милан стремился заручиться поддержкой Петербурга перед возможной войной с Турцией, поскольку было очевидно, «что новые бесчинства на сербской границе могут поставить Сербию в чрезвычайные затруднения».¹

В пользу этого говорит также тот факт, что на скромной церемонии венчания, состоявшейся в кафедральном соборе Белграда 17 октября 1875 г., присутствовал представитель русского государя, генерал-адъютант граф Ф. Н. Сумароков-Эльстон. Это ставило окончательную точку в вопросе о внешнеполитической ориентации Сербии, своеобразным поручителем которой служил брак с Наталией Кешко.

Поначалу отношения супругов были вполне гармоничными – во всяком случае, за последующий период не удалось найти сведений, которые утверждали бы обратное.

Разногласия между Миланом и Наталией начались позднее, после окончания Восточного кризиса 1875–1878 годов. Русские обозреватели не усматривали в причине их разлада политической подоплёки, полагая, что королева не имела серьёзного влияния на сербскую политику. Но в

¹ Политическая хроника//Наблюдатель. 1875. №41. С.937.

целом глубинные причины разногласий королевской четы и время их возникновения были им не до конца ясны: «Развился ли политический антагонизм из семейного или наоборот – сказать трудно; но обе стороны сохраняли внешний декорум официального общения, пока внутренний разлад не сделался уже непоправимым».²

С течением времени, однако, отношения августейшей четы принимали всё более нервный и скандальный характер, что нередко вызывало к жизни дворцовые сцены, скоро сделавшихся достоянием европейской общественности и любимой темой светских хроник. «Наблюдатель».³ По мнению консервативных русских изданий, например, журнала «Наблюдатель», главной причиной конфликта августейших супругов стала «грязная сторона его [Милана] характера», проявлявшаяся в грубости и супружеской неверности по отношению к королеве Наталии.

В русскую прессу проникали туманные слухи о любовной связи короля с женой Милана Христича, королевского секретаря и дипломата, окончившейся её разводом с мужем и рождением внебрачного ребёнка. Особое раздражение русской общественности вызывало нескрываемое и, главное, публичное пренебрежение Миланом своей супругой, его требования, чтобы королева Наталия «угождала его многочисленным фавориткам и относилась к ним с уважением».⁴ Представляется, что причина грубого отношения Милана Обреновича к королеве Наталии всё же не была ведущей в семейном кризисе Обреновичей, и реакция некоторых представителей русской печати являлась преувеличенным отражением событий петербургского придворной жизни. Достаточно вспомнить, что сравнительно недавно русское общество стало свидетелем бурного романа императора Александра II с княжной Е. М. Долгорукой. Эта связь, развивавшаяся в тяжёлые дни угасания императрицы Марии Александровны, расколола петербургский двор и вызвала острое неудовольствие у его наиболее консервативной части.

Можно предположить, что волна сочувствия к императрице Марии Александровне невольно переносилась частью русского общества и на Наталию Обренович, которая, как и её более старшая современница, представляясь идеалом женщины и матери, снискала себе эпитеты «чистая», «безупречная».⁵

² Хроника. Иностранное обозрение//Вестник Европы. 1888. №8. С.822.

³ Политическая хроника//Наблюдатель. 1888. № 11. С. 26.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

Более трезвый и непредвзятый взгляд на вещи мы получаем со страниц другого издания – «Вестника Европы». Знакомясь с материалами этого журнала, читатель невольно приходил к мысли, что именно политика стала главной причиной семейного разлада королевской четы. Если сопоставить события внешнеполитической истории, в контексте с которыми излагаются основные моменты развития семейного кризиса Обреновичей, то с этим трудно не согласиться. После Берлинского конгресса князь Милан прочно связал судьбу своей страны и династии с Австро-Венгрией, заключив с ней в 1881 г. торговый договор и тайную политическую конвенцию, которая в течение долгого времени оставалась неизвестной для широкой русской общественности. В последствие именно одним из её условий – введением в Сербию австрийских войск для гарантии сохранения власти династии Обреновичей – русские обозреватели объясняли странную приверженность Регентства и правительства экс-королю.

В свою очередь, Наталия Обренович и российской, и сербской общественностью воспринималась «как русская по происхождению, по родственным связям и симпатиям».⁶ и считалась «высшей представительницей и защитницей русского влияния в Сербии»,⁷ в противоположность Милану, австрофильские настроения которого не пользовались популярностью в народе и вызывали серьёзное противодействие со стороны либеральной партии Й. Ристича, симпатизировавшего Санкт-Петербургу. Антиавстрийские настроения в Сербии поддерживались и российскими представителями.⁸ Таким образом, конфликт венценосных супругов рассматривался обозревателем «Вестника Европы» в русле международной политики.

В силу этих причин король Милан, осторожный и подозрительный от природы, по мнению «Вестника Европы», опасался закулисного вмешательства в политические дела страны Наталии, любой решительный шаг которой мог привести к устранению его от престола и к переходу власти в её руки.⁹ В этом его лишний раз убеждала та решительность, с которой она вступила на равных в борьбу за право преобладающего влияния на сына – наследника престола. Поэтому он причислил Наталию к своим политическим противникам, обвинив её в поддержке оппозиции

⁶ Хроника. Иностранное обозрение//Вестник Европы. 1888. №8. С.822.

⁷ Там же.

⁸ В «пороховом погребе Европы». 1878-1914 гг./В.Н.Виноградов [отв. ред.]. М.: «Индрик», 2003. С.165.

⁹ Хроника. Иностранное обозрение//Вестник Европы. 1888. №8. С.822.

и противодействию австрофильскому курсу правительства,¹⁰ и при первой возможности решил удалить королеву из страны.

Окончательный разлад в семье Обреновичей наступил после неудачной сербско-болгарской войны 1885 года. По мысли русских современников, «нелепое и преступное нападение на Болгарию было делом самого Милана, и постыдная неудача падала всецело на его личную ответственность».¹¹ Король тяжело переживал это поражение, и именно в это время впервые озвучил своё желание отречься от престола в пользу малолетнего сына и установить Регентство. Это не удивило общественность (многие считали этот шаг неизбежным, особенно после разгрома сербской армии в начале 1886 г.) и не вызвало возражений, как говорили современники, со стороны королевы Наталии.¹²

И хотя преданный королю Милутин Гарашанин, бывший в то время премьер-министром, удержал монарха от этого шага, именно с этого момента Милан Обренович «стал жертвой постоянных опасений и подозрений, для которых легко было всегда найти подходящую пищу».¹³

Основным объектом недовольства, по мысли русских обозревателей, являлась августейшая супруга, «надобность» в которой отпала сама собой по мере внешнеполитической переориентации Сербии. Её русское происхождение, снискавшее ей симпатии народа, служило дополнительным раздражителем как для Милана, так и для его покровителей – Австро-Венгрии, и прежде всего, Германии. Тем более что сама королева Наталия, по словам одной из официальных германских газет, «открыто выказывала себя недругом Германии и нисколько не скрывала своих враждебных чувств», что, по мнению газеты, было «совершенно несовместимо с её положением и условиями международных отношений».¹⁴

Поэтому, очередная «возмутительная» сцена в адрес королевы из-за мадам Христич, удостоившейся на очередном балу особого внимания короля и холодно-презрительного обращения со стороны королевы, закончилась новым взрывом негодования короля и спешным отъездом Наталии Обренович на лечение в Крым, вместе с наследником Александром. Это вызвало недоумение не только и сербского, но и русского общества, несмотря на успокоительные заявления сербской официальной прессы. По странному совпадению, отъезд королевы сопровождался очередным

¹⁰ Хроника. Иностранное обозрение//Вестник Европы. 1888. №8. С.822.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ Политическое обозрение//Русский Вестник. 1888. №10. С.346.

витком министерского кризиса и отставкой Н.Христича: «В Сербии министерский кризис – в соединении с семейным, – писал журнал «Наблюдатель», – первый ли произошёл от второго, или наоборот – покрыто мраком неизвестности».¹⁵

Русскому обществу казалось вполне естественным, что «королева, как русская по рождению, вздумала побывать на своей родине, это понятно без всяких особенных причин», но ему казалось странным, что король не воспользовался своими правами монарха и супруга, чтобы помешать королеве уехать, а тем более забрать с собой наследника, однако, вскоре выяснились неизвестные общественности обеих стран подробности.¹⁶ Милан Обренович в силу заключённого в 1887 г. договора предоставил своей супруге право воспитывать сына до его совершеннолетия за границей, в Висбадене, с запрещением возвращаться в Сербию без его разрешения.¹⁷ Мало того, король даже предлагал Наталии заключить в этом отношении сделку, которая имела бы силу до 1893 г., но королева, соглашаясь жить в Висбадене, наотрез отказалась подписать предложенный ей договор как «несовместимый с правами и обязанностями, вытекающими из брака».¹⁸

Милан опасался самой возможности возвращения Наталии в Сербию, поскольку королева, имея на руках наследного принца, могла с помощью своих приверженцев произвести переворот, что было вполне вероятно, учитывая крайнюю непопулярность его режима. Именно под воздействием этих страхов, по мнению русской периодики, король решился потребовать возвращения сына и одновременно – формального развода с супругой, надеясь добиться его с тою же лёгкостью, как и выполнения прежних своих условий.

Однако, королева проявила упорство, поэтому после серии бесплодных переговоров с ней через уполномоченных, король Милан официально обратился к прусскому правительству с просьбой истребовать от королевы Наталии его сына и наследника Александра, которого его уполномоченное лицо, сербский генерал Протич, должен был вернуть в Сербию. Миссия военного министра была представлена журналом «Наблюдатель» как один из актов мщения непокорной супруге: известно, что военный министр и Наталия Обренович недолюбливали друг друга,

¹⁵ Политическая хроника//Наблюдатель. 1887. №5. С.36.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Хроника. Иностранное обозрение//Вестник Европы. 1888. №8. С.822.

¹⁸ Там же, с. 823.

в связи с чем издание именует «жандарма Протича» «личным врагом» королевы.¹⁹

Русское общество было шокировано и скандализировано: Наталия Обренович, коронованная особа, обвинённая в сопротивлении прусской полиции и подготовке к тайному отъезду, подверглась усиленному полицейскому надзору и была вынуждена не только выдать сына Александра в назначенное время, прощаясь с ним при жандармах, но и покинуть пределы Германии через десять часов после его отъезда. Обо всех этих распоряжениях общественность заранее известила «*Nordeutsche Allgemeine Zeitung*». ²⁰ «Вестник Европы» был, как всегда сдержан в своих оценках данных событий и в этот раз, упомянув только особое усердие прусской полиции, которая «сделала даже больше, чем просил Милан», удалив королеву из Висбадена.²¹

Русские современники не брались судить, кто из супругов виноват во всей этой «грустной истории», принявшей характер общеевропейского скандала, также как и обвинять королеву в стремлении вести самостоятельную политическую игру.²² Ясно было только одно: королева Наталия прежде всего женщина и мать, поэтому европейское общественное мнение было всецело на её стороне. «Вестник Европы» полагал, что изгнание королевы из Висбадена после драматической сцены отобрания у неё сына могло бы смягчить сердце короля, но он, по сведениям европейской печати, руководимый «важными политическими причинами», продолжал хлопотать о разводе.²³ «Наблюдатель» приводил слова газеты «*Le Nord*», которая, в частности, писала следующее: «Трудно сказать – кого более представляет собой этот господин [король Милан] – плохого мужа или непригодного государя?».²⁴

Даже официозные немецкие и австрийские газеты (кроме «бисмарковских рептилий»), не имеющие повода быть довольными сербской королевой, не защищали действий прусского правительства, называя действия Милана Обреновича «чересчур поспешными и энергическими», и ссылались только на «державные права» сербского монарха.²⁵ В этом пункте с ними соглашался и «Вестник Европы»,

¹⁹ Политическая хроника//Наблюдатель. 1888. №11. С.27.

²⁰ Хроника. Иностранное обозрение//Вестник Европы. 1888. №7. С.325.

²¹ Хроника. Иностранное обозрение//Вестник Европы. 1888. №8. С.823.

²² Там же.

²³ Там же.

²⁴ Политическая хроника//Наблюдатель. 1888. №11. С.25.

²⁵ Хроника. Иностранное обозрение//Вестник Европы. 1888. №8. С.824.

который на взрыв возмущения русской печати поводу «неслыханной жестокости и грубости» германских властей указывал на несправедливость подобного негодования в адрес «простых исполнителей чужой воли», коль скоро она «опирается на ясный и бесспорный закон»²⁶ – общепризнанное в Европе преимущество отцовских прав перед материнскими. Отказать ему в исполнении этого законного требования не было никаких оснований, а всё остальное было следствием щекотливой задачи, возложенной на немецких полицейских агентов, действия которых, в глазах русских обозревателей, были лишены политической окраски.²⁷ Издание делало вывод, что «приписывать берлинскому кабинету какое-то особое политическое участие в этом деле – значит просто выдумывать небылицы»,²⁸ и увязывало семейный кризис дома Обреновичей со сложностями внутривнутриполитической жизни Сербии, полагая, что «недостаток уважения к правам народа и невнимание к интересам страны могут действительно вызвать движение в пользу регентства королевы Наталии».²⁹

«Русский вестник», однако, указывал именно на Берлин как на главного инспиратора всей этой истории и делал вывод, что действия германского правительства проистекали из личной мести князя Бисмарка в отношении королевы Наталии за то, что она «не находила нужным скрывать, что вовсе не разделяет политических стремлений и симпатий своего мужа» и при этом полагала, что «дружба» и «дружеские советы» Германии и Австрии «неминуемо приведут Сербию к потере всякой политической самостоятельности».³⁰ Раздражённую отповедь немецкого канцлера со страниц «Nordische Deutsche Allgemeine Zeitung» по поводу «явно оскорбительных и враждебных» действий королевы, оканчивавшуюся призывом сохранять верность давнему правилу политической игры,³¹ даже в том случае, «если в числе недругов оказываются женщины, носящие королевский титул», обозреватель «Русского вестника» расценил как угрозу «берлинского Юпитера», которая показалась журналисту «выходкой крайне неприличной и дерзкой»,³² После появления известного памфлета «La Societe de Berlin», который, по мнению Бисмарка, вызвал

²⁶ Хроника. Иностранное обозрение//Вестник Европы. 1888. №8. С.824.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же, с.825.

³⁰ Политическое обозрение//Русский Вестник. 1888. №10. С.347.

³¹ «Быть всегда неизменным другом своих друзей и врагом своих недругов». См. ссылку выше.

³² Политическое обозрение//Русский Вестник. 1888. №10. С.347.

«особенную радость и удовольствие» Наталии Обренович, канцлер просто «потерял голову». Ничем иным, по мнению обозревателя, нельзя было объяснить его нелепую угрозу в адрес женщин, «носящих королевский титул», которые в той или иной мере несогласны с политикой Германии. Среди личных врагов князя Бисмарка на тот момент числились королева Виктория, с именем которой было связано таинственное исчезновение бумаг покойного Фридриха III, и графиня Фландрская, на имя которой адресовались письма Фердинанда Кобургского (т. н. «подложные болгарские документы»), которые разоблачали двуличность бисмарковской политики. Именно по адресу этих двух титулованных женщин и были направлены данные угрозы «Nordische Deutsche Allgemeine Zeitung»; теперь к их кругу присоединилась и Наталия Обренович.³³

Какой бы точки зрения не придерживались различные издания в отношении Наталии Обренович, их отношение к личности Милана Обреновича на всём протяжении этого конфликта в целом оставалось резко отрицательным. Обозреватели, как правило, наделяли его самыми нелестными эпитетами (особенной эмоциональностью отличались отзывы консервативных русских изданий), среди которых главным оставалось признание его «простым австрийским комиссаром, управляющим страной с разрешения своего верховного владыки».³⁴ Вектор отношения к сербскому монарху менялся с течением времени. Если после неудачной сербско-болгарской войны Милан Обренович представал на страницах большинства русских изданий как трусливый и бесхарактерный правитель, который из страха потерять престол «отдал Сербию в полное распоряжение немцев»,³⁵ то в последующий период времени русские обозреватели вслед за европейскими изданиями открыто признавали его «невменяемым лицом», «душевнобольным», поскольку «поступки его носят все признаки умственного расстройства».³⁶

При этом даже консервативные издания, рассматривавшие семейный конфликт четы Обреновичей с точки зрения нравственных ценностей и в контексте с импульсивными поступками сербского монарха, прослеживали в нём чёткую внешнеполитическую линию. В частности, журнал «Наблюдатель» обращает внимание на характер обвинений, выдвинутых Миланом Обреновичем против супруги в ходе бракоразводного процесса в белградской Консистоии: при всей их

³³ Политическое обозрение//Русский Вестник. 1888. №10. С.347.

³⁴ Политическая хроника//Наблюдатель. 1888. №11. С.25.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же, с. 26.

абсурдности они имели ярко выраженную политическую окраску и антирусскую направленность.³⁷

Информация, почёрпнутая на страницах газет, позволяет сделать вывод, что русские издания были прекрасно осведомлены о политической «изнанке» бракоразводного дела: после того как митрополит Феодосий 12 октября 1888 г. своей властью признал брак расторгнутым, они с негодованием писали: «Никто не признает развода, затеянного бесшабашным властителем с помощью беззастенчивого святителя».³⁸

Для того чтобы успокоить сербскую общественность, Милан, по мнению русской прессы, затеял «комедию» пересмотра конституции, надеясь, что выборы в Великую скупщину смогут отвлечь внимание народа от «позорного образа действий короля»,³⁹ и это ему практически удалось: в 1889 г. в общественном настроении, по наблюдениям русской периодики, произошла определённая перемена в отношении к Милану Обреновичу. Это было связано с удачным решением вопроса о созыве новой Народной скупщины и введением новой Конституции (Устава), а также с тем, что королева Наталья совершила тактический промах, прибегнув к услугам М. Пирочанца. Именно в этот момент, по словам её дело в народе было проиграно.⁴⁰ После того как король в заседании Скупщины после зачитанной им речи подписал Устав, по свидетельству корреспондента «Славянских известий», присутствовавшего на заседании Скупщины, «от радости и восторга все плакали. 1888 г. закончился самым лучшим подарком своему народу. Все партии и все сердца на стороне короля, исключая напредняков и австрийцев, но их почти и нет. Теперь начался новый 1889 год, с самыми светлыми надеждами. Все ожидают добра».⁴¹

В 1889 г. король Милан отрекся от престола в пользу своего малолетнего сына Александра и определил Наместничество. Однако, русское общество не доверяло заявлениям Милана Обреновича о его добровольном отречении от престола, серьёзно полагая, что подобный шаг может повлечь за собой установление регентства королевы Наталии и ослабление австрийского влияния в Сербии, и соответственно, никогда не будет допущен Австро-Венгрией.⁴²

³⁷ Их суть сводится к тому, что королева якобы интриговала против Сербии, «расположена была к России», противодействовала «национальной» политике короля.

³⁸ *Политическая хроника//Наблюдатель. 1888. №12. С.23.*

³⁹ Там же, с. 22.

⁴⁰ *Хроника. Иностранное обозрение//Вестник Европы. 1889. №2. С.872.*

⁴¹ Там же, с.873.

⁴² *Политическая хроника//Наблюдатель. 1888. №12. С.22.*

Дальнейшее развитие событий подтвердило эти опасения. Экс-король Милан, этот, по выражению русской прессы, «невменяемый субъект», не только продолжал вмешиваться в государственные дела, но и всячески препятствовал возвращению в Сербию королевы Наталии, которая, добиваясь восстановления своих прав королевы-матери, упорно отказывалась от предлагаемых ей Регентством свиданий с сыном за границей.

Наконец, в конце 1889 г., после долгого периода переговоров с регентами и правительством Наталия Обренович благодаря поддержке одного из видных деятелей радикальной партии, К.Таушановича, возвратилась в Белград.⁴³ О значении этого возвращения русская пресса судить не бралась, предоставляя все оценки будущему развитию событий. Однако, учитывая, что на её торжественной встрече не было ни представителей правительства, ни даже её короля-сына, русские обозреватели прогнозировали, что возвращение королевы в Сербию в скором времени примет политический характер и станет «источником новых, неожиданных осложнений на Балканском полуострове».⁴⁴ Объяснение невнятной позиции Регентства, которое самоустранилось от происходящих событий и делало «всевозможные уступки развенчанному авантюристу, связанное с ним какими-то обещаниями и подписками»,⁴⁵ русские обозреватели видели в непредсказуемых последствиях секретного сербо-австрийского договора, который предусматривал введение войск в Сербию, когда этого потребует король для защиты его от бунтовщиков, продлённого Миланом Обреновичем до 1894 года.⁴⁶

Очередной виток противостояния королевы Наталии теперь уже с Регентством и правительством по вопросу беспрепятственных свиданий с сыном и противозаконности бракоразводного акта митрополита Феодосия также нашёл отражение в русских газетах и журналах.⁴⁷ Отказ королеве со стороны Скупщины в рассмотрении её «Мемории» под предлогом своего нежелания смешивать государственные дела с частной жизнью королевской семьи, по мнению русских обозревателей, выглядел вдвойне нелепо. Во-первых, «Милан до того уже покрыл скандалом своё королевское достоинство, что новые разоблачения его самодурства ничего не прибавят к этой печальной истории»,⁴⁸ во-вторых, вся Европа уже в течение

⁴³ Политическая хроника//Наблюдатель. 1889. №4. С.6.

⁴⁴ Хроника. Иностранное обозрение//Вестник Европы. 1899. №10. С.833.

⁴⁵ Политическая хроника//Наблюдатель. 1888. №12. С.5.

⁴⁶ Там же, с.23.

⁴⁷ Там же, с. 5.

⁴⁸ Там же.

нескольких лет обсуждала «бракоразводную трагикомедию» династический скандал сербской королевской фамилии.⁴⁹ Так или иначе, но отсутствие окончательной ясности относительно бракоразводного процесса королевской четы породило ещё большую неопределённость у русских обозревателей, которые публиковали противоречивую информацию,⁵⁰ и были вынуждены довольствоваться собственными догадками и самыми невероятными слухами по поводу этого «таинственного» эпизода.⁵¹

Наконец, политическое затишье 1891 г. нарушила новость об удалении королевы Наталии из Белграда. Обычно сдержанный «Вестник Европы» обвинил королеву в том, что она, отказавшись мирно покинуть страну, превратила своё удаление в «фарс», сопровождавшийся уличными беспорядками и столкновениями её сторонников с полицией и армией, в ходе которых было немало убитых и раненых. И тем не менее, издание не находило возможным говорить о политических мотивах действий королевы, полагая, что она всего лишь «вела себя как женщина, считающая себя оскорблённой [...] и не было даже основания рассчитывать на её особенный политический такт, благоразумие и уступчивость».⁵² Но если действия королевы Наталии объяснялись чисто «женскими чувствами и нервами», то подлинное удивление обозревателя вызывали действия «государственных людей», которые не сумели предотвратить кровопролития и скандала, произведя шумное насильственное удаление королевы, матери правящего монарха, на глазах у толпы народа, что было, по мнению корреспондента, совершенно несовместимо с «поддержанием монархических чувств в населении [...] во имя прочности королевского престола и династии».⁵³

Обозреватели консервативной прессы, более эмоциональные в своих оценках, обвиняли сербские политические круги в отсутствии искренности и честности в отношении несчастной королевы, которую

⁴⁹ Политическая летопись//Северный Вестник. 1890. №8. С.136.

⁵⁰ Там же, с.137.

⁵¹ В русской и зарубежной прессе ввиду ограниченной информации распространялись слухи о решении королевы Наталии принять монашеский постриг в будто бы основанном ею монастыре и о намерении Милана Обреновича вступить в брак с женой бывшего сербского посланника в Берлине, Христича, из-за которой, по мнению русской прессы, и произошла его ссора с женой и которая была на днях разведена с мужем по постановлению константинопольского Синода. См. Политическая летопись//Северный Вестник. 1890. №8. С.136.

⁵² Хроника. Иностранное обозрение//Вестник Европы. 1891. №6. С.856.

⁵³ Там же.

сербские политики воспринимали как «удобный объект для партийного раздора»,⁵⁴ или же пытались использовать королеву Наталию в собственных интересах, как это сделал один из вождей напредняков, М. Гарашанин, который задумал «воскресить свой собственный исчезнувший престиж», открыто став на её сторону, чем подал либералам и радикалам благовидный предлог для «их бессердечного отношения к королеве Наталии». ⁵⁵ Журнал «Наблюдатель» добавлял, что скандал явился плодом деятельности либералов – членов Регентства, оставшихся «покорнейшими слугами» Милана, и действовавших заодно с ними радикалов.⁵⁶ Не сумев купить лояльность упрямой королевы Наталии, сербское правительство, по мнению обозревателя, решило идти напролом и выслать королеву просто так, «даром». Результатом этой тактической ошибки и стали беспорядки и погромы на улицах Белграда, и даже экс-король Милан писал из Парижа, что «правительство в этом случае действовало грубо и неумело».⁵⁷

Такому же строгому осуждению подверглись и действия сербской общественности – ни интеллигенция, ни народ, по мнению русской прессы, не испытывали «чувство бескорыстного негодования», не выразили желания восстановить «попранную нравственную справедливость». Называя Милана самым худшим воспитателем, «какого только можно вообразить», обозреватель констатировал, что «все сербы как бы сговорились систематически отдалять мать от сына и предоставить его на произвол отца».⁵⁸ На возмущенные вопросы по поводу необъяснимого предпочтения сербским правительством Милана Обреновича журналист «Русского обозрения» получил исчерпывающий ответ: «...она [Наталия] нам вредить уже не может, а Милан ещё может».⁵⁹ В силу неизвестных причин журналист обошёл молчанием явный политический подтекст этого замечания, заостряя внимание читателей на моральной стороне «постыдной и возмутительной войны» сербских политиков с королевой Наталией.

Однако, и русское общество было не столь однородно в своём отношении к семейному конфликту Обреновичей: в то время как симпатии большей части общественности всецело находились на стороне королевы Наталии, реакция представителей дипломатического корпуса была иной: «...некоторые из них смотрели на королеву Наталию глазами

⁵⁴ Текущие вопросы международной политики//Русское Обозрение. 1891. №3. С.381.

⁵⁵ Там же, с.379.

⁵⁶ Политическая хроника//Наблюдатель. 1891. №6. С.18.

⁵⁷ Там же, с.20.

⁵⁸ Текущие вопросы международной политики//Русское Обозрение. 1891. №3. С.379.

⁵⁹ Там же, с.384.

Милана, считали её интриганкой и относились к ней далеко не с тем сочувствием, которого она заслуживала».⁶⁰ Но они, по мысли журналистов, были исключением и находились в полном несогласии с всеобщим чувством русского народа. Более того, в конце 1880-х-начале – 1890-х гг. в русских правительственных кулуарах упорно ходили слухи, будто Милан Обренович имел основания рассчитывать на сочувствие и поддержку русской дипломатии в его конфликте с королевой Наталией.⁶¹

Из апрельского номера «Наблюдателя» за 1891 г. мы узнаём, что очевидно, надежды на поддержку русской дипломатией Милана Обреновича бытовали в то же время и в сербских правительственных кругах. Однако, у русской прессы, главным образом, патриотического характера, не вызывало сомнения, что «право никогда не было на стороне Милана и, следовательно, Россия никогда не должна была находиться на его стороне».⁶²

Констатируя «сосредоточенное» и отстранённое положение, занятое официальным Петербургом, обозреватели находили любое вмешательство России в династический кризис Сербии бесполезным и даже вредным.⁶³ Материалы той поры выдают усталость русской общественности от затянувшегося семейно-политического кризиса дома Обреновичей, поэтому в русской печати с удовлетворением было встречено сообщение о примирении супругов, несмотря на то, что русские обозреватели не имели иллюзий и видели в нём «несомненную вероятность политического расчёта со стороны Ристича».⁶⁴ Тем не менее, сам факт рассматривался как возможность уменьшения в Сербии смут и народного недовольства, а также создания более благоприятной для воспитания молодого короля обстановки.⁶⁵

В последующий период семейно-политический кризис дома Обреновичей постепенно сошёл со страниц русской периодической печати, уступив место другим политическим заботам, и только в начале XX в. мы находим ретроспективное упоминание о нём в редких статьях обозревателей, посвящённых смерти Милана Обреновича.

⁶⁰ Текущие вопросы международной политики//Русское Обозрение. 1891. №3. С.378.

⁶¹ Там же.

⁶² Политическая хроника//Наблюдатель. 1891. №1. С. 377.

⁶³ Текущие вопросы международной политики//Русское Обозрение. 1891. №3. С.379.

⁶⁴ Текущие вопросы международной политики//Русское Обозрение. 1893. №1. С.896.

⁶⁵ Там же.

*

Проанализировав материалы русской прессы, мы можем сделать некоторые выводы.

Семейно-политический кризис королевского дома Обреновичей нашёл значительное отражение на страницах русской периодики, хотя сообщения о нём в разных изданиях были неравномерны по объёму, различались по степени эмоциональной окрашенности и личной позиции обозревателя. В целом, позиция прессы довольно чётко делится на два направления по степени их отношения к главным участникам конфликта, прежде всего, к королеве Наталии. В то время как патриотические, консервативные журналы единогласно приняли сторону сербской королевы, крайне эмоционально защищая её достоинство жены и матери, попросту, по их мнению, Миланом Обреновичем и его клеветами, издания европейской ориентации были настроены по отношению к королеве более скептически и недоверчиво; их сообщения, как правило, носят более сдержанный характер. Однако, для всех журналов характерны общие черты – определённая недоговорённость, наличие некоего оценочного рубежа, переступить который обозреватели не решались. Это можно объяснить тем, что все эти издания подлежали обязательному цензурному контролю со стороны Министерства Внутренних дел – соответственно, мнение авторов можно в некоторой степени считать своеобразным отражением мнения правительства. Этим же фактом объясняется и практически полное отсутствие анализа личности и действий Наталии Обренович во время её противостояния с королём Миланом. Являясь русской по происхождению и воспитанию, она априори воспринималась как агент русского влияния в Сербии, поэтому на страницах консервативных изданий активным действующим лицом большинства статей является именно Милан Обренович, в то время как королева Наталия представлена в них пассивной обороняющейся стороной. Другие издания (например, «Вестник Европы») анализ личности королевы и её поступков оставляли вне поля своего зрения.

Тем не менее, материалы русской периодической печати являются ценным источником, который предоставляет в распоряжение исследователя весьма любопытный материал по истории династического кризиса дома Обреновичей.

Марија Алексејева

**ПОРОДИЧНО-ПОЛИТИЧКИ СУКОБ У СРБИЈИ
ТОКОМ ПОСЛЕДЊЕ ТРЕЋИНЕ XIX ВЕКА
ПРЕМА МАТЕРИЈАЛИМА РУСКЕ ДОРЕВОЛУЦИОНАРНЕ
ПЕРИОДИКЕ**

Резиме

Породично-политичка криза краљевског дома Обреновића нашла је значајног одраза на страницама руске периодике, иако су у разним издањима обавештења о њој била неравномерна по обиму и разликовала се по степену емоционалног уплива и личне позиције посматрача. У целини, позиција штампе се довољно јасно може поделити на два гледишта, по њиховом односу према главним учесницима сукоба, најпре краљици Наталији. Док су у то време патриотске, конзервативне новине једногласно стале на страну српске краљице, штитећи крајње емотивно њено достојанство жене и мајке, према њиховом мишљењу, укаљано од стране Милана Обреновића и његових присталица, публикације европске оријентације су у свом односу према краљици биле скептичније и неповерљивије, па и њихова обавештења по правилу носе суздржанији карактер. Но, за све новине постоје опште карактеристичне црте – одређено прећуткивање, постојање границе у изношењу вредносних судова коју се посматрачи нису усуђивали да пређу. То се може објаснити тиме што су све ове публикације потпадале под обавезну контролу цензуре министарства унутрашњих послова. Стога, ставови аутора се до одређеног нивоа могу сматрати својеврсним одразом становишта самог Министарства. Овом чињеницом се може објаснити и практично потпуно одсуство анализе личности и деловања Наталије Обреновић у време њеног супротстављања краљу Милану. По пореклу и васпитању Русиња, она се *a priori* доживљавала као агент руског утицаја у Србији. Због тога се и на страницама конзервативних публикација управо Милан Обреновић јавља као главни актер већине чланака, док је у исто време краљица Наталија представљена као пасивна страна која се брани. Друга издања (нпр. „Вестник Европы“) остављају анализу личности краљице Наталије и њених поступака изван својих видокруга.

И поред тога, материјали руске периодичке штампе су важан извор, који ставља на располагање истражвачима веома занимљив материјал за историју династичке кризе лозе Обреновића.

Кључне речи: руска периодика, Србија, XIX век, политика, Милан Обреновић, Наталија Обреновић, регентство, бракоразводни процес.

Чланак примљен: 27. 04. 2013.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

ПРИЛОЗИ

Душан МРКОБРАД
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за археологију
Београд

УДК: 904:669(497.11),,04/14“

ПРИЛОЗИ ПОЗНАВАЊУ НАЈСТАРИЈЕ АРХЕОМЕТАЛУРГИЈЕ СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ДРЖАВЕ**

Апстракт: Брскову припада почасно место у историји српског средњовековног рударства и металургије због тога што се ту, по први пут, запајају појаве које ће одликовати читав потоњи развој, а то су: појава Саса, изградња њиховог насеља, односно права по коме су живели и радили и другде по српским земљама и установљење привилегија које су добијали од српских владара. Различитим археолошким методама откривају се, поред именованих рударских области и она места која су остала анонимна, ван историјских извора. Сва је прилика да краљ Стефан Радослав први кује српски новац, прво у Солуну а после и у Србији, у Расу. Доказ томе могу бити и археолошки налази.

Кључне речи: Србија, Брсково, краљ Стефан Радослав, Саси, рударство, трговина, ковница новца, каравански путеви.

У српској средњовековној археологији археометалургија представља сасвим ново поље рада, без традиције у нашој науци. Приликом обнове старих рудника, са остацима средњовековног рударства, врло ретко су вршена техничка снимања, а археолошка истраживања су готово потпуно изостала. Тако је пропуштена јединствена прилика да се, бар делимично, реконструише слика неког од рудника средњовековне Србије. Остаци рударских конструкција, алата, опреме и другог само

понегде су сакупљани захваљујући искључиво заљубљеницима професије. Сличан случај је и приликом евидентирања савремених радова на старим рудиштима. Ипак, сачуван је извештај број рударских алатки и опреме у савременим рударским реверима (Бело Брдо, Бор, Брсково, Зајача, Злетово, Кижевак, Кижница, Копаоник, Мајданпек, Ново Брдо, Трепча), музејима (Београд, Бијело Поље, Бор, Књажевац, Мајданпек, Пожаревац, Приштина, Сењски Рудник, Смедерево, Смедеревска Паланка), али и у приватним збиркама (а то су углавном најквалитетнији примерци). Ови предмети до сада сасвим ретко објављивани веома су драгоцени за националну културну баштину.¹

Веома богата рудна налазишта Србије, позната још од античких времена, једно време запустела, нагло постају актуелна у првој половини 13. века. За овај преокрет у рударству и целокупном привредном развоју средњовековне Србије пресудна околност је долазак саских рудара и топионичара, свакако пре 1254. године када се први пут помињу у вези са рудником Брсково. Њиховим доласком отворени су многобројни рудници, а обновљен је рад и на старим рудиштима. Саси доносе нову технологију рудокопања, организацију пословања, доводе стручно особље за рад у рудницама и топионицама, а уводе и своје рударско право. У новој средини Саси су уживали посебне повластице (право на сечу шуме, издвојено судство, посебни облици управе и друго), које су им давали српски владари.

У стручној литератури постоји више дела у којима се обрађује историја српског средњовековног рударства и металургије. Највећи део историјских извора потиче из Хисторијског архива у Дубровнику и Архива у Котору, где су се сачували подаци о учешћу которских и дубровачких трговаца у производњи и преради метала, у извозним пословима, као и подаци о домаћим људима, Србима, који су се бавили различитим рударским пословима.

Када се посматра распоред очуване историјске грађе запажа се да она не покрива подједнако све области средњовековне српске државе. Знатно је мање историјских података који се односе на средње Подриње, Шумадију и источну Србију. На овим просторима драгоцену грађу могу пружити археолошки подаци.

¹ Д. Богосављевић, *Прилог проучавању средњовековног рударског алата*, *Наша прошлост* 4 (1989) 51–69; *Isti, Medieval Mining Tools from the Belgrade National Museum Collection*, *Ancient Mining and Metallurgy Southeast Europe : International Symposium Donji Milanovac, Bor – Belgrade 1995*, 247–260.

Највећи недостатак археолошких и археометалуршких теренских истраживања је немогућност да се регистровани и анализирани стари рударски радови и материјални подаци ставе у одређени историјски контекст. Слабо помињање у изворима и недостатак систематски проучене аналогне грађе, односно њихова хронолошка неосетљивост, приморавају истраживаче да археометалуршка истраживања рударских ревира у Србији, у доба династије Немањића, омеђе ширим оквирима српског средњовековног рударства и његовим продужетком у време ране турске доминације.

Регионално истраживање српског средњовековног рударства и металургије може бити успешно само применом компаративног начина рада. Непрекидно поређење стања у области средњег Подриња, Шумадије и источне Србије са начином рада, врстама алата и производњом метала у главним рударским средиштима (Копаоник, Ново Брдо, Рудник, Сребреница...) односно суседних земаља, основа су овог истраживања. Једна општа привредна тема као што је то рударство и металургија посматра се на јасно омеђеном простору. Тако су уочене специфичности развоја, време оснивања производње, особености природних услова и друго.

Делатност саских рудара и њихових ученика Срба подстакла је полет привредног живота у средњовековним српским земљама и омогућила, у целини, да српско средњовековно рударство и металургија, без обзира на степен развита и локалне интерпретације, може бити укључено у јединствену европску технологију истраживања и производње метала.

У целокупној историји српског средњовековног рударства Брсково заузима посебно место. Ту посебност, поред осталог, гради и чињеница да читава стручна и научна литература о развоју рударства за Брсково везује почетак производње сребра и бакра. Према хронологији настанка Брсково се налази на челу низа балканских рудника у средњем веку. Сем хронологије, Брскову припада почасно место у историји рударства и због тога што се ту, по први пут, запажају појаве које ће одликовати читав потоњи развој. А то су:

- Појава Саса
- Изградња њиховог насеља, односно права по коме су живели и радили и другде по српским земљама
- Установљавање привилегија које су добијали од српских владара
- Право на слободу истраживања и експлоатацију руда
- Право на аутономију рударских општина
- Слобода вероисповести

Тако Брсково у хронолошком и тематском смислу представља целину. Свака појединост је драгоцену. У овом прилогу те појединости пружиће археологија.

Представа о привредној делатности зависи углавном од онога што је записано у домаћим и страним изворима. Стога су за проучавање привредне делатности у српским средњовековним земљама од изузетне важности бројне збирке средњовековне грађе: *Monumenta Serbica*, *Lehicon paleoslovenico-grecolatinum*, *Споменици српски из Дубровачког Архива*, *Канцеларијски и нотарски списи из дубровачког Архива*, *Законски споменици српских држава средњег века*, *Старе српске повеље и писма I*.² На основу њих, настала су бројна историографска дела која пружају основну слику о битним привредним гранама.³

Прошлост Брскова директно или у склопу других тема (проблем локације, трговачки и рударски тргови, долазак Саса, односи са Дубровником и Котором, питање увозно-извозне трговине и друго), почела је да привлачи пажњу истраживача (историчари, лингвисти и други) у 19. веку и још увек траје.

Остаци средњовековног Брскова налазе се на око 5 км источно од Мојковца, односно од северних огранака Бјеласице према долини коју омеђују Бјелојевића река, десна притока Таре. Описима са индикативним илустрацијама које су нам оставили историчар Владимир Ћоровић⁴ и

² F. Miklosich *Monumenta Serbica*, Viennae 1858; F. Miklosich, *Lehicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae 1862–1865; М. Пуцић, *Споменици српски од 1395. до 1423. I–II*, Београд 1858, 1862; Г. Чремошник *Канцеларијски и нотарски списи 1278–1301*, Београд 1932; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–II*, Београд – Ср. Карловци 1929, 1934.

³ Љ. Ковачевић, *Трг Брсково и жупе брсковска и љубовићска*, Глас СКА 30 (1891) 1–16; В. Ћоровић, *Брсково*, Гласник Географског друштва 20 (1934) 40–49; М. Динић, *Дубровачка караванска трговина*, ЛИЧ 3, 1–4 (1937) 119–146; Исти, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955; Исти, *Carine*, *Enciklopedija Jugoslavije* 3, Zagreb 1958, 328–329; Исти, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1962; М. Ивановић, *Прилози за историју царина у средњовековним српским државама*, Споменик СКА ХСVII, Београд 1948; С. Ћирковић, *Дубровачка ковница и производња сребра у Србији и Босни*, Историјски гласник 1–2 (1976) 91–98; Исти, *Mere u srednjovekovnom rudarstvu Srbije i Bosne*, *Zbornik Historijskog zavoda JAZU* 8 (1977) 133–141; Исти, *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne*, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* 6–1 (1979) 1–20; С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд 2002.

⁴ В. Ћоровић, *Брсково*, 40–49.

архитекте Александар Дероко и Бранислав Вуловић⁵ каснији истраживачи нису ништа битно могли додати. Они су приликом обиласка терена могли видети све мање података, јер су време, а нарочито обнова рудника 1956. године учинили своје. Но, сви су сагласни да се у Брскову не ради само о једном објекту: средњовековном граду као утврђењу, старом руднику или само тргу, већ о великом комплексу.

Када се тако приступи проучавању и Брскова, збиром података из извора и литературе, односно са терена, постаје јасно да се ту, током средњег века, рударило на више локација. Томе у прилог иде и локална топонимија.

Сем виса Градина на најдоминантнијем месту индикативна су имена потока *Рудница* и *Тврди поток*, а изнад десне обале потока мање место звано *Медено гувно*, одакле иде стари пут ка Бијелом Пољу. Између Градине и *Руднице* налази се (Сл. 1) потес *Догањица*, а са друге стране су *Жаровнице*. Западно од Градине је *Пржиште* (1185 м). Нешто даље уз Бјеловића реку налазе се потеси: *Ливнице*, *Угљари*, *Сребришта*, *Вигњишта*. *Мрки Кри* (кота 1.810 м) је доминантно брдо ка истоку са траговима урушених објеката. Сва је прилика да и то спада у комплекс Брскова. На левој страни реке и старих путева који су од Мојковца (у средњем веку *Пржишта*) водили ка Дубровнику налази се потес *Сребришта* и вис *Градина* (1.360 м), вероватно мање утврђење које је, на Колашинском путу, са дуге стране Таре, штитило прилаз Брскову. Непозната је локација *Смречник* код Брскова.⁶ Накнадно су лоцирани *Врагодол*, *Жуте Прле* и већа шљачишта у долини реке *Штитарице* на око 6 км ј/з ка Сињајевини.⁷

Остатке рударског трга и мањег утврђења изнад њега са урушеним објектима, зарасло у густу шуму, уочили су многи истраживачи пре и после Другог светског рата. На најистакнутијем месту, у целој околини, налази се Градина. То су остаци брковског утврђења, које својим положајем контролише целу долину. Контуре градских бедема запајају се у наборима терена, али прате конфигурацију и затварају издужени унутрашњи простор од око 100 са 40 метара, правца исток-запад, са проширењима у виду претпостављених кула на крајевима. Бедем је различитих ширина (0,60–1,20 м), понегде надземно сачуван, а око 70–80. година прошлог века видео се и до висине од 1,50 м.

⁵ Б. Вуловић, *Средњовековни град, рудник и насеље Брсково*, Музеји 7 (1952) 75–85.

⁶ У току је разрешење овог проблема.

⁷ З. Бешић, *Геоморфолошки развитак Црне Горе (Рударство Црне Горе)*, Историја Црне Горе I, Титоград 1967, 3–34.

Утврђени плато брсковог утврђења био је, попречним зидом, подељен на источни виши и западни, неколико метара нижи плато са грађевинама које се само делом назиру. Мали простор унутрашњег утврђења, са slabим и неотпорним бедемима указује да утврђење није имало одбрамбену функцију. Ту се нису налазила рударска и металуршка постројења, нити значајније насеље. Ранији истраживачи Брскова веровали су да је утврђење, по свој прилици, служило управним и привредним потребама брсковог рудника. (Сл. 2)

Током августа 2009. године Завичајни музеј из Берана вршио је сондажна археолошка ископавања (руководилац истраживања: археолог Предраг Лутовац) на остацима брсковог утврђења. Сем других налаза, констатовани су спољни бедеми ширине преко 2 метра. То сасвим мења намену и важећу представу о брковском утврђењу.⁸

Простор источног подграђа Градине на обали Руднице има заравњен плато око 50 м и малим превојем је одвојен од горњег утврђења. На том месту временом се развила дубровачка колонија. О некадашњем рударском тргу и царини сведочи и топоним Догањица. Ту су први истраживачи затекли видне трагове груписаног трговачког насеља, полукружно образованог око трга. Архитекте су видели прилазне путеве у виду серпентина и камених степеништа, слично онима у старом Призрену или Новом Брду.⁹ (Сл. 3.)

Обуран и урушен грађевински материјал по целој падини неравног терена није велика препрека увежбаном оку да примети зидове, а и објекте. На целом комплексу Брскова најзанимљивији су остаци цркве и велике дворане. У питању је једноставна правоугаона грађевина са полукружном апсидом, димензија око 10 са 4 м, када су зидови били очувани до висине 0,50 до 1,00 м, све унутар озидане порте, димензија око 20 са 10 м. За градњу је коришћен локални камен отесан у квадере, димензија 12–14 са 7–9 см. Видљив је западни улаз у порту и саму цркву. Надгробне плоче са плитко рељефним декорацијама наводе на помисао да је порта коришћена као гробље. Питање је само да ли је то било у време активне цркве или после њеног запустенија. Први истраживачи су у шуту код јужног зида наоса видели бојени фреско малтер и делове бордура са браон, окер и плавом бојом.

Врло је вероватно да је ово капела посвећена Богородици, коју је Хајнц де Биберанис сазидао и поклонιο је Доминиканцима 7. октобра

⁸ Усмено саопштење проф. С. Мишића, који је био на лицу места.

⁹ Б. Вуловић, *Средњовековни град, рудник и насеље Брсково*, 75–85.

1285. године. Тај дар потврдио је которски бискуп Домније.¹⁰ То је прва знана католичка парохија у Србији. Каснија црква Св. Николе позната је по побожном легату са почетка 15. века.

На око десетак метара изнад цркве налазе се контуре грађевине неправилно правоугаоног облика. Унутрашњих димензија 22 са 8,20 м. Судећи по положају и димензијама, остацима декоративне камене пластике (довратници, розете, делови портала, ступци) и раскошно профилисане сиге овде се налазила монументална и раскошна профана грађевина.¹¹ (Сл. 4.)

Са друге стране Руднице, на мало уздигнутом платоу, налази се потес Медено гумно, данас без икаквих трагова. Нема сумње да ово индикативно име означава место где је некада ливена бронза (туч, мед). На то указују трагови пинги и шахти, које су сви истраживачи добро уочили.

У јужном подножју Градине ка Бјелојевића реци је *потес Жаровнице*, некада са интензивним траговима печене земље и велике количине згуре. Занимљиво је да је локални назив за згуру и жљевак или изварак. На Бјелојевића потоку су зоне старих рударских радова са индикативним именима: на месту Угљаре се очевидно спремао угаљ за вигњеве, данас потес *Вигњишта*, помоћу којих се талила руда. На месту где се Тврди поток улива у реку код засеока Бјелојевића налазиле су се старе ливнице, данас сачувано само у легендама и топонимији. Југозападно и нешто ниже од Градине налази се заселак *Пржишта*, где се некада обављао исти посао.

Вис Мрки Крш (1.812 м) могао би бити засебна додатна тема будућег истраживања Брскова. Данас се зна да топоними типа „крш“ нису само географска одредница него често и новија ознака за археолошка налазишта. На Шарском Кршу код Новог Пазара, Тупом Кршу код Тутина и другима доказана је настањеност у средњем веку.¹²

У повељи краља Стефана Уроша манастиру Свете Богородице у Стону помиње се граница имања Захумске епископије на брду Смречник код Брскова. Она је ишла „уз брдо над Сасе“.¹³ Где је Смречник? Локација

¹⁰ К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1952, 19, 21; Р. Ћук, *Долазак Саса и успон Брскова*, С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 22–23; М. Динић, *Саси*, 3–4, С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 244–247.

¹¹ Б. Вуловић, *Средњовековни град, рудник и насеље Брсково*, 82–85.

¹² Документација са теренских истраживања налази се на Одељењу за археологију и Археолошкој збирци Филозофског факултета у Београду.

¹³ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књига I 1186–1321*, Београд 2011, 197.

није дефинисана, али је свакако у комплексу брсковог рудишта. Садашње становништво није старинско и у традицији нема прича о Брскову.

Брсково се први пут помиње 22. августа 1243. године. Тада је Градско веће у Котору донело одлуку којом се которским грађанима забрањује куповина вина у суседним областима ради продаје у Брскову.¹⁴ Наредни сигурни помен Брскова је у повељи којом је краљ Стефан Урош I 23. августа 1254. године дао дозволу дубровачким трговцима да „греду у Брсково“.¹⁵ Наведени подаци сведоче да је током пете и шесте деценије XIII века, а вероватно и раније, постојао трг у Брскову који су посећивали которски и дубровачки трговци. То дозвољава питање: да ли је и пре 1254. године (први помен Саса у Брскова) почела производња метала у Брскову?

Желео бих, овом приликом, да укажем на археолошке податке који могу, можда, да допуне историјску слику о почецима експлоатације рудног блага у Брскову. Током систематских археолошких истраживања налазишта Рас-Пазариште, код Новог Пазара пронађено је, у најмлађим археолошким слојевима, 25 примерака чанкастог новца краља Стефана Радослава. На 17 комада, нађених на једном месту. Био је откован само аверс што је ковничка проба. Из истог слоја потичу и 20 металних плочица спремних за отискивање новца, као и два бакарна слитка. Спектрографска анализа метала показала је да је код свих тих примерака новца и плочица у питању иста легура, коју чине бакар са малим примесама сребра, олова и цинка. На основу оваквог састава легуре поуздано је утврђено да метал од кога је кован први српски новац потиче са брсковог рудишта.¹⁶

Зна се да је српски краљ Стефан Радослав ковање свог новца започео по угледу на новац византијских царева из династије Анђела. Први примерци су израђивани у солунској ковници, која је у трећој деценији XIII века била у поседу његовог таста, епирског цара Теодора Анђела. После битке код Клокотнице 1230. године¹⁷ и великог византијског пораза од Бугара краљ Стефан Радослав свој новац почиње да кује у Србији, у Расу. После овога намећу се два питања:

1. Наведени подаци о новцу краља Стефана Радослава, односно пореклу метала којим је кован упућују на закључак да је производња метала у Брскову могла почети и пре 1230. године. То би могло да објасни

¹⁴ Д. Синдик, *О првом помену Брскова*, Историјски часопис LVI (2008), 305-309.

¹⁵ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, 152.

¹⁶ М. Поповић, *Стари град Рас*, Београд 1987, 44.

¹⁷ *Исто*, 44, 46.

и интерес Дубровчана за брсковски трг и што би, уз нека нова истраживања, могло да допуни најстарију историју српског рударства, металургије, трговине и новчарства.

2. Добијају ли сада подаци из оспораване повеље краља Стефана Радослава поново на значају?

Суочавање података из историјских извора са археолошком грађом корисно је и за нека друга питања. Да наведемо два:

1. Хронологија почетка производње метала

2. Друга тематска целина би се могла односити на питање шта се ту производило

У српским повељама и списима о Брскову нема помена о брсковским рудницима сребра, већ само о трговини сребром у Брскову. Нема помена ни о злату и баку.

Драгоцене податке о злату и баку из Брскова у првој половини 14. века пружа грађа из которског архива.¹⁸ У периоду између 1302. и 1313. године у Брскову се помиње Блаж, златар из Венеције. Његов посао је вероватно био везан за ковницу новца која се налазила у Брскову.¹⁹ Према неким прорачунима, брковско сребро садржало је у себи извесну количину злата, око 8,33%, што је упола мање него новобрдско сребро. Два документа пружају податке и о трговини баком. Которски предузетници Михо Спица и Мате Абрае су 1333. и 1335. године испоручили суграђанину Николи Бући бакра у вредности од 14.000 перпера млетачких.²⁰

Ако се зна за боравак млетачког златара у Брскову на самом почетку 14. века нема сумње да је слична ситуација била и крајем 13. века. Можда и половином века? То је нова истраживачка тема. У овим списима се не помиње порекло бакра, али судећи по испоручитељима извесно је да се ради о брковском производу. Томе у прилог иде археолошки податак о ковању бакарних новчића краља Стефана Радослава и геолошки докази.

Од половине 14. века долази до опадања рударске производње. Од 1443. године Брсково се помиње као место које Дубровчани више не посећују.²¹

Истражни радови у време обнове рудника (1956) открили су на простору Брскова знатна лежишта галенита, односно среброносног олова са примесама злата и наслагe халкопирита, односно бакра. То значи да се

¹⁸ Р. Ковијанић, *Златари Котора у доба самосталности*, Историјски записи 1–2 (1978) 170–171.

¹⁹ Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 42, 131, 140.

²⁰ С. – К., *Злато и Бакар старог Брскова*, Историјски записи, година VI, књига IX, 1953, 271–276.

²¹ М. Динић, *Brskovo*, Hrvatska enciklopedija III, Zagreb 1942, 398.

на брсковском рудишту ископавало и сребро и бакар. На основу тога отворени су нови рудокопи (Брсково, Жуте Прле, долина Руднице).

У дубровачком *Liber statutorum doane* за 1282. годину помиње се податак о ковању брсковског новца.²² Ковали су га млетачки мајстори по узору на своје грошеве са емисионим знацима млетачких оригинала. Ово би могао бити материјални податак о постојању и раду брсковске ковнице новца.

Налази брсковских новчића (бакарни краља Стефана Радослава са налазишта Рас–Трговиште и неколико сребрних, који се чувају у бјелопољском Музеју) уз нешто алата (пробојци у приватној збирци), опреме (дрвене карлице за извоз руде, остаци дрвених мердевина...) једини су рударски налази са овог средњовековног рудишта. То представља додатни разлог да се почне са новим истраживачким радовима.

Везе которске колоније у Брскову, коју су чинили рударски предузетници, закупци царина, рударских и металуршких постројења, трговци, занатлије и други са матичним градом познате су из историјских извора. Постоје подаци о набављању сировина за которске коваче из Брскова.²³

Најстарије вести о дубровачкој караванској трговини односе се на Брсково (друга половина 13. и прве деценије 14. века), као главно упориште на путу ка српској краљевини.²⁴ Рударска насеља повезивали су каравански путеви.²⁵ Брсково, као што је познато, уоквирују каравански путеви средњовековне Србије. То су били: пут од Брскова ка Котору; пут од Брскова ка Дубровнику; пут од Брскова ка Бијелом Пољу и Расу и даље до рударских тргова на Рогозни и Копаонику.

Поред ових познатих, постоји читав низ локалних путева, који су повезивали рударска и привредна средишта у средњем веку. Тих насеља више нема, а путеви који *не воде никуда* веома су значајна истраживачка тема и Брскова и Србије.²⁶ На неким другим рудиштима (Рудник, Копаонички рудници, Рогозна, Трпча, Бохорина...) истраживане су поједине деонице

²² В. Сарија, *Kovnice novca*, Narodna enciklopedija SHS II, Beograd 1928, 330–332.

²³ Р. Ковијанић, И. Стјепчевић, *Которски ковачи XV вијека*, Историјски записи 1–2 (1956) 127–132.

²⁴ М. Динић, *Дубровачка караванска трговина*, ЈИЧ 3, 1–4 (1937) 122.

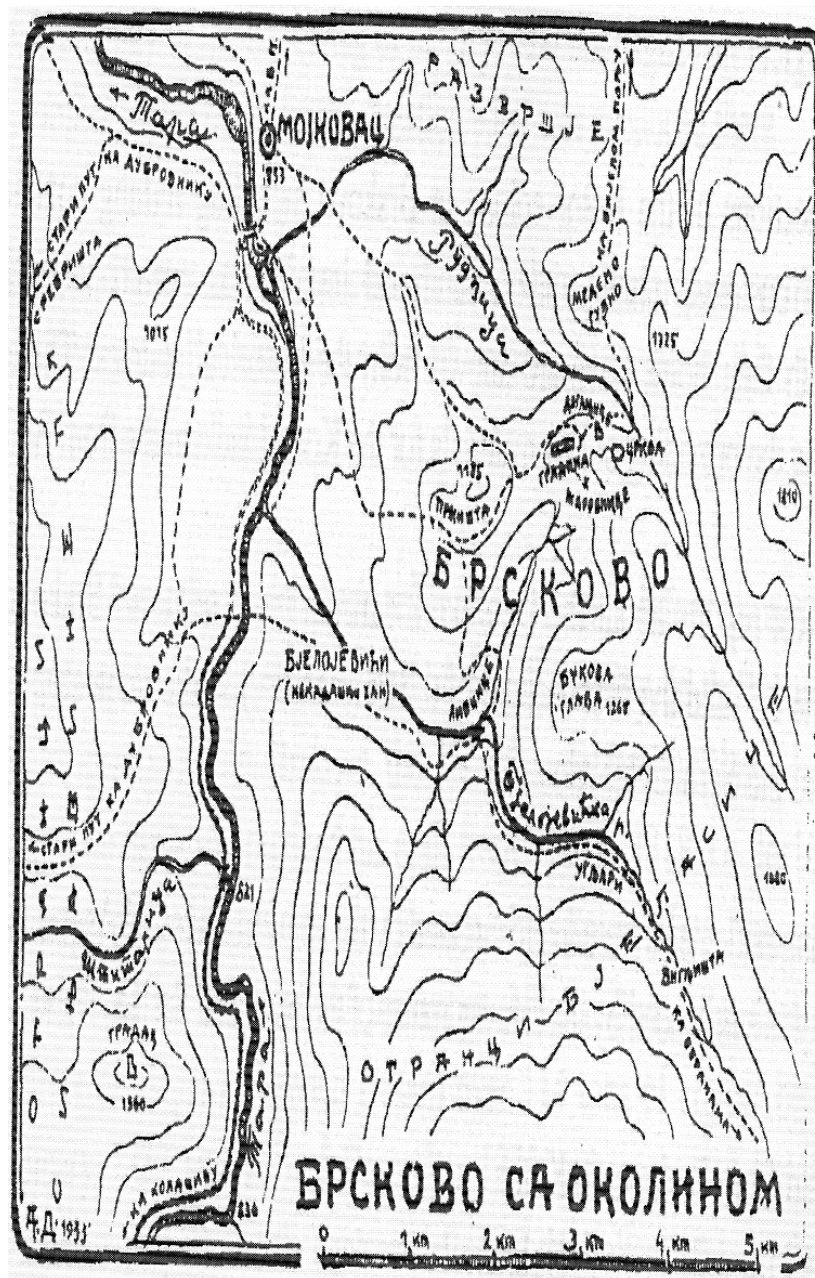
²⁵ Г. Шкриванић, *Мрежа путева према Светостефанској (1311–1318), Грачаничкој (1321), Дечанској (1321) и Светоархангелској (1348–1352) повељи*, ИЧ 5 (1955) 387–397.

²⁶ М. Динић, *Дубровачка караванска трговина*, ЈИЧ 3, 1–4 (1937) 119–146; Д. Мркобрад, *Српско рударство у привреди Косова и Метохије (средњи век)*, Срби на Косову и у Метохији : зборник радова, Београд 2006, 379–394.

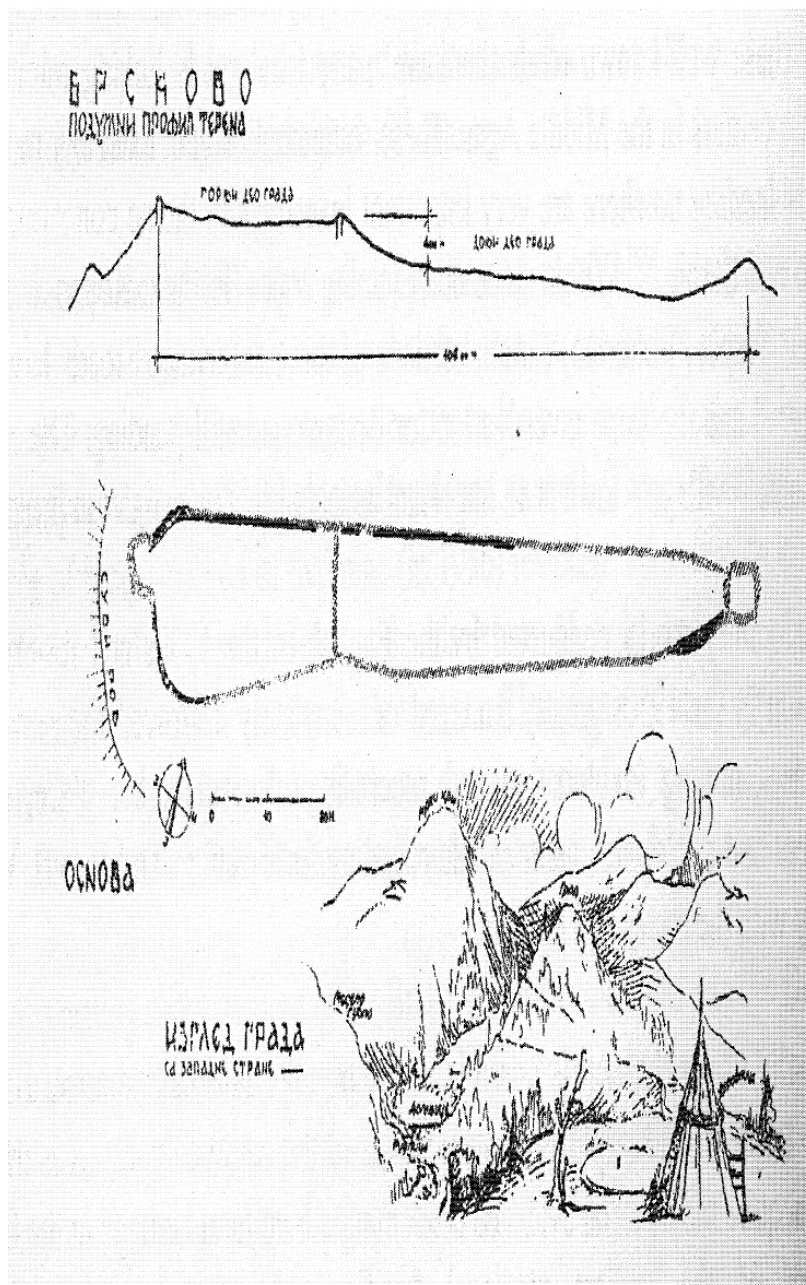
тих анонимних путева, а посао за Брсково тек предстоји. Однос: пут – рудник – село – град важан је садржај тог истраживачког програма.

Истражни радови Енглеза тридесетих и обнова производње педесетих година 20. века, умногоме су оштетили или сасвим уништили остатке старог рударства (експлоатација и прерада руде, трг, рударско насеље са некрополом, главно и околна утврђења и друго). Нама су остали само трагови и народне легенде.

Да закључим: више података о Брскову може се добити само даљим мултидисциплинарним истраживањима целине. Само тако би се дошло до материјалних доказа о нашем културном наслеђу из области урбанизма најстаријих средњовековних утврђења, рударских насеља и некропола, затим експлоатације, прераде и финализације руде, као и најранијих материјалних сведочанстава о занатству, трговини и пословним везама Србије са рударским предузетницима из приморских градова.

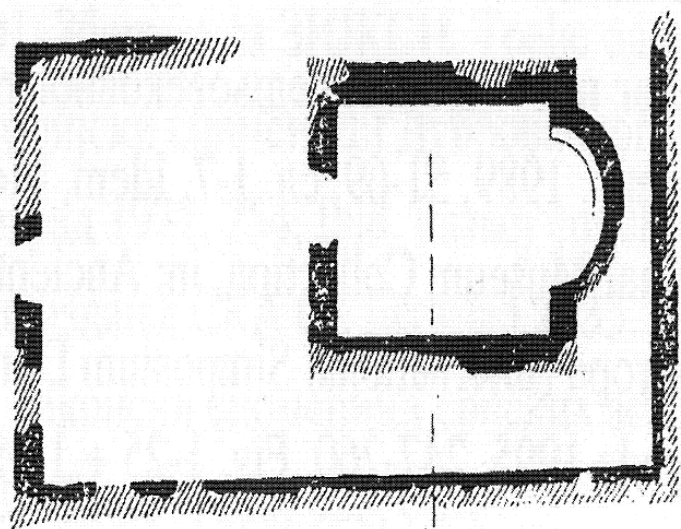
Сл. 1. Брсково са околином,
цртеж А. Дероко, 1933.

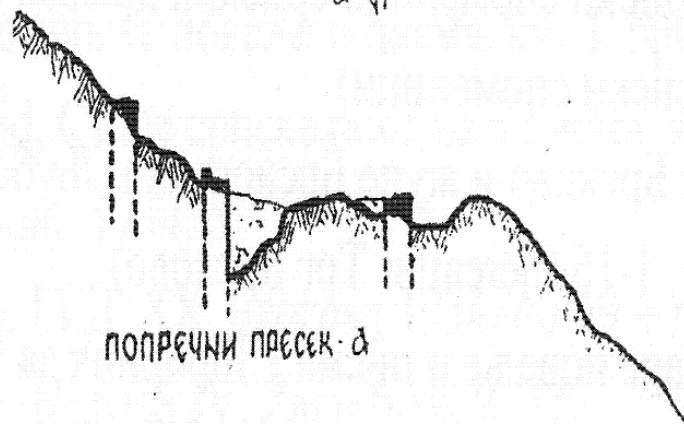
Сл. 2. Брсково, подужни профил, основа и изглед града, цртеж Б. Вуловић, 1949.

ЦРКВИШТЕ НА ДОГАЊИЦАМА

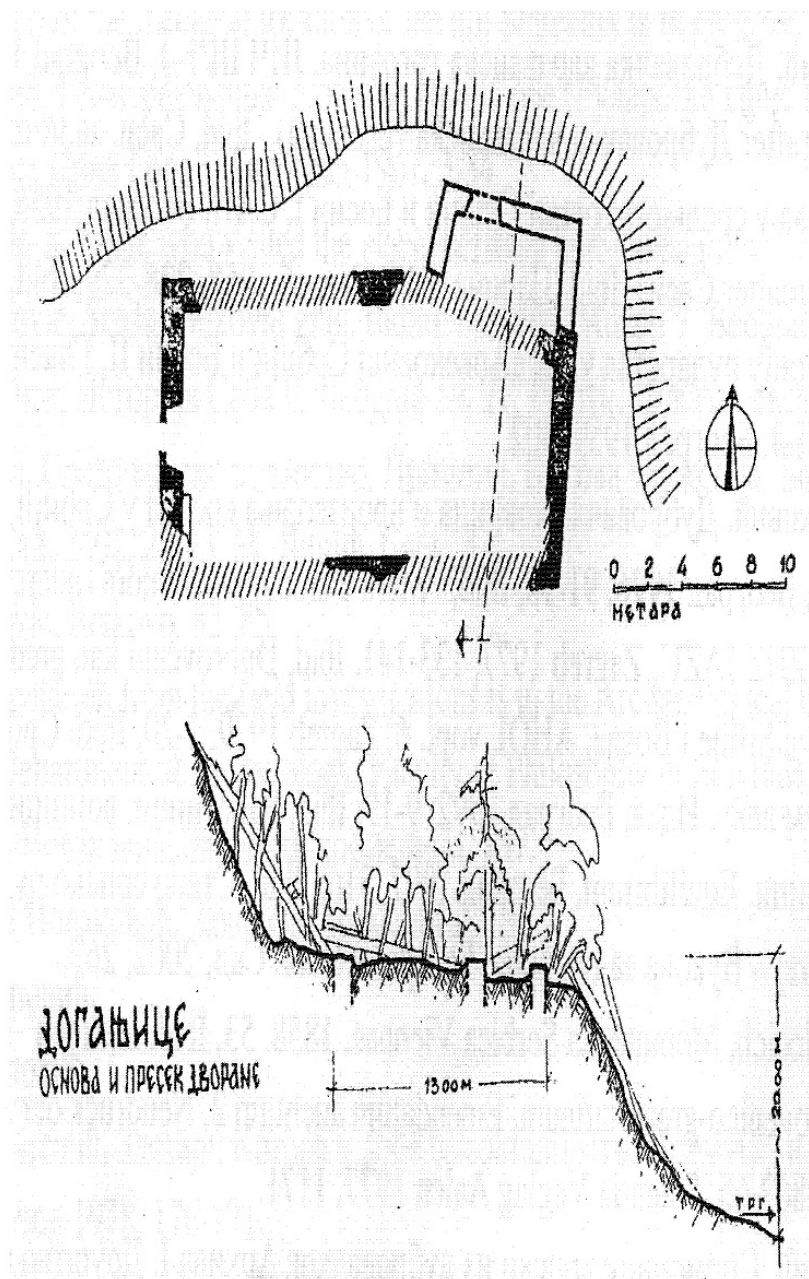
0 2 4 6 8 10 МЕТ.

а

Сл. 3. Брсково, Основа црквита на Догањицама,
цртеж Б. Вуловић, 1949.

Сл. 4. Брсково, основа и пресек дворане на Догањицама,
цртеж Б. Вуловић, 1949.

Dušan Mrkobrad

**ADDITION TO UNDERSTANDING THE OLDEST
ARCHAEOMETALLURGY OF MEDIEVAL SERBIA**

Summary

In Serbian medieval archaeology the archaeometallurgy is entirely new field of investigation without tradition in our science. In the process of reconstruction of the old mines with traces of medieval mining the technical surveys have been undertaken very rarely and there were almost no archaeological investigations of these sites. Thus, the unique opportunity to reconstruct, at least partially, some of the mines in medieval Serbia has been missed. The remains of the mining installations, tools, equipment etc. have been collected only sporadically thanks to the enthusiasts in the profession.

Very rich deposits in Serbia, known already from antique period and abandoned for some time, became suddenly interesting in the first half of the 13th century. The decisive reason for this turn in mining and entire economic development of the medieval Serbian state is the arrival of the Saxon miners and smelters, certainly before 1254 when they are first mentioned in connection with the Brskovo mine. They brought new mining technology, introduced the work organization and qualified workforce to work in mines and smelteries and they also introduced their mining laws.

I would like to point out the archaeological data which may, perhaps, complete picture concerning the beginning of the ores exploitation in Brskovo. In the course of systematic archaeological investigation 25 scyphates of king Radoslav have been found in the latest archaeological layers at the site Ras-Pazarište near Novi Pazar. On the 17 specimens found at the same spot only the obverse had been struck and that was obviously the minting trail. From the same layer, also, some 20 small metal plates ready for striking coins and two copper ingots were found. The spectrometric analysis of the metal revealed that all these coin pieces and plates were made of an identical alloy consisting of copper with small admixtures of silver, lead and zinc. On the basis of such alloy composition it has been established with certainty that metal of which the first Serbian coins had been minted comes from Brskovo mining zone.

It is well-known that king Stephan Radoslav minted his coins using as models the coins of the Byzantine emperors of the Angeloi dynasty. The first specimens were minted in the Tessalonica mint, which in the third decade of

the 13th century belonged to his father-in-law, the ruler of Epirus Theodore Angelos. King Stephen Radoslav started to mint coins in Ras, in Serbia, after the battle of Klokotnica (1230) and big Byzantine defeat at the hands of the Bulgarians. Having this in mind, two issues could be taken into consideration: the mentioned information concerning the coins of king Stephen Radoslav, i.e. the origin of metal of which they were minted suggests the conclusion that metal production in Brskovo could have started even before the year 1230. This could also explain the interest of the Dubrovnik merchants for market in Brskovo and it could, together with some new investigation, supplement the earliest history of the Serbian mining and metallurgy and coinage. The second issue is whether contested charter of king Radoslav needs to be reconsidered.

The confrontation of the data from historical sources and archaeological material is useful also for some other questions. To mention just two – the first being chronology of the beginning of metal production, and another the question of what was produced there.

And finally to conclude: it is possible to obtain more information about Brskovo only by future multidisciplinary investigations of the entire complex. It is the only way to trace data on the earliest medieval fortifications, miners' settlements and necropolis, ore exploitation and processing, as well as the earliest material evidence for the craftsmanship, commerce and business relations of Serbia with the mining contractors from coastal towns.

Keywords: Serbia, Brskovo, king Stephen Radoslav, Saxons, mining, trade, coin mining, caravan roads.

ПРИКАЗИ

Золотоордынская цивилизация, вып. 1-5,
Академия наук Республики Татарстан, Институт истории им. Ш.
Марджани: Центр исследований золотоордынской цивилизации,
Казань 2008-2012.

Улус Цучида, односно Златна хорда, држава настала на темељима Монголског царства, обухватала је током XIII-XV века велике делове источне Европе и централне Азије. Она се показала дуговечнојом од других творевина Цингисида, а њено наслеђе је остало дубоко уткано у историју овог простора.

Бурна и динамична прошлост Златне хорде и њених наследница (Астрахански, Казањски, Сибирски и Касимовски канат, Ногајска хорда, итд.) већ вековима је предмет проучавања историчара, филолога и археолога. У новије време перцепција овог државног, политичког и културног феномена доживела је корените промене. Стари митови и схватања су, барем у научним круговима, напуштени, а нова питања постављена. Да ли треба Златну хорду сматрати цивилизацијом и да ли се у том случају може говорити о јединственој цивилизацији или о два различита света који је она обједињавала: номада и урбаних заједница на њеној територији? Затим, да ли су они били део јединственог политичког и друштвеног система, да ли је Златна хорда имала свој, посебни културни код и у чему се огледа разлика између ње и других цивилизација?

Ова и друга сродна питања представљала су утемељење за покретање научног часописа под насловом *Золотоордынская цивилизация*, чији је издавач Центар за изучавање Златне хорде при Историјском институту Шихабутдина Марџанија Академије наука Татарстана (*Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан*). Институт је у свом садашњем виду релативно млада научна установа, пошто је његова постојећа структура утемељена 1996. године. Обележја његових активности, под руководством Рафаела Хакимова, уједно и потпредседника АН Татарстана, јесу изузетно високи научни квалитет, професионална посвећеност и бројна признања. Сам Центар је започео

свој рад седам година касније, а од 2010. године носи име прослављеног татарског филолога и историчара Миркасима Усманова (1934-2010). Током претходне декаде, он се афирмисао као једно од водећих средишта, не само за проучавање средњовековне татарске историје, већ и целокупног евроазијског простора. О свему изреченом, аутор ових редова имао је прилике да се лично увери, као учесник Трећег међународног форума посвећеног историји Златне Хорде који се, сада већ традиционално, одржава сваке друге године у Казању, главном граду Татарстана и “трећој престоници” Русије.

Постигнућа Института Марџани осликава велики број организованих међународних конференција и научних скупова, објављених зборника радова, монографија и покренутих научних часописа (види: <http://www.hist.antat.ru>; <http://www.tataroved.ru>). Међу њима, значајно место има управо *Золотоордынская цивилизация*. Замишљена као научно гласило које ће бити објављивано једном годишње, са радовима на руском језику и под уредништвом управника Центра, Иљнура Миргалјејева, она је до сада доживела пет бројева. Укупно, у њима је штампано преко стотину научних радова, више превода ауторских чланака са других језика, као и велики број приказа и рецензија. Већина аутора су истраживачи из Татарстана, Руске Федерације и бивших совјетских република, али су заступљени и истакнути познаваоци ове проблематике из Француске, Немачке, Финске, Бугарске и других земаља. Захваљујући широком опсегу тема, квалитету радова, као и доступности прва четири броја у електронској форми, часопис је у години када прославља мали јубилеј – пет година постојања – изборио место једне од најистакнутијих и незаобилазних публикација посвећених проучавању средњовековне историје источне Европе.

Златна хорда је током XIII-XIV века остваривала снажан војни и политички утицај на балканске земље. О односима Татара и европског југоистока много је писано, а овај скуп тема добија на актуелности и у савременој медијевистици. Стога, не треба да изненади чињеница да су поједина питања из овог домена разматрана и у радовима публикованим на страницама часописа *Золотоордынская цивилизация*.

Још у првом броју, бугарски историчар Георги Владимиров дао је критички преглед истраживања у бугарској историографији посвећених односима Златне хорде и Царства у Трнову (Г. В. Владимиров, *Образ татар и Золотой Орды в современной болгарской историографии*, Зол. Цив, 1 (2008), стр. 71-77), док је у другом објављен рад молдавског истраживача Н. Русева, у коме је разматран политички и економски утицај

Златне хорде у подунавским земљама. (Н.Д. Руссев, *Золотая орда на нижнем Дунае*, Зол. цив. 2 (2009) стр. 90-103).

Трећи број доноси више прилога који припадају овом скупу тема. Најпре, треба поменути чланак познатог мађарског историчара Иштвана Вашарија који се бави угарско-татарским сукобима на немирној карпатској граници током XIV века. У њему је аутор разрешио неколико спорних питања који се односе на ове догађаје, позбавивши се узроцима слабљења татарског политичког утицаја у региону (И. Вашари, *Татарские походы венгерского короля Лайоша Великого*, Зол. цив. 3 (2010) стр. 22-30). Од значаја је и прилог Иљнура Миргалеева посвећен османском историчару Мунеджимбашију Ахмеду Деде (1631-1702) и његовим белешкама о Златној хорди, пошто је у њему пренето и мало познато казивање овог писца о бугарско-татарском нападу на византијску Тракију 1264/5, забележено на основу старијих извора (И.М. Миргалеев, *“Джами ад-Дувэль” Мунеджимбаши Ахмеда Деде: к вопросу об изучении турецких источников по истории Золотой Орды*, Зол. цив. 3 (2010) стр. 31-35). Потом, присутан је још један рад Г. Владимирова, посвећен вестима арапског писца ал-Умарија о “српско-бугарском посланству” које је 1330/1. године посетило Каиро (Г.В. Владимиров, *Об одном сведении Эль-Омари относительно болгар и его возможные интерпретации*, Зол. цив. 3 (2010) стр. 69-73). Коначно, руски истраживач Артем Порсин представио је студију о динамици односа Улуса Џучида и земаља југоисточне Европе током владавине Беркеа и устоличења татарског великаша Ногаја на доњем Дунаву (А.А. Порсин, *Политика Золотой Орды в Восточной и Южной Европе в 50-х – 70-х годах XIII века*, Зол. цив. 3 (2010) стр. 155-166.)

У четвртном броју татарски историчар Иљас Камалов пружио је концизни преглед бугарско-татарских односа током средњовековне епохе (И.Х. Камалов, *Отношения Золотой Орды с Болгарским княжеством*, Зол. цив. 4 (2011), стр. 35-39.), док се украјински истраживач Ярослав Пилипчук позабавио монголским освајањем црноморских степа. У свом раду, он је посебну пажњу посветио миграцијама Кумана у Панонију и земље јужно од Дунава, као и критици појединих извора за ова збивања (Я.В. Пилипчук *Завоевание монголами восточноевропейских степей (1237–1242 гг.)*, Зол. цив. 4 (2011), стр. 187-206).

Пети број часописа *Золотоордынская цивилизация* доноси рад немачког професора Волфрама фон Шелихе о оснивању православне епископије у Сарају 1261. године које је, према ауторовим становиштима, уследило под директним упливом Византије (В. фон Шелиха, *Основание православного епископства в Сарае в 1261 году*, Зол. цив. 5 (2012) стр.

83-90). У истом броју, објављен је и рад Александра Мајорова о утицају Монгола и њихових освајања на међусобне односе и преговоре о црквеној унији између папске курије и Никејског царства, вођене почетком друге половине XIII века (А.В. Майоров, *Монголы, Никея и Рим в середине XIII столетия*, Зол. цив. 5 (2012) стр. 193-208).

Поменути радови представљају само делић важних сазнања предочених научној јавности захваљујући овом часопису. Њих употпуњују бројни историографски, археолошки, нумизматички и прилози окренути критици мало познатих, или до сада необјављених извора. Уколико је судити по постигнутом, нема сумње да ће *Золотоордынская цивилизация* наставити да игра веома запажену улогу и у годинама које су пред нама.

Алекснадар Узелац

Larissa Juliet Taylor
The Virgin Warrior. The Life and Death of Joan of Arc,
Yale University Press, New Haven and London, 2009, Paperback 2010,
251 стр. са 26 фотографија и 11 мапа

Јованка од Арка, млада сељанка из села Домремија у Лорени, која је у време стогодишњег рата, чула и послушала небеске гласове, пошла у помоћ краљу Шарлу и спасла Француску, сматра се за најчувенију жену средњег века у западном свету. Хиљаде и хиљаде књига, расправа, студија и прилога написано је о њој из пера најпознатијих историчара а и оних мање познатих, као што је својом личношћу и делом инспирисала безброј уметничких подухвата, романа, драма, опера, филмова, вајарских и сликарских остварења.

Извори који говоре о Јованки Орлеанки су бројни и разноврсни, неки је описују у најлепшем светлу, други су јој мање склони, у зависности којој је страни аутор припадао, француској, бургундској или енглеској, али и поред тога остаје неизбрисив утисак да је представљала светлу и изузетну појаву у мору зла, превара и покварености тог времена. Њена повест која је била делимично обавијена тамом, боље је осветљена средином XIX века када су објављени преводи са латинског на француски записника са њеног суђења и рехабилитације, што је појачало интерес за проучавање њене личности. Велики број књига и студија о њој појавио се

крајем XIX и почетком XX века када је покренута кампања с циљем да буде проглашена за светицу, али ни после тога интерес за њу није опао. И даље њен лик и њени подвизи инспиришу нове генерације поклоника и поштовалаца да о њој пишу, кажу шта мисле и покушају да објасне оно што изгледа да је остало необјашњено и недоречено.

Та нова истраживања често подвргавају провери оно што је раније објављено и ревидирају нека већ утврђена и опште прихваћена мишљења, тврдећи да су извори лоше или непотпуно тачно интерпретовани, све у жељи да кажу нешто своје и друкчије. Тако се дешава да нуде нова, занимљива али често и мање вероватна решења.

Такав случај представља и књига Ларисе Џулијет Тејлор, професора на колеџу Колби, „Деваци ратница. Живот и смрт Јованке од Арка“, која се некако прочула више од других, па се Лариса Тејлор са овом темом појавила и на ТВ каналу History. Водитељ емисије Кен Фолет, познати писац шпијунских романа, који се недавно огледао и у средњем веку са романом „Стубови земље“, представио је гђу Тејлор као историчара која је у својој књизи дошла до непознатих чињеница које бацају ново светло на живот Јованке од Арка. Један пажљивији читалац, међутим, схватиће да није реч о чињеницама него о претпоставкама, мање или више прихватљивим, од којих су многе изнете већ пре тога.

Аутор говори прво о детињству Јованке од Арка, када се она не разликује много од друге деце. У тринаестој години доживљава промене, живот на селу са родитељима јој постаје емоционално и физички све мање подношљив, чује гласове, могуће као последицу неког трауматичног догађаја, халуцинација или ноћних мора, за које верује да су дошли од Бога, и умишља, слушајући предсказања која су у то време кружила наоколо да је једна жена упропастила Француску и да ће је друга спасти, да је Бог њу одредио за ту улогу. У том смислу са седамнаест година одлази у Вокулер, град близу Домремија, шири глас о својој мисији и од команданта Робера де Бодрикура тражи да је пошаље у помоћ краљу. Он одбија али на њену срећу за њу чује Јоланда од Арагона, дофенова ташта, која оцењује да би се Јованка могла искористити као божанска изасланица која ће помоћи француску ствар, проверава је уз помоћ свог сина Ренеа, зета Лоренског војводе, утврђује да је смела, упорна и природно интелигентна, па удешава са Бодрикуром да буде послата у Шинон код краља. Тако оркестрирани догађаји доносе плод. Јованка среће краља, бива послата у Поатје где учени оци и доктори проверавају њену приврженост вери а онда се одиграва представа у Шинону где она „препознаје“ краља, кога наводно никад раније није видела.

Да је Јоланда била наклоњена Јованки и помогла јој, истакли су и ранији аутори, али не и да је њена улога у Јованкином доласку на француски двор била пресудна. Уплетеност њеног сина Ренеа, који је тада био на страни Бургунђана, такође се сматра проблематична. Према устаљеном мишљењу два дана по доласку у Шинон краљ је примио Јованку у великој сали са пуно званица, где се он обукао у скромне хаљине док је једног од дворана оденуо у краљевско рухо да би испитао реакцију девојке. Она га је ипак одмах препознала што се сматрало као „чудо“. Претпоставка госпође Тејлор да је краљ примио Јованку у ужем кругу, послао је у Поатје на проверу и тек онда, после више од месец дана, приредио велики пријем где га је она „препознала“, стоји у супротности са опште прихваћеним мишљењем да је реч само о једном пријему. Та њена претпоставка се заснива на недавно објављеним тезама неких француских аутора које она наводи и стоји у функцији оркестрирања Јованкине појаве, како ју је Лариса Тејлор замислила.

Док се прикупља војска која треба да пође у помоћ опседнутом Орлеану, Јованка се марљиво инструктира у војним вештинама и припрема се за своју будућу улогу. Међутим, у походу на Орлеан, она неће да буде маскота, која ће као Божји гласник храбрити војску, како су је замислили Јоланда и војни команданти, него се својом храброшћу и одлучношћу намеће као вођа, узима активну улогу у борбама, тако да је Орлеан ослобођен од опсаде пре свега захваљујући њеном делању. Њени даљи успеси на војном пољу и крунисање Шарла у Ремсу, чиме је званично постао краљ Француске што је знатно подигло његов углед у земљи, подударали су се у главним цртама са плановима краљице Јоланде и краљевих саветника. Стигло се до тачке да је успостављена одређена војна и политичка равнотежа, прешло се на преговоре и надмудривања, па Јованкино даље инсистирање на војним сукобима и ослобођењу земље није наишло на разумевање краља и његове околине. После неуспеха код Париза, држана је по страни или слата у сумњиве походе, све до пада у бургундско заробљеништво код Компјењена. Краљ и његова околина нису ништа учинили да је ослободу, продата је Енглезима који су је предали француским судијама да је осуде као јеретика. На суђењу у Руану држала се храбро и прибрано, као рођени војсковођа, носила се успешно са судијама при дугом и мучном испитивању, који су је коначно са измишљеним доказима, осудили и предали световном судији да је живу спали.

Лариса Тејлор види Јованку као девојку од крви и меса, одлучну, чврсту, својеглаву, која је била пре и изнад свега војник и војни командант. Иако јој је харизма имала основу у религији, поседовала је лични

магнетизам који је инспирисао људе, не само да јој се диве него и да немогуће учине могућим. Међутим, њен лик је намерно измењен да би одговарао клими на крају Стогодишњег рата, па је храбри и харизматични војсковођа, талентовани војник и домишљата девојка, претворена у божјег агента, обичну сеоску девојку, одабрану да понизи велике и моћне.

Када су у питању гласови, кључно питање у историји Јованке од Арка, аутор не каже да они нису долазили од Бога, али свуда где их помиње, даје алтернативна решења, сва Јованкина „чуда“ објашњава на рационалан начин, па је извесно да није склона да у њих верује. О гласовима говори често али се стиче утисак да Јованка више управља њима него они њом, нарочито на суђењу где претпоставља да је она измислила своје свеце, Арханђела Михајла, свету Катарину и свету Маргариту, да би збунила судије и добила на времену. Онај који чита пажљиво записнике са суђења и све оно раније шта је Јованка рекла и учинила, њену изјаву да је у свему слушала своје гласове, добија утисак да су гласови постојали, да су је водили и да је она дубоко веровала у њих, било да су долазили од Бога или да их је она у својим халуцинацијама сама измислила.

У тим оквирима треба посматрати њу и њено деловање, часно, поштено, скромно и побожно, па је тешко поверовати у њена ратна лукавства и лажи, које наводи гђа Тејлор у том контексту. За рану, коју је зарадила приликом јуриша на утврђење ле Турел, коју је прорекла неколико дана раније да ће добити, која је била тешка али се она, пошто су извадили стрелу и превили је, придигла и појавила поново на бојишту, изазвавши одушевљење Француза и констернацију код Енглеца, Лариса Тејлор претпоставља да је могуће да је све инсценирано унапред у циљу изазивања панике код непријатеља, а да је Јованка то прихватила препознавајући стратешку вредност такве варке. Слично она објашњава њено откривање мача са пет крстића у цркви свете Катарине де Фјербоа – приликом доласка у Шинон, Јованка је ту преноћила, видела где је мач и касније направила од тога „чудо“.

Аутор истиче да је Јованка била у првом реду талентовани војник и војсковођа. Колике су биле њене стварне могућности у том погледу и даље се воде расправе. Оно што је извесно јесте да је њена главна карактеристика била да је неустрашиво и одважно јуришала напред, уверена у победу, убеђена да су божанске снаге на њеној страни, што је дизало морал њеним људима и плашило непријатеља, који су у њој видели самог ђавола. Поводом борби око тврђава Аугустинаца и Турела, Анатоли Франс, који је написао један „Живот Јованке од Арка“ где јој није

баш био наклоњен и подсмевао се често њеним свецима, рекао је да госпођа света Катарина и госпођа света Маргарита очито нису читале Вегеција, кад су јој рекле да крене у освајање енглеских утврђења на југу Орлеана (A.France, *Vie de Jeanne d'Arc I*, Paris, 1908, 171), јер је у међувремену Талбот са знатним енглеским снагама које је имао, могао лако да продре у Орлеан кроз западну капију. Међутим, то се није догодило јер су свеци по свој прилици чували Французе и нису дозволили Талботу да уочи овај њихов стратешки пропуст.

У свом излагању гђа Тејлор често одступа од устаљеног мишљења. Тако она каже да су Јованка и њена пратња пошли из Вокулера за Шинон 13 фебруара 1429, дан после битке код Рувреја, где су Енглези потукли Французе. Опат Ајрол, писац опсежне монографије о Јованки од Арка, кога она наводи том приликом, изричито вели да је полазак био 23 фебруара (J.B.J. Ayrolles, „*La vraie Jeanne d'Arc*, Paris 1891, 279, 291, 293), у чему се слажу готово сви историчари. По једном предању Јованка је 12 фебруара објавила Бодрикуру да су тог дана Французи изгубили још једну битку, на шта је овај одговорио да ће је послати краљу, ако се то покаже тачно. Он је тако и урадио али да сазна за пораз, било је потребно неколико дана, што значи да није било могуће да полазак буде само један дан касније.

Веома је дискутабилна помоћ коју су доминиканци тајно пружали Јованки у току суђења, као и делимично правдање главног судије Пјера Кошона, има грешака у приказу битке код Рувреја, у интерпретацији значења тријумфалне и милитантне цркве, у навођењу мишљења адвоката Жана Лоијеа поводом суђења, итд. што су вероватно случајне омашке, а не последице ограниченог познавања француског језика.

Све у свему књига представља Јованку од Арка онакву какву жели да је види Лариса Тејлор. Збивања која су наведена у изворима она комбинује са збивањима за која претпоставља да су се могла догодити, има лаких произвољности у навођењу неких Јованкиних цитата или доживљаја, често се не наводе имена особа о којима се говори. Њен начин излагања се најбоље огледа на месту где помиње да су на крунисање у Ремс дошли Јованкин отац и њен рођак Лаксар који ју је одвео у Вокулер код Бодрикура. Гђа Тејлор додаје да је могуће да су том приликом у Ремс дошли и њена мајка и њен брат. Нема нигде никаквог помена да јој је мајка дошла у Ремс, да је било тако, то би свакако било забележено, али она, чини се, замишљајући да би било лепо да цела породица буде на окупу, претпоставља нешто за шта нема никаквог основа. Једном речју, прича причу а не пише историју.

Међутим, треба је разумети. Тема јесте таква да ниједан историчар, теолог, песник или романијер није у стању да буде потпуно објективан, сваки ће унети нешто своје, своје виђење Девике Орлеанске. Због тога и ову књигу треба прихватити као једно ново виђење Јованке од Арка, која ће се вероватно многим допасти, писана је занимљиво и сугестивно, многи ће можда, читајући ове странице, замислити Јованку Ларисе Тејлор као неку непобедиву јунакињу, попут Анђелине Џоли или Џенифер Гарнер које на филмском платну савлађују несавладиво, али је треба схватити, и поред великог броја напомена, слика и мапа, поред обимне литературе која је консултована, на чему аутору треба одати признање, као једно виђење, удаљено од истините и објективне слике о овој средњовековној хероини.

Та истинита и објективна слика о Јованки од Арка, коју су се многи трудили и још се труде да прикажу, није, међутим, лако досегљива. Јер, упркос свим будућим оштроумним претпоставкама и могућим новим и непознатим документима, чини се да ће у основном питању увек постојати размимоилажење. Они, писци или читаоци, који верују да једна божанска сила влада овим светом и управља нашим животима и судбинама, ти ће бити у стању да поверују да је деловање Јованке од Арка садржало у себи божанску искру. Они други, којима су таква веровања страна, настојаће на сваки начин да за целокупно њено дело, за све њене мисли, речи и поступке, нађу неко рационално објашњење.

Растко Васић

**Недељко В. Радосављевић,
Стара црква у Субјелу,
Историјски архив Ужице, 2012, 162 стр.**

Монографија *Стара црква у Субјелу* посвећена је 144 године дугој историји цркве Светог Апостола и Еванђелисте Луке у Субјелу, која је непрекидно била парохијско седиште од почетка 19. века. Предмет истраживања сужен је на период постојања тзв. *старе* цркве, од 1819. до 1963. године, када је изграђена нова, данашња црква. Иако тематски прилог из локалне историје, рад представља сазнајну допуну историји црквених институција (црква, парохија, свештенство) и друштвених прилика на ширем простору и у дугом трајању. Отежавајућу околност у

писању синтезе о старој субјелској цркви представљао је недостатак материјалних остатака, као и малобројност писаних сведочанстава о њеној прошлости. Изглед старе цркве познат је само на основу једне сачуване фотографије, настале после 1925. године. Материјални остаци су уништени током времена, али и током несавесног поступања приликом рушења старе и изградње нове цркве веће основе. Сачувано је свега неколико предмета (путири, кашичице, крстионица), делови иконостаса и надгробних споменика. О изгубљеном сазнајемо посредно, из писаних извора. Примера ради, од бројних надгробних споменика из порте старе цркве, међу којима је био и онај устаничког војводе и ужичког оборкнеза Алексе Поповића, сачувала су се само два свештеничка.

Реконструкција изгледа и инвентара старе цркве, њених парохија и свештеничких биографија извршена је на основу епархијских пописа и описа цркве, протокола прихода и расхода, шематизама и календара. Коришћена је, затим, архивска грађа из фондова Архива Србије (Ужичка нахија Књажевске канцеларије; Државни савет) и Историјског архива Ужица (матичне књиге рођених, венчаних и умрлих субјелске цркве). Прворазредни и махом непознати изворни материјал представља заоставштина породице Поповић, чији су чланови били субјелски свештеници у периоду од 1768. до 1985. године. У овој породичној збирци, између осталог, сачувала се неколицина докумената (4 синђелије, од којих једна на грчком језику), неколико фотографија и предмета (две богослужбене књиге руске провенијенције из друге половине 18. века, руска икона Богородице Скоропослушнице из 19. века). Најдрагоценији извор из ове збирке, породична историја из пера једног од њених чланова, већ је критички објављен (Н. Радосављевић, *Породична историја проте Лазара Поповића из Субјела*, *Miscellanea* – Мешовита грађа XXI, 2003). Један од доприноса ове монографија је критичко објављивање седам докумената, од којих је већина до сада била непозната стручној и широј јавности. У питању су документа која су издали надлежни епископи свештеницима породице Поповић у периоду од 1768. до 1887. године, приказана уз регест, транскрипцију, снимак и дипломатички и палеографски опис. За реконструкцију најстарије прошлости цркве, биографија њених свештеника и ктитора, послужили су и записи у књигама и натписи на предметима и надгробним плочама.

Историја субјелске цркве и њених парохија по свему се уклапа у контекст друштвене, политичке и културне историје Србије. Аутор је утврдио да је црква у Субјелу била прва зидана грађевина те врсте после устаничког периода у области ужичке Црне Горе. Иако се субјелска

парохија помиње као једна од парохија при цркви у Сеча Реци још 1768. и 1802. године, црква у Субјелу је саграђена тек 1819. године. Закључно са отварањем школе при овој цркви 1843, њен развој уклапао се у општу црквену политику Кнежевине Србије, коју је обележила изградња првих цркава од тврдог материјала, подизање првих звоника, обликовање првих сталних парохија и систематско пописивање цркава и манастира. Учвршћивање парохијалне мреже, повећање броја пароха и парохија при цркви у Субјелу, сведочи о демографском развоју области. Од сечоречке парохије без сопствене цркве, субјелска парохија је прерасла у парохију са својом црквом (1819), затим је подељена на две (током 20-тих година 19. века), а потом и на три парохије (пре 1852).

Биографије свештеника из породица Поповић и Протић у Субјелу, неодвојиви су део друштвене историје Кнежевине и Краљевине Србије. Илија Поповић, родоначелник ове породице, наследио је парохију без цркве од свога оца, а према традицији породичне хронике, службу је понекад вршио „на старом црквишту или на Божовића ливади испод храста“. Као монах Исаија својим угледом је допринео изградњи цркве 1819. Његов синовац Атанасије Поповић позван је да, иако већ посвећен у свештенички чин, своје теолошко образовање допуни у манастиру Преображење, док су његови наследници, свештеници Јован (1834–1884) и Лазар Поповић (1862–1925), били ђаци Београдске богословије. Угледни чланови заједнице, субјелски пароси били су учесници и сведоци бурних политичких догађаја. Свештеник Јован Поповић је страдао у вртлогу државне репресије која је наступила после Тимочке буне (1884), док је његов син и наследник, Лазар Поповић, одликован за заслуге остварене током Балканских ратова и Првог светског рата. И док је о члановима породице Поповић већ писано детаљније (Недељко Радосављевић, *Поповићи из Субјела, једна војводска и свештеничка породица*, Зборник Матице српске за историју 65–66, 2002) новина су, због недостатка извора мање обимне, биографије чланова друге субјелске, дуговеке свештеничке породице Протић, као и неколико свештеника са стране, који су при овој цркви служили кратко или повремено. Напоследку, о неколико свештеника „у пролазу“ током касних 30-тих и 40-тих година 20. века, међу којима је био и један Рус, готово се ништа не зна.

Монографија о субјелској цркви настала је на основу оскудних извора, чије је сакупљање захтевало познавање локалних прилика и својеврсна теренска истраживања. Према речима аутора, „тима се, истовремено, отварају и друге теме из локалне и црквене историје, за које ова књига може да послужи као путоказ“. Садржај обухвата поред

предговора (стр. 7–14) и закључка (131–134), поглавља под називима *Субјел и околна села, географски положај и становништво* (15–25), *Темељи* (27–44), *Парохије субјелске цркве* (45–54), *Старине* (55–76), *Свештеници субјелске цркве* (77–108), *Синђелије* (109–129), а потом додатке у виду резимеа на енглеском (135–136) и руском језику (137–138), речника страних и мање познатих речи (139–142), списка извора и литературе (143–148), регистра личних имена (149–154) и географских појмова (155–160), те напослетку, белешку о аутору (161–162). Издавач ове, богато опремљене монографије је Историјски архив Ужице, у коме је похрањен део архивског материјала коришћен приликом истраживања.

Јелена Илић

**Радош Љушић,
Кнегиња Љубица,
Завод за уџбенике, Београд 2013², 243 стр.**

Друго допуњено и богато опремљено издање животописа кнегиње Љубице Обреновић аутора Радоша Љушића појављује се пред читаоцима шеснаест година од појаве првог издања. Аутор је у међувремену дошао до докумената похрањених у Архиву Србије која је својевремено користио Драгослав Страњаковић приликом писања Љубичине биографије (1939), а која Страњаковић није искористио у довољној мери. Та писма, те други релевантни извори и новија литература, омогућили су Радошу Љушићу да, у односу на прво издање, кнегињину биографију прошири са два нова поглавља. У поглављу *Смрт кнеза Милана* (стр. 147–166) анализиран је први колективни породични портрет Обреновића (слика и цртеж) скупљених око одра кнеза Милана 1839. године, дело сликара Јована Исајловића Млађег. Поменуто уметничко дело наручила је кнегиња Љубица, што је аутору омогућило да се позабави династичким и политичким контекстом у којем је слика настала, личностима које су представљене на њој и значају тог дела у владарској идеологији Обреновића. *Протеривање из Србије* (стр. 191 – 202) је назив другог, у односу на прво издање, додатог поглавља, у којем је анализиран политички ангажман кнегиње Љубице у Вучићевој буни 1842. године и њено напуштање Србије заједно са сином кнезом Михаилом. Осим садржински, друго издање *Кнегиње Љубице* илустративно је побољшано, пошто је књига опремљена фотографијама: 123 илустрације, махом у колору, уз родослов Обреновића.

За разлику од Страњаковићевог животописа кнегиње Љубице који је писан у тематским одељцима, Љушић је написао биографију држећи се једино могућег приступа у овом жанру – хронолошког. Кнегињин живот је приказан од рођења у Срезојевцима 3/14. јануара 1785. године до смрти у Новом Саду 14/26. маја 1843. године. Поглавља су, с обзиром на оскудност извора, по обиму уједначена, а исто тако брижљивим насловљавањем поглавља осенчена су најважнија места, тренуци и животни изазови у кнегињином животу: *Срезојевци* (стр. 15 – 22), *Вукомановићи* (стр. 23 – 32), *Удаја* (стр. 33 – 42), *По рудничкиом беспућима* (стр. 43 – 52), *Живот у Крагујевцу* (стр. 53– 64), *У Пожаревицу и Београду* (стр. 65 – 82), *Деца* (стр. 83 – 98), *Љубави кнеза Милоша* (стр. 99–134), *У опозицији кнезу Милошу* (стр. 135 – 144), *Са Михаилом* (стр. 167 – 177), *За Милоша* (стр. 177 – 189), *Смрт* (стр. 203 – 217) и *Срце пуно трња* (стр. 217 – 229).

Помањкање извора, па кад извора има што су мале вредности, основни је проблем с којим се суочавају писци биографија личности које су рођене у 18. и 19. веку. Уз то, кнегиња Љубица била је неписмена и то је додатно отежавало посао њеном биографу, јер интимне мисли и поверљиве вести кнегиња није диктирала „у перо” писару, ма колико да је имала поверења у њега. Аутор о тим и другим методолошким недоумицама пише у *Предговору* (стр. 9 – 15). Ипак, објективна ограничења услед помањкања и мале вредности извора, а која су махом верни пратилац у раду историчара, нису представљала препреку за Радоша Љушића да свестрано и објективно осветли лик Љубице Обреновић.

Ево, у најкраћим цртама, како је професор Љушић представио ту знамениту жену. Кнегиња Љубица била је, најпре, пожртвована мајка. Аутор је први утврдио да је кнегиња са кнезом Милошем родила четири сина и четири кћери (Петра, Петрију, Јелисавету, Ану, Милана, Марију, Михаила и Теодора). Затим, она је жена невреног мужа против чијег браклоства се на почетку борила бруталним методама, с чим се касније, због будућности деце, помирила. Без обзира на животне ударе, од којих су, свакако, најснажнији смрт деце и прогонство из земље, остала је постојана, храбра, пожртвована и самилосна. Удаја за Милоша Обреновића и њено храбро држање у време битке на Љубићу (1815), два су догађаја која су пресудно утицала на њен живот. Њен излет у политику, најпре као члана опозиције 1834/35. године, а затим као браниоца династичких интереса 1839-1842. године, није био успешан, о чему се пише критички и с разумевањем. На крају закључак: *Од свих наших кнегиња и краљица 19. и 20. века, кнегиња Љубица остала је у најбољем сећању српског народа*

Читаоцима ће се после читања ове књиге неизоставно наметнути размишљање о улози жене, макар она била супруга владара, у патријархалном друштву, какво је било друштво Србије у 19. веку. У поетски насловљеном закључку *Срце пуно трња* синтагма преузета из једног кнегињиног писма из 1831. године – у којем се жали на Милошево неверство – Љушић метафорично наглашава њену тешку судбину.

Вредност књиге је у томе што је, иако класично историографско штиво, прилагођена ширем читалачком кругу, а то је постигнуто тако што је уместо научног апарата у напоменама, на крају књиге приложен списак коришћених извора и релевантне литературе.

У сваком случају, *Кнегиња Љубица* Радоша Љушића је књига за читање и гледање.

Радомир Ј. Поповић

**Владимир Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије*
(политичко насиље и управљачке стратегије у Србији 19. века),
Историјски институт, Београд 2012, 185 стр.**

У издању Историјског института 2012. године објављена је монографија *Тајна полиција кнежевине Србије* написана од стране Владимира Јовановића, научног сарадника Историјског института. Овим делом аутор је желео, према сопственим речима, да “осветли постепен развој скривеног апарата безбедности смештеног унутар механизма државне управе, који је настајао упоредо са младом српском државом”.

По самој природи ове теме, Владимир Јовановић се сусретао са проблемом изворне грађе, тако да је био принуђен да се ослони на правне споменике који су уобличи полицијски апарат у кнежевини Србији: *Зборник закона и уредаба*, *Казнени законик* из 1860. године, *Устав* из 1869. године, као и низ законских прописа, уредаба и аката донесених током стварања и модернизације српске државе. Исто тако, од велике важности су и мемоари људи који су били основни чинилац сила репресије, као што су тадашњи министри унутрашњих послова, Никола Христић, Илија Гарашанин, Радивоје Милојковић, као и сећања многих других људи који су били или део власти или јако блиски истој: Јован Авакумовић, Алекса Симић, Нићифор Нинковић, Милан Ђ. Милићевић, Јеврем Грујић, Милан Пироћанац, Стевча Михаиловић, Бењамин Калај и др. Треба напоменути

да се аутор користио и документима насталим деловањем разних државних институција, тако да су ставови и запажања поткрепљени документима из Архива Србије, као и из Архива Српске академије наука и уметности. Поклоњена је пажња и штампи (режимској и опозиционој) која је излазила у то време, тако да добијамо комплетну слику о односу власти према опозиционом деловању, како појединаца, тако и група, као и слику опозиције која покушава да парира власти исмевајући је и супротстављајући јој се.

Књига се састоји из увода и два поглавља. Прво поглавље је насловљено *Почеци службе безбедности у Србији* и обухвата период од Карађорђевог власти, односно од почетка стварања модерне Србије, до пада Уставобранитељског режима 1858. године. У њој је приказан процес стварања система безбедности у Карађорђевој Србији, који се добрим делом састојао од полицијских структура по градовима и насељима које су имале задатак да спроводе насиље над онима који су искакали из система успостављеног поретка власти. Кнез Милош је наставио по том систему да управља Србијом, само што је његова владавина била суочена са већим изазовима по питању одржања на власти, јер су његови противници били смелији и конкретнији у сукобу са њим. Самим тим, систем репресије је био разараћен тако да се одлучно, без милости, супротстави свим противницима његовог самодржавља. По смени династије и доласку кнеза Александра Карађорђевића на власт, долази до институционализовања државних органа и власт није само у рукама једног човека, тако да долази до трансформације полицијског апарата, заснованог на параграфу, уредби и закону. Аутократију кнеза Милоша замењује бирократски централизам заведен под управом министра полиције Илије Гарашанина. То не значи да је систем репресије и кажњавања био милостивији, већ је настављен претходни манир који се огледао у суровости у разрачунавању са противницима актуелне власти као што је био случај са гушењем Катанске буне.

Друго поглавље носи наслов *Тајна полиција династије Обреновић* и обухвата период од повратка Милоша Обреновића на место кнеза Србије, до времена када Србија престаје да буде кнежевина 1882. године. Један од симбола репресије из времена Уставобранитеља је, свакако, и Гургусовачка кула, затвор који је служио за лишавање слободе политичких противника. Повратком Обреновића на власт тај објект је порушен, али не и систем кажњавања преступника, с обзиром на то да је подигнута друга грађевина са истом наменом у Пожаревцу. По доласку кнеза Михаила на власт, један од најважнијих људи у држави је био

Никола Христић. Он је био спона између кнеза и кнежевине и као човек од највећег поверења власти, био је шеф и тајне полиције. Имао је своје људе по свим варошима, као и у самој престоници: од кафеџија и агената распоређених по кафанама, до слугу и слушкиња угледних људи који су обавештавали полицијске службенике о деловању других људи. То све није било довољно да спречи атентат и убиство кнеза Михаила које се одиграло у Топчидеру 1868. године. Иако је то био најјачи могући ударац за актуелни владајући систем, он је успео да му се супротстави највише присебношћу Илије Гарашанина, који је међу првима у Београду упозорио власт на опрез, да би потом било заведено ванредно стање у земљи. Атентат на једног Обреновића је судбински утицао на начин владавине следећег Обреновића, будући да систем репресије претходног није успео да заштити. Нова власт је била изразито оштра према политичким противницима и као симболи политичког прогона страдали су Светозар Марковић, Мита Ценић, Васа Пелагић, који су скончали од туберкулозе, која је често долазила као последица боравка у затворским једницама, чији су услови живљења били такви да после неколико месеци боравка у њима човек може озбиљно да наруши здравље. Још трагичнија је судбина потпуковника Јеврема Марковића, прослављеног у српско-турским ратовима, који је у монтираном судском процесу осуђен на смрт као жртва личне нетрпељивости Милана Обреновића према њему. Аћим Чумић је исто осуђен на смрт за политичку заверу, да би му казна била преиначена у десет година затвора.

За аутора ове књиге смрт потпуковника Јеврема Марковића представља претходницу онога што се одиграло у Солуну 1916. године, када је спроведено суђење које је довело до смрти Драгутина Димитријевића Аписа. Обрачун са првим доносиоцима радикалних идеја у Србију тајна полиција је штитила како владајући поредак, тако, по речима аутора, програм владајуће градске елите. Једна од теза историчара Јовановића је да је то био класни рат који је идеолошки зближавао српску тајну полицију, коју назива реакционарном установом, са установама истог типа осталих европских монархија.

Милан Кутлешић

Славенко Терзић,
Стара Србија (XIX – XX век). Драма једне цивилизације.
Раишка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област,
„Православна реч“ Нови Сад – Историјски институт Београд
2012, 662 стр.

Прва велика синтеза посвећена Старој Србији у 19. и 20 веку изашла је из пера Славенка Терзића 2012. године у издању „Православне речи“ из Новог Сада и Историјског института из Београда. Ово дело је резултат ауторовог вишедеценијског проучавања дипломатске, политичке, друштвене и културне историје Срба у 19. и 20 веку, као и улоге великих сила у балканској историји тога доба.

Славенко Терзић, научни саветник Историјског института, у Предговору је истакао да његово дело има за циљ да укаже на основне историјске проблеме Старе Србије у последња два века, као места сусрета и сукоба различитих цивилизацијских вредности, политичких идеологија и верских фактора.

Монографија је написана на шестосездесетдве стране, подељене у двадесет три поглавља, која се могу слободно посматрати и као засебне студије. Бројна истраживачка питања аутор је поставио у оквиру неколико целина: појам и историјско-политички развитак Старе Србије, са освртом на развој косовске идеје у српској националној мисли; политика Србије према Србима и Албанцима у Старој Србији, као и односи Срба и Албанаца; Стара Србија у вртлогу међународне политике; друштво Старе Србије у 19. и 20 веку; подривање старосрпског историјског простора у 20. веку; етнички и демографски процеси у Старој Србији и на Косову и Метохији и просветни и културни живот и верске прилике.

Поред Предговора и Епилога, монографија садржи и Прилог, у коме је објављен ”Извештај о непријатељском деловању и негативним појавама на Космету”. Овај документ је 1962. године за потребе Централног комитета Савеза комуниста Србије сачинио Војин Лукић, тадашњи републички секретар за унутрашње послове Србије, у циљу прегледа вишегодишње делатности албанске и западних обавештајних служби на Космету, појаве национализма и иредентизма и притисака на живаљ српске и црногорске националности са тенденцијом иселјавања из ове области.

Славенко Терзић је расветлио настанак историјско-географског појма Стара Србија, као и представе ове територије у домаћој и иностраној литератури. Појам Старе Србије је настао одмах након формирања

Кнежевине Србије почетком 19. века. Стара Србија је обухватала јужне и југозападне области Старе Србије (Стара Рашка, Косово и Метохија и Скопско-тетовска област) које нису биле ослобођене и нису ушле у састав Кнежевине, односно Краљевине Србије. Може се рећи да је османски Косовски вилајет (1877–1912) као административно-управна јединица обухватао само језгро Старе Србије.

Прва поузданија сведочанства о областима Старе Србије у 19. веку Терзић је нашао у делима страних истраживача и путописаца (Јозеф Милер, Ами Буе, Георг Хан, Александар Гиљфердинг, Иван Јастребов и други). Међу српским писцима, питањем Старе Србије су се поред Стојана Новаковића и Владимира Карића, бавили и Ђорђе Поповић Даничар, Бранислав Нушић, Тодор Станковић, Светислав Симић, Михаило Г. Ристић, Јован Хаџи Васиљевић, Милојко Веселиновић, Иван Иванић, Јован Томић и други. Аутор је у великој мери прихватио резултате истраживања Јована Цвијића обављаних крајем 19. и првих деценија 20. века.

Аутор посматра Стару Србију у широком балканском и европском контексту, пратећи процесе дугог трајања. Од формирања независне Кнежевине Србије, па све до Берлинског конгреса 1878. године, области Старе Србије нису заузимале централно место у спољној политици Србије, јер је била окренута ка Босни. Прва значајна државна иницијатива да оствари културне, просветне, духовне и политичке везе са Србима под турском влашћу у Старој Србији јавила се тек 1886. године и завршена је Балканским ратовима. Наиме, Милутин Гарашанин је 1885. године поднео краљу Милану Обреновићу план рада у Старој Србији и Македонији, јер дотад једноставно није постојала осмишљена и прецизна организација рада на очувању и унапређењу српских државних, црквених и народних интереса у Турској.

Славенко Терзић је оценио да су драматичне демографске промене биле главно обележје положаја Срба на Косову и Метохији у другој половини 19. века па све до Балканских ратова. Наиме, због репресалија турских власти, исламизације и албанских насиља исељавање Срба са Косова ка Србији био је дуготрајан и непрестан процес. Аутор се сложио са проценом да се у периоду од 1878. до 1912. године иселило око 150 000 Срба из Косовског вилајета.

После Балканских ратова области Старе Србије су ушле у састав Србије, а свега неколико година доцније, након Првог светског рата, у оквиру Србије су се нашле у саставу Краљевине СХС, односно Југославије. После Балканских ратова формирана је и аутономна држава Албанија, проглашена на конференцији амбасадора великих сила у Лондону,

децембра 1912. године. Спорови између Срба и Албанаца нису решени у новим државама. Немири и притисци који су обележили 19. век на Косову и Метохији били су присутни и у 20. веку, углавном изазивани верским и националним супротностима и остваривањем пројекта Велике Албаније. Према Терзићевом мишљењу, велику одговорност за нестабилност ситуације на Балкану сносила је Аустроугарска, која је фаворизовала албански фактор ради остварења својих политичких и геостратешких циљева. У складу с тим, у службу политике су се ставиле аустроугарске научне институције, које су се посветиле албаноолошким студијама. Један од главних ауторових закључака је свакако тај да је борба великих европских сила за доминацију на Балкану негативно утицала на простор Старе Србије како у политичком тако и у друштвеном, привредном и културном погледу.

Аутор је политичке, демографске и културне процесе на простору Старе Србије у периоду после Другог светског рата, окарактерисао кроз процесе реисламизације и албанизације старосрпског простора. Епилог овакве политике било је уништавање српске културне баштине.

Монографија Славенка Терзића настала је на основу архивских истраживања у домаћим и иностраним архивима – Архиву Србије, Архиву САНУ, Архиву Југославије, Државном архиву Црне Горе, Архиву Македоније, Архиву спољне политике Русије у Москви и рукописним збиркама библиотека у Москви и Санкт Петербургу.

Поред необјављених архивских извора, аутор је користио и велики број објављених извора као и бројну домаћу и страну литературу. Нажалост литература за поједине периоде је оскудна. Разлог томе је непостојање синтетичких дела, али и друштвене, политичке и просветне историје Старе Србије у 19. и 20. веку. Ова тема није била у фокусу интересовања српске историографије у 20. веку, а посебно је занемаривана у периоду након Другог светског рата. Тек се осамдесетих година 20. века појавила тенденција свеобухватних истраживања Косова и Метохије, услед очигледне необавештености српског народа о историјату српско-албанских односа и животу српског народа на том простору.

Луксузно опремљена, са великим бројем зналачки одабраних илустрација и изузетно вредних мапа, монографија Славенка Терзића заслужује своје место на полицама светских библиотека. Популаризацији монографије и бољем поимању Старе Србије свакако би допринело једно сажето (дајдест) издање на српском и светским језицима, које би било приступачно не само научној, него и широј домаћој и страној јавности.

Биљана Вучетић

НАУЧНИ ЖИВОТ

**МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА
„БАЛКАНСКИ РАТОВИ 1912/1913:
НОВА ВИЂЕЊА И ТУМАЧЕЊА“,**

Београд, 24–25. октобар 2012.

Историјски институт из Београда и Одељење за војну историју Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије организовали су 24. и 25. октобра 2012. године међународну научну конференцију „Балкански ратови 1912/1913: Нова виђења и тумачења“. Конференцију је отворио први потпредседник владе и министар одбране Александар Вучић.

Радни део конференције одржан је у конференцијској сали Дома Војске Србије и прочитана су 23 реферата. На конференцији су учествовали универзитетски професори и истраживачи из војних и цивилних института из Србије (Мирјана Зорић, Слободан Ђукић, Маријана Мраовић, Божица Младеновић, Милић Ј. Милићевић, Биљана Вучетић, Милан Гулић, Милан Мицић, Софија Божић, Александар Растовић, Миле Бјелајац, Алексеј Тимофејев), Русије (Јарослав Вишњаков, Андреј Шемјакин), Грчке (Ефпраксија Пасхалиду), Црне Горе (Радослав Распоповић), Француске (Надин Акунд), Аустрије (Тамара Шер), Словеније (Владимир Пребилич, Блаж Торкар), Немачке (Харалд Потемпа), Турске (Синан Кунералп), Јапана (Тецуја Сахара), Италије (Никола Лабанка) и Мађарске (Ференц Полман).

Саопштења на конференцији била су подељена у шест панела. У оквиру својих излагања учесници конференције су на основу истраживања изнели закључке о самом догађају, као и узроцима и последицама. У саопштењима је обрађена историја Србије и српске војске непосредно пре, за време и након балканских ратова; припреме грчке војске за балканске ратове; учешће Црне Горе у Првом балканском рату, учешће турске војске; разлике између Србије и Бугарске у схватању националних и територијалних питања на Балкану; разлике у националном одређењу становништва и територијалној припадности простора данашње Републике Македоније између Српске краљевске академије и Бугарске академије наука; неколико реферата имало је као тему писање војне и

цивилне штампе о балканским ратовима у Италији, Немачкој, САД-у, Великој Британији; о утицају балканских ратова на јавно мњење у Аустро-Угарској и посебно на буђење националне свести код словенских народа у хабзбуршкој монархији. На основу писања штампе обрађени су и ставови влада утицајних држава о балканским ратовима. Тема једног саопштења била је поезија Владислава Петковића Диса који је 1912. године био ратни извештач при Врховној команди српске војске. Два саопштења су била фокусирана на извештај који је о балканским ратовима саставила комисија на терену за потребе Карнегијеве фондације, а на основу једног саопштења упознали смо се са стањем архивске грађе Војног архива у Београду о балканским ратовима.

Планирано је да након конференције буде објављен зборник радова у коме би били сакупљени чланци настали на основу саопштења поднетих на конференцији као и саопштења која би друге колеге доставиле о овој теми.

Саопштења и дискусије учесника међународне научне конференције „Балкански ратови 1912/1913: Нова виђења и тумачења“ показују да и после сто година балкански ратови привлаче пажњу истраживача. Док су аспекти који се односе на припреме за рат, ратне операције и дипломатске и геополитичке узроке и последице у великој мери били предмет истраживања националних историографија, остали делови војне историје овог периода били су занемаривани и запостављани. То се посебно односи на начине на које је ратно искуство 1912 – 1913. утицало на обликовање перцепција јавности, друштвених елита и војних професионалаца, место и улогу личности у овим догађајима као и њихову непосредну везу са Првим светским ратом који је убрзо уследио и у великој мери својим обимом и трагичношћу засенио ове догађаје. Управо је то разлог да Историјски институт и Одељење за војну историју на исти начин отпочну са припремама за организацију научног скупа који би био посвећен 100-годишњици Првог светског рата. Искуства са скупа о балканским ратовима су добра полазна основа за ове догађаје које очекујемо 2014. године.

Овакви скупови представљају прилику да се презентују и размене резултати истраживања и погледи и ставови историчара различитих земаља како би се допринело бољем разумевању ове сложене ратне тематике и како би се дао осврт на досадашња истраживања. Конференција је потврдила неопходност унапређење постојеће и успостављања нове међународне научне сарадње и заједничког тумачења историјских чињеница.

мајор др Миљан Милкић

IN MEMORIAM

Слободан Душанић
(1939 – 2012)

У среду 12. децембра 2012. у седамдесет четвртој години живота преминуо је академик Слободан Душанић, професор емеритус Филозофског факултета Универзитета у Београду. Рођен је 22. марта 1939. у Сомбору. Школовао се у Београду, где је завршио основну школу и класичну гимназију, а 1961. године и дипломирао на Филозофском факултету – на групи за Класичну филологију. Наредне године постао је асистент при катедри за Историју старог века, где ће редом проћи сва научна звања након што је магистрирао 1965. са темом *Басијане и њихова територија*, а 1969. одбранио докторску тезу *Аркадски савез IV века*. Биран је за доцента 1970, за ванредног професора 1976, а за редовног 1983. Одлазак у пензију 2006. године дочекао је као управник Центра за античку епиграфику и нумизматику. И после тога остао је носилац пројекта матичне катедре, а убрзо је изабран за професора емеритуса Филозофског факултета. Од 1991. дописни је члан Српске академије наука и уметности (приступно саопштење: *Пелопонески ратови и неуспех грчког федерализма*), док је у редовни састав примљен 2000. године (беседу *Платон и Атина* одржао је 21. маја 2001).

Научно-истраживачки интереси Слободана Душанића могу се поделити у три групе: хеленска историја IV века пре Христа, историја Римског царства (пре свега војна и привредна, са посебним освртом на рударство балканских провинција) и помоћне историјске науке (превасходно епиграфика и нумизматика). Његова библиографија далеко превазилази

стотину јединица, међу којима посебно место заузимају драгоцене монографије *Аркадски савез IV века* (Београд 1970) и *Историја и политика у Платоновим „Законима“* (Београд 1990). Објављивао је радове у угледним међународним часописима за античке студије (*Historia, Revue belge de numismatique, Epigraphische Studien, Epigraphica, Chiron, Aevum, Bulletin de correspondance hellénique, Revue des études grecques, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Rivista storica dell' Antichità, Talanta, Antiquité classique, Classical Quarterly, Illinois Classical Studies, Rheinisches Museum für Philologie*, etc) из Немачке, Белгије, Италије, Грчке, Француске, Холандије, Канаде, Велике Британије и Сједињених Америчких Држава. Подносио је реферате на многим интернационалним скуповима: конгресима грчке и римске епиграфике (Минхен 1972, Констанца 1977, Атина 1982), симпозију о античком и средњовековном новцу (Београд 1975), конгресу класичних наука (Мадрид 1974), конгресима за проучавање римског лимеса (Секешфехервар 1976, Стерлинг 1979, Аален 1983), симпозијима о старом рударству (Мадрид 1985, Доњи Милановац 1990, Лаврион 1994), симпозију о Ахаји и Елиди (Атина 1989), симпозијима о Платону (Перуђа 1989, Бристол, 1992, Гранада 1995, Саламанка 1998), конгресу о федерацијама и федерализму у античкој Европи (Бергамо 1992), колоквију о друштвено-политичким аспектима римске ономастике (Атина 1993). У више наврата био је на студијским боравцима у Атини при *École française d'archéologie*, док је као гостујући професор предавао на универзитетима у Француској (Лион), Великој Британији (Лондон) и Сједињеним Америчким Државама (Урбана и Принстон). На Београдском универзитету радио је са студентима историје, археологије, историје уметности и класичних наука. Запамћен је као духовит предавач и строг, али правичан, испитивач. Био је уз своје ђаке и када су изражавали неслагање са путем којим је вођена Србија у последњој деценији претходног столећа. Заједно са њима проводио је зимске месеце 1996/97. на улицама и стајао пред апаратом силе отуђене власти. Пошто је у јуну 1998. донет Закон о Универзитету, од запослених у високошколским установама тражено је да потпишу изјаву лојалности поменутом акту, при чему су органи власти наговештавали (негде у отвореној, негде у увијенијој форми) да би у супротном могао уследити отказ. Неколицина професора Филозофског факултета у Београду одбила је да стави своје име испод таквог документа. Најстарији међу њима, по годинама и научном угледу, био је Слободан Душанић. Од дугогодишњег председника Друштва пријатеља Свете Горе ништа се мање није ни могло очекивати.

Драгић М. Живојиновић

IN MEMORIAM

Тибор Живковић
(1966 – 2013)

С последњим данима месеца марта 2013. године српска научна заједница изгубила је још једног драгоценог посленика. Уз изразе жаљења с простора много ширих од њених оквира, примљена је вест о последњој, на жалост изгубљеној, борби са највећим животним искушењем, најтежом болести, др Тибора Живковића, научног саветника, дугогодишњег директора Историјског института у Београду, те доцента на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Бања Луци.

Рођен у Мостару, Живковић је своје формативне године, као год и највећи део своје радне активности везао за Београд, у коме је завршио основну и средњу школу, те студије историје на Филозофском факултету. Већ дипломским радом на Катедри за историју старог века, одбрањеним 1990. године (*Однос Хоруса и Сета у фараонском Египту*), те магистарским радом на Катедри за физичку антропологију Одељења за интердисциплинарне студије, одбрањеним 1996. године (*Славизација на територији Србије од VII до XI века*), као изразита карактеристика будуће научне личности, већ се чини се могла запазити особена ширина његових интелектуалних интересовања. Своје академско образовање довршио је докторском тезом *Словени под влашћу Византије од VII до XI века (до 1025. године)*, успешно одбрањеном 2000. године.

Образујући се за захтевно звање будућег историчара, Живковић је имао посебну прилику да своје основне и последипломске студије свршава у генерацији која је основним знањима о историографској науци подучавна у тренутку када се на Одељењу за историју Филозофског факултета у

Београду стекло несумњиво једно од понајбољих поколења наставно-научног кадра у његовој послератној повести, међу којима ће поједини угледни домаћи византолози и медиевисти постати тако његови трајни узор, учитељи и ментори. На време препознат историографски таленат, као год и очигледан будући научни потенцијал, водио га је потом, у току његових докторских и постдокторских студија, ка даљим усавршавањима и у водећим међународним научним институцијама (1997. – 1999. године као стипендиста Владе Републичке Грчке, те 2009. – 2010. године као стипендиста Министарства за науку и технолошки развој Владе Републике Србије у Центру за византијска истраживања у Атини). Потоњи краћи студијски боравци, као и учешћа на многобројним научним скуповима ван граница земље, те посебно објављивање научних радова у међународним часописима, сводочиће и о несумњивом препознавању и респекту његовог научног учинка и изван оквира нашег научног простора.

Од свог првог појављивања у нашем научном животу, Живковић је своје истраживачко интересовање усмерио ка епохи раног средњег века, у чијим оквирима ће се са особеном научном страшћу потом кретати током читавог свог радног века. Обележена већ готово пословичним недостатком бројнијих историјских извора, раносредњовековна епоха, у истраживачком бављењу од колега често, рекло би се, помало и свесно заобилажена зарад оних лакше сагледљивијих и проходнијих, њему својственим импулсом за хватањем у коштац баш са изазовима посебног реда, за Живковића ће представљати прилику за демонстрацију могућности решавања наведених проблема интердисциплинарним поступцима савремене научне историографске мисли, коришћењем поступака допуњавања уочених историографских лакуна чињеницама која јој пружају актуелна филолошка, археолошка и историјскоуметничка сазнања. Пуне домете наведеног показате тако већ у публикованој магистарској (*Словени и Ромеји*) и посебно докторској тези (*Јужни Словени под византијском влашћу 600 – 1025*). Кретањем у оквирима раносредњовековне историје Балканског Полуострва, бавећи се преиспитивањем за ову епоху често спорних места политичке историје, а као доба миграција неминовно и питања етничких процеса, Живковић је поље својих научних интересовања постепено тематски проширивао. Као резултат настала су монографска дела синтетског карактера, готово пионирска по ширини постављеног захтева, која су за тему имала историју раносредњовековне Цркве (*Црквена организација у српским земљама (Рани средњи век)*) и раносредњовековне владарске идеологије (*Портрети српских владара (IX-XI век)*) у којима се локалне и регионалне особености увек покушавају разумети кроз призму оновремене шире европске средњовековне праксе.

Стицањем пуне научне зрелости, Живковић се посветио и објављивању историјских извора. Истраживачки увек заинтересован за питања њиховог порекла и атрибуције, као год и интертекстуалног увида у њихове међусобне односе, утицаје и преузимања, у заједничкој сарадњи са колегама, поред прилике да буду стручно презентовани на савременом језику, чинио је да поменути објављени историјски извори (*Selected Charters of Serbian Rulers (XII-XIV Century) Relating to the Territory of Kosovo and Metohia; Gesta Regum Sclavorum; Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Анонимов опис Источне Европе*), буду праћени и његовим обимним уводним студијама, те зналачки писаним критичким коментарима.

Посматрано као целовит опус, у научном делу Тибора Живковића, рекло би се као какав особени израз доследно оствареног научног поступка, увек се издваја управо његова непосредна усмереност превасходно ка историјском извору, вазда праћена одмереним и суздржаним односом према постојећим научним сазнањима. Иако подразумева се обавезан методолошки поступак у историјском истраживању, захтев за рад пре свега непосредно на изворној грађи код Живковића је, чини се, био принципијелан, коренит и у добром смислу радикално схваћен. Из њега је нужно произилазило и посебан однос према постојећим ауторитетима у научном сазнању. Наиме, њихово нужно добро познавање и узимање у обзир, но никад и повођење за њима и придавање апсолутног значаја, формирало га је у самосвојног истраживача пуне самосталности и препознатљивог начина мишљења.

Живковићева научна продукција чини се с правом респективном. Ванредно марљива посвећеност научном раду, вероватно као и чињеница да му је бављење историографијом, поред професије, представљало пасију и надахнуће, па чак и одмор и разоноду, учинило је да у на жалост болешћу изненада прекинутом релативно кратком стваралачком процесу од свега деценију и по из себе остави три приређена историјска извора, шест научних монографија (од који је чак половина већ доживела и друго издање!), те чак преко четрдесет посебних научних радова. Како је често и сам истицао, дубоко свестан да је научно мишљење увек сачињено од поновног преиспитивања, па и одбацивања до сада прихваћеног, и своје закључке износио је храбро и без задршке, свестан да суд и о трајности њиховог научног значаја треба бити тек изречен.

Изузев једног мањег дела, готово читав радни век др Тибор Живковић везао је за Историјски институт у Београду. Наиме, осим краћег времена посвећеног наставничком ангажману у основним и средњошколским образовним центрима након дипломирања, те такође краћег у

Архиву Србије након магистратуре (1995/96. године), од успостављања радног односа (март 1997. године) до свог упокојења, радну каријеру и успон кроз сва научна звања – од истраживача-сарадника до научног саветника – Живковић је остварио у овом научном колективу. У том смислу, несумњиво круну његовог професионалног ангажмана у овој угледној научној институцији с дугом традицијом, представљало је преузимање одговорне улоге њеног директора. Разумевајући потребе савременог научног тренутка за транспарентнијим позиционирањем дате институције у актуелном научном простору, а данас посебно и готово нужно и изван њега, током два мандата проведена на њеној челној позицији (2002 – 2010), Живковић је успостављањем личних, чинио тако посебне напоре и за креирањем институционалних контаката са одговарајућим научним организацијама и стручњацима у међународном окружењу, покушавајући да научну институцију на чијем је челу био, и поред њене истраживачке делатности претежно усмерене ка националној историји, презентује и контекстуализује и у ширем научном простору. Схватајући такође значај публикавања њених научних резултата, период његовог руковођења Историјским институтом остаће, чини се, посебно обележен ванредно богатом издавачком делатношћу, оствареном, између осталог, и кроз његово иницирање, осмишљавање и уређивање више нових едиција монографских научних публикација, како рецентне научне продукције, тако и ванредно драгоцених сабраних научних радова најистакнутијих делатника домаће историографије, те посебно незаобилазне изворне грађе, међу којима је више већ добило научну препознатљивост и изван домаћих оквира. Коначно, у не мање важној заинтересованости за будућност домаће научне заједнице, поред бриге за подмлађивање институтског научног кадра, Живковић своју челну позицију користи и за јавни ангажман на опште друштвеном плану, исказујући га кроз многобројне иступе у јавности у одбрану положаја научних институција и радника, често у одважном критичком тону.

Научно-истраживачку делатност у оквиру Историјског института спроводио је руководећи низом научних пројеката финансираних од стране Министарства науке Владе Републике Србије. Уз неуморни истраживачки елан и креативност, вешто руковођење радом на пројекту показало је и сву његову организаторску способност. Свестан потреба савремене историографије за интердисциплинарним приступом, на своје научне пројекте међу првима је укључивао истраживаче бројних сродних хуманистичких наука (класичне филологе, археологе, историчаре уметности), а потом, за многе необично, чак и оне из области природних

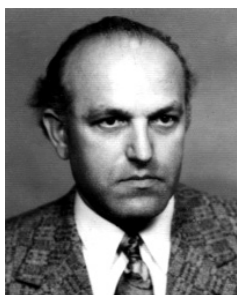
наука. Непосредно у раду, увек корисним бритким примедбама, упућивањем на нова или мање позната научна сазнања, њему својственим присним и отвореним ставом, посебно млађим сарадницима, представљао је сигурно упориште и снагу у првим корацима у научном раду, као и људску помоћ често и много већу од само професионалне.

Последње године живота посветио је и ангажману у образовној академској сфери. Обављајући наставничку дужност у звању доцента на предмету Општа историја средњег века на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Бања Луци, професионално, али и приватно, посветио се новој средини, колегама професорима и посебно студентима, амбијенту који му је годио и чију је предусретљивост и љубазност у последњим данима увек са посебном захвалношћу истицао. Неуморни радни елан и жеља за пружањем трајнијих резултата и у образовној сфери подстакли су га на писање још и једног новог синтетеског дела - особене целовите историје европског раног средњег века - кога ће развој болести учинити, на жалост, последњим и неокончаним.

Остајући препознатљив по много чему, од снажен физичке појавности, бритког ума способног за брзо уочавање и закључивање, те вазда бодрога духа, његова широка интелектуална радозналост, завидна ерудиција и елоквентност, јасан и одмерен стил израза, допринеће да и његов научни труд остане упамћен по неисцрпној жеђи за новим научним истраживањем, одважности за постављање проблема, али и храбрости у исказивању научних ставова и закључака, те и за друге подстицајној вољи да се непосустаје и неодступа пред препрекама, понекад чак и кад престају разлози за то. Но, на жалост, све заједно недовољним пред временитошћу људске историјске коначнице.

Дејан Црнчевић

IN MEMORIAM

**Милутин Перовић
(1928 – 2013)**

У Београду је дана 01. априла 2013. године умро историчар Милутин Перовић, угледан научни радник и један од најбољих стручњака када је реч о методици наставе историје. Перовић је основну школу завршио у родном месту, а Пећку гимназију похађао је од 1938. до 1941. године. Како га је у даљем школовању привремено спречио рат, наставио га је у времену од 1945. до 1947. године. Након тога уписао је студије историје на Филозофском факултету у Београду. Његово универзитетско образовање такође је у једном тренутку било насилно прекинуто. У времену када је свако био сумњив, и када се хапсило и за безазлено изговорене речи, Милутин Перовић био је један од многих који су због тога платили високу цену. У периоду од 1951. до 1953. заточен је на Голом отоку, најтежој затворској установи Брозове власти. Убрзо након изласка из тамнице, дипломирао је 1954, а потом је радио као професор историје у гимназијама у Сомбору и Грачаници, као и у Медицинској школи у Београду. Његово научно напредовање настављено је одбраном магистарског рада *Народна скупштина Црне Горе 1905–1916*, на Филозофском факултету у Београду.

Педагошко искуство које је стекао у наставном раду у средњим школама пресудно је утицало на његову професионалну активност, у којој је управо на пољу методике наставе историје пружио највише, не занемарујући, притом, ни даљи научно – истраживачки рад. Суочен са сазнањима о оскудним наставним средствима и скромном методичком спремом наставника, у шта се непосредно уверио, Перовић је посебну пажњу посветио напорима да настава историје у школама постане

предмет који ће ученицима бити занимљив и пријемчив, неоптерећен сувопарним хронолошким набрајањем догађаја, већ објашњавањем историјских процеса који су се одвијали у различитим периодима. Како би се што боље упознао са стањем на терену, Милутин Перовић често је обилазио основне и средње школе, разговарао са наставницима и трудио се да им помогне саветима како би у скромним условима у којима су радили ученицима пружили максимум знања. А то је посебно било важно за мање школе у сиромашним сеоским срединама. У сећању многих наставника остале су готово анегдотске успомене о његовим изненадним доласцима у школу, и разговорима у којима би их потпуно ослободио страха од ауторитета, тада снажно присутног због пренаглашене хијерархије, да би потом прелазили на разговор о проблемима са којима се суочавају у раду, при чему није запостављао ни мишљења ученика. Место вишег саветника за наставу историје у Републичком заводу за унапређивање образовања и васпитања Србије, на коме је радио од 1967. до 1991, пружало му је могућност да на пољу методике наставе да свој пуни допринос. Исто се може рећи и за радно место начелника Одељења за више образовање Министарства просвете Србије, у коме је радио од 1991, до пензионисања 1993. године. На основу богатог педагошког искуства, Милутин Перовић написао је више уџбеника за различите нивое образовања, од основне школе, преко гимназија и стручних школа, до уџбеника за често занемарено образовање одраслих, чији значај њему није могао да промакне. Такође је, у времену скромних техничких могућности, када није било компјутерске анимације, видео бимова и других иновација које данас наставу у великој мери олакшавају, био аутор бројних наставних помагала, попут серија дијапозитива, радних свески, тестова.

Препознајући значај научног и методичког рада Милутина Перовића, Филозофски факултет у Београду га је ангажовао као наставника на предмету Методика наставе историје у периоду од 1981. до 1995. године. Слушајући његова предавања, многи успешни професори у основним и средњим школама научили су када и како треба користити одређена наставна средства, како написати припрему за час, изабрати занимљиве садржаје и препоручити ученицима дела која догађаје представљају и на другачији начин, попут оних из опуса лепе књижевности. Синтеза која је била основа стицања методичких знања и након његовог педагошког рада на универзитету, је његово дело *Методика наставе историје*, објављено у Београду 1995.

Квалитети значај радова Миленка Перовића потврђен је њиховим превођењем, објављивањем и коришћењем и у иностранству. Али,

методика наставе историје није била једино поље Перовићевог интересовања. Методолошки добро припремљен, још један изданац београдске историографске школе, Перовић није занемаривао ни научни рад. Научне радове објављивао је у престижним часописима, не само у Србији, већ и шире. Први научни рад објављивао је већ 1962. године. Био је и дугогодишњи председник Друштва историчара Београда, као и подпредседник, а потом и председник Савеза друштава историчара Србије. Његова богата научна и педагошка продукција садржи преко две стотине наслова.

Недељко В. Радосављевић

IN MEMORIAM

**Андреј Митровић
(1937–2013)**

Андреј Митровић, историчар, професор, академик, научник и интелектуалац, обележио је својим постојањем и радом читаву једну епоху српске и југословенске историографије. Својим јавним и друштвеним ангажманом, заснованим на данас готово заборављеним принципима хуманости и социјалне правде, живео је своја убеђења о ангажованом интелектуалцу који све најбоље из себе даје за добробит заједнице којој припада.

Андреј Митровић је рођен 17. априла 1937. године у Крагујевцу. По завршетку Крагујевачке гимназије, долази на студије у Београд. Дипломирао је студије историје на Филозофском факултету у Београду 1961. године и постао је асистент на Катедри за општу историју новог века. Цео радни век, све до пензионисања 2004. године, остао је везан за Филозофски факултет у Београду на коме се изградио у врсног предавача и посвећеног педагога. Оснивач је Катедре за општу савремену историју (1985). Уз његову помоћ стасавале су бројне генерације историчара, а као ментор допринео је да десетине магистраната и докторанада крену у своја научна истраживања проширеног хоризонта, са креативном упитаношћу и са новим, не увек тако лаким питањима о српској, балканској и европској историји. Осим свог професорског рада у Београду, Андреј Митровић је био предавач и на угледним универзитетима у Берлину, Бечу, Бремену, Грацу, Брауншвајгу, Хамбургу, Мајнцу, Атини, Софији и другим.

Дописни члан Српске академије наука и уметности, у којој је председавао Обором за историју 20. века, постао је 1988, а од 2006. године био је дописни члан и Црногорске академије наука и умјетности. За свој

научни рад и допринос добио је домаћа признања (Октобарска награда града Београда, 1975), али и вредна европска признања (ХердEROVA награда за допринос историографији, 2001; Медаља Константина Јиречека, Друштва за Југоисточну Европу 2004).

Научни опус професора Митровића је импозантан и обухвата 24 монографије и преко 700 научних и публицистичких радова. У све њих је уткана дубока потреба за разумевањем прошлости, проблематизовањем и тумачењем историјских процеса, повезивањем и стицањем увида у шире контексте европске и светске историје. Са таквим захтевима упућеним себи, Андреј Митровић је стално током свог научног рада проширивао тематске и хронолошке области својих интересовања, као и теоријске и методолошке оквире бављења историјом као дисциплином. Занимање за војну, дипломатску и политичку историју на почетку каријере (прва монографија *Југославија на Конференцији мира 1919-1920*, Београд 1969) преточио је у интересовање за европску историју између два светска рата у знаменитој књизи *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919-1939* (Београд 1974, Подгорица 2001, 2004, Београд 2012) и студији *Фашизам и нацизам* (Београд 1979, 2009). Следе студије посвећене историји Србије у Првом светском рату: *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918* (Београд 1981, 2011), *Србија у Првом светском рату* (Београд 1984, 2004, Лондон 2007), *Устаничке борбе у Србији 1916-1918* (Београд 1987, 1988). Питањима друштвеног ангажмана уметности Андреј Митровић је посветио неколико студија, чланака и публицистичких радова. Најпознатија је свакако студија *Ангажовано и лепо. Уметност у раздобљу светских ратова 1914-1945* (Београд 1983, 2011), као и оглед *Историјско у Чаробном брегу* (Београд 1977). Посебан оквир интересовања Андреја Митровића представљале су теме из економске историје. Резултат је била значајна студија *Стране банке у Србији 1878-1914* (Београд 2004), а дао је и велики допринос својим радом у колективној монографији *Народна банка 1884-2004* (Београд 2004). И, коначно, оно што су генерације студената могле да осете већ у првим разговорима са њим, јесте занимање и потреба Андреја Митровића да се историја мисли и теоријски. Теорији историје и развоју методологије историјског истраживања и интерпретације посветио је неколико студија: *Расправљања са Клио. О историји, историјској свести и историографији* (Сарајево 1991, Скопље 1995, Београд 2001), *Ћудљива муза. Огледи о историјском, научном, уметничком* (Ваљево 1992), *Propitivanje Klio. Ogledi o teorijskom i istoriografiji* (Београд 1996). Овако плодан и разноврстан научни опус, укључен у контекст европске

историје, учинио је да Андреј Митровић буде познат и цењен историчар у Немачкој, Аустрији, Италији, Француској, Русији и на Балкану. У научним часописима тих земаља објавио је бројне чланке и расправе.

Научност и позиције струке Андреј Митровић је заступао и као уредник многих библиотека: Нолитове библиотеке *Историја*, потом библиотеке *Историјска мисао* Српске књижевне задруге, као и библиотеке *Истраживања историје* ЦИД-а из Подгорице у оквиру које је настојао да се дела водећих савремених историчара приближе домаћој интелектуалној јавности. Томе је, између осталог, служио и тзв. *Округли сто* на Филозофском факултету на коме су се деценијама водиле расправе везане за историју, филозофију и теорију историје и на коме су гостовала нека од водећих имена европске историографије. Као крајњи резултат тог рада основао је Удружење за друштвену историју и покренуо часопис *Годишњак за друштвену историју*.

Посебан сегмент живота Андреја Митровића чини његова јавна делатност интелектуалца и научника. Пошто живимо у времену у коме су категорије посвећености идејама општег напретка, ширења знања и промовисања јасних друштвених вредности у другом плану, чини се важним да се овај аспект рада професора Митровића засебно истакне. Реч је о бројним наступима на телевизији, радију и интервјуима у штампи. Један део интервјуа сабран је и у књизи *Време деструктивних* (Београд 1998). Са друге стране, Андреј Митровић је посредством популарисања историје путем медија, бранио научност струке (телевизијски документарни серијал *Време нетрпељивих*, као и учешће у емисијама чувеног *Кино-ока*).

Одлазак великог историчара и професора је велики губитак за српску историографију, али и интелектуалну заједницу. Знање, образовање, толеранција и ширина, радозналост, стручност и комуникативност професора Андреја Митровића још дуго ће недостајати нашој средини.

Ана Столић

IN MEMORIAM

**Васо И. Војводић
(1928–2013)**

У Новом Саду је 26. септембра 2013. године преминуо наш истакнути историчар Васо И. Војводић.

Васо Војводић је рођен 10. априла 1928. године у Руском Селу код Кикинде. Шест разреда основне школе похађао је у Руском Селу, пет разреда гимназије је од 1943. до 1946. приватно полагао у Кикинди и Зрењанину, а остала три разреда гимназије је од 1946. до 1949. редовно завршио у Бечеју, где је положио виши течајни испит. Проглашен је, уз Николу Милошевића, потоњег академика, за најбољег матуранта у Србији те године. Студије историје завршио је 1953. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду. По дипломирању се запослио у осмогодишњој школи у Руском Селу, прво као наставник, а затим као управитељ (стручни професорски испит положио је 1956). Марта 1958. примљен је, у звању асистента, у Историјски институт САНУ, одакле је, након двогодишњег рада, прешао на Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, где је провео остатак радног века (до одласка у пензију 1993. године) – прво као асистент, затим као виши стручни сарадник и најзад као стручни саветник. На Групи за историју предавао је Националну историју новог века, а студентима других група држао је општи курс историје народа Југославије.

Српска историјска наука смрћу Васа И. Војводића изгубила је врсног познаваоца националне историје новог века, човека чије је интересовање било веома широко, а познавање чињеница, као и историјских извора и литературе импресивно. Бавио се историјом Србије, Црне Горе

и Босне и Херцеговине. Аутор је око педесет научних радова, студија и других прилога, међу којима се нарочито истичу: *Уједињена омладина српска и припремање устанка на Балкану 1871–1872. године*, *Из књижевне историје и просвете*, *У духу Гарашинових идеја : Србија и неослобођено српство : 1868–1876*, *Устанак у Боки Которској : 1869–1870*, *У огледалу историје*. До самог краја живота остао је у струци, пратио литературу и научна достигнућа, а последњу књигу објавио је у осамдесетој години живота.

Као предавач оставио је упечатљив и неизбрисив траг на генерације студената Новосадског универзитета, којима није био само врстан учитељ и педагог, већ и искрен пријатељ, увек спреман да пружи сваку врсту помоћи.

Подржао је студенте током великих студентских демонстрација 1968. године и учествовао на њиховим трибинама. Његова храбра реч се далеко чула и дуго памтила, а његову заштиту су студенти веома ценили и увек истицали.

Остало је забележено и да је био један од само четворице наставника и сарадника Филозофског факултета у Новом Саду који су, за време познатог комунистичког прогона редовног професора тог факултета и угледног српског лингвисте др Драгољуба Петровића, стали у његову одбрану. Иако у оно време то није било нимало безазлено, он је то учинио и на факултету и у јавности.

Све који су га познавали фасцинирало је његово широко образовање и готово енциклопедијско знање, његово реалистично и проницљиво сагледавање ствари, али и његово господство, срданост, ненаметљивост и постојаност као пријатеља. Својим знањем, интегритетом и начином живота пружао је пример пријатељима, колегама и генерацијама студената.

Милун Стијовић

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текст доставити на адресу Редакције издања Историјског института,
Кнеза Михаила 36/II, Београд, e-mail: istorinst@iib.ac.rs

Рукописи у компјутерском слогу предају се у једном примерку у штампаном и електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на крају сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику (енглески, руски, француски, немачки). Текст може да има највише 1,5 табак (1.800 словних места по страни)

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), **рад треба да садржи:**

Апстракт. Налази се испод наслова рада и не може имати више од 600 словних знакова. Пише се на језику којим је писан основни текст.

Кључне речи. Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.

Резиме. Предаје се на енглеском језику и не може имати више од 1.200 словних знакова.

Прилоге. Доставити их електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Начин цитирања:

Посебних издања:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Први пут цитиран наслов књиге пише се у целини, курзивом. Место и година издања пишу се иза наслова, без запете између. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Примери:

- С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Пример за поновљено издање књиге:

- К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Чланака у часописима:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада се пише курзивом. Назив часописа (пун или са скраћен), број (арапским цифрама), година у загради и цитирана страна.

Примери:

- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Бету*, ИЧ 50 (2003) 15.

- П. Пузовић, *Увођење опитежића у Хиландару 1933. године*, ИЧ 45–46 (1998–1999) 2000, 245

(начин за часописе где је година за коју се односе различита у односу на годину изласка часописа)

- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.
(начин за часописе са истим називом а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе)

Чланака у зборницима радова:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада курзивом, наслов зборника, место издања и година и цитирана страна.

Пример:

- Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Поглавља у колективним публикацијама:

Назив публикације (курзивом) и том, место и година издања, цитирана страна и име аутора поглавља у загради.

Пример:

- *Историја српског народа* 6–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Извора:

Примери:

- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ћ. Даничић, Београд 1865, 97.

- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, прир. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.

- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–I, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.

- *Actes de Lavra* III, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања даје се скраћени облик, односно понавља се иницијал имена и презиме аутора и скраћени наслов.

- Код узастопног навођења аутора и дела: Исто, Ibid.

- У ћирилици употребљава се скраћеница уп. а у латиници cf.

- Напомене се скраћују са нап.

- Не употребљавају се скраћенице стр. односно р. и рр.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2007.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацама, нпр. 2.000, 10.000.

Аутори контролишу и уносе **лекторске интервенције** у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити на штампаној верзији текста.

Радови се примају до 1. маја за текућу годину.

INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS

The articles should be submitted both in paper form to the Editorial Board of The Institute of History (Address: Kneza Mihaila Street 36/II, Belgrade, Republic of Serbia) and in digital form via e-mail (istorinst@iib.ac.rs).

The texts should be typed in MS Word application and submitted in one digital copy. We recommend the use of Times New Roman font. The font size of the main text should be 12pt (with 1.5 spacing) and of the footnotes 10pt (with single spacing). Footnotes should be in the footer of each page. Contributors may submit their articles in Serbian or in a foreign language (English, Russian, French, German). The text should not exceed 24 pages (43.200 characters, including spaces).

Each text should include, along with the main text and footnotes, the following:

Abstract – which comes after the title. It should be written in same language as the main text and not exceed 600 characters (with spaces).

Keywords – up to ten words, given in Serbian and English.

Summary – should be written in English and should not exceed 1.200 characters (with spaces).

Illustrations and charts – If any, should be submitted apart from the Word document in one of the following digital formats .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Black and white illustrations should be at resolution of at least 150, and color ones at least 300 dpi.

How to cite:

Monographs:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. In the first citation of a monograph, its title should contain complete information, in italic font. Place and year of publication are written after the title, without a comma in between. Cited pages are written at the end, without abbreviations for the words „page“ and „pages“.

Examples:

- С. Рудић, *Властела Илirског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Second edition of a book:

- К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Articles in journals:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the journal title (full or abbreviated name), its volume and/or number (in arabic numbers), year (in the brackets) and cited page – all in regular font.

Examples:

- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Бегу*, ИЧ 50 (2003) 15.

- П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, Историјски часопис 45–46 (1998–1999) 2000, 245.

(example for the journals in which the year that refers to the volume does not match with the year of the actual publication)

- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.
(example for the journals of the same name but different publication places, less known or less available journals)

Articles in edited volumes / collections of works:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the title of the collection of works, place and year of publication and cited page – all in regular font.

Example:

- Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Chapters in books (collective works):

The name of the publication should be written in italic, followed by the volume, place and year of publication, cited page and the name of the author(s) (in the brackets) – all in regular font.

Example:

- *Историја српског народа* 6–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Primary Sources:

Examples:

- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, ed. Ђ. Даничић, Београд 1865, 97.
- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, ed. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.
- *Actes de Lavra III*, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

After the first citation of the full bibliographic unit in footnotes, every other citation should be given in abbreviated form which includes the initial of the name and surname of the author(s) and shortened title.

For successive references to the same author and work use: Isto, Ibid.

In Serbian language the abbreviation up. should be used, while in the foreign languages the form is cf.

Footnotes are abbreviated with nap. (in English: note)

The abbreviations str. i.e. p. and pp. are not to be used.

Dates are written in the following way, e.g. March 2nd 2007 (2. mart 2007.)

Numbers with more than three digits should be written with dots, without spaces, e.g. 2.000, 10.000.

The Contributors control and insert editorial interventions in the digital version of their texts. If they have any objections to the interventions received from the Editorial Board they should clearly note that on a printed version of the text.

The admition deadline for the current year is May 1st.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXII

(2013)

Издавач

Историјски институт Београд

За издавача

др Срђан Рудић, директор

Лектура

Мелита Живковић

Секретар Редакционог одбора

Снежана Ристић

Припрема за штампу

Слободан Симић

Штампа

COLORGRAFX, Београд

Тираж

300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис = Historical Review / одговорни уредник
Срђан Рудић. – 1948 – . – Београд : Историјски институт, 1948 – (Београд
: COLORGRAFX). – 24 cm

Годишње

ISSN 0350-0802 = Историјски часопис

COBISS.SR-ID 3687170

